

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय भू-पचास
सं. क्र. ५५७

REFBK 0019008

REFBK-0019008

शु. प्र. नं. ५५९
८०८२२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

क्र. ५५९ वि. ...

८०८२२ नोंद दि. २४-१०-७३

२४/१०/७३.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

मूचना :—खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे, तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

१३ FEB 1977

२० FEB 1977

३ JUN 1978

२१ MAR 1979

२४ JUN 1979

-८ JUL 1979

२१ NOV 1979

५ DEC 198०

१ SEP 198०

११ JUL 1979

२५ JUL 1979

२५ NOV 1979

२८ NOV 1979

१९ DEC 1979

१३ FEB 1980

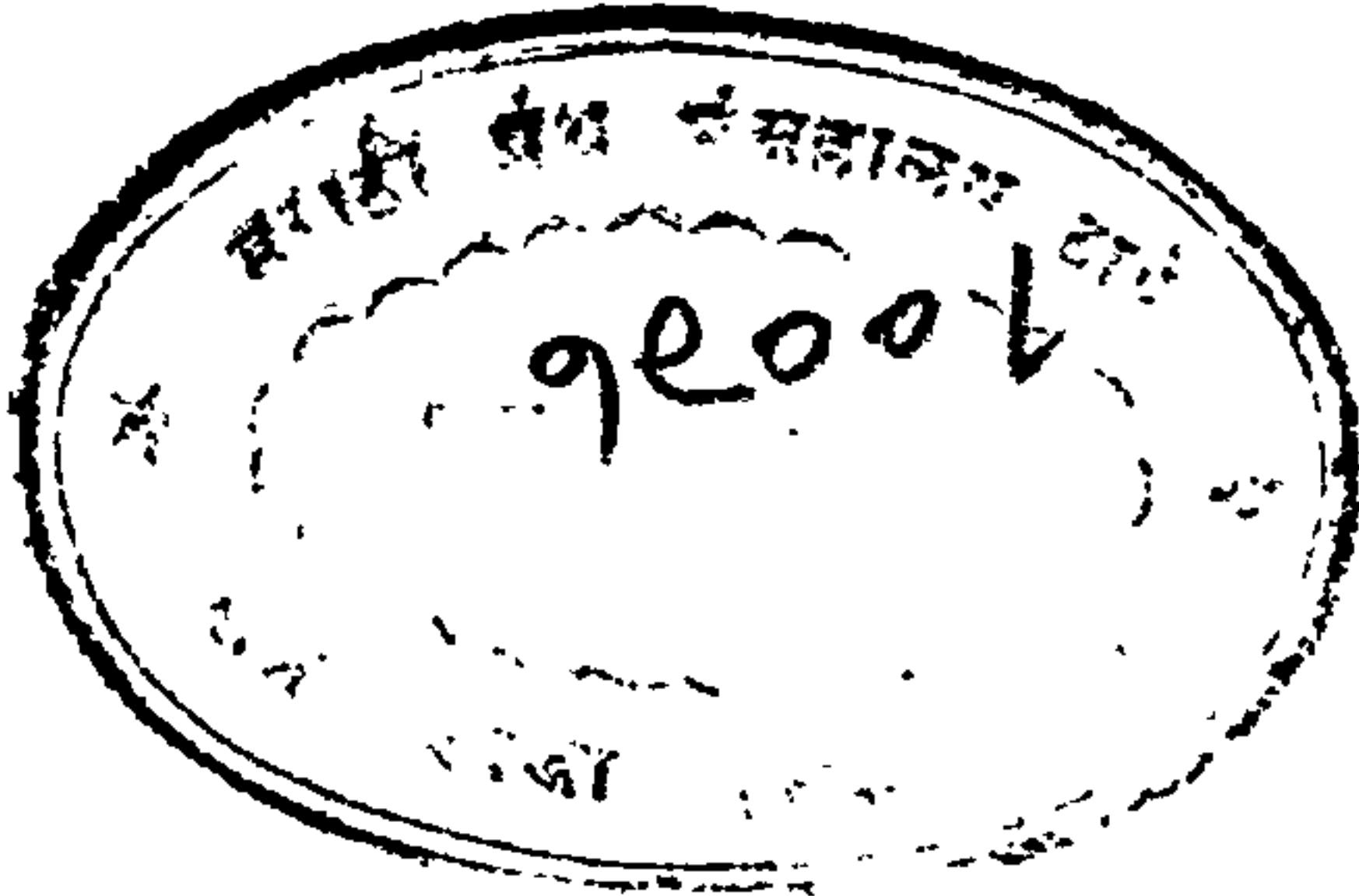
२७ FEB 19८०

१२ MAR 1980

२३ MAR 1980

२७ DEC [१९८०.पं.]

जा जरा पूर्वकडे

श्रीपाद जोशी

REFBK-0019008

REFBK-0019008

केसरी प्रकाशन, पुणे ३०

प्रकाशक — मुद्रक :

जयंत श्रीधर टिळक

केसरी मुद्रणालय

५६८ नारायण पेठ, पुणे ३०

© श्रीपाद जोशी (१९७३)

आवृत्ति पहिली :

सप्टेंबर १९७३

मुखपृष्ठ : फेगडे

मूल्य २० रुपये

स्नेहपूर्वक समर्पित

जपान-भारत सर्वोदय मित्रता संघाचे संचालक

श्री. कोजी ओकामोतो

आणि

सौ. काझुए ओकामोतो

यांना

अनुक्रम

भूमिका	सात ते नऊ
प्रस्तावना	श्री. मो. शा. शहाणे
हांगकाँग :	१-५
तोक्यो :	६-५४
एका तपस्व्याचा सत्कार	
दाइ बुत्सु	
गिर्यारोहणाचा अनुभव	
एक सौजन्यमूर्ति पत्रकार	
नागासाकी :	५५-६७
फुजिइ गुरुजींची मुलाखत	
होंदो :	६८-९३
एका ख्रिस्ती धर्मोपदेशकाचा सल्ला	
ख्रिश्चनांचे बंड	
एका सात्त्विक व्यावसायिकाची मुलाखत	
कुमामोतो :	९४-१०६
स्नानानंद	
जपानी घराचे अंतर्दर्शन	
अकामिझू :	१०७-११५
जिवंत ज्वालामुखीच्या तोंडाशी	
यामागा :	११६-१२६
यामागांतील एक संस्मरणीय रात्र	
बुक्षेन :	१२७-१३१
बेप्पु :	१३२-१४५
विश्वशांतीसाठी स्तूपांची निर्मिति	
आओशिमा :	१४६-१५२
ओसाका :	१५३-१८०
मंदिरनगरींतील फेरफटका	
उद्याननगरी क्योतो	

सहा | जा जरा पूर्वेकडे

रेव्हरंड फुकुओका यांची मुलाखत	
वृद्धाश्रम	
आतामी :	१८१-१९०
एका भारतमित्राशीं सुखसंवाद	
निरासाकी :	१९१-२०२
नगाधिराज फुजियामा	
मिनोबुसान	
फुजियामाच्या परिसरांत	
पुनः तोक्यो :	२०३-२३१
अस्पृश्यता : जपानी पद्धत	
माइनिचि शिबुन	
पुनः हाँगकाँग :	२३२-२३४
बॅकाँक :	२३५-२३६
कलकत्ता :	२३७-२४२
जपानी माणूस :	२४३-२७६
प्रवाशांच्या दृष्टींतून बदलता जपान :	२७७-२९८
जपानचा नकाशा	२९९
शुद्धिपत्र	३००

... वि. ...

भूमिका

मी जेव्हा जपानला जाण्याचा विचार करीत होतो तेव्हा एक मित्र मला म्हणाले, " ही संधि तुम्ही दवडू नका. जपानच्या प्रवासाने तुम्ही एका दगडांत दोन पक्षी माराल. जपानने यांत्रिकीकरण, आधुनिकीकरण आणि पाश्चात्यीकरण ह्या बाबतींत एवढी मोठी आघाडी मारली आहे की, जपान - विशेषतः तोक्यो, ओसाका यांसारखीं शहरे - पाहिल्यानंतर युरोप-अमेरिकेंत पाहण्यासारखें कांही उरत नाही. त्याचबरोबर जपानमधील मंदिरें, धार्मिक संस्था, जपानी लोकांचा आहार-विहार, त्यांचे शिष्टाचार, कलाकौशल्य यांच्या द्वारे एका विशिष्ट पौरात्य जीवनाची झलक पाहावयास मिळते. त्यामुळे पौरात्य व पाश्चात्य अशा दोन्ही संस्कृतींचें दर्शन जपानांत घडतें. "

जपानमध्ये पस्तीस दिवस हिंडल्यानंतर व जिज्ञासूपणें तेथील जीवनाचें दर्शन घेतल्यानंतर या मित्रांचें मत अगदी बरोबर असल्याचें मला पटलें. ज्याला केवळ शौक म्हणून परदेश-पर्यटन करावयाचें नसेल, कांही तरी नवें जाणून घेण्यासाठीच देशाबाहेर जावयाचें असेल आणि एकाहून अधिक वेळा विदेशयात्रा करण्याची संधि ज्याला मिळणार नसेल त्याने त्यासाठी जपानचीच निवड करावी, असा सल्ला मी देईन.

जपानला जाऊन आलेल्या अनेक मंडळींनी आपापले अनुभव लेखांच्या किंवा पुस्तकांच्या रूपाने वाचकांना उपलब्ध करून दिलेले आहेत. त्यांच्यापेक्षा वेगळें असें कांही तरी आपण मराठी वाचकांना सांगू शकलों तरच त्या लिहिण्यांत कांही स्वारस्य असेल, याची खूणगाठ मीं येथून जाण्यापूर्वीच मनाशीं बांधली होती. 'केसरी'चे संपादक श्री. जयंतराव टिळक यांना जपानला जाण्यापूर्वी जेव्हा मी भेटलों तेव्हा तेहि मला असेंच म्हणाले की, " गैशा, गिंजा, साकुरा, भुयारी रेल्वे, फिरते जिने, इकेबाना, तोकोनोमा, किमोनो, वगैरेंचीं वर्णनें वाचून मराठी वाचक आता कंटाळले आहेत. त्यांना यापेक्षा अधिक सखोल व महत्त्वाची माहिती हवी आहे. ती मिळविण्याचा प्रयत्न तुम्ही कराल तर बरें होईल." माझ्या भूमिकेला पाठिंबा देणारें त्यांचें हें मत ऐकून मला बरें वाटलें.

जपानी समाजाचें जास्तींत जास्त जवळून दर्शन घ्यावयाचें, जपानी माणसाचा स्वभाव, त्याच्या अडी-अडचणी, आवडी-निवडी समजून घ्यावयाच्या, आणि भारतीय समाजाची, जुजबी का होईना, ओळख जपानी लोकांना करून घ्यावयाची, असा संकल्प मनाशीं बाळगून मी जपानांत वावरलों व बोललों. सर्वसामान्य जपानी माणसाला जपानीखेरीज दुसरी भाषा येत नसल्यामुळे त्यांच्याशीं संवाद साधण्यांत मूलतःच एक नैसर्गिक अडथळा निर्माण होतो. सुदैवाने श्री. नरेश मंत्री यांच्यासारखे जपानी भाषेंत मुरलेले तज्ज्ञ दुभाषी मला लाभल्यामुळे हा अडथळा पुष्कळ अंशी दूर

आठ | जा जरा पूर्वकडे

झाला खरा; तरी पण एकमेकांचे हृद्गत जाणून घेण्यांत थोडाफार व्यत्यय येतच राहिला. या साऱ्या अडचणींतून मार्ग काढून जपान व जपानी समाज यांविषयी जेवढी कांही माहिती मला मिळवितां आली ती मराठी वाचकांसाठी या पुस्तकाच्या रूपाने मी सादर करीत आहे. माझा संकल्प कितपत पूर्ण झाला आहे व जपानी समाजाची ओळख घडविण्यांत मी कितपत यशस्वी झालों आहे तें सुज्ञ वाचकांनीच ठरवावयाचें आहे.

एखाद्या प्रदेशाचें किंवा देशाचें सविस्तर प्रवासवर्णन लिहावयाचें असेल तर त्या ठिकाणीं लेखकाचें दीर्घकाल वास्तव्य असलें पाहिजे, अल्पमुदतीसाठी प्रवासाला गेलेल्यांनी त्या फंदांत पडूं नये, असें कांही लोकांना वाटतें. मला हें मत मान्य नाही. याचें कारण असें की, एखादा लेखक अपरिचित ठिकाणीं दीर्घकाळ राहिला तर त्या ठिकाणाविषयीचें त्याचें आकर्षणच नाहीसें होतें, आणि त्यासंबंधी लिखाण करण्याचा उत्साह त्याच्या ठिकाणीं सामान्यतः राहात नाही असा सामान्य अनुभव आहे. माझ्या या मताला पुष्टि देणारी एक लेखिका मला नुकतीत आढळली. ब्रिटिश आरमाराचा कॅप्टन ग्रॅहॅम याची बायको मारिया ग्रॅहॅम इ. स. १८०९ च्या डिसेंबरांत भारतांत आली होती. त्या वेळच्या भारताचें तिने लिहून ठेवलेलें चक्षुर्वैसत्यम् वर्णन 'जर्नल ऑफ ए रेसिडेन्स इन् इंडिया' (प्रकाशक : आर्चिबाल्ड कॉन्स्टेबल अँड कंपनी, एडिनबरो, १८१२) या पुस्तकांत आहे. सदर प्रवासवर्णनाच्या प्रस्तावनेंत मारिया म्हणते, "अनेक बुद्धिमान् इंग्रजांनी दुसऱ्या कोणत्याहि परदेशापेक्षा भारताला वारंवार भेटी दिल्या आहेत. त्यासंबंधी त्यांनी असंख्य प्रवासवर्णनेंहि लिहिलीं आहेत. परंतु लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, त्या देशाचें निसर्गसौंदर्य व ऐतिहासिक स्मारके, तसेंच स्थानिक लोकांच्या व तेथे राहणाऱ्या वसाहतवाद्यांच्या आचारविचारांविषयी व स्वभावांविषयी लोकप्रिय व सर्वसमावेशक शैलींत लिहिलेले एकहि पुस्तक इंग्रजी भाषेंत नाही. वस्तुतः ज्यांची फारशी दखल घेण्याची गरज नाही अशा देशांविषयी मात्र अशीं पुस्तके पुष्कळच मिळतात. याचें मुख्य कारण बहुधा हें असावें की, त्या दूरच्या देशांत (भारतांत) केवळ गंमत म्हणून किंवा दार्शनिक निरीक्षक म्हणून फारच थोडे लोक जातात; आणि जे असंख्य सुशिक्षित लोक आपल्या आयुष्याचा उत्कृष्ट भाग त्या देशात घालवितात त्यांच्यापैकी बहुतेक जण राजनीतिज्ञ, सैनिक अथवा व्यापारी या नात्याने आपापल्या व्यवसायांच्या चिंता व कर्तव्ये यांमध्ये इतके निमग्न असतात की, चिंतनशील प्रेक्षकाला ज्या गोष्टींवरुल जिज्ञासा अथवा कुतूहल वाटतें त्यांच्याकडे लक्ष द्यायलाहि त्यांना फुरसत नसते. शिवाय आपण तेथे बराच काळ घालविणार आहोंत, हें माहित असल्यामुळे तेथे गेल्यानंतरहि त्यांच्यासमोर पसरलेल्या विविधरंगी विश्वाविषयी आपण आपल्या कल्पना नमूद करून ठेवाव्यात व आपल्या मनावर पडलेली छाप जपून ठेवावी, याची काळजी बहुधा कोणीच घेत नाहीत. आपल्याला मिळालेली

माहिती परिपक्व व्यापक व्हावी यासाठी ते एवढा दीर्घकाळ वाट पाहतात की, त्यामुळे त्यांतील नाविन्याचें स्वारस्य नष्ट होऊन जातें; आणि समोर दिसणारें चित्र इतकें परिचित होऊन जातें की, त्याचें काळजीपूर्वक चित्रण करावयाची तसदी घ्यावी, असें त्यांना नंतर वाटतच नाही. या सान्याचा परिणाम असा झाला आहे की, भारताविषयी इंग्रजींत प्रसिद्ध झालेलें अलीकडील बहुतेक सारें वाङ्मय हें त्याचा राजकीय व लष्करी इतिहास, त्याच्या व्यापार व वाणिज्यविषयक स्रोतांचे तपशील व सूचना यांनीच बव्हंशीं व्यापलेलें आहे. क्वचित् काही ग्रंथांमध्ये हिंदुस्तानचें जुने साहित्य व पुराणकथा यांतील गहन व दुर्बोध भागांविषयी विवेचन केलेलें आढळतें, एवढेंच. ” प्रवासकाराच्या मनावर पडणारी पहिली छापच प्रवासवर्णनाच्या दृष्टीने जास्त महत्त्वाची असते, हा मुद्दा यावरून चांगला स्पष्ट व्हावा.

आदरणीय काकासाहेब कालेलकर यांच्यामुळे मला जपान बुद्ध संघाचें निमंत्रण मिळालें. याबद्दल मी त्यांचा व जपानमधील प्रवासाची उत्तम व्यवस्था ठेवल्याबद्दल जपान बुद्ध संघाचा हार्दिक आभारी आहे. श्री. नरेश मंत्री यांचें जें सहकार्य मिळालें तें तर अमोल्य होते. त्याबद्दल त्यांचे आभार मानल्यास त्यांना तें आवडणार नाही. जगभर हिंडून आलेले माझे मित्र श्री मो. ज्ञा. शहाणे यांनी या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याची माझी विनंती मान्य केली, या त्यांच्या स्नेहाबद्दल मी स्वतःला धन्य समजतो. त्यांचे-माझे संबंध औपचारिक आभार-प्रदर्शनाच्या चौकटीत बसणारे नाहीत; तरी पण मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

केसरी प्रकाशन संस्थेने या पुस्तकाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारल्या-मुळेच मी हें पुस्तक इतक्या लवकर लिहून हातावेगळें करूं शकलों. त्याबद्दल श्री. जयंतराव टिळक आणि त्यांचे सहकारी श्री. वि. स. वाळिवे या दोघांनाहि मनःपूर्वक धन्यवाद. जपान व भारत या दोन मित्रराष्ट्रांतील स्नेह वृद्धिगत होण्यास या पुस्तकाने थोडा जरी हातभार लागला तरी मी स्वतःला कृतार्थ समजेन.

— श्रीपाद जोशी

१५ ऑगस्ट १९७३

‘श्रीरघुवंश’

डॉ. केतकर मार्ग

पुणे ४

प्रस्तावना

१९०५ सालीं जपानने रशियाचा पाडाव केला व सर्व आशिया खंडामध्ये नव्या युगास आरंभ झाला. त्यापूर्वी दहाच वर्षे १८९६ मध्ये हवसाणी सैन्याने इटलीच्या आक्रमक सैन्यास खुल्या मैदानांत झोडपून पिटाळून लावलें होतें. परंतु काळ्यांनी गोऱ्यांचा हा प्रथमच पराभव – व तोहि समोरासमोर युद्धांत व निर्णायक – केला असूनहि त्याची फारशी दखल आशियाई देशांनी घेतली होती असें दिसत नाही. जपानने रशियास दातीं तृण धरावयास लावलें याने मात्र गोऱ्यांच्या गुलामींत अडकलेल्या सर्वच पौरात्य देशांत समाधानाची प्रचंड लाट येऊन गेली. आपण दुय्यम श्रेणीचे आहोंत, हतबल आहोंत ही भावना ओसरूं लागली. यांतून उद्भवलेल्या आशांकुराला इजिप्त, इराण, रशिया इत्यादि देशांतील राजकीय जागृतीच्या वातम्यांनी चांगलेंच खतपाणी मिळालें. तथापि जपानच्या रशियावरील विजयामुळे प्रचलित निराशेस जेवढा धक्का दिला, तेवढा इतर कोणत्याहि घटनेने दिला नाही हें निर्विवाद आहे.

इतकें असूनहि पौरात्यांची किंवा भारतापुरतेंच बोलावयाचें तर आपली पाश्चात्य देशांची, त्यांच्या शिक्षणाची, चालीरीतींची ओढ ओसरली नाही. जपानच्या दिग्विजयाच्या गोष्टी छाती फुगवून सांगतां, सांगतांच आम्ही लोक इंग्लंडच्या सफरीचें, आय्. सी. एस्. होण्याचें स्वप्न पाहातच होतो, त्याकरिता धडपडतच होतो.

याचें एक कारण मला वाटतें, पोट होय. पाश्चात्य पदवी मिळविली, नव्हे नुसते त्या भूमीस पाय लागलेले असले तरी त्या वेळच्या सरकारदरबारीं व समाजांतहि नोकरी व मानमरातब सहजसाध्य होता. अद्याप ही स्थिति सुधारली आहे असें नव्हे. दुर्दैवाने गोऱ्या कातडीचा, गोऱ्या वेषभूषेचा व चालीरीतींचा पगडा आपल्या गुलामी रक्तांतून अद्याप गेलेला नाही. याचें कारण एक हेंहि असूं शकेल की, स्वातंत्र्यसंपादनांत तें रक्त वाहून धुऊन निघालें नाही.

दुसरें कारण हें असूं शकेल की आपली प्रगति करण्याकरिता हजारो जपानी कच पाश्चात्य संजीवनी आणण्यासाठी युरोप-अमेरिकेंत गेले होते व त्यांनीच परतल्यावर आपल्या देशाचें, धंद्यांचे, कारखान्यांचें व व्यवहारांचें आधुनिकीकरण केलें. सार्वजनिक व्यवहाराकरिता त्यांनी पाश्चात्य वेषहि स्वीकारला. यामुळेहि भारतीय तरुणांना आपण त्याच मार्गाने गेल्यास प्रगति करूं शकूं असें वाटलें असावे. फरक एवढाच की, जपानी तरुण आपल्या देशाचें धोरण म्हणून सरकारने निवडून युरोपांत धाडले गेले, आणि भारतीय तरुण निव्वळ वैयक्तिक स्वार्थाकरिता गेले. यामुळे खासगी सोयीकरिता पाश्चात्यीकरण करून स्वत्वास घट्ट चिकटून धरणाऱ्या जपानी साधकांचें त्यांनी केवळ विडंबन केलें यांत शंका नाही. याचमुळे बहुतेकांची

स्थिति 'न घरका न घाटका' अशी होऊन स्वदेशांत व स्वगृहांत ते परके झाले, विनोदाचा विषय झाला; आणि परक्यांच्या म्हणजे गोच्या राज्यकर्त्यांच्या निर्दय कुचेष्टेचे लक्ष्य बनले. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या कालखंडापासून पन्नास वर्षे या 'नेटिव्ह साहेबांच्या' सामाजिक धांदलीवर जें विनोदी वाङ्मय मराठींत व इतरत्र निर्माण झालें तें याचीच साक्ष देतें.

परंतु भारतांत जपानबद्दल आदरयुक्त कौतुक बराच काळ राहिलें यांत शंका नाही. रशियाशीं यशस्वी सामना देण्यापूर्वीहि या कौतुकाला सुरुवात झाली होती हें पंडिता रमाबाई यांच्या १८८९ च्या जानेवारींतील पत्रांतून दिसून येतें. त्यामध्ये त्यांनी जपानी लोकांची सभ्यता व आधुनिकीकरणाची त्यांची धडपड याचें सुंदर वर्णन केलें आहे. त्या म्हणतात : "समाजाच्या खालच्या वर्गापासून तों वरच्या वर्गापर्यंत सर्व जपानी लोक मोठे सभ्य, सौम्य व दयाळू आहेत. याकोहामा, जपानचें न्यूयॉर्क, हें व्यापारी शहर आहे. कलांची आवड हा जपानी लोकांचा एक प्रमुख गुण आहे. या बाबतींत ते सर्व पौर्वात्य लोकांमध्ये अग्रेसर आहेत असें मला वाटतें. त्यांना निसर्गाचें व फुलांचें वेड आहे आणि ते कुशल बागवान आहेत. झाडांना निरनिराळे व विलक्षण आकार देण्यांत ते वाकबगार आहेत. जपानच्या राजधानीची - टोकियोची लोकसंख्या दहा लाख आहे. हे लोक परम देशभक्त आहेत. . . फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका वगैरे देशांत न्याय, नौकानयन, लष्करी ज्ञान, वैद्यक इत्यादींच्या शिक्षणाकरिता शेंकडो तरुण पाठवले आहेत. . . इतर कोणत्याहि पौर्वात्य देशाहून इथे स्त्रियांना जास्त आदराने वागवलें जातें. स्त्रियाहि मायाळू, शालीन आणि भारदस्त दिसतात. . . अंगभर दागिने घालण्याची रानटी पद्धत येथे दिसत नाही. मात्र स्त्रियांनी आपले दात काळे करण्याची व भुवया सफाछट करण्याची पद्धत दिसते. पण हेंहि हळूहळू नाहीसें होत आहे. कारण स्वतः सम्राज्ञीनेच धडा घालून दिला आहे." ('विश्रब्ध शारदा', पृ. २८८)

रमाबाईंनी केलेल्या या वर्णनाला श्री. श्रीपाद जोशी यांच्या या ग्रंथांत पाठिवाच मिळतो हें पाहून तीन प्रचंड युद्धें व एक सपशेल पराभव यांचा अनुभव घेऊनहि गेल्या ऐंशी वर्षांत जपानी माणूस सामाजिक व कौटुंबिक आचार, देशभक्ति, स्वाभिमान इत्यादि गुणांत बदलला नाही याचें कौतुक वाटल्याशिवाय राहात नाही.

प्रस्तुत लेखकाची पिढी प्रथमतः जपानच्या अभिनिवेशांत व कौतुकांतच वाढली. त्या काळांतील शिक्षण जरी इंग्रजी वाङ्मयावर पोसलें होतें तरी त्या वाघिणीच्या दुधाचें सर्व सत्त्व काढूनच तें आम्हांला पाजलें जात असे. नाही तर हर्वर्ट स्पेन्सरच्या लेखांवर पोसलेल्या आमच्या विचारवंतांना १८९८ सालीं त्याने 'गोच्या रानदांडग्यांनी' जगभर चालविलेल्या 'घरफोड्यांच्या अहमहमिके'ची शिकवण खास आठवली असती. या संदर्भात स्पेन्सरने भविष्यसूचक उद्गार काढले होते की, "आता आपण सार्वत्रिक नरभक्षणाच्या युगांत प्रवेश केला आहे, ज्यांत समर्थ राष्ट्रे दुबळ्यांना

बारा | जा जरा पूर्वकडे

खाऊन टाकत आहेत, आणि राष्ट्रीय हितसंबंध, राष्ट्रीय इज्जत, हिम्मत इत्यादींनाच फक्त महत्त्व आहे आणि समन्यायाचा विचारच दृष्टीआड झाला आहे. . भावी काल वाईट आहे आणि सभ्य सुसंस्कृत मानव – समाज प्रथम नैतिकदृष्ट्या असभ्य असंस्कृत झाल्यानंतरच संस्कृतीचे पुनरुत्थान होईल. ”

दुर्दैवाने पंडिता रमाबाईंनी प्रशंसिलेल्या जपाननेच या थोर तत्त्वज्ञाची भविष्यवाणी खरी करावी असा योगायोग होता. गोन्यांवर मात केलेला पौरात्य देश म्हणून कौतुकाने, अभिमानाने भारावून आम्ही तरुण जपानकडे पाहत होतो तेव्हाच त्याची शेजारच्या चीनमध्ये घरफोडी करण्याची तयारी चालली होती. प्रस्तुत लेखक १९३३ साली जपानमध्ये गेला तेव्हा ती घरफोडी पुष्कळच यशस्वी झाल्याने जपानी संस्कृतीचे सभ्य स्वरूप त्याला अनुभवायला मिळूनहि त्याचे मन प्रभावित झाले नाही. उलट जपानमधून चीनमध्ये जाण्याकरिता त्याने शांघायमध्ये प्रवेश केला तेव्हा नुकत्याच झालेल्या जपानी बाँबवर्षावाचे भीषण स्वरूप त्याला पाहायला मिळाले व त्याच्या तोंडून उद्गार निघाले

गेल्या ज्वाला विझून,
द्वेष दुःख आक्रंदनें वाऱ्यावरती विरून
या उरल्या भिती कुठे
राहिला ढीग विटांचा कुठे
काढितो तशांतही जिणे विचारा चिनी निवारा करून
शांतीभगत सभांना जाती
वाचाप्रवाह मुक्त वाहती
आणि इथे उगवते लढ्याचे पीक दाट फोफवून.

या लढ्याच्या पिकाचीं फळे जपानने तर भोगलींच, पण आपणहि भोगतो आहोत. हर्बर्ट स्पेन्सरची भविष्यवाणी गेल्या सत्तर वर्षांत पुन पुन्हा प्रत्ययास आली आहे. या काळांत आफ्रिका, आशिया व युरोप खंडांच्या नकाशांत अनेक ज्वालाग्राही घडामोडी झाल्या आहेत, कांही साम्राज्ये संकोचलीं, नष्ट झालीं आहेत, कांही फुगत चाललीं आहेत, हें पाहतां अद्याप जगांतील रानदांडग्यांची संख्या फारशी रोडावली आहे असें वाटत नाही.

परंतु जपानकडे पाहतां, तो मात्र आता रानटी राष्ट्रवादांतून सभ्य संस्कृतीकडे वळला आहे असें म्हणायला हरकत नाही. स्पेन्सरने वर्तविल्याप्रमाणे त्याने, नेहऱ्हांच्या शब्दांत, ‘ आपल्या दास्यांतील लोक व वंश यांची अमानुष ससेहोलपट करण्यांत नवे उच्चांक ’ स्थापन केल्यावर आता तो देश पुनरपि मानवतेच्या सोज्ज्वळ संस्कृतीकडे वळत आहे अशी चिन्हे आहेत. कदाचित् अँटम बाँबचा जनक ओपेनहायमर याने ज्याचे वर्णन गीतेच्या शब्दांत केले आहे त्या अद्भुत उग्र सूर्यमहत्त्वाचे दर्शन झाल्याचा हा परिणाम असेल.

या नव्या जपानची अभ्यासपूर्ण पण मनोरंजक ओळख श्री. श्रीपाद जोशींनी या पुस्तकांत करून दिली आहे. युरोपची यात्रा तेवढ्याच खर्चात करणे शक्य असतां, ते पूर्वकडे गेले याबद्दल मी त्यांचे अभिनंदन करतो. कारण यज्ञांतल्या राखेंत घोळून सोन्याचे अंग करून घेणाऱ्या मुंगसाइतक्याच आचरट उत्सुकतेने आपले लोक पश्चिमेकडे पळत असल्याचा देखावा मी पाहात आहे व विषण्ण होत आहे. कारण वर जपानबद्दल कडवट लिहूनहि त्या देशाबद्दलचे कौतुक व त्यापासून आपणास खूप शिकण्यासारखे आहे हा विश्वास कमी झालेला नाही. यांत पाश्चात्यांनी आजवर केलेल्या लुटींचा, अवमानाचा अंश नाही, असे नाही. “आपल्या मनास वर्ण, राष्ट्र इत्यादि भावनांचा (की विकारांचा) स्पर्शहि नाही, आपण केवळ मानवसमाज ओळखतो”, असें सोवळें सात्त्विक सांग कोणीहि आणो, पण या भावनांविरहित आपण क्वचितच विचार करू शकतो. यापासून पाश्चात्यहि सुटले नाहीत. जपानने इंग्लंडची बलाढ्य जहाजे ‘प्रिन्स ऑफ वेल्स’ व ‘रिपल्स’ हीं पहिल्या तडाख्यांतच समुद्रतळाशी पाठविलीं तेव्हा एका बड्या इंग्रजाने काढलेले उद्गार, “आमचीं हीं सामर्थ्यशाली जहाजे बुडालीं यापेक्षाहि तीं एका आशियाई राष्ट्राने बुडवलीं याचे मला वाईट वाटते. बुडायचीच होती तर तीं जर्मनांनी बुडवणे बरे झाले असते” – नेहखुनीच नमूद करून ठेवले आहेत. अँटम बाँबचा प्रयोग जर्मनीवर न होता, जपानवर झाला याचे रहस्य हेंच होय. आणि आताहि व्हिएटनाम, लाओस व कम्बोडियामध्ये जे राक्षसी अत्याचार सुरू आहेत तसे युरोपमध्ये किंवा दक्षिण अमेरिकेंत होणार नाहीत याबद्दल खात्री बाळगावी.

म्हणूनच आपल्या तरुणांनी पश्चिमेचे वेड सोडून, किंवा फक्त आपद्धर्म म्हणून कामापुरता त्याचा उपयोग करून संस्कृतीने, इतिहासाने व बहुतांश रंगाने आपल्यास निकट असणाऱ्या पूर्वकडे जाणे अवश्य आहे. अर्थात् शक्ति व संपत्ति यांचे सर्वच उपासक असतात, तेव्हा आमच्या सरकारनेहि पाश्चात्य राष्ट्रांच्या लूटमारी-मुळे मागे पडलेल्या या आपल्या बांधवांकडे आजवर दुर्लक्ष केले यांत आश्चर्य नाही. स्टॅलिनचा प्रश्न, ‘पोपजवळ किती बॅटॅलियन्स आहेत?’ याचा अर्थहि हाच.

श्री. श्रीपाद जोशी यांनी मात्र हा मुंगुसमार्ग स्वीकारला नाही यांतच त्यांच्या-समधात, विवेकी व चौकस वृत्तीची ओळख पटते. साधारणतः प्रवासवर्णने म्हणजे एखाद्या कंपनीच्या गाइडबुकासारखी, चैनबाजांच्या सुखविलासवर्णनांची किंवा स्वतःच्या गौरवाकरिता ओढून-ताणून आणलेल्या व केव्हा केव्हा कपोलकल्पित अनुभवांची जंत्री असते. आपण जातो त्या देशाचा इतिहास, संस्कृति व परंपरा यांचा चांगला अभ्यास करून डोळसवृत्तीने फिरणारा प्रवासी विशेषतः भारतीयांत क्वचितच नाही तर बोट किंवा विमानांतील सुंदऱ्या व पेयें, जुगार व नृत्य, चंद्रप्रकाशांतील पुलिनविहार, पॅरिस, लंडन, न्यूयॉर्क, सानफ्रान्सिस्को, टोकियो

चौदा | जा जरा पूर्वकडे

येथील नग्न नाच व संभोग चित्रपट, तीं मधें त्या सहज गळ्यांत पडणाऱ्या तरुणी किंवा ती संपन्नता, वैभव आणि आपल्या देशाची कमतरता यांचें केविलवाणें प्रदर्शन वऱ्याच प्रवासवर्णनांतून पाहावयास मिळतें. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये या गोष्टींचा संदर्भानि आलेला उल्लेख जरूर आहे पण त्याकरिता मुद्दाम आटापिटा केलेला नाही. त्यांत जपानचें मनोहर भौगोलिक वर्णन आहेच, पण मुख्यतः जपानी माणूस कसा आहे, त्याच्या भावना, विचार व आकांक्षा काय आहेत यावर अधिक लक्ष दिलें आहे. ज्या गुरुजी निचिदात्सु फुजिइ यांच्या ८८ व्या वाढदिवसाकरिता लेखक तिकडे गेला त्यांचें व त्यांच्या पंथाचें वर्णन अर्थातच सविस्तर आहे आणि लेखकाचे गांधीजींशीं जे संबंध आले ते विचारांत घेतां, त्यांच्याच विचाराशीं समांतर असलेला फुजिइ गुरुजींचा पंथ त्यांना जवळचा वाटावा व त्याची माहिती आपुलकीने त्यानें सविस्तर द्यावी व त्यांच्या विविध कार्यक्रमाची थोडीशी पुनरुक्तिवत् हकीकत सांगावी यांत आश्चर्य नाही.

श्रीपाद जोशी हे सराईत प्रवासी व पटाईत लेखक आहेत. त्यांच्या प्रवासवर्णनांत निसर्गाने वेडावून जाणारें त्यांचें कविमन दिसतें. तसेंच त्यांच्या आजन्म विद्यार्थीवृत्तीच्या अभ्यासूपणाचाहि प्रत्यय येतो. टोकियोवरून विमान जातांना खालच्या शहरांतील दीपालंकाराने त्यांना, हिरे आणि हिरकण्या यांचा चुरा कोणी तरी मुक्त हस्ताने उधळला असावा असा भास होत होता.' (मलाहि लॉस अँजेलिस-वर हाच अनुभव आला) आणि पशु-पक्षीहीन जंगलांतून जातांना ' एखाद्या निपुत्रिक श्रीमंताच्या टोलेजंग वाड्यांत फिरत असल्याचा भास ' त्यांना होतो. किंवा कामा-कुराच्या बुद्ध मूर्तीच्या खांद्यावर चढणें हें मुलांनी आईबापांच्या अंगाखांद्यावर चढण्यासारखें आहे अशा आल्हाददायक कल्पना या प्रवासवर्णनांत मधूनमधून पेरलेल्या आढळतात. पण याहूनहि मला या ग्रंथाचें लक्षणीय अंग त्यांतील जपानी राष्ट्राची सविस्तर व साधार माहिती हें वाटतें. तेथील घरे, घरभाडें, शिक्षणपद्धति, स्त्रियांचें जीवन, धर्माचें स्थान, तसेंच जपानी व्यवहारांतील प्रामाणिकपणा, आतिथ्य, शालीनता, स्वच्छता, जीवनमान, राजकीय विचार, तरुण पिढी, परीकथा, पुराणकथा वगैरेंबद्दलच्या माहितीने हा ग्रंथ भरगच्च झाला आहे. लेखक केवळ जपानचीच माहिती देऊन थांबलेला नाही; वाटेंत लागलेल्या बँकांक व हाँगकाँगची व तेथील भारतीयांची माहितीहि मोठ्या आस्थेने दिली आहे. या ग्रंथाचा सारांश देऊन वाचनाची वाफ घालवण्याची माझी इच्छा नाही; म्हणून ही जंत्री फार लांबवत नाही. एवढें खरें की, मराठींत अशा तऱ्हेचें जपानबद्दलचें बहुतांश परिपूर्ण पुस्तक माझ्या पाहण्यांत नाही.

जणू कांही कोणाची दृष्ट लागूं नये म्हणून लेखकाने भावनेच्या आहारीं जाऊन माझ्या मते, कांही प्रमाद केले आहेत. उदाहरणार्थ, विचाऱ्या हवाई सुंदरीने 'काळ्यांकडे न पाहतां, लेखकाच्या मते, गोऱ्यांकडे अधिक लक्ष दिलें असें वाटल्याने

तिला त्यांनी 'मोलकरीण' म्हणून धक्कारलें आहे. काळ्यांना सोडून गोऱ्यांकडे आपले लोक कसे धावतात याचा अनुभव आपल्या सचिवालयांत किंवा केंद्रांतहि येतो याचें श्रीपादना विस्मरण झालें आहे. ही राष्ट्रीय नामुष्की, गुलामी गेली पण गुलामी वृत्ति न गेल्याचें लक्षण म्हणा किंवा जग हें शक्ति व संपत्ति यांचे उपासक आहे याचें प्रत्यंतर म्हणा, नाही तर दक्षिण आफ्रिकेंत सामर्थ्यवान् जपानला वर्ण-भेदाच्या कायद्यांतून सुटका देण्याकरिता कायद्याने 'पाश्चात्य' ठरवलें नसतें.

तसेंच कांही गोष्टी लेखकाला आवडल्या नाहीत हें इतकें स्पष्ट झालें नसतें तर बरें झालें असतें. बाल, वृद्ध आणि स्त्री या त्रयीला पुष्कळ खून माफ असतात हें श्रीपादहि मान्य करतील. नाही तर जीवनांतील पुष्कळ लालित्य व मनोरंजनहि नाहीसें होईल.

कांही प्रसंगांबद्दल वाचतांना साहजिक आपल्या देशांतील परिस्थितीची आठवण होते. जागतिक धर्मपरिषदेंत मुसलमान कां नाहीत या प्रश्नास फुजिइ गुरुजींनी दिलेलें उत्तर (पृष्ठ ५९) विचारार्ह आहे. त्यांचा निष्कर्ष " इतरांशीं सहिष्णुतेने, सहकाराने वागणें त्यांच्या रक्तांतच नाही, त्यामुळे त्यांच्याशीं सहकार्य करणें शक्य होत नाही, " आपणांस सद्यःपरिस्थितींत भयावह वाटतो व विचार येतो, ही अश्वत्थाम्याची जखम भारताच्या भालीं कोणाच्या शापाने झाली आहे ?

इंग्रजी भाषेचें ज्ञान प्रगतीकरिता कितपत आवश्यक आहे, या प्रश्नास कुमा-मोतोच्या तरुण डॉक्टरने दिलेलें उत्तर (पृष्ठ १२५) वाचकास अन्तर्मुख करतें व घरचें दूधदुभतें, अन्नपाणी यांतहि काटकसर करून महागड्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेंत आपल्या बछड्यांना घालण्याकरिता धडपडणाऱ्या, मम्मी-डॅडी संस्कृतीने पछाडलेल्या आमच्या बापुडवाण्या तरुण पालकांची किती भूल होत आहे याची जाणीव करून देते आणि आपल्या या चिरंतन मूल्यास हरवून बसलेल्या कणाहीन समाजाच्या भविष्याबद्दल चिंता उत्पन्न करते.

ग्रंथकर्त्याचे खानपान, स्नान, शयन इत्यादींबद्दलचे अनुभव गमतीदार तितकेच उद्बोधक वाटतात. मात्र जपानी साकेचें त्यांनी शेरीशीं साम्य दाखवावें याचें मला आश्चर्य वाटलें. अर्थात् मी घेतलेली साके चाळीस वर्षांपूर्वी, तेव्हा आता तींत बदल झाला असल्यास न कळे. त्यांच्या इतर अनुभवांशीं माझे जुने अनुभव उजळून तुलना करण्याचा मोह होतो व विचार करतां, जपानमधील मूळ आचारांत फारसा फरक झालेला नाही असें दिसतें. पर्यटक म्हणून गेल्याने जपानी गेशांचें मनोरंजन, भाडोत्री मालीश व विवस्त्र अभ्यंगस्नान, जपानी भोजन, साकेपान व सुकियाकी खान, लाकडी उशीचें अंथरूण इत्यादि घेतलेल्या अनुभवांची आठवण झाली. अमेरिकन सभ्यतेच्या जुलमाने ग्रंथकर्त्यास स्त्री-पुरुष मिश्र स्नानाचा अनुभव मिळाला नाही म्हणून त्यांचा अनुभव माझ्यापेक्षा कच्चा आहे. मात्र 'नम्रतेमुळे मनांत विकार

सोळा | जा जरा पूर्वेकडे

निर्माण' (पृष्ठ ९७) होत नाहीत हा निष्कर्ष माझ्याहि अनुभवाशी जुळतो हे सांगणे आवश्यक आहे.

असो. श्रीपादना अरब देशांत जाण्याची इच्छा आहे व हे पुस्तक वाचून वाटते की, ती लवकर पुरी होवो. स्वतःचा डंका दूरवर ऐकू जाईल अशा महत्पदावर ते नाहीत किंवा एखाद्या गटाच्या खांद्यावर उभे नाहीत म्हणून त्यांनी भारतदर्शनाची या ग्रंथाप्रमाणे अभ्यासू चिकित्सक वृत्तीने लिहिलेली प्रवासवृत्ते व्हावीं तितक्या वाचकांस परिचित नाहीत. नाही तर अशा पुस्तकांच्या निर्मितीकरिता त्यांच्या सारख्या लेखकास यास अनुदान देऊन शासनाने निरनिराऱ्या देशांत पाठविले असते.

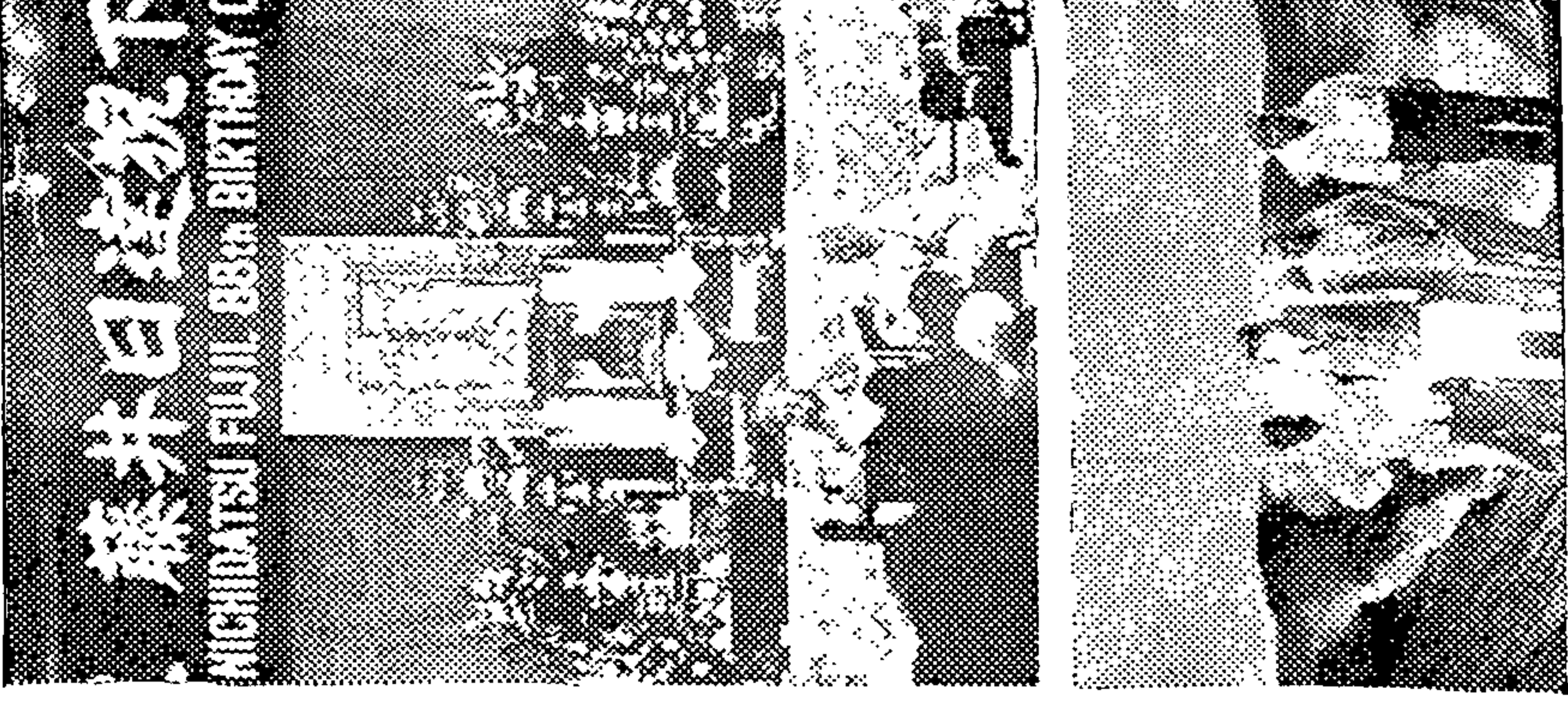
'ममिता'

— मो. झा. शहाणे

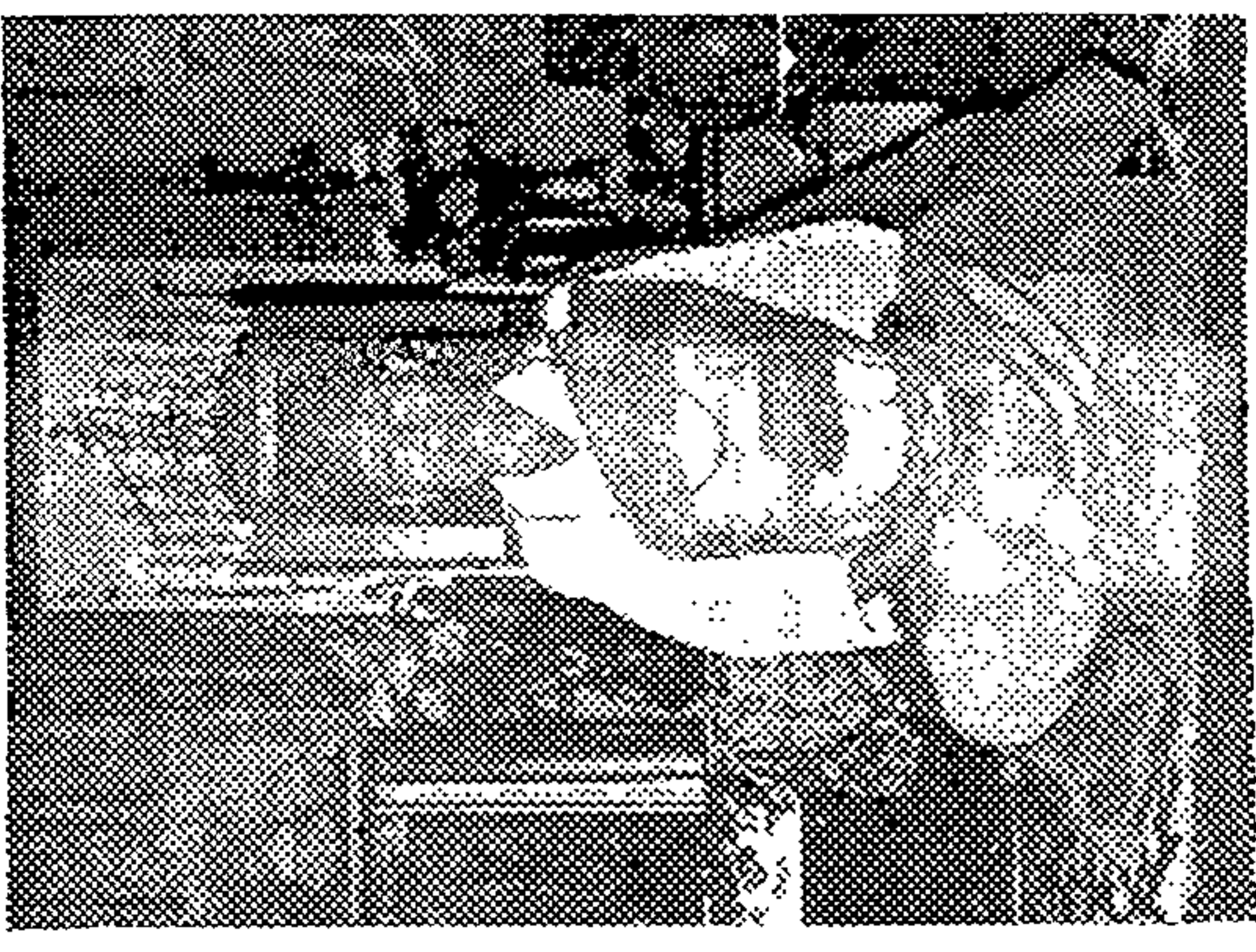
४१/१५ डॉ. केतकर पथ

पुणे ४

श्री. फुजिइ गुरुजींच्या वाढदिवसाचा समारंभ (पृ. २४)

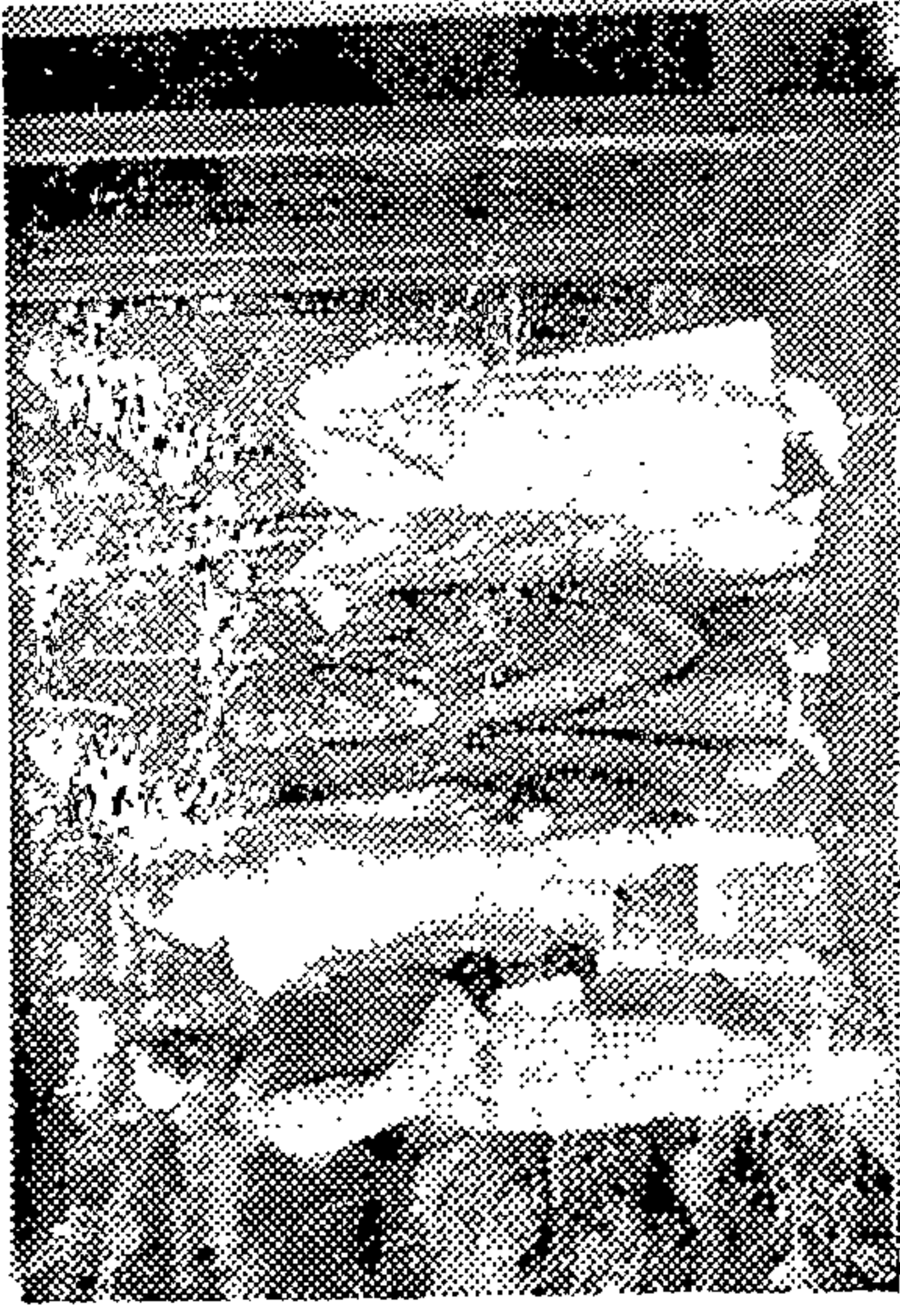
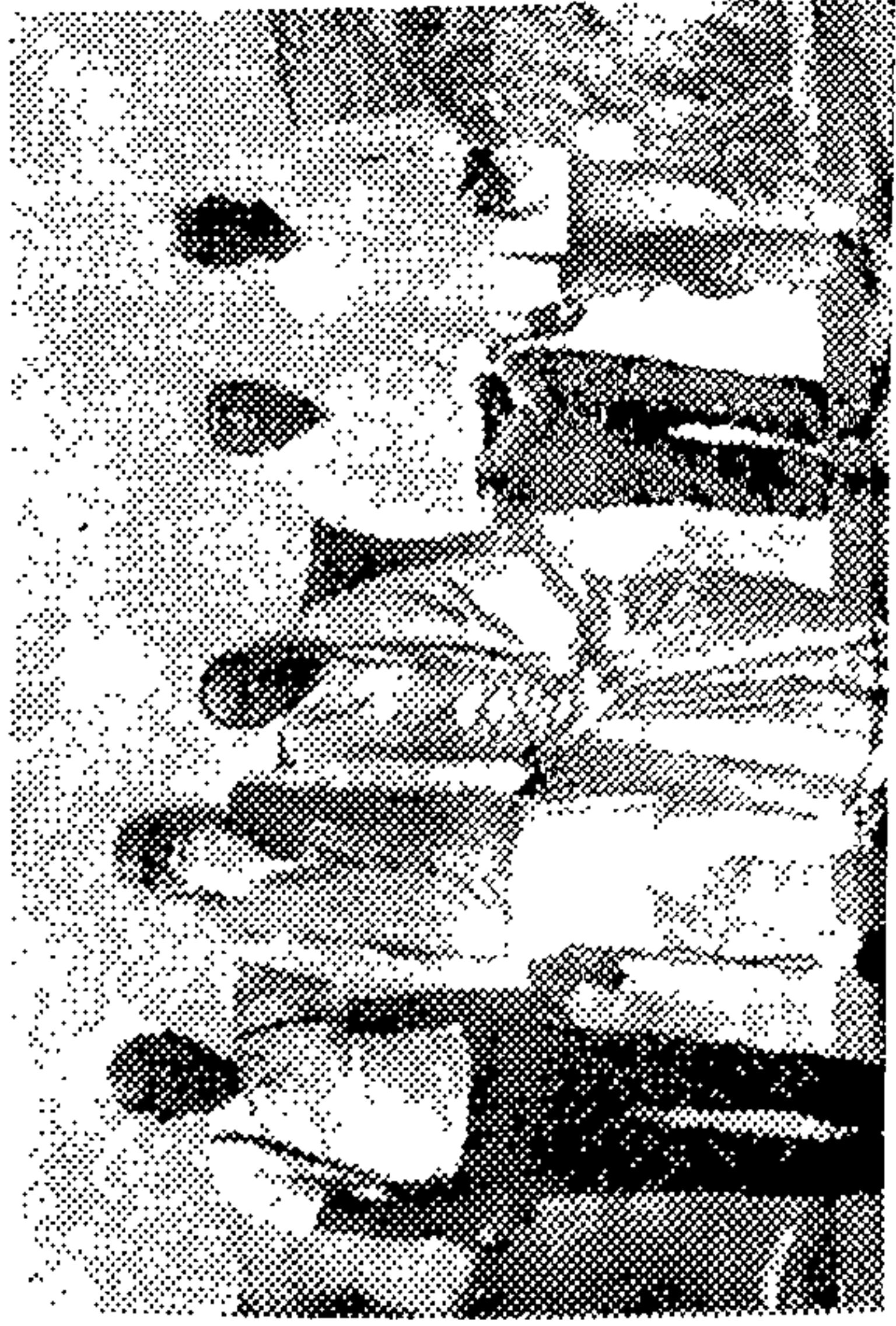
' दंग सर्वोदय ' लोकयोच्या कार्यकर्त्यांसह (पृ. १२)

प. पू. निचिदासु फुजिइ गुरुजी

आसोच्या काठावर (पृ. १०८)

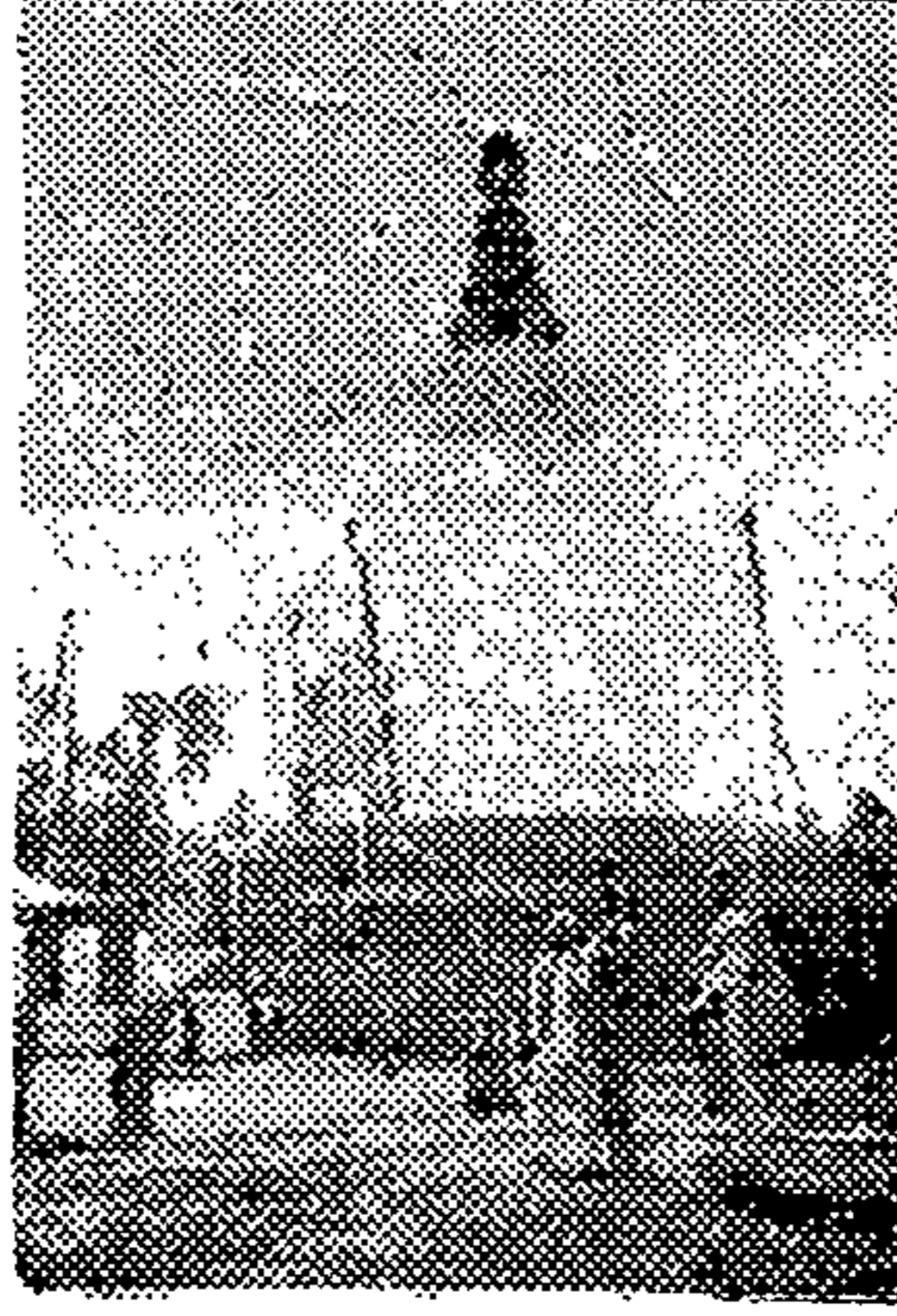
ओतेलायामा डोंगरावरील शांतिस्तूपाचें उद्घाटन (पृ. ३९)

आसोच्या मुखाजवळ (पृ. ११०)

तोबयोच्या कियोमिझु देरापाशी (पृ. १६७)

कोफूचा शांतिस्तूप (पृ. २०३)

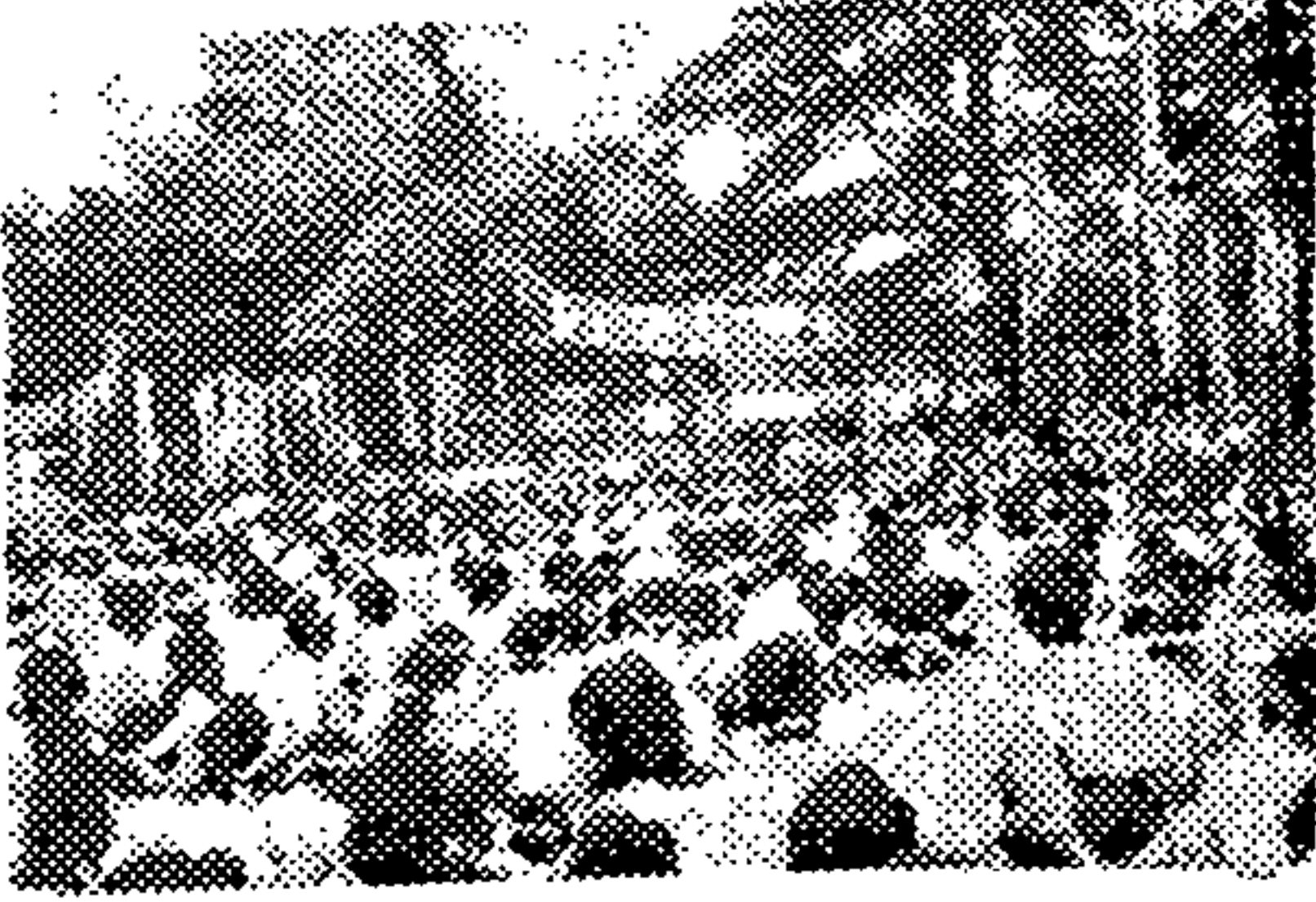
सानबान चो
हॉटेलांत(तोक्वो)
(पृ. २३१)

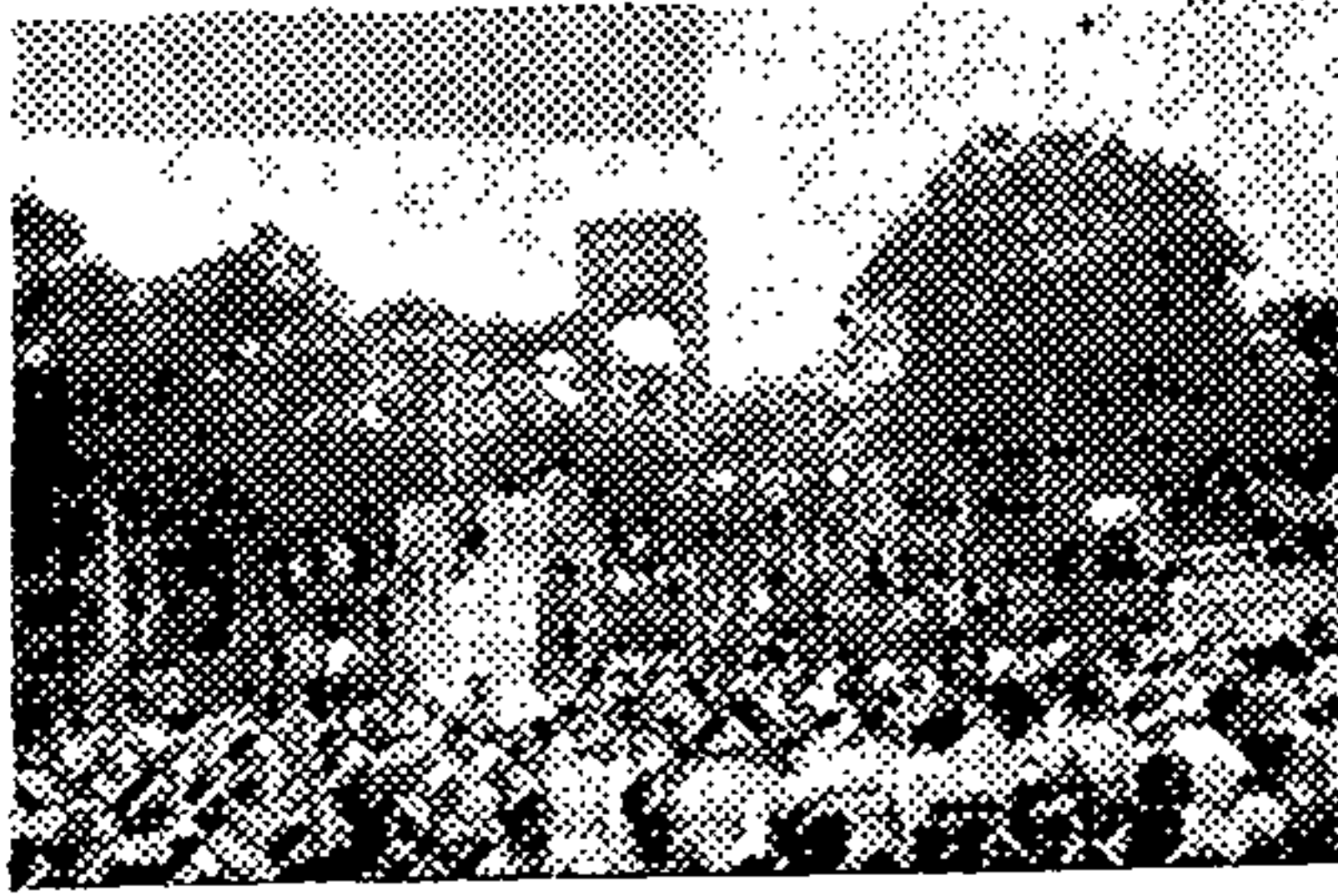
श्री. फुजिइ गुरुजींच्या
मातुःश्रींची समाधि
(पृ. १९५)

पाचूच्या बुद्धाचें मंदिर, बँकाँक (पृ. २३७)

संगमरवरी बुद्धाच्या मंदिरांतील एक मूर्ति
बॅकाँक (पृ. २३७)

बुराकुमिन
लोकांची
निषेध सभा
(पृ. २१३)

बुराकुमिन
लोकांची पोलिसां-
समोर निदर्शने
(पृ. २१५)

बुराकुमिन लोकांची निदर्शने (पृ. २१४)

बराठी ।
 मनुष्य...
 ५५९

पार्क हॉटेल, हाँगकाँग

२७-७-७२

अखेर एकदाचे परदेशी भूमीला पाय लागले ! एक प्रकारची कृतार्थतेची भावना निर्माण झाली; आणि दुसऱ्याच क्षणीं आपल्या वावळटपणाचें हसूं आलें. विदेशयात्रा ही कांही आता अपूर्वाईची गोष्ट राहिलेली नाही. दररोज शेकड्यांनी लोक देशाबाहेर जात-येत असतात. पण म्हणून कांही आपल्याला वाटणारें कुतूहल कमी होत नाही. अनेक ज्योतिष्यांनी मला परदेश-प्रवासाचा योग मुळीच नसल्याचें ठासून सांगितलें होतें. स्वतःचे पैसे खर्च करून परदेशांत जाण्याची माझी तयारी नसल्यामुळे अनेक योग आले व गेले. अखेर मींच माघार घेतली. आपल्याला प्रवास-खर्च देऊन कोणी बोलावणार नाही याची खात्री पटल्यावर मीं स्वतःशींच तडजोड केली आणि नुसता येण्या-जाण्याचा खर्च करून कोठे जातां येत असल्यास तसें जाण्यास मी तयार झालों. आचार्य काकासाहेब कालेलकर नेहमी जपानला जातात म्हणून त्यांनाहि आपला हा निर्णय मीं कळवला. योगायोगाने याच वेळीं त्यांना जपानभेटीचें सहावें निमंत्रण मिळालें आणि आपल्याबरोबर त्यांनी माझीहि वर्णी लावली. जपान बुद्ध संघ या संस्थेकडून त्या संस्थेचे अध्यक्ष परमपूज्य निचिदात्सु फुजिइ यांचा ८८ वा वाढदिवस टोकियो येथे साजरा होणार असल्याचें व त्या समारंभाला हजार राहण्याचें निमंत्रण देणारें पत्र मला मिळालें. आपल्याकडील ७५ व्या वर्षी होणारा अमृतमहोत्सव जसा महत्त्वाचा समजला जातो तसा जपानमध्ये ८८ व्या वर्षीचा वाढदिवस अत्यंत महत्त्वाचा व पवित्र समजला जातो. त्यानिमित्ताने त्यांनी जगांतील अनेक देशांतील लोकांना निमंत्रणें पाठविलीं असल्याचें संघाचे चिटणीस भिक्षु ग्योहो एन्. तोमिताका यांच्या पत्रावरून समजलें. जपानमधील राहण्याचा, जेवण्या-खाण्याचा व फिरण्याचा सर्व खर्च जपान बुद्ध संघ करणार आहे. ३१ जुलै ते ३०

ऑगस्ट हा संपूर्ण महिना जपानांत राहावे, अशीहि इच्छा निमंत्रणपत्रांत व्यक्त करण्यांत आली आहे.

नफ्यातोट्याचा हिशेब

मुंबई ते टोक्यो (टोकियो) येण्या-जाण्याचें विमानभाडे सुमारे ७ हजार रुपये आहे. हेंच तिकिट कलकत्याहून घेतल्यास एक हजार रुपये कमी पडतात. म्हणून कलकत्यापर्यंत आगगाडीने जाऊन तेथे विमान पकडावे असें ठरले. एअर इंडियाच्या विमानाने गेल्यास प्रत्येक प्रवाशाला शंभर डॉलरचें परकीय चलन मिळते. शिवाय हा पैसा आपल्या विमानकंपनीला मिळणें देशभक्तीच्या दृष्टिकोणांतूनहि उचित ठरते. म्हणून आम्हीं एअर इंडियाच्या विमानानेच जावयाचें ठरविलें. या शंभर डॉलरव्यक्तिरिक्त प्रत्येक प्रवाशाला बाहेर जातांना विमानतळावर आठ डॉलर मिळतात. सध्या डॉलरचा भाव आठ रुपये आहे. त्या भावाने १०८ डॉलरचे ८६४ रुपये होतात. म्हणजे सुमारे हजार रुपये. अशा प्रकारे सात हजार रुपये खर्च करून केवळ एका देशाची सफर करणें कितपत फायद्याचें ठरेल हा विचार मनांत वारंवार येत होता. हल्ली याच्या निम्म्या पैशांत अमेरिकेची वारी होऊं शकते. शिवाय वाटेंतले युरोपीय देशहि पाहतां येतात. पण युरोप-अमेरिकेला जाण्याचें मला मुळीच आकर्षण नाही. या प्रदेशांसंबंधी इतकें वाचलें आहे, चित्रपटांतून इतकें पाहिलें आहे की त्यांच्याबद्दल कांही कुतूहलच उरलेलें नाही. असें वाटतें, तेथे विशेष तें काय असणार? जशी मुंबई तसें न्यूयॉर्क, लंडन, पॅरिस वगैरे. याच्या उलट जपानसंबंधी, किंबहुना आशियांतील देशांसंबंधी आपण इतकें कमी वाचतो, पाहतो की त्यांच्याविषयीच जाणून घेण्याचें कुतूहल सदैव जागृत असतें. मला तर जपानपेक्षाहि मध्यपूर्वेतील अरब व अरबेतर मुस्लिम देशांविषयीच जबर आकर्षण आहे. पण तेथे जाणें जमलें नाही. शिवाय धावतपळत जाऊन येणें, मला पसंत नाही. जरा निवान्तपणें जाऊन, लोकजीवनाचा अभ्यास करावा असें वाटतें. म्हणून मध्यंतरीं एक्स्पोच्या वेळीं मी गेलों नाही. अर्थात् जपानच्या वाटेवरील देश पाहावयाचें तर परकीय चलनाची सोय हवी. वाममार्गाने तशी सोय करून घेण्याची माझी इच्छा नव्हती. म्हणून हा प्रवास एकूण महागांतच पडणार होता. तरी पण जपानमधील सगळा खर्च संघ करणार होता. अशी संधि पुन्हा मिळण्याची शक्यता दिसत नव्हती. म्हणून नफ्यातोट्याच्या हिशेबांत आपण गुरफटलों तर केव्हाच परदेशप्रवास घडणार नाही, असा विचार करून मीं जपानला जाण्याचा निर्णय घेतला.

‘एव्हरेस्ट’वर स्वार

त्याप्रमाणे कलकत्यापर्यंत आगगाडीने येऊन आम्ही आज सकाळीं एअर इंडियाच्या ‘एव्हरेस्ट’ या ७०७ बोइंग विमानावर चढलों. माझें सामान २० किलो-

पेक्षा थोडे कमीच होते. काकासाहेब व सरोजबेने यांच्या सामानाचें वजन ४४ किलोपेक्षा थोडे जास्त होते. पण तिघांच्या सामानाचा हिशेब एकत्र असल्यामुळे जादा वजनाबद्दल जादा आकार भरावा लागला नाही. कस्टम्सवाल्यांनी नमुन्यादाखल आमच्या पांच-सहा पेट्यांपैकी एकच पेटी उघडून तपासली. मुख्यतः भारतीय चलन बाहेर जाऊं नये व जकात चुकवून कांही माल बाहेर जाऊं नये यासाठी ही तपासणी असते. आमच्याजवळ तसलें कांहीच नसल्यामुळे त्रास झाला नाही.

ज्यांच्या वियोगाच्या कल्पनेने अंतःकरण भरून यावे अशी मंडळी पुण्या-मुंबईलाच राहिलेली होती. (किंबहुना हजार रुपड्या वांचविण्यासाठी मी आगगाडीच्या तिसऱ्या वर्गाने जावे, ही कल्पना माझ्या सुहृदांना रुचली नव्हती. सांताक्रूझच्या विमानतळावर येऊन रुबाबांत निरोप देतां न आल्यामुळे त्यांचा थोडाफार विरसच झाला होता !) त्यामुळे हृदय भरून येणें, गलबलणें वगैरे गोष्टी झाल्या नाहीत. मी जरी पहिल्यांदाच भारताबाहेर जात असलों तरी जणू आपण नेहमीच परदेशांत जाणारे-येणारे आहोंत, अशा रुबाबांत मी विमानतळावर वावरत होतो. विमानतळ नवा असूनहि भारतीय गलिच्छता एव्हाना तेथे प्रविष्ट झाली होती. सकाळीं ९-१५ ला विमानांत चढलों, आणि थोड्याच वेळांत विमानाने भूमीचा निरोप घेतला. यापूर्वी पूर्वाचलाच्या मुशाफरींत इम्फाल ते सिल्चर व आगरतळा ते कलकत्ता असा विमानप्रवास मीं केला होता. पण तीं विमाने डाकोटा व फोकर फ्रेंडशिप जातीचीं होती. बोइंगपुढे तीं वडगाव-पिंपळगाव बससर्व्हिससारखीं होती. तरी आम्ही पहिल्या वर्गांत नव्हतो. विमानाच्या इंजिनाजवळ असलेल्या पहिल्या वर्गाच्या या भागांत थोड्या जादा सुखसोयी असतात म्हणे. मुख्य म्हणजे दारू फुकट मिळते ! पण आम्हांला सिगारेट व दारू दोन्ही वर्ज्य असल्यामुळे त्या सोयींचा मोह नव्हता.

विहंगम दृश्यांची मेजवानी

विमान सुरू झालें आणि मी खिडकीच्या काचेवर नाक ठेवून खालील दृश्य पाहूं लागलों. पहिल्यांदाच आगगाडींत बसलेल्या मुलाने खिडकीशीं बसून बाहेरच्या बाजूस पळणारीं झाडे, शेते व घरे पाहावींत त्याच कुतूहलाने मी भारतमातेचें दर्शन घेत होतो. जगांत अत्यंत गलिच्छ व बकाल समजलें गेलेलें कलकत्ता शहर आता कसें टुमदार व मोहक वाटत होतें. गंगा व ब्रह्मपुत्रा यांसारख्या महानद्या मुळा-मुठेसारख्या दिसूं लागल्या. गंगेच्या मुखाजवळील सुंदरवनाचा भाग नकाशांत जसा दंतुर दिसतो तसाच हुबेहूब वरून दिसत होता. ३३,००० फूट उंचीवरून ताशी ५५० मैल वेगाने विमान चाललें होतें. तरी सुमारे अर्धा तासपर्यंत जमीन दिसत होती. मग सागराचें साम्राज्य सुरू झालें. ढगांचे पुंजके व त्यांच्या सावल्या यांमुळे मधूनच जमिनीचा भास होई. ढगांमुळे आपण आकाशाकडेच पाहत आहोंत असा क्षणभर भास होई. पण तें

आकाश उलटें होतें. नेहमीप्रमाणे डोकीवर नव्हे तर पायांखाली होतें. हवा स्वच्छ होती. पाऊस नव्हता. तरी पण ढगांचीं प्रचंड व घनदाट अरण्ये खालून पसार होत होतीं. मध्येच असा भास होई की, समुद्रांतून पिंजलेल्या कापसाचीं बेटें वर आलीं आहेत. उजवीकडे दूरवर खरींखुरीं बेटें दिसलीं. तीं बहुधा अंदमान-निकोवारचीं बेटें असावींत. मध्येच एक विमान आमच्या विमानाखालून गेलें. तें बहुधा ढाक्याला चाललें असावें. थोड्या वेळाने ढगांचे आकार बदलले. वाळूच्या लाटा असलेल्या समुद्रासारखे ते दिसूं लागले. मध्येच ढगांचें एखादें खेडें भेटे तर त्यानंतर ढगांचेंच शहर आपली 'झलक' दाखवून जाई. एकदा तर ढगांची भलीमोठी मालगाडी चालल्याचाच भास झाला. आपण रंगूनवरून उडत असल्याचें विमानचालकाने सांगितलें. पण रंगूनचें दर्शन झालें नाही. उंचीवर गेल्यामुळे फाउंटनपेनमधील शाई वाहेर उसळून येऊं लागली. तें बंद करून बॉलपेन काढलें. थोड्या वेळाने पुन्हा जमीन दिसूं लागली. समुद्राच्या पाण्यांतील फरक जाणवण्याइतका होता. किनाऱ्याजवळचें पाणी मातकट, लालसर तर दूरचें निळेशार दिसत होतें. लहान लहान चौकोनी, आखल्यासारखीं शेतें, तळीं, प्रचंड, लांबच लांब रस्ता, नदीचें पात्र, कालव्याचीं जाळीं या सर्वांवरून वॅकॉक जवळ येत असल्याचें आम्हीं ओळखलें. ११-३० ला वॅकॉक विमानतळावर आम्ही उतरलों. पण विमानाच्या वाहेर जावयाचें नव्हतें. आंतच वसून इतर विमानांच्या हालचाली पाहत राहिलों. एक महाराष्ट्रीय हवाई सुंदरी विमानांत होती. तिच्याशीं दोस्ती करण्याचा प्रयत्न केला. पण तिला मराठी माणसांपेक्षा गोऱ्या साहेबांची ओढ अधिक असादी. आमची दोस्ती कांही जमली नाही. विमानांतील या मोलकरणींना आपण 'सुंदरी' कां म्हणतों याचा उलगाडा मात्र मला झाला नाही ! १२-१५ ला वॅकॉक सोडलें. नदीच्या काठींच घरें, गावें व दाटीवाटीने उभीं असलेलीं झाडें. इतरत्र सपाट शेतें. प्रचंड नागिणीसारखीं नागमोडी वळणें घेणारी नदी. मधूनच भयंकर दाट जंगलें लागलीं. थायलंड, कंबोडिया व व्हिएटनाम यांवरून आम्ही उडत होतो. मध्येच धुरासारख्या सावळ्या ढगांचा एक काफिला पसार झाला मनांत विचार आला, एखादें अमेरिकन विमान बांब टाकून तर पसार झालें नसेल ? थोड्या वेळाने धुक्याचा दाट समुद्र सर्वत्र पसरला आणि कांहीच दिसेनासें झालें. अनंतांत संचार करीत असल्याचा भास होऊं लागला. आम्ही दक्षिण चीनवरून जात होतो. 'मौसम थोडा खराब होनेके कारण अपनी सीटकी पेटियाँ बांध लें', अशी गोड आवाजांतली सूचना मिळाल्यामुळे पट्टे आवळले. पण म्हणण्यासारखे धक्के जाणवले नाहीत. क्वचित् एखाद्या वेळीं विमान थोडें हले व आपण मुरगूड-निपाणी मार्गावरील एस्. टी.त असल्याचा भास होई. पण पट्टे बांधण्याची गरज मात्र मला फारशी जाणवली नाही - विमानाचें आरोहण किंवा अवतरण होतांनाहि ! दाट धुक्यांतून जातांना वेगळीच भीति मनाला चाटून जाई. समोरून एखादें विमान

आलें तर काय होईल ? टक्कर व चक्काचूर ! पण अशा वेळीं वहुधा दिवे लावत असतील. मधूनच सुंदर बेटांची रांग दिसू लागे. तेथील किनाऱ्याजवळची वाळू पिवळसर होती. आता आपण पीतवंशाच्या लोकांच्या प्रदेशांत प्रवेश केल्याची ती खूण असावी, असें मीं मानलें. पुन्हा पांढऱ्याशुभ्र ढगांचे चमत्कार दिसू लागले. कांही ढग मोटारीवरोबर धावणाऱ्या गावठी मुलांप्रमाणें किंवा रागीट कुट्यांप्रमाणे विमानावरोबर शर्यत लावून धावल्यासारखे त्याच दिशेने पळत होते. कदाचित् तो नुसताच भास असेल. ते थोडा वेळ धावायचे व दमले की मागे पडायचे, थांबायचे. असा क्रम वराच वेळ चालला. दुपारीं २ वाजतां जेवण मिळालें. शाकाहारी पुलाव, भाजी, पुऱ्या, दही, खीर (पिस्त घातलेली), चीज, कॉफी, लोणचें. एक नाश्ता व एक जेवण एवढ्यांतच विमानी जेवणाचा कंटाळा येऊन गेला. अखेर ३-३० वाजतां हाँगकाँगच्या कार्डीनाक विमानतळावर उतरलों. त्या वेळीं स्थानिक घड्याळें ७ वाजले असल्याचें सांगत होतीं. हाँगकाँगच्या परिसरांत उंच टेकड्या व त्यांमधील समुद्र यांमुळे सुंदर दृश्य दिसतें. हाँगकाँगमध्ये प्रवेश करतांना 'एअर पॉकेट्स' मुळे विमानाला हादरे वसतात, असें ऐकलें होतें. पण तसा अनुभव आला नाही. कदाचित् विमानचालकाच्या कौशल्यामुळे तें टळलें असेल. विमानतळावर उतरलों तेव्हा झिमझिम पाऊस पडत होता. जागेच्या टंचाईमुळे विमानतळाची दीड मैलाची धावपट्टी समुद्रांत बांधलेली आहे. नकाशांत हा भाग शेपटीसारखा मजेशीर दिसतो.

आलीशान पार्क हॉटेल

विमानतळावर एअर इंडियाचे एक अधिकारी श्री. सोम ओबेराय आणि भारतीय दूतवासाचे कमिशनर श्री. रंगराजन् व त्यांचे सहकारी श्री. अलेक्झांडर हे काकासाहेबांच्या स्वागतास हजर होते. कारण काकासाहेबांच्या इच्छेवरून पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी हाँगकाँग व टोक्योच्या दूतावासांना पत्र लिहून त्यांना शक्य तें सहकार्य करण्यास कळविलें होतें. एअर इंडियाच्या नियमांप्रमाणे आमचें विमान थेट टोक्योला जाणारें असल्यामुळे आम्हांला एअर इंडियाच्या खचनि हाँगकाँगला प्रवास खंडित करतां येत नव्हता. परंतु काकासाहेबांना त्यांच्या वार्धक्यामुळे एका दमांत एवढा लांबचा प्रवास झेपणार नाही, म्हणून एअर इंडियाच्या खास मेहेरबानीने त्यांची हाँगकाँगला उतरण्याची सोय करण्यांत आली होती. त्यांच्यावरोबर त्यांच्या चिटणीस कु. सरोजबेन नाणावटी यांचीहि सोय झाली होती. माझी मात्र कांही सोय त्यांना करतां आली नव्हती. त्याकरिता मी कलकत्याहून एक दिवस उशिरा निघून त्यांना हाँगकाँगला गाठावें असा एक मार्ग काकासाहेबांनी मला सुचविला होता. पण तो मला विशेष पसंत पडला नव्हता. म्हणून मी तेथील वाय्. एम्. सी. ए. ला पत्र लिहून माझ्यासाठी एका रात्रीच्या राहण्याची सोय करण्यास कळविलें होतें. तेथे किंवा अन्य एखाद्या स्वस्त हॉटेलांत राहण्यास

६ | जा जरा पूर्वकडे

मी तयार होतो. परंतु मी काकासाहेबांपासून दूर राहावे हें श्री. रंगराजन् यांना योग्य वाटलें नाही. त्यांनी माझीहि सोय त्या दोघांबरोबर एअर इंडियाच्या पार्क हॉटेलांत केली. हें हॉटेल नवेकोरें व सर्व आधुनिक सुखसोयींनी परिपूर्ण आहे. येथून रात्रीचें – हांगकांगचें – दृश्य फार छान दिसतें. रात्रीं सूप व पाव घेऊन त्यावर भागवले आणि सरोजबेनसह थोडा वेळ भटकून आलों. एका गल्लींत शिरलों तर मुंबईच्या गिरगावांत भेटणारी दुर्गंधी – कुजक्या, सडक्या वस्तूंची घाण – नाकांत शिरली. मग रस्त्याकडे लक्ष गेलें. तेथे तीच भारतीय घाण व गलिच्छता दिसली. चांगल्या वस्तींत जर ही स्थिति तर झोपडपट्टींत काय असेल ? यामुळेच तर 'स्वच्छ हांगकांग'ची मोहीम इथल्या शासनाला हातीं घ्यावी लागली असावी.

सान बान चो हॉटेल, टोक्यो

२८-७-७२

हांगकांगची बनिया संस्कृति

सकाळीं कोंवडा आरवला आणि आपण अजून भारतीय वातावरणांत असल्याचें जाणवले. वाहेर उकाडा असला तरी पार्क हॉटेल वातानुकूलित असल्यामुळे रात्रीं रंग घेऊन झोपावें लागले होते. सकाळीं उठून सर्वांत वरच्या, सोळाव्या मजल्याच्या गच्चीवर गेलों व सभोवतालचें दृश्य पाहिलें. हांगकांग ही व्यापारी पेट आहे. येथील समाजजीवनहि व्यापारीच आहे. येथील दुकानदारांची फसवाफसवी जगप्रसिद्ध आहे. घासाघीस करूं न शकणारा ग्राहक फसलाच म्हणून समजावें. आम्ही उतरलों होतो तो भाग कौलून या नांवाने ओळखला जातो. विमानतळ, बाजारपेठ, सरकारी कचेऱ्या वगैरे याच भागांत आहेत. हें फार मोठें बेट आहे. समोरच्या बाजूस डोंगरांच्या खबदाडींत हांगकांग शहर वसलें आहे. तेथे निवासस्थानें आहेत. तेथे जाण्यासाठी वाफोरांतून खाडी ओलांडावी लागते. समुद्राखालून वोगदा काढून या दोन बेटांना जोडणारा रस्ता तयार झाला आहे. परंतु त्याचें उद्घाटन अद्यापि झालें नसल्याचें समजलें. २३६ बेटांमध्ये पसरलेल्या सुमारे ४०० चौरस मैलांच्या या ब्रिटिश वसाहतीची लोकसंख्या सुमारे चाळीस लाख आहे. यांतील बहुसंख्य लोक चिनी असल्यामुळे शहरावर स्वाभाविकपणेंच चिनी संस्कृतीची छाप दिसते. चिनी लिपीतील पाट्या व चिनी माणसें यांतून ती छाप व्यक्त होते. पण मुक्त बंदर असल्यामुळे इतर जाति-जमातींचाहि वावर खूप मोठा आहे. भारतीय व्यापारीहि

मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. मुख्यतः सिंधी, मारवाडी व गुजराती. कौलूनचा भाग चीनच्या मुख्य भूमीशी जोडलेला असून कौलून कॅटन रेल्वेहि आहे. चीनच्या मुख्य भूमीशी जोडलेल्या कौलूनच्या प्रदेशाला न्यू टेरिटरीज असे म्हणतात. हा भाग चीन-कडून ब्रिटिशांनी भाडेपट्ट्याने घेतलेला असून तो भाडेपट्टा १९९७ साली संपतो. तोपर्यंत चिनी सरकार हा प्रदेश ताब्यांत घेण्याची घाई करीलसे वाटत नाही. कारण त्याला या भागांतून भरपूर परकीय चलन मिळते. १८४१ सालापासून क्रमाने वाढत आलेल्या या चाळीस लाख लोकवस्तीला बहुतेक पाणीपुरवठा चीनकडूनच केला जातो. पावसाचे पाणी साठविण्यासाठी कांही तलाव हाँगकाँग प्रशासनाने तयार केले आहेत. पण त्यांचे पाणी अनिश्चित व अपुरे असते. पाणी, धान्य व भाजीपाला, मांस, अंडी वगैरे जीवनोपयोगी वस्तूंचा पुरवठा या वेटांना चीनकडून होतो.

प्रेक्षणीय परिसर

समुद्राने वेढलेल्या टेकड्यांवर वसलेले हाँगकाँग हे दिवसापेक्षा रात्री विशेष प्रेक्षणीय वाटते. जागेच्या टंचाईमुळे अनेकमजली गगनचुंबी इमारती येथे उभ्या राहिल्या आहेत. वेगवेगळ्या वेटांना जोडणाऱ्या खाड्यांतून स्वैरसंचार करणाऱ्या होड्या व वाफोर यांच्यातील दिव्यांमुळे समुद्रालाहि एक आगळी शोभा प्राप्त होते. आम्हांला येथील दहा हजार बुद्धांचे आधुनिक मंदिर पाहावयाचे होते. म्हणून सकाळी ९-३० ला भारतीय दूतावासाच्या गाडींतून त्याच्या शोधार्थ बाहेर पडलों. पण श्री. अलेक्झांडर किंवा ड्रायव्हर यांना नक्की पत्ता माहित नसल्यामुळे नुसतीच भटकंती झाली. शेवटी मंदिर सापडले. पण ते टेकडीवर होते. तेथपर्यंत मोटार जाऊ शकत नव्हती. सरोजबेन टेकडी चढू शकत नव्हत्या. वेळ वाया गेल्यामुळे काकासाहेब कंटाळले होते. त्यामुळे मग मीहि वर जाण्याचे रहित केले. नंतर खाडी (समुद्र) ओलांडून आम्ही हाँगकाँग बेटावर गेलों. दोन मैलांचे अंतर ओलांडण्यास पंधरा मिनिटे लागलीं. शिवाय वाफोरांत मोटार चढविण्यासाठी पाळी लावणे, मोटार चढविणे, उतरविणे वगैरेसाठी लागलेला वेळ वेगळाच. वर्षानुवर्षे चाललेला हा त्रास आता लवकरच संपणार म्हणून लोक खुशीत होते. पण वाफोरवाले मात्र आपला धंदा वसणार म्हणून चिंतेत होते.

पीक ट्रेमचा प्रवास

६

आपण अगदीच कांही पाहिले नाही असे वाटू नये म्हणून 'पीक ट्रेम' (किंवा केवलकार) ने आम्ही हाँगकाँगच्या सर्वोच्च शिखरावर गेलों. तेथून हाँगकाँग व कौलूनचे दृश्य फार छान दिसते. गगनचुंबी इमारती खेळण्यांतल्या इमारतींसारख्या खुऱ्या आणि मोटारी व माणसे खेळण्यांसारखी दिसत होती. पीक ट्रेमची चढण अगदी उभी असल्यामुळे तिला वर खेचणारी तार तुटली तर काय होईल या कल्पनेनेच जिवाचा थरकाप होत होता. भाडे साठ सेंट (सुमारे ५० पैसे) पडले. स्वस्त वाटले.

८ | जा जरा पूर्वकडे

तेथून कमिशनर श्री. रंगराजन यांच्या घरीं दुपारच्या जेवणास गेलों. गृहस्थ मोठे अगत्यशील व कलारसिक वाटले. त्यांच्या इंग्रज सौभाग्यवती जाँइस आणि विजय व गौतम हीं लहान मुलें यांना भेटून आनंद झाला. माझ्याजवळ पानांचा डवा होता. वऱ्याच दिवसांनंतर पान खाण्यास मिळाल्यामुळे रंगराजन खूश झाले. मीं माझ्या साठ्यांतील थोडीं पानें त्यांना आनंदाने दिलीं. तेवढेच चार दिवस त्यांचे मजेंत जातील.

कलकत्याचे आमचे मित्र श्री. सीतारामजी सेकसरिया यांनी श्री. झुनझुनवाला यांचा पत्ता दिला होता. ते घड्याळांचे कारखानदार आहेत. रोज १ हजार घड्याळे तयार करतात. त्यांच्या घरीं गेलों. त्यांनी आम्हांला एकेक घड्याळ भेट दिलें.

विमानतळाकडे येत असतां एका मोटारीवर भलामोठा पुष्पगुच्छ दिसला. चौकशी केल्यावर समजलें की, ती ख्रिस्ती शवपेटिकावाहिका होती. येथे अंत्यविधीला एक हजार हाँगकाँग डॉलर (७००-८०० रुपये) खर्च येतो आणि तो गरिबांना परवडत नाही असें मला सांगण्यांत आलें. त्यासाठी समाजसेवी संघटना स्थापण्यांत आल्या आहेत.

मुंबईहून येणाऱ्या विमानाला उशीर झाल्यामुळे सायंकाळीं ७ ला सुटणारें विमान ७-४० ला सुटलें. श्री. ओवेराय यांनी विमानापर्यंत स्वतःच्या मोटारींतून नेऊन पुढच्या खुर्च्यावर बसविलें. (कलकत्याप्रमाणे येथेहि माणगीं पंधरा रुपये विमानतळभाडें द्यावें लागलें.) तेथून दोन्ही बाजूंचें आकाश दिसत होतें. पण लवकरच अंधार पडल्यामुळे कांही दिसेनासें झालें. थोड्या वेळाने चंद्रोदय झाला. ढगांवर चंदेरी लाटा तरळूं लागल्या. पण त्यांचा आनंद लवकरच ओसरला आणि मीं आरामशीरपणें ताणून दिली. विमानांत प्रवासी फारच थोडे असल्यामुळे झोपायला भरपूर जागा होती.

अखेर ११-३० च्या सुमारास (स्थानिक वेळ) आमचें विमान तोक्योवरून हानेदा विमानतळाकडे जाऊं लागलें तेव्हा जमिनीवरील दिव्यांच्या लखलखाटाने माझे डोळे दिपून गेले. हिरे व हिरकण्या यांचा चुरा कोणी तरी मुक्त हस्ताने उधळला असावा असा भास होत होता. आठशें चौरस मैलांत पसरलेलें व एक कोटि दहा लाख लोकांना आपल्या पंखांखाली आसरा देणारें तें महानगर. त्याचा विस्तार पाहूनच छाती दडपून गेली. या एका महानगराच्या पोटांत नऊ शहरें, पंचवीस नगरें, चौदा खेडीं व अनेक बेटें यांचा समावेश होतो. एवढ्या प्रचंड शहरांत आपलें अस्तित्व म्हणजे किस झाडकी पत्ती !

प्रेमळ स्वागत

परंतु हानेदाच्या भव्य व आलीशान विमानतळावरून कस्टम्स वगैरेचा मुळीच त्रास न होतां आम्ही कांही मिनिटांच्या आंतच बाहेर आलों; आणि तेथे आमच्या

स्वागतासाठी जमलेल्या मंडळींच्या चेहऱ्यांवरील आत्मीयता पाहून तोक्योच्या प्रचंड दडपणाचा क्षणांत आम्हांला विसर पडला. नरेश मंत्री व कोकीनागा हे तर पूर्वपरिचित. शिवाय ' नमु म्योहो रेंगे क्यो '* (सद्धर्मपुंडरीक सूत्राला मी नमस्कार करतो) या मंत्राचा खणखणीत आवाजांत गजर करीत व हातांतील पंख्याच्या आकाराच्या चमड्याच्या टिमकीवर (या टिमकीला जपानी भाषेत उचिवा (पंखा) ताइको (ड्रम) असें म्हणतात.) टिपरीने आवाज करीत जपानच्या परंपरागत धार्मिक (बौद्ध) पद्धतीने सामोरे आलेले जपान बुद्ध संघाचे कार्यकर्ते आणि भारतीय दूतावासांतील शार्ज द अफेअर्स श्री. अर्जुन असरानी ही मंडळी एवढ्या मध्यरात्रीं विमानतळावर हजर होती. दूतावासाच्या मोटारींतूनच आम्ही हॉटेलकडे निघालों. भारतीय राजदूत श्री. व्हिन्सेंट कोएल्हो हे आपल्या मुलीच्या लग्नासाठी भारतांत रजेवर गेले असल्यामुळे हंगामी राजदूत म्हणून श्री. असरानी काम पाहत आहेत. मुंबईचे रहिवासी असल्यामुळे सिंधी असूनहि मराठी, गुजराती, हिंदी फार छान बोलतात. महाराष्ट्राबद्दल विशेष आत्मीयताहि बाळगून आहेत. त्यांच्याशी थोडा वेळच बोलणें झालें. पण तेवढ्यांत त्यांनी प्रभावित केलें. पूर्वी एकदा ते जपान-मध्ये राहून गेले आहेत. यामुळे जपानसंबंधी चांगली सखोल माहिती त्यांना आहे. जपानी भाषाहि कामापुरती जाणतात.

सान वान चो हॉटेलांत आम्ही पोचलों. पांक्व्या मजल्यावर आम्हांला दोन खोल्या देण्यांत आल्या आहेत. ५१४ नंबरच्या छोट्या खोलींत मी राहिलों आहे. समोरच्या मोठ्या खोलींत काकासाहेब व सरोजबेन. एका माणसाच्या खोलीचें रोजचें भाडें ३,५०० येन. (सुमारे नव्वद रुपये); डबल रुमचें ६,४०० येन तरी १३० खोल्या असलेलें हें हॉटेल महाग हॉटेलांत मोडत नाही. माफक दराच्या हॉटेलांत याची गणना होते. पण आम्हांला हेंच महाग वाटतें.

२९-७-७२

खोली आधुनिक सुखसोयींनी सुसज्ज आहे. वातानुकूलित असल्यामुळे बाहेरचा उन्हाळा जाणवत नाही. भितीचा उपयोग करून टब बांधलेला आहे. चांगला ऐसपैस आहे. त्याच्यांतच मीं माझे कपडे धुऊन टाकले. येथे रोजचे कपडे धोव्याकडे देणें परवडत नाही. एक-दोन धुण्यांतच कपड्याची किंमत निघून जाते. मोठे

* हें वाक्य जरी ' नमु म्योहो रेंगे क्यो ' असें असलें तरी त्याचा उच्चार ' नम्योहो रेंग क्यो ' असा केला जातो.

कपडेहि धोव्याकडे दिल्यास त्याची धुलाई मला द्यावी लागेल, असें सरोजबेनकडून कळल्यामुळे सदरा, सुरवार वगैरे कपडेहि धुऊन टाकले. कमोड असल्यामुळे त्याचीहि सवय करून घेतली पाहिजे. खोलींत टेलिव्हिजन आहे. थोडा वेळ त्याचे कार्यक्रम पाहिले आणि मग कंटाळा आला. युरोप-अमेरिकेंत आवाळवृद्ध तासन् तास टेलिव्हिजन कसे पाहत बसत असतील कोण जाणे !

परस्परभेटींचें माहात्म्य

सकाळींच काकासाहेबांचें एक भक्त-दांपत्य भेटायला आलें. श्री. कोजी ओकामोतो व सौ. काजवे ओकामोतो. त्यांच्या लग्नाचा रजतजयंतीउत्सव त्यांनी काकासाहेबांच्या समक्ष आशीर्वादासाठी पुढे ढकलला होता. तो आज सायंकाळीं साजरा होणार आहे. त्यांनी काकासाहेबांवरच सरोजबेन, मी व नरेश मंत्री यांनाहि भेटी दिल्या. चांदीचे पंख असलेले दोन हंस, एक सुंदर काचेची पेटी व तिच्यावर एक लाकडी पेटी. त्यावर बांधलेला मोठा रेशमी रुमाल. किमान शंभर रुपये तरी किंमत असावी या भेटीची. ती घेतांना मला खूपच संकोच वाटला. कारण त्या दांपत्याशीं माझा आजच परिचय झाला होता. अर्थात् जपानी समाजांत भेटींच्या या परस्पर आदान-प्रदानाच्या प्रथेची मला कल्पना असल्यामुळे मी भारतांतून येतांना चंदनाचे हत्ती, उदबत्त्या, शिंगांचे प्राणी वगैरे वस्तु आणल्या आहेत. त्यांपैकी कांही कोजी व काजवे यांना दिल्या. परंतु त्यांच्या भेटीपुढे या वस्तु मलाच फार तुच्छ वाटल्या. अर्थात् एवढ्या महाग भेटवस्तु मिळतील अशी कल्पना नसल्यामुळे माझाहि नाइलाज होता.

दुपारीं प्रा. कोकीनागा फळांची भेट घेऊन आले. चार-पांच रुपयांचें एक फळ अशीं सहा पीच फळें त्यांनी आणलीं होतीं. मला पीच आवडत नाही. तरी पण त्यांचा मान व मन राखण्यासाठी थोडें चाखावें लागलें. कोकीसान (सान म्हणजे 'जी' किंवा 'साहेव'. आदरार्थी प्रत्यय.) माझे जुने परिचित. त्यांच्यावरुबर (आणि नरेश मंत्रींसह) मीं काश्मीरचा प्रवास केला होता आणि त्या प्रवासाचें 'चिनारच्या छायेंत' हें माझें पुस्तक मीं त्या उभयतांना अर्पण केलें होतें. त्यामुळे त्यांच्या भेटीचा आस्वाद घेतांना संकोच वाटला नाही.

थोड्या वेळाने भारतांत हिंदी शिकणाऱ्या कु. रेड्को ताबुची या जपानी मुलीची आई काकासाहेबांना भेटायला आली. तिने मित्सुकोशी या डिपार्टमेंटल स्टोअर्सचीं तीस हजार येन्सचीं कूपन्स त्यांना भेट म्हणून दिलीं. (सुमारे ७५० रुपये.) भेट देतांना 'मी ही तुच्छ भेट तुम्हांला देत आहे. ती तुमच्यायोग्य नाही. तरी पण दयाळूपणें तिचा स्वीकार करा', असें म्हणण्याची जपानी पद्धत आहे. अमेरिकन लोकांना ती आवडत नाही. ते म्हणतात, "तुम्ही उत्कृष्ट वस्तु देतां पण तोंडाने मात्र ती निकृष्ट आहे असें म्हणतां. हा कसला विचित्र नम्रपणा ? भेट निकृष्ट आहे

तर मग देतां कशाला ? ” मला - भारतीय नम्रतेचा अनुभव असूनहि - हें अमेरिकन मत बरोबर वाटतें.

गिंजा भागाला भेट

गिंजा ही तोक्योची बाजारपेठ व विलासनगरी. मला तिच्यांत कांहीच स्वारस्य नव्हतें. पण ओकामोतो दांपत्याने आज सायंकाळची मेजवानी याच भागांतील अशोक हॉटेल या भारतीय उपाहारगृहांत ठेवली होती; यामुळे या भागाचें दर्शन घडलें. येथे मोठमोठी डिपार्टमेंटल स्टोअर्स (सर्ववस्तुभांडारें) आहेत. सायंकाळीं दिव्यांची रोषणाई झाली की सारा गिंजा भाग झळाळून उठतो. एका वस्तुभांडाराबाहेर दोन देवदार (cedar) वृक्ष व त्यांवर मोठमोठे रातकिडे असल्याचा देखावा तयार केला होता. या रातकिड्यांची किरकिर घुंगुरांच्या आवाजासारखी मधुर असते. ती ध्वनिमुद्रित करून वाजविली जात होती. यामुळे खरोखरीच्या अरण्याचा आभास निर्माण होत होता.

मेजवानीसारख्या औपचारिक प्रसंगां नेकटाय वगैरेसह साहेबी पोशाख असावा किंवा आपला भारतीय बंद गळ्याचा कोट तरी असलाच पाहिजे, असें मला सांगण्यांत आलें होतें. साहेबी पोशाख मला आवडत नाही व महिन्याभरासाठी तो वापरण्याची माझी तयारी नव्हती. म्हणून मी खादीचा बंद गळ्याचा कोट घालून गेलों होतो. काकासाहेबांनीहि शेरवानी व सुरवार घातली होती. नंतर मला वाटलें, हें अवडंबर केलें नसतें तरी बिघडलें नसतें. निदान काकासाहेबांनी तरी त्यांचा नेहमीचा भारतीय पोशाख सोडावयाची कांही जरूर नव्हती. परदेशांत आपल्यावर निष्कारणच परकीय शिष्टाचारांचें ओझें आपण वागवतो.

‘कासुमिगासेकी’

तोक्योमधील सर्वांत उंच पस्तीसमजली इमारत आज पाहिली. तिचें नांव ‘कासुमिगासेकी.’ कासुमिगासेकी या भागांत ती असल्यामुळे तिचें हें नांव पडलें आहे. तें एक व्यवसायकेंद्र (बिझिनेस सेंटर) आहे. जपानमध्ये भूकंप होतात म्हणून लोक लाकडाचीं व कागदाचीं घरें बांधतात असें जे लहानपणीं वाचलें होतें तें आता खोटें ठरलें आहे. जगांतल्या कोणत्याहि शहराप्रमाणे येथेहि सिमेंट-कांक््रीटच्या प्रचंड भगनचुंबी इमारती उभ्या राहिल्या आहेत व त्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. भूकंपाला सहज तोंड देऊं शकतील अशा इमारतीचें तंत्र जपानने विकसित केलें आहे असें म्हणतात. पूर्वीप्रमाणे अलीकडे वरचेवर भूकंपहि होत नाहीत, असें समजलें.

शहरांतून फिरतांना कोठेहि गोंगाट, आरडाओरडा ऐकूं येत नाही. स्वच्छताहि खूपच दिसते. भिकारी पाहायला मिळाला नाही. वेडे, रोगी, कुरूप-विद्रूप लोकहि दिसले नाहीत. लोक कसे निरोगी, हसरे, प्रफुल्ल वाटतात. स्मित हें जपानी माणसाचें

खास वैशिष्ट्य असावें. एक गृहस्थ म्हणाले, “पुष्कळ वेळा आमच्या स्त्रियांच्या स्मिताचा अर्थ परदेशी लोकांना कळत नाही. ते भलताच अर्थ घेतात. पण वस्तुतः स्मित हे आमच्या स्वभावाचें एक अभिन्न अंग आहे. त्यांत बहुतांशीं औपचारिकताच असते. त्यापेक्षा जास्त अर्थ कोणी पाहू नये.”

रहदारीला एक प्रकारची शिस्त आहे. प्रत्येक चौकांत लाल-हिरवे दिवे आहेत. त्यांच्या इशान्यांवर सारी रहदारी चालते. फूटपाथ सोडून कोणीहि पादचारी चालतांना दिसत नाही. रस्ता ओलांडण्यासाठी आखून दिलेल्या ठिकाणीच तो ओलांडतात. त्यासाठी इशारत होण्याची वाट पाहत थांबतात. त्यामुळे रहदारी कशी सुनियंत्रित चालते. मोटारींना हॉर्न वाजविण्याचा प्रसंग क्वचितच येतो. माझ्या मनांत विचार आला, कलकत्यांतल्या मंडळींना कांही दिवस तोक्योंत आणून ठेवावें. त्यामानाने मुंबईकर फारच संस्कृत व शिस्तबद्ध म्हणावे लागतील. पण मुंबईतील गोंगाट मात्र कलकत्यापेक्षा मुळीच कमी नसतो.

तोक्योंत सर्वोदय मंडळ

जपानसारख्या लष्करशाहीची परंपरा असलेल्या व भौतिक सुखसोयींच्या मागे – मृगजळामागे हरिणाने धावावे तसें – प्राणपणाने धावणाऱ्या देशांत गांधी-विचाराला कांही स्थान असेल अशी कल्पना मीं केली नव्हती. पण आज जेव्हा श्री. ओकामोनो यांच्या घरी ‘यंग सर्वोदय’ संघटनेच्या तरुणांचा उत्साह पाहिला तेव्हा गांधींचे विचार भारतापेक्षा अधिक प्रगत देशांतच लवकर मूळ धरतील या श्रद्धेला वळकटी आली. त्यांच्या संस्थेचें संपूर्ण नांव ‘निचि-इंदो सर्वोदय फ्रेंडशिप असोसिएशन’ असें आहे ही तरुण मंडळी ‘सर्वोदय’ नांवाचें एक छोटेखानी जपानी मासिकहि चालवितात. तें जपानी भाषेंत असलें तरी आवरणगुळावर ‘सर्वोदय’ हीं अक्षरें आचार्य विनोबांच्या हस्ताक्षरांत नागरी लिपींत छापलेलीं पाहून गंमत वाटली. ‘मीं पाहिलेले गांधीजी’ या माझ्या पुस्तकाचा मीं स्वतः केलेला हिंदी अनुवाद व श्री. मो. जा. शहाणे यांनी केलेला इंग्रजी अनुवाद मीं त्या मंडळींना दाखविला. सदर पुस्तक मराठी, हिंदी, गुजराती, तेलगु, मल्याळम व इंग्रजी या सहा भाषांत प्रसिद्ध झालें असून त्याचें हिंदी भाषांतर कालिकत (केरळ) विद्यापीठांत पाठ्य-पुस्तक म्हणून लागलें असल्याचें जेव्हा मीं त्यांना सांगितलें तेव्हा त्याचें जपानी भाषांतर ‘सर्वोदय’मधून क्रमशः प्रसिद्ध करण्याची इच्छा त्यांनी प्रकट केली. गांधी-विचाराचा अभ्यास व प्रसार हेंच काम मुख्यतः या मंडळांत सध्या चालतें.

जमलेल्या तरुण विद्यार्थ्यांनी जे प्रश्न विचारले ते मोठे मार्मिक होते. ‘वांगला देश प्रकरणांत सर्वोदयवाद्यांनी काय केलें?’, ‘गांधीजी असते तर त्यांनी काय केलें असतें?’, ‘सर्वोदयाचा विचार भारतांत जन्मला असला तरी बौद्ध धर्मा-प्रमाणे भारतांत त्याची इमारत कोसळत आहे. आम्ही जपानांत तिची फेरउभारणी

करूं शकूं असा आम्हांला विश्वास वाटतो. तो कितपत योग्य आहे?', 'गांधीजी व फुजिई गुरुजी यांची तुलना कराल काय?' यांसारखे प्रश्न त्यांनी विचारले. त्यांना देण्यांत आलेलीं उत्तरे तरुणांना कितपत समाधानकारक वाटलीं हें कळण्यास कांही मार्ग नाही. कारण जपानी लोक आपल्या भाव-भावना व्यक्त करण्यांत फारच संकोची आहेत. तरी पण 'भारतीय पाठ्यपुस्तकांत सैनिकांच्या पराक्रमाचें वर्णन करणारे धडे असतात, ते मुलांच्या मनांत शांततेविषयी तिरस्कार व युद्धाविषयी उत्सुकता निर्माण करतात, तुम्हां भारतीयांना पाकिस्तानमॅनिया झाला आहे, त्यांतून जोंवर तुम्ही बाहेर पडत नाही तोंवर तुम्हांला शांततेचा प्रचार करतां येणार नाही,' वगैरे अभिप्राय व्यक्त करण्यास ते मार्गेपुढे पाहत नाहीत.

मध्यमवर्गीय जपानी घर

माझें लक्ष मात्र या चर्चेपेक्षा श्री. ओकामोतो यांच्या घराचें निरीक्षण करण्यांतच अधिक गुंतलें होतें. महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गीय, पांढरपेशा कुटुंबाचें घर जसें असावें तसेंच तें होतें. घर दुमजली, जुन्या पद्धतीचें, लाकडी होतें. तोक्यांत जागेची टंचाई फार आहे. बहुतेक मध्यमवर्गीय एक किंवा दोन खोल्यांच्या विन्हाडांत राहतात. भाडेंहि जवर असतें. तरी पण या शहरांत झोपडपट्ट्या दिसत नाहीत. ओकामोतो हें शाळेंतील मुलांसाठी वर्ग चालवितात. त्यामुळे त्यांच्याकडे थोडी जास्त जागा आहे. १० × १० च्या दोन खोल्या, १० × ६ च्या दोन खोल्या व लहानसें स्वयंपाकघर. यांतील मोठ्या खोल्या वर्गाच्या व लहान खोल्या राहण्याच्या. टेबल, खुर्च्या, सोफासेट, पलंग वगैरे पाश्चात्य फर्निचरला सामान्य जपानी घरांत स्थान नसतें. (आता आधुनिक वंगल्यांमध्ये तें दिसूं लागलें आहे.) प्रत्येक खोलीच्या जमिनीवर चट्या अंथरलेल्या असतात. प्रत्येक चटईची (तातामीची) लांबी-रुंदी ठरलेली असते. लांबी १ ७५ मीटर आणि रुंदी ९० सें. मी. या तातामीवरून खोलीचें मोजमाप सांगितलें जातें. सहा तातामींची खोली, दहा तातामींची खोली वगैरे. या चट्या चांगल्या जाड व मऊ असतात. त्यांच्यावर पादत्राणें घालून वावरावयाचें नसतें. त्यांच्या खाली लाकडी जमीन असल्यामुळे त्या जास्तच गुवगुवीत वाटतात.

जपानी माणूस घराबाहेर पाश्चात्य थाटांत वावरत असला तरी घरांत अजून त्याने आपले परंपरागत संस्कार व शिष्टाचार जतन करून ठेवले आहेत. घरांत प्रवेश करतांना बाहेरचीं पादत्राणें बाहेरच ठेवावयाचीं. घरांत वापरावयाच्या रवरी (किंवा गवताच्या) सपाता पायांत घालावयाच्या आणि आंत प्रवेश करावयाचा. पुन्हा प्रत्यक्ष खोलींत प्रवेश करतांना सपाता बाहेर काढून ठेवावयाच्या. सडासांत वापरण्याच्या सपाता वेगळ्या. यामुळे तळपायांना धूळ लागत नाही व चट्याहि मळत नाहीत. सामान्यतः गुडघे टेकून वसण्याची प्रथा आहे. पण अलीकडे

नमस्कारपद्धतीप्रमाणे तिचेहि पालन पूर्वीइतकें कडकपणें केले जात नाही. दोन्ही गुडघ्यांवर दोन्ही हात ठेवून वाकून नमस्कार करावयाचा, समोरच्याने तसाच नमस्कार केला की आपण पुन्हा वाकावयाचें, असें बराच वेळ चाले. त्यांतील वैयर्थ्य नव्या पिढीला पटल्यामुळे असे नमस्कार फारसे दिसत नाहीत. आम्ही भारतीय पद्धतीनेच 'नमस्ते' करीत असतो व आमचे जपानी मित्रहि आनंदाने तसाच हात जोडून प्रतिनमस्कार करतात. केव्हा केव्हा मी गमतीने जपानी पद्धतीचें अभिवादन करतो. पण त्याला पुष्कळदा 'नमस्ते'नेच उत्तर मिळतें.

या नमस्कारपद्धतीप्रमाणे 'तोकोनोमा'चेहि माहात्म्य अलीकडे कमी झालें आहे. तें बरोबरहि आहे. भितींतील हा मोठ्या कोनाड्यासारखा भाग चुकून आपल्या घरीं येणाऱ्या जपानच्या सम्राटासाठी राखून ठेवलेला अमे. (ही सुद्धा निव्वळ भावनाच. सम्राट कशाला फिरकतोय असल्या भिकारड्या घरांत ?) आता सम्राटाचें देवपण गेलें. किंबहुना जपानी माणसाच्या (विशेषतः शहरी माणसाच्या) जीवनांत सम्राटाला कांही स्थान उरलेलें नाही. त्यामुळे तोकोनोमालाहि कांही महत्त्व उरलेलें नाही. मात्र जुन्या घरांतून तो आजहि पाहावयास मिळतो. अशा वेळीं पाहुण्याला तोकोनोमासमोर बसण्याचा बहुमान बहाल करण्यांत येतो. या तोकोनोमाला एखादी फुलदाणी किंवा कलात्मक निसर्गचित्र आपल्या साधेपणाने शोभा आणतें.

दक्षिण-पश्चिम अशुभ दिशा

भारतांत जशी दक्षिण दिशा यमराजाची दिशा म्हणून अशुभ समजली जाते, तशीच ती जपानांतहि समजली जाते. मृत्यूनंतर दक्षिणेकडे जावयाचें असतें, तें जिवंतपणीं कशाला, म्हणून झोपतांना दक्षिणेकडे पाय करूं नयेत, असें जुने लोक समजत असत. जपानच्या धर्मभोळ्या लोकांत आजहि ही समजूत रूढ आहे. ओकामोतो यांची झोपण्याची खोली आधीच फार लहान आहे. त्यांत पुन्हा एक छोटासा देव्हारा एका कोपऱ्यांत ठेवलेला आहे. त्यांत भगवान् बुद्ध व निचिरेन यांच्या मूर्ति आहेत. (ओकामोतो निचिरेन पंथाचे अनुयायी आहेत.) समोर जपाच्या माळा आहेत. मूर्तींवर फुलें वाहण्याची प्रथा येथे नाही. तीं समोरच्या फुलदाणींत ठेवतात. (अशीच प्रथा मला असममधील देवघरांतहि दिसली होती.) मेणबत्त्या व उदबत्त्या लावतात. जपानी उदबत्त्यांना वास नसतो; म्हणून बौद्धधर्मीयांना भारतीय उदबत्त्या फार आवडतात. जपाच्या माळांखाली सद्धर्मपुंडरीकसूत्राची जपानी पोथी आहे. हा देव्हारा उत्तरेकडे आहे. आणि पूर्व-पश्चिम झोपतां येण्याइतकी खोली रुंद नाही. त्यामुळे आपल्याला नाइलाजाने दक्षिणेकडे पाय करून झोपावें लागतें असें ओकामोतो यांनी सांगितलें. घराचें तोंड कोणत्या दिशेला असलें म्हणजे काय होतें, यासंबंधीहि कांही लोकभ्रम येथे प्रचलित असल्याचें

समजलें. लोकभ्रमांच्या बाबतींत पौरात्य लोकांमध्ये एकूण खूपच साम्य असावें असें वाटतें.

खासगी वर्ग कां चालतात ?

शाळेंत जाणाऱ्या मुलांसाठी खासगी वर्ग चालवावे लागावेत, हें शाळांना व शाळेंतील शिक्षकांना लांछनास्पद आहे, असें आपण समजतो. त्यामुळे ओकामोतो यांच्या खासगी वर्गाविषयी अधिक जाणून घेण्याची जिज्ञासा उत्पन्न झाली. कारण जपानमधील शिक्षण व शिक्षणव्यवस्था आमच्यापेक्षा चांगलीच असली पाहिजे, असें माझे मत होतें. परंतु अधिक चौकशी केल्यावर त्या मतांत बदल करावा असें वाटू लागलें.

जपानमध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर उच्च शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा या हेतूने अमेरिकन प्रशासकांनी देशातील अनेक विद्यालये व महाविद्यालये यांना विद्यापीठांचा दर्जा देऊन टाकला.* अशा विद्यापीठांची संख्या जपानांत पांचशे आहे. साहजिकच विद्यापीठांच्या गुणवत्तेप्रमाणे श्रेणीकरण (ग्रेडेशन) केलें जातें; आणि सर्वांत वरच्या दर्जाच्या विद्यापीठांतील पदवीधरांना प्रतिष्ठित कंपन्यांमध्ये प्राधान्याने नोकऱ्या मिळतात. (टोकिओ इंपीरियल युनिव्हर्सिटी या विद्यापीठाचा क्रमांक पहिला आहे.) अशा विद्यापीठांत प्रवेश मिळविण्यासाठी जोराची स्पर्धा चालते. त्याकरिता प्रवेशपरीक्षा घेतल्या जातात. त्या भयंकर अवघड असतात. त्या उत्तीर्ण होण्यासाठी मुलें जिवापाड मेहनत करीत असतात. नापास होणारीं मुलें पुनःपुन्हा त्या परीक्षेला बसतात. (आणि कांहीजण निराशेने आत्महत्याहि करतात !) कांही उच्च विद्यापीठांत श्रेष्ठ दर्जाच्या निवडक माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला जातो. अशा निवडक शाळा उच्च दर्जाच्या प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश देतात. आणि अशा प्राथमिक शाळा उच्च दर्जाच्या बालमंदिरांतील (किंडर गार्टनमधील) विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश देतात. त्यामुळे अशा शाळांत प्रवेश मिळविण्यासाठी मुलांना खूप झटून अभ्यास करावा लागतो. आईबापांना मुलांच्या अभ्यासाकडे पुरेसे लक्ष देतां येत नसल्यामुळे अशा खासगी वर्गाची मदत त्यांना घ्यावी लागते. शिवाय युद्धोत्तर काळांत जपानला तंत्रज्ञ व शास्त्रज्ञ यांची फार

* “ The new system, introduced under the occupation’s educational directive, emphasized the democratic principle of equal opportunity for higher education, based on the concept of general education, and co-education in all schools, including the university. As a result, colleges and former high schools were all upgraded to university status, which to-day number over five hundred.” (Japan Unmasked, Ichiro Kawasaki, Charles E. Tuttle Co. Tokyo, 1971, p. 99).

मोठ्या प्रमाणावर गरज भासू लागली. सैनिकीकरणाचा मार्ग बंद झाल्यावर औद्योगिकीकरणाचाच मार्ग उरला होता. त्याला उपयुक्त असे शिक्षण घेतलेले तरुण कमीत कमी वेळांत तयार व्हावेत, या दृष्टीने पाठ्यक्रमाची पुनर्रचना करण्यांत आली. त्यांत ज्ञानविज्ञानाचे विषय ठासून भरण्यांत आले. त्यांचें अध्ययन-अध्यापन शाळेच्या नेमलेल्या वेळांत पुरें होणें शक्य नव्हतें. म्हणूनहि या खासगी वर्गाची मागणी वाढली.

येथील शालेय शिक्षण वारा वर्षांचें आहे. इयत्ता एक ते सहा प्राथमिक, सात ते नऊ माध्यमिक व दहा ते वारा उच्च माध्यमिक. एवढें शिक्षण पुरें केल्या-खेरीज कोणालाहि नोकरीच्या स्पर्धेंत उतरतां येत नाही. श्री. ओकामोतो इयत्ता दुसरीपासून नववीपर्यंतचे वर्ग चालवितात. त्यांच्याकडे सुमारे शंभर विद्यार्थी येतात. सकाळ-संध्याकाळ दुवार वर्ग चालवावे लागतात. या कामीं त्यांना पांच-सहा सहकाऱ्यांचीहि मदत घ्यावी लागते.

इयत्ता दुसरीपासून पांचवीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना दरमहा तीन हजार येन (७५ रुपये) फी पडते. त्यानंतरच्या विद्यार्थ्यांना पांच हजार येन (१२५ रुपये) फी घ्यावी लागते. तोक्यांतील एकूण महागाईचा विचार करतां ही फी गैरवाजवी आहे असें म्हणतां येत नाही. जपानी भाषा, गणित, विज्ञान, समाजशास्त्र यांसारखे विषय या वर्गांतून शिकविले जातात.

जपानी विद्यार्थ्यांना जी घोकंपट्टी करावी लागते तिचें फार मोठें ओझे त्यांच्यावर असतें. त्यामुळे डोळे अधू होऊन चष्मा वापरण्याचीहि पाळी अनेक विद्यार्थ्यांवर येते. आपल्या शिक्षणपद्धतींतहि हेच दोष असल्यामुळे आपण त्या विद्यार्थ्यांच्या हालांची व कष्टांची कल्पना करूं शकतो.

शिक्षणपद्धतीतील स्पर्धेच्या अतिरेकामुळे मुलांमध्ये परस्परांचा द्वेष करण्याची व एकमेकांना फसविण्याची अनिष्ट वृत्ति बोकाळली आहे, असेंहि म्हणतात. इतकें असूनहि या शिक्षणपद्धतींत कांही बदल करावा असें शिक्षणतज्ज्ञांना किंवा पालकांना वाटत नाही, हें आश्चर्य. आपल्याकडे इंग्रजी शिक्षणपद्धतीचें जसें अंधानुकरण चाललें आहे तसेंच तें जपानमध्येहि चालू आहे, एवढाच त्याचा अर्थ. कदाचित् आपल्याप्रमाणे तेथेहि शिक्षणपद्धतीतील दोष ओळखणारे लोक असतील. परंतु आपल्याप्रमाणेच त्यांनाहि तिच्यांत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याची हिंमत होत नसावी. माणसाला पारंपरिकता सोडवत नाही, हाच याचा अर्थ.

किडे पाळण्याचा छंद

श्री. ओकामोतो यांनी कांही रातकिडे पाळले आहेत. हे किडे घुंगुरांच्या आवाजाप्रमाणे किरकिरतात. असले व इतर नाना प्रकारचे किडे पाळण्याचा विचित्र छंद जपानांत आढळतो. हे किडे दुकानांत विकत मिळतात. आपल्याला ते किडे पाहून

किळस येते. ओकामोतोनी मासेहि पाळले आहेत. शिवाय छोट्या आकाराचीं तीन कुत्तीहि आहेत. बहुधा मूलवाळ नसल्यामुळे हे छंद त्यांनी जडवून घेतले असावेत.

घराचें भरमसाट भाडें

या जुनाट घराचें भाडें आहे दरमहा चाळीस हजार येन (एक हजार रुपये). पण तेंहि कमीच समजलें जातें. मध्यवर्ती ठिकाणीं असल्यामुळे त्याला सहज दोन लाख येन (पांच हजार रुपये) भाडें येईल. परंतु ओकामोतो हे सज्जन भाडेकरू आहेत. शिवाय घराची डागडुजी ते स्वखर्चाने करतात. म्हणून मालकाने तें त्यांच्याकडे राहूं दिलें आहे. डॉलरच्या परिभाषेंत बोलावयाचें तर तोक्योंत दोन खोल्यांच्या नव्या घराला किमान दरमहा २५० डॉलर पडतात, तर हेंच भाडें न्यूयॉर्कमध्ये २२५ डॉलर आहे, असें म्हणतात. हें भाडें शहराच्या मध्यवस्तीतील असून दूरच्या उपनगरांत भाडें पुष्कळ कमी आहे. इतकें असूनहि तोक्योंत पंचावन्न टक्के लोक स्वतःच्या मालकीच्या घरांत राहतात. यावरून महागाई व प्राप्ति यांची सांगड व्यवस्थित घातली जात असली पाहिजे, हें स्पष्ट आहे. जपानमधील कुटुंबाचें सरासरी मासिक उत्पन्न २३२ डॉलर व खर्च २२६ डॉलर असतो. अर्थात् या कुटुंबांना वर-उल्लेखिलेल्या २५० डॉलर भाड्याच्या खोल्या परवडत नसल्यामुळे ते एका खोलीच्या स्वस्त जागेंत राहतात. १९७२ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'व्ही. आय. पी. कॉन्फिडेन्शियल गाईड : टोकियो अँड हाँगकाँग' या डॉन ब्रिगज प्रॉडक्शन्सच्या पुस्तकांत तोक्योच्या पंचवीस लाख घरांपैकी फक्त पांच लाख घरांमध्ये फलशचे संडास असल्याचें दिलें आहे. यावरून उपनगरांत पसरलेल्या घरांत अजून पलॅशसिस्टीम पोचली नसावी असें दिसतें. जपानमधील जीवनमान इटलीच्या जीवनमानापेक्षा किंचित् वरचें पण अमेरिकेच्या जीवनमानाणीं तुलना करतां फारच खालचें, निम्में आहे आणि घरांच्या बाबतींत जपान हा देश अमेरिका, कॅनडा, इंग्लंड व पश्चिम जर्मनी यांच्या खाली येतो असें सदर ग्रंथाच्या लेखकाचें म्हणणें आहे. (पृ. ५२-५३) महागाईच्या बाबतींत माँस्को (१३३) च्या खालोखाल तोक्यो (१३२) चा क्रमांक लागतो. वॉशिंग्टनचें जीवनमान १०० धरून हे आकडे दिले आहेत. त्यांत अन्न, वस्त्र, औषधपाणी, करमणूक वगैरेंचा समावेश होतो. मात्र घरभाडें त्यांत धरलेलें नाही.

या कोष्टकांतील इतर कांही आकडे असे आहेत :-

रावळपिंडी - ११६, लंडन - १०७, नवी दिल्ली - ७९.

पुण्याचा आकडा दिलेला नाही. तो बहुधा साठाच्या आसपास असेल. म्हणजे घरभाड्याखेरीज इतर बाबतींतील तोक्योचें जीवनमान पुण्याच्या दुपटीहून थोडें अधिक आहे आणि घरभाडें धरल्यास तें तिपटीहून अधिक आहे असें म्हणतां येईल.

जपानी लोकांचा प्रामाणिकपणा

जपानी लोकांच्या प्रामाणिकपणाविषयी पुष्कळ ऐकलें होतें. खेड्यापाड्यांतून लोक घरांना कुलपेंच नव्हे तर कड्याहि लावत नाहीत असें वाचलें होतें. शहरांतहि भुरट्या चोऱ्या क्वचित् होतात. टॅक्सीवाले परदेशी प्रवाशांना फसवीत नाहीत. आगगाडींत, मोटारींत विसरून राहिलेल्या वस्तु मालकाला अचूक परत मिळतात. त्यांच्या या प्रामाणिकपणाची चुणूक आम्हांलाहि पाहावयास मिळाली. आम्ही ओकामोतोंच्या घरीं जाण्यासाठी हॉटेलच्या दारांत उभे होतो. एक टॅक्सी येऊन उभी राहिली. तिच्यांतून एक अमेरिकन प्रवासी खाली उतरला आणि टॅक्सीचें भाडें देऊन समोरच्या हॉटेलान्त निघून गेला. आम्ही टॅक्सींत जाऊन बसलों. (पांच उताऱ्यांच्या टॅक्सीचें प्रारंभीचें भाडे १७० येन. ते टॅक्सीवरच लिहिलेलें असतें.) इतक्यांत टॅक्सीमध्ये पांच डॉलरची एक नोट पडल्याचें आमच्या लक्षांत आलें त्याबरोबर कोकी नागा ती नोट घेऊन त्या इसमाचा शोध करण्यासाठी हॉटेलान्त गेला. थोड्या वेळाने तो परत आल्यावर मी त्याला म्हणालों, “एवढी धावपळ करायची काय जरूर होती? त्या अमेरिकनाच्या दृष्टीने पांच डॉलर म्हणजे किस झाडकी पत्ती! ते ड्रायव्हरला दिले असते म्हणजे झाले!” त्यावर कोकीसान हसून म्हणाला, “छे: छे: ! तसं कसं होईल? ज्याची वस्तु त्यालाच दिली पाहिजे. शिवाय ड्रायव्हर त्या नोटेला शिवलाहि नसता. विचारून पाहा हवें तर!”

जपानी माणसाचा हा स्वभावगत प्रामाणिकपणा त्याच्या एकूण संपन्न वा सुखवस्तु जीवनांतून आला असेल काय? तर मग आपले श्रीमंतहि इतके अप्रामाणिक कां वागतात? जपानमध्ये करचुकवे व करबुडवे फार क्वचित् आढळतात म्हणे. त्यांच्यावर प्रामाणिकपणाचे हे संस्कार अनेक वर्षांपासून झाले असले पाहिजेत. तेवढी पातळी गाठण्यासाठी आपल्याला अजून किती वर्षे प्रयत्न करावे लागतील याचा हिशेब मी मनांतल्या मनांत करीत राहिलों.*

* पुण्याचे प्रख्यात नेत्ररोगतज्ज्ञ डॉ. व्ही. एम्. देवल नुकतेच त्यांच्या विषयाच्या परिषदेसाठी जपानला जाऊन आले आहेत. त्यांनी सांगितलेला एक स्वानुभव येथे नमूद करण्यासारखा आहे. ते म्हणाले, “आम्हांला ज्या ठिकाणीं जावयाचें होतें त्याचा नक्की पत्ता आम्हांला किंवा टॅक्सीवाल्याला माहीत नव्हता. आम्ही चुकून बरेच दूर गेलों. तेथून परत यावें लागलें. पण त्या टॅक्सीवाल्याने तेथेच मीटर खाली पाडला. आपल्या चुकीचा भुर्दड प्रवाशाला भोगावा लागूं नये म्हणून त्याने ही खबरदारी घेतली होती. त्या अंतराचे पैसे त्याने आमच्याकडून घेतले नाहीत.” त्यांची ही आठवण ऐकल्यावर मला जुन्या काळीं पुण्यांतील टागेवाले पुणें स्टेशनवरून जवळच्या मेडिकल कॉलेजांत जाणाऱ्या नवख्या विद्यार्थ्यांकडून, त्यांना शहराची प्रदक्षिणा घडवून कसे पैसे उकळत त्याचें स्मरण झालें

‘ओश्योऽसामां’ची भेट

ओशो म्हणजे बौद्ध धर्मगुरु. त्यावरून ‘ओश्योसामा’ किंवा ‘ओश्योऽसामा’ हा आदरार्थी, गुरुजी या अर्थी शब्द बनला आहे. परमपूज्य निचिदात्सु फुजिइ गुरुजींसाठी हा आमच्या जपानच्या मुक्कामांत त्यांच्या शिष्यांकडून वापरला जात आहे. त्यांना भेटण्यासाठी काकासाहेबांबरोबर मीहि आज सकाळीं कुदान किता भागांतील निप्पोनझान म्याहोजीमध्ये (जपान बुद्धसंघाच्या मंदिरांत) गेलों होतो. गुरुजींची बसण्याची खोली हेंहि एक लहानसें मंदिरच आहे. तेथे एक देव्हारा असून त्यांत बुद्धाच्या व निचिरेनच्या मूर्ति आहेत. काकासाहेबांनी गुरुजींना चंदनाची एक बौद्धमूर्ति दिली. मीहि चंदनाच्या पाकळ्यांचा हार दिला. त्यांनी तो थोडा वेळ गळ्यांत घालून नंतर देव्हान्यावर वाहिला. तेथे तो छान दिसत होता.

काकासाहेब व गुरुजी यांच्यांत कांही तर्गी महत्त्वाचें, तात्त्विक संभाषण होईल अशी माझी अपेक्षा होती. परंतु तसें कांहीच झालें नाही. नंतर समजलें की, त्या दोघांमध्ये तत्त्वचर्चा अशी फारच क्वचित् होते. मला तें चमत्कारिक वाटलें. आपण सन्मानाने बोलावलेल्या पाहुण्याशीं मनमोकळेपणाने गप्पागोष्टी न करण्यांत कांही गैर आहे असें जपानी लोकांना वाटत नसावे.

वरच्या मजल्यावर प्रशस्त प्रार्थनामंदिर आहे. तेथे सकाळ-सध्याकाळ सामुदायिक प्रार्थना होते. तेथील स्वच्छता व टापटीप पाहून मन प्रसन्न झालें.

गुरुजींच्या खोलीजवळ नरेशभाईची खोली आहे. पुस्तकांनी व जपानी कला-वस्तूंनी ती अशी टासून भरलेली आहे की त्यांची ज्ञानपिपासा व कलारसिकता प्रांचें एकसमयावच्छेदेकरून दर्शन घडतें. ते गेलीं सात-आठ वर्षे जपानांत राहत आहेत. जपानी भाषेंतून त्यांनी वी. ए. व एम्. ए. च्या परीक्षा उत्तीर्ण केल्या असून आता बौद्ध धर्मातील एका विषयावर पीएच. डी. करीत आहेत. जपानी भाषा व जपानी रीति-रिवाज यांत ते अगदी तरबेज झाले आहेत. त्यांच्यामुळेच आम्हांला जपानी लोकांशीं बोलतां येतें. जपानी भाषेवर त्यांच्याइतकें प्रावीण्य मिळविलेले भारतीय फारच थोडे असतील. हिंदी किंवा अन्य भारतीय भाषा जाणणारे जेवढे जपानी जपानमध्ये आहेत त्यांच्या मानाने जपानी जाणणारे फारच थोडे भारतीय भारतांत असावेत. याहि क्षेत्रांत जपान्यांनी भारतीयांपुढे आघाडी मारली असावी असें दिसतें.

निचिरेनची भविष्यवाणी

गौतमबुद्धाने आपण भावी काळात पुन्हा बोधिसत्त्वाच्या रूपाने अवतार घेणार आहोंत असें जाहीर केलें होतें. तो अवतार आपणच आहोंत असा दावा करणारा एक महापुरुष जपानमध्ये अवतरला. त्याचें नांव निचिरेन. त्याचा कालखंड इ. स. १२२२

ते १२८२ त्याच्या या दाव्याला प्रचलित धर्मसत्तेने व राजसत्तेने आव्हान दिले. त्याचा अनन्वित छळ करण्यांत आला, त्याला हद्दपार करण्यांत आले. त्याला मृत्युदंड देण्यांत आला. पण त्यांतून तो वचावला. 'सद्धर्मपुंडरीकसूत्र' हाच गौतम बुद्धाचा खरा उपदेश सांगणारा एकमेव ग्रंथ आहे व त्याचा जप करण्यानेच धर्माचें रहस्य कळू शकेल असा त्याचा उपदेश होता. भारतांतून निष्कासित झालेला बौद्ध धर्म कालांतराने जपानमधून पुन्हा भारतांत जाऊन प्रस्थापित होईल अशी त्याची भविष्यवाणी होती. ती भविष्यवाणी खरी करून दाखविण्याचें ईश्वरदन कार्य ओशयोसामा निचिदात्सु फुजिड यांच्याकडे आलेले आहे, अशी त्यांच्या भक्तांची व अनुयायांची प्रामाणिक श्रद्धा आहे. या श्रद्धेपोटीच ते त्यांच्या आज्ञेनुसार कार्य करीत आहेत. भारतांत शांतिस्तूपांची स्थापना हा त्या कार्याचा एक भाग आहे. अनेक तरुण व वृद्ध भिक्षू व भिक्षुणी भारतांत येऊन येथील मजुरांच्या खांद्याला खांदा भिडवून, येथील उहाळ्याचा ताप सहन करीत, अर्धपोटी राहून काम करीत आहेत. 'नम्योहो रेंगे क्यो' * (सद्धर्मपुंडरीकसूत्राला मी नमन करतो)

इतर बौद्धलोक गौतमबुद्धाला सोडून त्याच्या इतर अवतारांचीच भक्ति करतात. निचिरेन पंथाचे लोकहि आतापर्यंत बुद्धापेक्षा निचिरेनलाच श्रेष्ठ मानीत असत. श्री. फुजिड गुरुजींनी हा दोष काढून टाकून गौतमाला त्याचें योग्य स्थान पुन्हा मिळवून दिले. तसेंच निचिरेन संप्रदायांत स्तूपनिर्मितीला महत्त्व नव्हतें. तें त्यांनी प्रस्थापित केले व त्याचा जागतिक शांतताआंदोलनाशी संबंध जोडला. त्यामुळे या आंदोलनांत त्यांना महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झाले आहे. भूतकाळाची वर्तमानकाळाची अशी सांधेजोड करून फुजिड गुरुजींनी एक अद्भुत कार्य करून दाखविले आहे. आधुनिक जगातील समस्यांसंबंधी त्यांची जाण इतकी सर्वांगीण आहे की एका धार्मिक पुरुषाला एवढी जाण आहे हें पाहून आश्चर्य वाटतें.

* यांतील मूळ शब्द असे आहेत :- नामु (रक्षण करो), म्यो (उत्कृष्ट), हो (धर्म), रेंगे (कमळ-पुंडरीक); क्यो (सूत्र). म्हणजे वस्तुनः 'सद्धर्म पुंडरीक सूत्र माझे रक्षण करो' असा त्याचा शब्दशः अर्थ होतो. (नमु आमिदा बुत्सु म्हणजे करुणाघन बुद्ध आमचें रक्षण करो). त्यावरून सद्धर्मपुंडरीकसूत्राला माझा नमस्कार असो असा अर्थहि म्हणू शकता आहे. हा मंत्र त्यांना हें सर्व करण्याची प्रेरणा व प्रोत्साहन देत अमतो.

यासुकुनी जिजा

जपानमधील प्रेक्षणीय स्थळें पाहणें हा कांही माझा मुख्य उद्देश नाही. जपानी माणसाची, जपानी समाजाची ओळख करून घेणें हा माझा गुरा हेतु आहे. त्यामुळे प्रेक्षणीय स्थळांसाठी जीव टाकण्याची मला गरज वाटत नाही. सहजासहजीं जीं स्थळें पाहतां येतील तीं पाहण्यास माझी ना नसते. असेंच एक स्थळ महज पाहण्यांत आलें. आमच्या सान वान चो हॉटेलपासून अगदी जवळच तें असल्यामुळे आता माझ्या सकाळच्या फिरण्याचें तें ठिकाण बनलें आहे. त्याचें नांव यासुकुनी जिजा.

जिजा म्हणजे शिंतो मंदिर. मंदिर हा शब्द तितकासा वरोवर नाही. त्याऐवजी पूजास्थान (shrine) म्हणणें योग्य होईल. शिंतो धर्मांत मूर्तीला स्थान नाही. त्यामुळे बुद्धाची मूर्ति असलेल्या बौद्धमंदिरापासून त्याचें वेगळेपण दाखविण्यासाठी त्याला जिजा (shrine) व बौद्धमंदिरांना देरा (तेरा) किंवा नुसतें जी (temple) असें म्हटलें जातें. आपण हा फरक केलाच पाहिजे असें नाही.

या शिंतो मंदिरांत तसें विशेष पाहण्यासारखें कांही नाही. विस्तीर्ण आवार, त्या आवारांतील हिरवीगार वाग, प्रवेशद्वाराशीं असलेलीं तोरणें, प्रवेशमार्गाच्या दोहों वाजूंस असलेले दगडी दिवे, याजिरो शिनागावा (१८४३-१९००) या मेइजी काळांतील प्रख्यात मुत्सद्याचा ब्राँझचा पुतळा आणि टुमदार शिंतो मंदिर याच गोष्टी उल्लेखनीय म्हणतां येतील. येथील कमानीच्या आकाराचीं तोरणद्वारें एका अर्थाने अद्वितीय समजतां येतील. यांतिल एक तोरणद्वार दगडी - संगमरवरी - असून त्याची उंची सुमारे बारा मीटर (चाळीस फूट) आहे. जपानमधील हें या प्रकारचें सर्वांत उंच तोरणद्वार होय. या तोरणद्वारासाठी जपानी भाषेंत तोरी किंवा तोरिड हा शब्द असून तो भारतीय 'तोरण' शब्दापासून बनला असावा असें म्हणतात. हें तोरणद्वार अगदी साधें असतें. दोन बाजूंना एकेक खांब व त्यांवर टाकलेल्या सामान्यतः एकावर एक अशा दोन आडव्या तुळ्या, असें त्यांचें स्वरूप असतें. शिंतो मंदिराची ही एक खूणच असते. या तोरणद्वारांतून प्रवेश करून आपण आंत जाऊं लागलों की रस्त्याच्या द्रुतर्फी सुमारे पुरुषभर उंचीच्या दगडी कंदिलांची रांग लागते. खांबावर दिवा ठेवण्यासाठी कोनाडा असतो. या खांबावर चित्रेहि कोरलेली आहेत. रस्त्याच्या मध्यभागीं याजिरो शिनागावाचा हवावदार पुतळा आहे. तेथून पुढे गेल्यावर आणखी एक तोरणद्वार लागतें. तें ब्राँझचें असून त्याची उंची बावीस मीटर (सुमारे सत्तर फूट) आहे.

या तोरणद्वारांतून पुढे गेल्यावर उजव्या हाताला पाण्याचा एक हौद लागतो. तेथे हात व तोंड धुऊन स्वच्छ व्हावयाचें असतें. आपल्या देशांत पाय धुण्याला अधिक महत्त्व आहे. कारण पूर्वीच्या काळीं पादत्राणांचा वापर फार मर्यादित होता, शिवाय

कातड्याला आपण अपवित्र ठरवून टाकलें आहे. यामुळे पायांत पादत्राणें असूनहि ते अस्वच्छ व अपवित्रच राहतात. जपानांत ती भावना नाही. बूट, चपला, सपाता यांपैकी कांही ना कांही सतत पायांत असतेंच. निदान पायमोजे तरी असतातच. त्यामुळे पाय घाण होत नाहीत. हात व तोंड धुतलें की देवदर्शनाची पात्रता मिळाली.

देव नसलेलें देऊळ

शितो हा जपानचा मूळ राष्ट्रीय धर्म. 'शितो' या शब्दाचा अर्थ 'देवांचा मार्ग' (the way of Gods) असा आहे. त्याला संस्थापक नाही, अधिकृत धर्मग्रंथ नाही किंवा त्याची वांधीव संघटनाहि नाही. एक प्रकारें असें म्हणतां येईल की सारेच जपानी लोक शितो धर्माचे अनुयायी आहेत. बौद्ध व ख्रिस्ती लोकहि या धर्माचे आंशिकपणें पालन करीत असतात. विशेषतः लग्नविधि हा शितो धर्माप्रमाणे केला जातो; आणि अंत्यविधि बौद्ध किंवा ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे होतात. या धर्मांत मूर्तिपूजेला स्थान नाही. तरी पण देव लागतो. अनेक देवांना या धर्माचे मान्यता दिली आहे. त्यांना 'कामी' असें म्हणतात. त्यामुळे मंदिराला 'कोमेकामी' असेंहि म्हटलें जातें. निसर्ग, झाडे, पर्वत, सूर्य, पूर्वज, पराक्रमी पुरुष या सर्वांचा देवांमध्ये समावेश होतो. या सर्वांत सूर्यदेवता ही पहिल्या क्रमांकाची. त्यामुळे आजहि जपानच्या राष्ट्रध्वजावर सूर्य झळकतांना दिसतो. पांढऱ्या पृष्ठभूमीवर लाल सूर्य असा जपानचा राष्ट्रध्वज आहे. जपानचा सम्राट हा त्या सूर्यदेवतेचाच वंशज समजला जातो. त्यामुळे दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीपर्यंत सम्राट हाहि एक देवच समजला जाई. प्रत्येक घरांत त्याच्या छायाचित्राला देवाच्या चित्रासारखा मान दिला जाई. राजवाड्यासमोरून जातांना लोक मान लववून अभिवादन करीत. (आजहि कांही जुने शेतकरी राजवाड्याच्या दिशेला तोंड करून दिवसांतून दोनदा अभिवादन करतात.) परंतु १९४६ सालीं अमेरिकन प्रशासकांच्या आज्ञेवरून सम्राटाने आपलें देवपण सोडून दिल्यानंतर आता त्याला जपानच्या समाजजीवनांत फारसें स्थान उरलेलें नाही.

मात्र जपानचें आजचें राष्ट्रगीत इ. स. १८८८ सालींच स्वीकृत झालेले असून त्याला 'किमिगायो' असें म्हणतात. 'किमिगायो' याचा अर्थ 'आमच्या सम्राटाची राजवट', जपानी राष्ट्रगीताचा अर्थ असा आहे :- " ही सुखकारक राजवट दहा हजार वर्षेपर्यंत चालत राहो. आज जे सामान्य दगडधोंडे आहेत ते वाढत वाढत कालांतराने त्यांच्या प्रचंड शिळा वनोत. " *

* जपानी राष्ट्रगीताचे शब्द असे आहेत :-

किमिगायोवा चियोनि याचियोनि ।
साजारे इशिनो इवाओतो नारिते ।
कोकेनो मुसुमादे ॥

शितो धर्म हा रूढ अर्थाने धर्म या संज्ञेला पात्र होऊं शकेल किंवा कसें, यावद्दल विद्वानांनाहि शंका वाटते. पूर्वज-पूजा व भूतकाळाशीं संबंध हीं त्याचीं वैशिष्ट्ये आजहि कायम आहेत. 'ओवोन' हा जपान्यांचा सर्वांत मोठा धार्मिक सण. त्यांत श्राद्धाप्रमाणे पितरपूजेला प्राधान्य आहे. हा सण सर्वच धर्मांचे लोक साजरा करतात. याचें एक कारण असें आहे की, जपानी माणूस धर्माच्या बाबतींत फारसा कट्टर किंवा कडवा नाही. जीवनांत धर्माला कांही महत्त्वाचें स्थान आहे, असें त्याला वाटत नाही. परंतु सम्राटाची सत्ता प्रबळ होती त्या काळांत शितो हा राजधर्म व राष्ट्रधर्म म्हणून मान्यता पावलेला होता. एक प्रकारें तो जनतेवर लादलेलाच होता. त्याचा परिणाम जुन्या पिढीतील लोकांच्या मनावर अजून आहे. नव्या पिढीलाहि राष्ट्रीय भावनेला आवाहन करणारा धर्म म्हणून (कारण बौद्ध व ख्रिस्ती हे धर्म बाहेरचे आहेत) या धर्मावद्दल विशेष आपुलकी वाटते. या धर्माचे सुमारे सहा कोटि अनुयायी आज जपानांत आहेत.

अशा या धर्माचीं सुमारे एक लाख पूजास्थानें जपानांत आहेत. त्यांतील कांही फारच भव्य व प्रेक्षणीय आहेत. या मंदिरांत सामान्यतः एक आरसा असतो. तो निसर्गदेवतेचें प्रतीक म्हणतां येईल. त्याच्यासमोर कुंड्यांमध्ये तांदूळ, भाजी, फळें, मद्य वगैरे ठेवण्यांत येतें. या झाल्या अन्नदेवता व धान्यदेवता. कांही मंदिरांत तलवार, दगड, काठ्या किंवा छड्या यांचाहि समावेश असतो. गवताचा दोर (शिमेनावा) व त्याला बांधलेल्या कागदाच्या चिंधोट्या (गोहेइ) या गोष्टीहि तेथे दिसतात. घरच्या देव्हान्यांतहि यांपैकी कांही गोष्टी असतात. शिवाय पितरांचे टाक किंवा त्यांचें प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लाकडी, दगडी किंवा धातूच्या लहान फळ्या (टॅब्लेट्स) देव्हान्यांत असतात. आपल्याकडे खेड्यापाड्यांतून पितरांचे टाक पुजण्याची जी प्रथा आहे तिच्याशीं या परंपरेचें बरेंच साम्य आहे. झाड, दगड किंवा सूर्योदय यांची प्रार्थना करण्यासाठी घराबाहेर उभारलेली झोपडी, हेंच कालांतराने शितो मंदिर बनलें, असें कांही लोक म्हणतात.

गाभाऱ्यांत पूजाऱ्यांखेरीज इतरांना प्रवेश करतां येत नाही. सामान्य लोकांसाठी बाहेरच्या बाजूस एक पेटी ठेवलेली असते. दर्शन घेणारी व्यक्ति हात-तोंड धुऊन तेथे येते व त्या पेटींत आपल्या ऐपतीप्रमाणे गैसे टाकून दोनदा टाळी वाजविते व क्षणभर मान लववून ईशस्मरण करते. तोक्योसारख्या अत्याधुनिक शहरांतहि यासुकुनी जिजासारख्या देवळांत सकाळच्या प्रहरीं कामाला जाण्यापूर्वी अनेक लोक दर्शनासाठी येतात हें पाहून आपल्याला आश्चर्य वाटतें.

या धर्माला 'शितो' हें नांव बौद्ध धर्माच्या आगमनानंतर दोन धर्मांतील फरक स्पष्ट करण्यासाठी दिलें गेलें असें म्हणतात. भारतांत 'हिंदु' हें धर्मसूचक नांव इस्लामच्या आगमनानंतर प्रचारांत आलें, हें आपल्याला माहित असल्यामुळे आपल्याला यांत आश्चर्य वाटत नाही. शितो धर्माप्रमाणे हिंदु धर्मालाहि 'वायवल' किंवा 'कुराण'

यांसारखा एकमेव धर्मग्रंथ नाही. जपानी समाजाप्रमाणे भारतीय समाज जातिरहित असता तर कदाचित् हिंदु धर्महि शिंतो धर्माप्रमाणे सार्वत्रिक व राष्ट्रीय धर्म बनला असता, असा विचार मनांत तरळून गेला. जपानमध्ये ख्रिस्ती लोकांची संख्या जेमतेम सहा लाख आहे. मुसलमान जवळजवळ नाहीतच. (तोक्यो व कोबे येथे कांही मशिदी आहेत पण त्या विगरजपानी मुसलमानांच्या आहेत.) याचा अर्थ बौद्ध धर्माच्या आगमनानंतर जपानी लोकांना दुसऱ्या कोणत्याच धर्माचे आकर्षण उरलें नाही.

शांतता परिषदेत हजिरी

आज सायंकाळीं श्री. फुजिइ गुरुजींवरोवर काकासाहेब, नरेश मंत्री व मी 'इंडोचायनांत शांतता व न्याय यांच्या प्रस्थापनेसाठी जागतिक धर्मवाद्यांची परिषद्' (World Assembly for Peace and Justice in Indochina) या संघटनेच्या शेवटच्या अधिवेशनाला गेलों. तीन दिवसांच्या शेवटीं आज या परिषदेतर्फे ठराव करण्यांत आले. मुख्यतः अमेरिकन सरकारच्या साम्राज्यवादी धोरणाचा धिक्कार व उत्तर व्हिएटनामला पाठिंबा असें कांहीसें साम्यवादी शांततावाद्यांचें धोरण या परिषदेचें असावें असें वाटतें. जमलेल्या धर्मवाद्यांमध्ये मुख्यतः ख्रिस्ती व बौद्ध धर्मावलंबी प्रतिनिधींचाच भरणा होता. हिंदु, मुसलमान, यहुदी वगैरे दिसले नाहीत. जपानी धर्मवादी तरुण-तरुणींनी निधि गोळा करून तो रेडिओ, घड्याळें वगैरेच्या रूपांत उत्तर व्हिएटनामच्या प्रतिनिधींना दिला. या तरुणांचा उत्साह डोळ्यांत भरण्यासारखा होता. अमेरिकन प्रतिनिधि (गोरे व निग्रो) अहमहमिकेने निक्सन सरकारचा धिक्कार करीत होते. त्यांना जोराच्या टाळ्या श्रोत्यांकडून मिळत होत्या. सभा संपल्यावर मीं दुळे होऊन उत्तर व्हिएटनामच्या बौद्ध प्रतिनिधींशीं हस्तांदोलन केलें आणि मी भारतांतून आल्याचें सांगितलें. त्याबरोबर त्याने आणि भोवतीं जमलेल्या लोकांनी खूपच आनंद व आश्चर्य व्यक्त केलें. जपानी लोकांना व्हिएटनाम युद्धाच्या बावतींतील अमेरिकन सरकारचें धोरण मुळीच पसंत नसावें असें दिसतें. जपान-बुद्ध-संघाने या परिषदेत जो उत्साहाने भाग घेतला त्यावरून संघ जपानी लोकांच्या इच्छेचें प्रतिनिधित्व करतो असें म्हणता येईल, पण त्याच्या-सारख्या धार्मिक संस्थेने असल्या राजकीय आंदोलनांत सहभागी होणें कितपत योग्य आहे ?

एका तपस्व्याचा सत्कार : जपानी पद्धत

आज ता. २ ऑगस्ट १९७२ एका ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध व वयोवृद्ध धर्मगुरूचा भव्य सत्कारसमारंभ येथील सर्वांत मोठ्या, आलीशान, नवीनतम पॅसिफिक हॉटेलांत साजरा झाला. असा भव्य समारंभ मीं तर कधी पाहिला नव्हताच. परंतु आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत वावरणाऱ्या कांही मंडळींनीहि असा धाटाचा समारंभ यापूर्वी पाहिला नसल्याचें बोलून दाखविलें.

कर्मवीर निचिदात्सु फुजिइ गुरुजी

हा समारंभ होता जपान बुद्ध संघाचे अध्यक्ष परम आदरणीय भिक्खु ग्योशो निचिदात्सु फुजिइ यांच्या वाढदिवसाचा. त्यांच्या वयाला ८८ वर्षे पूर्ण झाल्या-बद्दल त्यांच्या चाहत्यांनी व अनुयायांनी मोठ्या प्रेमाने व कृतज्ञतेने घडवून आणलेला. तसा गुरुजींचा वाढदिवस येतो ६ ऑगस्ट रोजी. दरसाल त्या दिवशीं तो साजराहि केला जातो. पण यंदाचा वाढदिवस विशेष महत्त्वाचा. त्यामुळे त्याला जास्तीत जास्त भक्त व मित्र हजर राहावेत हें स्वाभाविक होतें. ता. ३० जुलै ते १ ऑगस्ट-पर्यंत येथे 'इंडोचायनांत शांतता व न्याय यांच्या प्रस्थापनेसाठी जी जागतिक धर्म-वाद्यांची परिषद्' भरली होती तिच्यासाठी गुरुजींचे अनेक मित्र-भक्त गोळा झाले होते. त्यांना या वाढदिवसाच्या समारंभांत सहभागी होतां यावे म्हणून तो ता. २ ला योजिला होता. गुरुजी धर्मगुरु असले तरी निष्क्रिय पीठाधीश नाहीत. त्यांच्या-इतका क्रियाशील धार्मिक गृहस्थ फार क्वचित् पाहायला मिळेल. भगवान् बुद्धांचा शांततेचा संदेश जगभर पसरसिण्याचें काम त्यांनी आपल्या अंगावर घेतलें आहे. ज्या भारतांतून बौद्ध धर्म उदयाला आला व निष्कासित झाला (किवा कांही लोक मानतात त्याप्रमाणे हिंदु धर्मांत समाविष्ट झाला) त्या भारतांत त्याचें पुनरुज्जीवन करावें, भारतांतून जपानांत आलेला बौद्ध धर्म पुनः भारतांत सन्मानाने परत न्यावा. हें त्यांचें एक प्रिय उद्दिष्ट आहे. त्याचें प्रतीक म्हणून त्यांनी भारतांत राजगीर येथे एक शांतिस्तूप (Peace Pagoda) स्थापन केला असून दुसरा शांतिस्तूप ओरिसांत भुवनेश्वरजवळ धौली टेकडीवर बांधला जात आहे. त्याचें उद्घाटन भारताच्या राष्ट्रपतींच्या हस्ते येत्या नोव्हेंबर महिन्यांत व्हावयाचें आहे.* या स्तूपांची निर्मिति त्यांचे शिष्यच करीत असतात.

विदेशी राजदूतांची उपस्थिति

या सत्कारसमारंभाचें स्वरूप आपल्याकडील अशा समारंभाच्या स्वरूपापेक्षा कांहीसें वेगळें होतें. आपल्याकडे सामान्यतः भाषणें व हारतुरे यांचा समावेश असतो. या समारंभांत जेवणाचा समावेश होता. सुमारे दीड हजार लोकांच्या जेवणाची सोय त्या हॉलमध्ये करण्यांत आली होती. जेवण पाश्चात्य पद्धतीचें होतें. त्यांत भाग घेण्यासाठी ५० रु. भरावे लागत होते. सायंकाळीं ५-३० ला सुरू झालेला हा कार्यक्रम ८-३० पर्यंत चालला होता. प्रारंभीं सद्धर्मपुंडरीकसूत्र या ग्रंथांतील उताऱ्यांचें सामुदायिक पठन पंधरा मिनिटां-पर्यंत झालें. 'नम्योहो रेंगे क्यो'चा गजर अधूनमधून सारखा चालूच होता. नंतर श्री. फुजिइ गुरुजी पारंपरिक पांढरी टोपी (आपल्याकडील शिंदेशाही पगडीसारखी

* ठरल्याप्रमाणे या स्तूपाचें उद्घाटन राष्ट्रपतींच्या हस्ते थाटांत पार पडलें.

दिसणारी) व तांबडा झगा घालून आले व बुद्धाच्या मूर्तीसमोर गुडघे टेकून त्यांनी प्रार्थना केली. मूर्तीसमोरील फुलांची आरास डोळे दिपविणारी पण तेवढीच साधी होती. या कार्यक्रमाला तेरा देशांचे राजदूत व इतर अनेक देशांचे प्रतिनिधि हजर होते. त्यांच्या समोरच्या टेवलांवर त्या त्या देशांचे राष्ट्रध्वज व देशांच्या नांवांच्या पाट्या होत्या. त्यामुळे कोण कोणत्या देशाचा आहे हे ओळखू येत होते. (निचिरेन पंथांतील एक पक्ष राजकीय बाबतींत डाव्या मताचा आहे व इंडो-चायनांतील अमेरिकन धोरणावर जोरदार हल्ले करतो. यामुळे अमेरिकेचा राजदूत मात्र हजर नव्हता.) भारताचे कार्यवाह राजदूत श्री. अर्जुन असरानी, त्यांच्या पत्नी, प्रथम सचिव श्री. विनोद खन्ना व सौ. खन्ना, नेपाळचे राजदूत श्री. प्रकाशचंद्र ठाकूर व सौ. ठाकूर, वांगला देशाचे राजदूत श्री. मनोरंजन धर व श्री. झियाउद्दीन, श्री-लंकेचे राजदूत व त्यांच्या पत्नी ही मंडळी विशेष उठून दिसत होती. वांगला देशाचे राजदूत धोतर व बंद गळ्याचा भारतीय कोट यामुळे अगदी वेगळे दिसत होते.

टोस्ट प्रपोज करण्याचा मान नेपाळला

गुरुजींनी निचिरेनच्या ग्रंथांतील जुन्या जपानी भाषेतील सूत्रांचे पठन खण-खणीत आवाजांत केले. (त्यांचे सूर कुराणपठनासारखे वाटले.) नंतर उपस्थित धर्मगुरूंचीं फुजिइ गुरुजींच्या गौरवपर भाषणें झालीं. सर्वांनी त्यांना दीर्घायुष्य चिंतिलें. एका जाणकार मित्रांनी सांगितलें, "जपानी व भारतीय यांच्यांत एक फार मोठें साम्य आहे. तें म्हणजे भाषणवाजीची आवड." पण प्रत्येकाला पांच मिनिटांचा वेळ नेमून दिला होता आणि कोणी ती मर्यादा ओलांडूं लागला तर लगेच त्याला खुणावून थांबविण्यांत येई. त्यामुळे हा कंटाळवाणा कार्यक्रम फार तापदायक झाला नाही. स्वागत समितीतर्फे टोस्ट प्रपोज करण्याचा मान नेपाळचे राजदूत श्री. प्रकाशचंद्र ठाकूर यांना देण्यांत आला होता. येथे भिक्षुहि मद्यपान निषिद्ध मानीत नाहीत. त्यामुळे मद्याचे पेलें उंच करून दीर्घायुष्य चिंतण्याची वाश्चात्र प्रथा येथे सहज रुढ होऊं शकली आहे. या वेळीं श्री. ठाकूर यांनी केलेल्या भाषणांत नेपाळमधील लुविनी या ठिकाणी (भगवान् बुद्धांच्या जन्मस्थानी) शांतिस्तूप वनविण्याची पूर्वी नाकारण्यांत आलेली परवानगी आता नेपाळ सरकार देईल असें आश्वासन दिलें. या खास गोष्टीसाठीच नेपाळच्या राजदूताला या पंथाच्या समारंभांतून विशेष महत्त्व देण्यांत येत असावे असें वाटतें. ठाकूर यांनी आपलें भाषण इंग्रजींत केले. ते हिंदींतहि बोलूं शकले असते. पण भग त्याचें जपानी व इंग्रजी अशा दोन भाषांत भाषांतर करावें लागलें असतें. इंग्रजीतील भाषणें चालू असतां जपानींत भाषांतर करण्याची व कानांना इयरफोन लावून ऐकण्याची सोय होती. जपानी भाषणांचींहि अशींच इंग्रजी भाषांतरे केलीं जात होती. श्री. काकासाहेब कालेलकर यांनी हिंदींत भाषण करून गांधीजींनी अहिंसेचें जें सामर्थ्य जगाला दाखवून दिलें तसें सामर्थ्य फुजिइ गुरुजींनी

आशियाई देशांत निर्माण करावें अशी इच्छा प्रकट केली त्यांच्या भाषणाचा जपानी अनुवादक श्री. नरेश मंत्री यांनी सभाईदार जपानींत केला व काकासाहेबांच्याच पट्टींत व सुरांत तो आवेशाने प्रस्तुत केला.

अमेरिकन साम्राज्यवादाचा धिक्कार

उत्तर व्हिएटनामच्या प्रतिनिधीने फुजिइ गुरुजींना बुद्धाची छोटी मूर्ति व इतर वस्तु भेट म्हणून दिल्या. इतरांनीहि भेटी दिल्या. पण त्यांची संख्या अल्प होती. जागतिक धर्मवादांच्या परिपदेसाठी आलेल्या अमेरिकन निग्रो प्रतिनिधीने अमेरिकेच्या साम्राज्यवादी व शोषणमूलक धोरणाचा तीव्र शब्दांत धिक्कार केला. जपानच्या समाजवादी पक्षाचे मंत्री श्री. कात्सुमाता यांनी सांगितलें की, “आम्हांला जपान हें शांततेचें केंद्र हवें. जपान सरकार संरक्षणावरील खर्च दिवसेंदिवस वाढवीत आहे. आमचा पक्ष त्याला निकराने विरोध करणार आहे.” जपानच्या कम्युनिस्ट पक्षाचे डेव्युटी सेक्रेटरी मितुहीरी कायनाको यांचें भाषण मजेदार होतें. ते म्हणाले, “आम्ही धर्म वगैरे मानीत नाही. परंतु अमेरिकेची शस्त्रास्त्रयंत्रणा हीच खरी जागतिक शांततेची शत्रु आहे ही गोष्ट फुजिइ गुरुजींनी ओळखली असून त्या बाबतींत आमचें एकमत आहे. म्हणून त्यांच्या शांतताकार्याला आमचा पक्ष पाठिंबा देत आहे. हें कार्य करण्यास त्यांना उदंड आयुष्य लाभो.”

गुरुजींकडून उपस्थितांना भेटी

या समारंभांत काळ्यासावळ्या रंगाचा दहा-वारा वर्षांचा एक वौद्ध भिक्षु हजर होता. तो भारतीय असल्याचें समजल्यावरून मी त्याच्याजवळ जाऊन चौकशी केली तेव्हा तो नागपूरचा माणके नांवाचा नवबौद्ध असल्याचें (त्याचें नांव धर्मरत्न किंवा असेंच कांही तरी होतें) समजलें. त्याने आपली मातृभाषा मराठी असल्याचें सांगितलें. पण त्याला मराठी नीट बोलतां येत नसावें. त्याला येथे येऊन एक वर्ष झालें असून येथे तो जपानी चौथ्या इयत्तेंत शिकत आहे. बहुधा एव्हाना त्याचें जपानीकरण झालें असावें. त्याच्याद्वारे वौद्ध धर्माचें हार्द भारतीय नवबौद्धांना समजावतां आलें तर ती एक अत्यंत इष्ट घटना ठरेल. त्यांची दृष्टि व्यापक वनेल व इतर बौद्ध देशांशीं स्नेहसंबंध निर्माण करण्यांत भारतीय बौद्धांचा हातभार लागेल.

समारंभाच्या शेवटी फुजिइ गुरुजींच्या जीवनाशीं संबंधित स्लाइड्स दाखविण्यांत आल्या. त्यांनी जागजागीं (विशेषतः जपानांत व भारतांत) शांतिस्तूप निर्माण करण्यासाठी घेतलेले कष्ट त्यांत दाखविले आहेत. बांगला देश स्वतंत्र झाल्यावर त्यांनी त्या देशालाहि भेट देऊन त्याच्या राष्ट्रपतींची भेट घेतली होती. तीं चित्रें विशेष महत्त्वाचीं वाटलीं. ओकिनावा बेट जपानला परत मिळवून देण्यासाठी त्यांनी केलेला सत्याग्रह, अमेरिकन शस्त्रास्त्रांच्या वाहतुकीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या विमान-

तळाचा विस्तार रोखण्यासाठी त्याच्या धावपट्टीजवळ बांधलेला शांतिस्तूप वगैरे चित्रेहि वैशिष्ट्यपूर्ण होती. त्यांवरून फुजिइ गुरुजींच्या त्रियाशील जीवनाचें चांगलें दर्शन घडलें. जपान बुद्ध संघ ही चांगली बंदिस्त व शिस्तबद्ध संघटना आहे; आणि तिचें उद्दिष्ट जागतिक शांतता हें आहे. या दृष्टीने तिचें सामर्थ्य व विस्तार वाढणें सर्वांच्याच दृष्टीने इष्ट आहे. भारताकडून त्यांना पुष्कळच सहकार्य मिळत आहे.

समारंभाच्या शेवटीं गुरुजींच्या वतीने उपस्थितांना एका मोठ्या कागदी पिशवींतून कांही वस्तु भेट म्हणून देण्यांत आल्या. ज्याचा सत्कार करावयाचा त्याच्या-कडून सत्कार करणाऱ्यांना भेट मिळण्याची ही प्रथा आपल्याला नवीन वाटेल. त्या वस्तूंत गुरुजींचें नुकतेंच प्रसिद्ध झालेलें आत्मचरित्र, त्यांचा लेखसंग्रह (दोन्ही जपानींत), जपानी वर्षांचीं प्रतीकें असलेलीं (माकड, बाघ, उंदीर, बैल वगैरे पशूंची) त्यांनी काढलेली चित्रें, त्यांचें स्वतःचें एक चित्र, एक जाडजूड फाउंटन पेन, एक चिनी-मातीचा पेला वगैरे वस्तु होत्या. त्या पेल्यावर गुरुजींच्या हस्ताक्षरांतील वचन छापलेलें आहे.

बांगला देशाच्या राजदूतांशीं भेट

समारंभ संपल्यावर भेटीगाठींचा कार्यक्रम सुरू झाला. उत्तर व्हिएतनामच्या प्रतिनिधींशीं हस्तांदोलन करून मी भारतीय असल्याचें त्यांना सांगितलें व त्यांचें अभिनंदन करून त्यांना सुयश चिंतिलें. त्यांना भाषा कळत नव्हती. तरी भाव समजले व त्यांनी आपला आनंद व्यक्त केला. नंतर मी बांगला देशाच्या राजदूतांना, श्री. मनोरंजन धर यांना भेटलों व बांगला देशाच्या लढ्याविषयी मी कसें सातत्याने लिखाण केलें होतें याची त्यांना माहिती सांगितली. ती ऐकून ते इतके भारावले की त्यांनी माझे हात आपल्या छातीशीं घट्ट धरून ठेवले. त्यांच्या शब्दा-शब्दांतून व डोळ्यांतून भारताविषयी कृतज्ञता व प्रेम व्यक्त होत होतें. नेपाळच्या राजदूतांनीहि आस्थेने आमची चौकशी केली. अशा समारंभाच्या निमित्ताने अनेक ओळखी होतात हा फायदा विशेष महत्त्वाचा.*

जेवणाची समस्या

परदेशांत जाणाऱ्या बहुतेक सर्वच शाकाहारी भारतीयांना जेवणाचा प्रश्न सतावतो, किंबहुना मांसाहारी लोकांनाहि तो प्रश्न त्रास देतो. यूनेस्कोतर्फे येथे चालू असलेल्या जागतिक प्रौढ शिक्षण परिषदेत भाग घेण्यासाठी भारत सरकारच्या शिक्षणमंत्रालयांतील एक अधिकारी श्री. अन्सारी आले आहेत. तेहि आमच्याच

* एवढ्या भव्य समारंभाचें सचित्र वर्णन स्थानिक वृत्तपत्रांत येईल अशी माझी अपेक्षा होती. परंतु साधी बातमीहि आली नसल्याचें पाहून मला आश्चर्य वाटले. येथील मंडळीना मात्र त्याचें कांही वाटलें नाहीं. वृत्तपत्राच्या सामर्थ्याची त्यांना कल्पना नाहीं की जाणूनबुजून ते त्याची उपेक्षा करतात हें कळलें नाहीं

हॉटेलांत उतरले आहेत. त्यांनाहि येथील जेवण आवडलें नाही. म्हणून ते येथून जवळच असलेल्या अजंता (अजिंठा) नांवाच्या भारतीय हॉटेलांत जेवूं लागले आहेत. जपान-बुद्ध-संघाच्या निमंत्रणावरून आलेले पाटण्याचे श्री. दुर्गाप्रसाद शर्मा व त्यांच्या पत्नी यांनीहि त्याच अजंता हॉटेलचा आश्रय घेतला आहे. आम्हांला मात्र याच हॉटेलांत जेवावें लागतें. बहुधा तशी मागणी काकासाहेबांनी न केल्यामुळे आमचें व्यवस्थित चाललें आहे, अशी संघाची समजूत झाली असावी. वस्तुतः येथील जेवणास माणशीं १६०० येन (सुमारें ४० रुपये) खर्च येतो जेवणहि मनपसंत नसतें. याएवजी १००० येनमध्ये अजंता हॉटेलांत जेवण होतें. ही वस्तुस्थिति संघाला समजावून सांगितली असती तर त्याने आनंदाने आम्हांला बाहेर जेवण्याची अनुमति दिली असती.

जपानी लोकांचें मुख्य अन्न म्हणजे भात व मासे. सर्व प्रकारचें मांस त्यांना चालतें. गाईचें मांस, वकऱ्याचें मांस व डुकराचें मांस किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि प्राण्याचें मांस यांत ते धार्मिकदृष्ट्या फरक करीत नाहीत. पण त्यांचें मासे व मांस अर्धवट शिजलेलें किंवा भाजलेलें असतें. तें आपल्या लोकांना आवडत नाही. शाकाहारी लोकांना भात व पातळ भाजी मिळूं शकते. पण दोन-तीन दिवसांतच मला त्याचा कंटाळा आला; आणि पाव, लोणी, चीज, दूध, फळांचा रस व सूप (मुख्यतः मक्याचें) यांवर मीं माझी भिस्त ठेवली. सरोजबेनना शेवया (स्पॅंगेटी) आवडतात. मला त्याहि आवडत नाहीत. सकाळची न्याहारी भरपूर केली की दिवसभर फारशी भूक लागत नाही व मिळेल त्यावर भागतें. काकडी, कोबीचीं पानें, श्रावणघेवडा यांचाहि समाचार अधूनमधून घेतों. पण त्यांत गोडी वाटत नाही. शेवटीं कलिंगड देतात. तें छान असतें. केळीं, सफरचंद, द्राक्षें, नाशपाती, पीच वगैरे फळेंहि मिळतात. पण तीं सगळींच महाग आहेत. केळीं जपानांत होत नाहीत. एका केळ्याला दीड रुपया पडतो. इतर फळें जपानांत होत असूनहि भारतापेक्षा तिप्पट-चौपट महाग आहेत. दूध मात्र खूप स्वस्त वाटलें. भारताच्या फक्त दुप्पट महाग आहे. पूर्वी जपान-मध्ये दूध फारसें प्रचारांत नव्हतें. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिकन अमदानींत त्याच्या वापराला चालना मिळाली आणि आता जपानी लोकहि आवडीने दूध पिऊं लागले आहेत. जपानच्या उत्तरेकडील होक्कायदो बेटावर मोठमोठी कुरणें आहेत. तेथे गाई पाळल्या जातात. त्यांचा उपयोग मांसाप्रमाणेच दुधासाठीहि होऊं शकतो हें आता जपान्यांना समजलें आहे. तरी पण ऑस्ट्रेलियांतून दुधाचे बंद डबेहि मोठ्या प्रमाणांत अजून येतात.

फळांचे रस मात्र भरपूर मिळतात. संतरीं, अननस, ग्रेफूट, द्राक्षे यांचे रस वंद डब्यांतून मिळतात. ते पिऊन रिकामीं डबडीं रस्त्याच्या कडेला टाकून देतात. सकाळीं

फिरायला बाहेर पडलें म्हणजे हा सारा कचरा डोळ्यांना खुपतो. अर्थात् असे प्रसंग क्वचित् येतात.

जपानी लोकांची स्वच्छता

विमानतळावर उतरल्यापासून जपानी स्वच्छतेचें दर्शन होऊं लागतें. सगळें कसें लख्ख दिसतें. रस्तेहि पुष्कळच स्वच्छ असतात. तरी पण रस्त्याच्या कडेला असलेल्या भागांत अधूनमधून कचरा आढळतो. कदाचित् तो बिगरजपानी लोकांनी टाकलेला असेल. रस्त्यावर थुंकण्याची भारतीय परंपरा तेथे आढळत नाही. कांही अपरिहार्य कारणाने थुंकावें लागल्यास लगेच त्यावर पायांतील बूट घासून त्याचें ओंगळपण पुसून टाकतात. रस्ते वगैरे झाडण्यासाठी यंत्रांऐवजी काठी लावलेल्या केरसुण्याच वापरांत असल्याचें दिसतें. घरांतील केरकचरा प्लॅस्टिकच्या पिशव्यांत भरून रस्त्याच्या कडेला आणून ठेवतात. तेथून तो उचलून नेण्याचें काम नगरपालिकेच्या मोटारी करतात. मोटारींतून जातांना पुष्कळ वेळा आपण खात असलेल्या फळांच्या बिया अथवा साली आपण खिडकींतून बाहेर फेकून देतो. जपानी लोक त्या बाहेर न टाकतां प्लॅस्टिकच्या पिशवींत साठवितात व खाली उतरल्यावर ती पिशवी योग्य त्या जागीं टाकतात. घरेंहि अशींच लख्ख असतात. जपान्यांना आंघोळीची हौस असल्यामुळे शारीरिक स्वच्छताहि पाश्चात्यांच्या मानाने खूपच अधिक आढळते. दात मात्र पाश्चात्यांसारखेच गलिच्छ व रोगट असतात. सोन्याचे दात लावलेलीं अनेक जपानी माणसें आपल्याला दिसतात. त्यावरून दातांची निगा ठेवण्याकडे त्यांचें लक्ष नसावें असें वाटतें. कदाचित् केवळ भात खाण्यामुळे त्यांचे दात असे खराब होत असावेत. कपड्यांची टापटीप पाश्चात्यांसारखीच असते. अर्थात् उष्टें व खरकटें ही कल्पनाच तेथे अस्तित्वांत नसल्यामुळे आपली अनेकदा पंचाईत होते. मेजवानीनंतर उरलेलें अन्न गोळा करून तें पुनः वापरलें जातें (फ्रीजमध्ये ठेवून) असें जेव्हा मला समजलें तेव्हा थोडें चमत्कारिक वाटलें. पण आजपर्यंत अन्नाच्या बाबतींत परावलंबी असलेल्या या देशाला अन्नाची नासाडी करणें परवडण्यासारखें नव्हतें, हें लक्षांत आल्यानंतर त्यांच्या त्या कृतीचें कौतुकहि वाटलें. अर्थात् आपल्याकडे उष्टें व उरलेलें अन्न खाण्यासाठी भिकारी व अर्धपोटी लोक सदैव तयार असल्यामुळे आपल्याला या मार्गाचा कितपत उपयोग होऊं शकेल, अशीहि शंका मनांत येऊन गेली.

एका युवकाचें मनोगत

राजनैतिक अर्थशास्त्र या विषयाचें अध्ययन करणाऱ्या जिन एदा या विश्वविद्यालयीन विद्यार्थ्यांशीं गप्पागोष्टी झाल्या. त्याला भारताविषयी खूप प्रेम आहे. त्यासाठी त्याने कामचलाऊ हिंदीहि शिकून घेतली आहे. भारताची सेवा करण्याची त्याची इच्छा आहे. पण त्याचा मार्ग मात्र विलक्षण आहे. यूनांत (संयुक्त राष्ट्र-

संघांत) नोकरी मिळवावयाची आणि त्या माध्यमांतून भारताच्या उपयोगी पडावयाचें अशी त्याची मनीषा आहे. कांही विद्यार्थ्यांना भारताविषयी आपलेपणा वाटतो; परंतु अनेक विद्यार्थ्यांच्या मनांत आशियाई लोकांपेक्षा अमेरिकन व युरोपीय लोकां-विषयी अधिक आपुलकी आहे, हेंहि त्याने प्रांजलपणें कबूल केलें. एदा हा शेतकरी कुटुंबांतील आहे. त्याचे आईवडील व भाऊ शेतावरच राहतात. दरमहा हजार-बाराशे रुपयांची प्राप्ति (दैनंदिन अन्नपाण्याच्या गरजा भागून) त्यांना त्यांच्या लहानशा शेतांतून होते. शेती यंत्रांच्या साहाय्याने केली जाते. त्यामुळे गुरें नाहीत. गवत व भात्याण जाळून टाकतात. आपल्या दृष्टीने हें उच्चमध्यमवर्गीय कुटुंब म्हणतां येईल. पण एदाला मात्र आपण गरीब आहोंत, असेंच वाटतें. येथील सत्ताधारी पक्षाला शेतकरीवर्गाचा पाठिंबा असल्याचें त्याने सांगितलें. पण त्याचबरोबर तरुण वर्गाचा ओढा साम्यवादाकडे असल्याचेंहि त्याने स्पष्ट केलें. भारतांत दारिद्र्य असलें तरी मनाची शांति आहे; पण जपानांत मात्र भौतिक संपन्नता असली तरी मानसिक समाधान नाही, म्हणून जपानी तरुणांना – विशेषतः गंभीरपणें विचार करूं शकणाऱ्यांना – भारतीय जीवनाविषयी उत्सुकता व आकर्षण वाटतें. मला वाजारांत किंवा अन्य कोठे जावयाचें असल्यास आपण आनंदाने घेऊन जाऊं असें त्याने सांगितलें. परदेशी लोकांना उन्स्फूर्तपणें मदत करण्याची ही वृत्ति जपानी लोकांमध्ये प्रकर्षाने आढळते. रस्ता किंवा पत्ता शोधून काढण्यासाठी स्वतःच्या कामाची खोटी करूनहि हे लोक येतात हें पाहून आश्चर्य वाटलें.

३-८-७२

कामाकुराची बुद्धमूर्ति

तोक्योहून रेल्वेने वेचाळीस मैलांवर व मोटारीने एकतीस मैलांवर असलेल्या कामाकुरा या ऐतिहासिक शहरीं जाण्यासाठी आम्ही भारतीय दूतावासाच्या प्रशस्त प्लायमाउथ (की प्लीमाउथ ?) मोटारींतून सकाळीं आठ वाजतां निघालों. मध्येच रस्ता चुकल्यामुळे पुनः मागे यावें लागलें. त्या गडबडींत बराच वेळ मोडला. शिवाय कचेरीची वेळ असल्यामुळे वाहनांची गर्दीहि बरीच होती. त्यामुळे एवढेंसें अंतर कापायला अडीच तास लागले. परत येतांना मात्र फक्त पाऊण तासांत आम्ही हें अंतर तोडलें.

जपानी हायवे

भाड्याच्या व खासगी मोटारींच्या बाबतींत बसेस, ट्रक्स वगैरे मिळून जगामध्ये जपानचा क्रमांक अमेरिकेच्या खालोखाल लागतो, असें म्हणतात. नुसत्या मोटारींच्या

उत्पादनाच्या बाबतींत हा क्रमांक बराच खाली असावा. १९६९ सालीं जपानांत सव्वीस लाखांहून अधिक मोटारी होत्या. जपानमध्ये तयार होणाऱ्या मोटारींपैकी अधिकांश निर्यात होत असतात. सरासरीने दर दहा माणसांना एक मोटार हें प्रमाण जपानांत आज असावें. अमेरिकेंत जागेचा प्रश्न नसल्यामुळे रस्ते वाटेल तेवढे रुंद बांधतां येतात. परंतु जपानमध्ये समुद्र व डोंगर यांच्या कचाट्यांत सापडलेल्या भूमीचें क्षेत्रफळ इतकें कमी आहे की शेती व घरे यांनाच जागा अपुरी पडते. त्यामुळे रस्त्यांसाठी जागा मिळविणें फार कठीण जातें. अर्थातच जपानचे रस्ते त्यामानाने अरुंद आहेत - जवळजवळ भारतांतील रस्त्यांसारखेच. ज्या ठिकाणीं हमरस्ता गावाच्या मधून जातो तेथे धूळ व दूषित धूर यांपासून नागरिकांच्या आरोग्याचें रक्षण व्हावें म्हणून तो रस्ता गावाच्या बाहेरून नेण्याचे प्रयत्न अलीकडे आपल्या देशांत मुरू झाले आहेत. तसे प्रयत्न करण्यास जपानांत वावच नाही. यामुळे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना घरे असलेलीं गावे जपानांत मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. अर्थात् रस्ते डांबरी व स्वच्छ असल्यामुळे धूळ फारशी उडत नाही व कर्कश भोंगे सतत वाजविण्याची सवय जपानी सारख्यांना नसल्यामुळे आवाजाचा त्रास तितकासा होत नाही, हें खरें, पण धुराचा त्रास होत असणारच.

मोटारचालकांच्या दृष्टीने जपानमध्ये एक गोष्ट फार चांगली आहे. तेथे बेवारशी कुत्रीं-मांजरें किंवा अन्य मोकाट जनावरें नाहीत. (म्हशी तेथे नाहीतच. तेथील थंड हवेंत त्या जगूं शकत नाहीत. पण गायीहि फक्त कांही राखीव कुरणांतच पाहायला मिळतात.) त्यामुळे अचानक एखादें जनावर समोर आल्यामुळे होणारे अपघात तेथे होत नाहीत. माणसेंहि रहदारीचे नियम काटेकोरपणें पाळतात. जेथे रस्ता ओलांडण्याची जागा ठरवून दिलेली असेल तेथूनच आणि लाल-हिरवा दिवा पाहून (प्रत्यक्षांत दिव्याऐवजी उभा असलेला माणूस व चालणारा माणूस अशीं लाल व हिरव्या रंगांतील चिन्नेच असतात) लोक रस्ता ओलांडतात. एखाद्याला विशेष घाई असेल तर तो हाताने मोटारींना थांबण्याची खूण करतो व मोटारवालाहि सौजन्याने गाडी थांबवतो. एखादी व्यक्ति चुकून भलत्या वेळीं रस्ता ओलांडत असली तरी मोटारचालक तिच्या अंगावर गाडी घालत नाही.

अशा प्रकारें सौजन्याचा अवलंब केल्यामुळे गाडीचा वेग आपोआपच आटोक्यांत राहतो. शहरांत सामान्यतः दरताजी चाळीस किलोमीटर ही वेगमर्यादा असते. पण प्रत्यक्ष वेग त्यापेक्षा कमीच असतो. बाहेरहि वेग फार वाढविण्याकडे जपानी मोटारचालकांची वृत्ति नसते. त्यामुळे आपल्याला पुष्कळ वेळा कंटाळवाणेंहि वाटतें. परंतु त्यायोगे अपघातांना आपोआप आळा बसतो, हें विसरतां येत नाही.

जागेची टंचाई व मोटारींची गर्दी यांतून मार्ग काढण्यासाठी जपानने 'हायवे'चा उपाय शोधून काढला आहे. 'हायवे'ला आपण राजमार्ग म्हणूं. इतर देशांत हे राजमार्ग भूसपाटीवरच असतात (असें ऐकतां) फक्त ते खूप रुंद असतात एवढेंच. पण

जपानमध्ये हे राजमार्ग पुलांप्रमाणे जमिनीपासून वऱ्याच रंचीवर आहेत. त्यांच्या-खालून इतर रस्ते जाऊं शकतात. कांही ठिकाणीं पेट्रोल टाक्या किंवा इतर कामां साठीहि या पुलांखालची जागा वापरली जाते. या राजमार्गाविर प्रवेश मिळविण्यासाठी-जवर जकात द्यावी लागते. ही जकात अंतरावर अवलंबून असते. दूरवर जावयाचें असल्यास जादा आकार पडतो. हा आकार ज्यांना परवडत नाही, त्यांच्यासाठी मुक्त मार्ग असतात. त्यांना 'फ्रीरोड' असें म्हणतात. जकातवाल्या रस्त्यांना 'टोलरोड' म्हणतात. ज्यांना तशी आवश्यकता असते असे लोकच या जकातमार्गांचा वापर करतात. त्यामुळे गर्दी आपोआपच कमी होते. ही जकात राजमार्गनिर्मितीनंतर प्रथम कांही दिवस जवर असते. जसजसा काळ लोटतो तसतशी ती कमी होते. अर्थात् ती पूर्णपणें समाप्त होत नाही. राजमार्ग कार्यक्षम ठेवण्यासाठी लागणारा खर्च या जकातींतून वसूल करावयाचा असल्यामुळे किमान पातळीवर येऊन ती थांबते. रस्ता वापरणाऱ्यांकडून त्याचें भाडें घेण्याची ही पद्धत मला तरी न्याय्य व रास्त वाटली. यांत गरीब मोटारवाल्यांवर थोडा अन्याय होतो हें खरें, पण त्याला इलाज नाही. गेल्या कांही वर्षांत जपानने राजमार्गांच्या निर्मितींत जी झपाट्याने प्रगति केली आहे ती पाहिली की आपण थक्क होऊन जातो. कांही राजामार्गांचें बांधकाम चालू असलेलें मी पाहिलें. एवढ्या अवाढव्य कामांत इतके कमी मजूर गुंतलेले पाहून आश्चर्य वाटलें परंतु जपानांतील मजुरांचा तुटवडा, त्यांच्या मजुरीचे अफाट दर (रोज किमान ५० रुपये), आणि त्यांची कार्यकुशलता याची कल्पना आल्यानंतर तें आश्चर्य ओसरलें; आणि अधिकांश काम यंत्रांच्या साहाय्याने केलें जातें, हें योग्यच वाटलें.

वेगाचा अनुभव

या राजमार्गाविर प्रवेश मिळविणेंहि कांही नेहमीच सोपें नसतें. पुष्कळ वेळा (विशेषतः सुटीच्या दिवशीं) त्यासाठीहि भलीमोठी रांग लागलेली असते. या रांगेंत तुम्ही अडकलांत की कित्ती तास वाया जातील याचा नेम नसतो. सुटीच्या दिवशीं दहा-दहा, वीस-वीस मैल लांब रांग लागते. पण एकदा त्या रांगेंतून सुटून तुम्ही राजमार्गाविर पोचलांत की सुटकेचा निःश्वास सोडतां. 'हायवे'वर गेलांत की हायसे वाटतें. कारण तेथे तुम्ही भरधाव गाडी चालवूं शकतां. या राजमार्गाविर सामान्यतः एका दिशेने तीन मोटारी एकदम धावूं शकतात. (म्हणजे एक राजमार्ग सहा मोटारी जाण्याएवढाच रुंद असतो.) त्यांच्यासाठी पट्टे आखून दिलेले असतात. तुम्हांला संथपणें जावयाचें असल्यास मधल्या पट्ट्यांतून जावयाचें. तुमच्या पुढे जाणाऱ्या मोटारी तुमच्या डाव्या किंवा उजव्या वाजूच्या पट्ट्यावरून पुढे जातात. या वेळीं हॉर्न वाजविण्याचीहि गरज नसते. जपानांत मोटारीचा हॉर्न फारच क्वचित् ऐकूं येतो. नेच वरें आहे. नाही तर एवढ्या मोटारींनी भारतांतल्याप्रमाणे कर्कराश भोंगे वाजविले तर माणसाला जिवंत राहणें मुष्किल होईल. स्टिअरिंगव्हीलच्या हालचालीनुसार मागील

बाजूस लाल दिवे लागतात. त्यावरून तुम्ही कोणत्या बाजूला वळणार आहांत ते बाहेर हात काढून न दाखवितां हि मागील वाहनाला सूचित करतां येतें. सामान्यतः ताशीं १०० ते १२० कि. मी. (सुमारे ६० ते ८० मैल) वेगाने मोटारी जातात. पादचारी, गुरें, सायकलवाले वगैरेंना या राजमार्गावर बंदी आहे. तांबडेहिरवे दिवेहि आडकाठी करण्यास तेथे नसतात. त्यामुळे बिनधोकपणें मोटार चालवितां येते. अशा प्रकारचे राजमार्ग मुख्यतः शहराच्या बाहेर आहेत. पण टोकियो शहरांतहि त्यांची संख्या आता बरीच वाढली आहे. त्यायोगें शहरामधून जाणें पुष्कळच सुलभ झालें आहे. कलकत्यासारख्या शहरांत या प्रकारच्या राजमार्गांचा प्रयोग करून पाहण्यासारखा आहे.

मोटारींचे उकीरडे

जपानमधून फिरतांना अधूनमधून रस्त्याच्या कडेला टाकून दिलेल्या मोटारींचे प्रचंड उकीरडे पाहायला मिळतात. यांपैकी कित्येक मोटारी इतक्या चांगल्या स्थितींत असतात की आपल्याला हळहळ वाटते. एकमेकींच्या अंगावर अस्ताव्यस्तपणें पडलेल्या त्या मोटारी म्हणजे जपानी लोकांच्या समृद्धीचें ढळढळीत प्रदर्शन असतें असें समजण्यास हरकत नाही. त्यांच्यासंबंधी चौकशी केली असतां असें समजलें की हा सारा कचरा गोळा करून त्यांतून पुनः लोखंड मिळविलें जातें. जपानांत कच्चे लोखंड उपलब्ध नसल्यामुळे या मार्गाचा अवलंब केला जात असला पाहिजे, हें उघड आहे. तसें नसतें तर कदाचित् अमेरिकेंतल्याप्रमाणे येथेहि जागजागीं बेवारशी मोटारी पडलेल्या दिसल्या असत्या. याचा अर्थ असाहि होऊं शकतो की मोटार थोडी नादुरुस्त किंवा कालबाह्य झाली की तिची दुरुस्ती करून वापरण्यापेक्षा ती मोडींत घालून नवी मोटार घेणें जपानी लोकांना अधिक परवडत असावें.

जपानचा 'मियामी' किनारा

कामाकुराचा समुद्रकिनारा स्नानासाठी प्रसिद्ध आहे. या शहराच्या तीन बाजू हिरव्यागार टेकड्यांनी वेष्टिलेल्या असल्यामुळे चौथ्या बाजूच्या या सागरतटाची शोभा जास्तच वाढली आहे. परंतु त्यापेक्षाहि जास्त सुंदर समुद्रकिनारा एनोशिमा गावाजवळचा आहे. तेथे दूरदूरचे लोक आपापल्या होड्या मोटारीवर बांधून घेऊन आलेले दिसत होते. परंतु हा सागरकिनारा माझ्या लक्षांत राहिला तो तेथील सरस्वतीच्या मूर्तीमुळे. एका गोल हौदाच्या काठावर जपानी, ग्रीक, भारतीय व रोमन ज्ञानदेवतेचीं अप्रतिम शिल्पें आहेत. अर्थात् त्यांतील भारतीय सरस्वतीच आम्हांला विशेष सुंदर वाटली असल्यास आश्चर्य नाही. एनोशिमाचा हा समुद्रकिनारा जपानी लोकांचा इतका आवडता आहे की त्यांनी त्याला जपानचा मियामी वीच असें नांव देऊन टाकलें आहे.

या ठिकाणीं पोचण्यापूर्वी फुजिसावा या शहरांत एक ऐतिहासिक स्थान आम्हीं पाहिलें. निचिरेन पंथाचे संस्थापक भगवान् निचिरेन यांना मृत्युदंडाची शिक्षा झाल्यावर त्यांचा शिरच्छेद करण्यास सिद्ध झालेल्या शिपायाच्या हातांतील तलवार गळून पडली आणि निचिरेन यांचा मृत्यु टळला. त्या जागीं न्युकोजी नांवाचें मंदिर बांधण्यांत आलें. आता जपान-बुद्ध-संघाने तेथे एक शांतिस्तूपहि उभारला आहे. निचिरेन पंथाच्या बौद्धांच्या दृष्टीने हें स्थान विशेष महत्त्वाचें आहे. येथून जवळच हासे कान्नोन म्हणजे अवलोकितेश्वराचें मंदिर आहे. ही लाकडी मूर्ति नऊ मीटर उंच आहे. तिला अकरा तोंडें आहेत.

जपानी लोकभ्रम

तेथून आम्ही त्सुखाओका हाचिमानगु नांवाचें शिंतो मंदिर पाहावयास गेलों. एकसष्ट पायऱ्या चढाव्या लागल्या. मंदिरांत तसें कांही वेगळेंपण आढळलें नाही. परंतु त्याच्या पायथ्याशीं डाव्या हाताला गिंको किंवा गिंको नांवाचा सुमारे एक हजार वर्षांपासून उभा असलेला वृक्ष आपलें लक्ष वेधून घेतो. त्याचा बुंधा सुमारे सत्तावीस फूट परीघाचा आहे. त्यावरून त्याच्या भव्यतेची कल्पना येईल. या वृक्षाच्या फांद्यांना कागदाचे छोटे छोटे तुकडे बांधलेले दिसतात. ते पाहिल्यानंतर आपल्या देशांत - विशेषतः उत्तरभारतांत - कांही ठिकाणीं नवस म्हणून विशिष्ट झाडाच्या फांद्यांना रंगीबेरंगी चिंध्या बांधतात, हें मला आठवलें. पण शंभर टक्के साक्षरता असलेल्या व झपाट्याने आधुनिकीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करणाऱ्या जपानांत असले लोकभ्रम प्रचलित नसावेत, अशी माझी समजूत होती. म्हणून चौकशी केली तेव्हा आपली ही समजूत म्हणजे एक भ्रमच असल्याचें आढळून आलें. हे कागदाचे कपटे देव नवसाला पावला म्हणजे येथे येऊन बांधले जातात. यावर अधिक भाष्याची जरूर आहे काय ? पण मला गंमत वाटली ती दुसऱ्या कारणासाठी. जुन्या मंडळींनी असले लोकभ्रम उराशीं बाळगले तर त्यांत आश्चर्य नाही. पण नव्या पिढींतहि अशी मंडळी आढळतात तेव्हा नक्कीच आश्चर्य वाटतें.

या गिंको वृक्षाचें एक ऐतिहासिक महत्त्वहि आहे. या झाडाखाली योरितोमो नांवाच्या तत्कालीन राजघराण्यांतील तरुण राजपुत्राचा त्याच्या पुतण्याने खून केला होता. हा अठ्ठावीस वर्षांचा तरुण राजपुत्र उत्कृष्ट कवि होता. 'किंकाइ-शू' नांवाच्या त्याच्या कविता आजहि लोकप्रिय आहेत. त्याचा खून करणारा पुतण्या या मंदिराचा प्रमुख महंत होता.

या मंदिराच्या परिसरांत पांढऱ्याशुभ्र कमळानी भरलेले तलाव इतस्ततः पसरलेले आहेत. तीं परातीएवढीं मोठीं कमळें पाहून मन प्रसन्न होतें.

या मंदिराचें आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. तेथे एक छोटेसें वस्तुसंग्रहालय असून त्यांत जुन्या काळचे लष्करी पोशाख, चिलखतें, शिरस्त्राणें, तलवारी वगैरे आहेत.

दाइबुत्सु

सर्वांत शेवटीं कामापुराची प्रमुख प्रेक्षणीय गोष्ट पाहावयास गेलों. ती म्हणजे दाइबुत्सूची प्रचंड मूर्ति. दाइ म्हणजे बृहत्, महान्. बुत्सु म्हणजे बुद्ध. १२५२ सालीं तयार करण्यांत आलेली ही वेचाळीस फूट उंचीची ब्राँझची प्रचंड वैठी मूर्ति म्हणजे जगांतील एक आश्चर्य आहे. या मूर्तीला 'अमिता' किंवा 'अमिदा' (आमिदा) असें म्हणतात. तो बहुधा 'अमिताभ' (कांतिमान्; बुद्ध) या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश असावा. नारा येथील दाइबुत्सु या बुद्धाच्या जवळजवळ दुप्पट मोठा आहे. परंतु तो मंदिरांत आहे; आणि तें लाकडी मंदिर दोनदा जळाल्यामुळे त्या मूर्तीत पुष्कळ फेरफार झाले आहेत. परंतु ही कामापुराची मूर्ति मात्र जशी घडविली होती तशीच आहे. तिच्यावरहि देऊळ होते. परंतु तें १४९५ सालच्या चक्रीवादळांत समुद्राच्या लाटांनी वाहून गेलें. तेव्हापासून गेलीं पाचशे वर्षे ही मूर्ति ऊन, वारा व पाऊस यांचा मारा शांतपणें सहन करित ध्यानस्थ वसली आहे. या मूर्तीच्या चेहऱ्यावरील शांति विशेष लक्षांत राहण्यासारखी आहे. तिच्या भव्य आकाराने त्या शांतीला अधिक प्रभावशाली बनविलें आहे.

मूर्तीकडे पाहतांना मला माझे मित्र श्री. मो. ज्ञा. शहाणे यांच्या 'कामापुराची बुद्धमूर्ति पाहून' या कवितेंतील पुढील पंक्तीचें स्मरण झालें :-

घेइ वंदना भारतनंदना
त्यागिले तुवां
कुटुंबवर्भवा
प्रभातभूमींत तो
प्रवास संपतो

दूर गया, बनारस, पाटणा ॥

या मूर्तीच्या सभोवताली रम्य वनश्री पसरलेली आहे. विशेषतः मागच्या बाजूस असलेले हिरवेगार डोंगर सहज ध्यान आकर्षून घेतात. त्या वनश्रीच्या कोंदणांत ही भव्य मूर्ति अशी कांही शोभून दिसते की तिच्यावरील मानवनिर्मित छपर निसर्गाने उडवून लावले हें एक वरदानच वाटतें.

मूर्तीच्या मागील बाजूस तिच्या पोटांतून डोकीपर्यंत जाण्यास अठ्ठावीस पायऱ्या आहेत. त्या चढून वर गेल्यावर मागील बाजूस डोंगराची शोभा कांही आगळीच भासते. अशा प्रकारें पूजनीय मूर्तीच्या अंगावर चढून जाणें कितपत औचित्यपूर्ण ठरेल? कांही हळव्या, भाविक भारतीयांना तसें करणें अनुचित वाटतें, पाप वाटतें. जपान्यांना मात्र तसें वाटत नसावें. नाही तर वर जाण्यासाठी तिकिट असूनहि इतकी रीघ लागली नसती. माझ्या मनांतहि औचित्याचा विचार क्षणभर तरळून गेला. पण

लगेच मनांत विचार आला, आपण लहानपणीं आपल्या आई-वापांच्या अंगाखांद्यावर चढत-बागडत नाही काय ? त्याच भावनेने आपण मूर्तीच्या अंगावर कां चढूं नये ? आणि पादत्राणें खाली काढून ठेवून मी वर जाऊन आलों. आपण कांही पाप करतां आहोंत अशी भावना माझ्या अंतःकरणांत निर्माण झाली नाही.

परत येतांना रस्त्यावर गर्दी नव्हती. शिवाय वाट चुकण्याची भीति नव्हती. त्यामुळे पाऊण तासांतच आम्ही परतलों.

४-८-७२

गिर्यारोहणाचा अनुभव

जागतिक शांततेचा संदेश देणारे अनेक शांतिस्तूप जपानच्या कोन्याकोपच्यांत जपान बुद्ध संघाने उभारले आहेत. परंतु जपानची राजधानी असलेल्या टोक्योजवळ मात्र अद्यापि असा शांतिस्तूप उभारण्यांत आलेला नव्हता. स्थानिक लोकांची आग्रहाची मागणी असली तरच असा स्तूप निर्माण केला जातो. आता टोक्योतील लोकांच्या मागणीवरून व त्यांच्या सक्रिय सहकार्याने टोक्योच्या परिसरांत असा स्तूप उभारण्याचें काम हातीं घेण्यांत आलें आहे. त्या स्तूपांतील बुद्धमूर्तीच्या अनावरणाचा कार्यक्रम आज पार पडला. काकासाहेब कालेलकर, नेपाळचे जपानमधील राजदूत श्री. प्रकाशचंद्र ठाकूर, भारतीय दूतावासांतील द्वितीय सचिव श्री. आफताब सेठ व लडाखचे बौद्ध नेते व संसदसभासद श्री. कुशक बकुला या चौघांनी एकेक दोरी ओढून सदर मूर्तीचें अनावरण केलें.

ब्रह्मांड आठवलें

टोक्योंतच मोडणाऱ्या परंतु टोक्योपासून साठ-सत्तर मैल दूर असणाऱ्या ओतेला यामा (यामा म्हणजे पर्वत) नांवाच्या डोंगरावर हा समारंभ झाला. श्री. के. साकुराई नांवाच्या तरुण बागाईतदाराच्या मोटारीतून श्री. इशिबाशी सान या भिक्षूंबरोबर मी गेलों. श्री. साकुराई हे चोवीस-पंचवीस वर्षांचे तरुण असून फुजिइ गुरुजींचे भक्त आहेत. शांतिस्तूपाच्या निर्मितीत श्रमदान करीत असतां त्यांची एका तरुणीशीं मैत्री जमली व आता तिच्याशीं त्यांचें लग्न होणार आहे. आपल्याकडेहि राष्ट्रकार्य किंवा समाजकार्य करणाऱ्या तरुणांचीं अशी लग्नें जमल्याचीं उदाहरणें मला आठवलीं. श्री. इशिबाशी सान सत्तर वर्षांचे असून भारतांत अनेक वर्षे राहिलेले आहेत. त्यांना हिंदी चांगलें येतें. तीस वर्षे संसार करून ते अलीकडेच भिक्षु बनले आहेत. त्यांच्या पत्नी गतवर्षीच वारल्या. मूलबाळ नाही. जपानमध्ये अपत्याचा मोक्षाशी संबंध

नसल्यामुळे मूल होत नाही म्हणून दुसरें लग्न करण्याचा विचार पुरुषाच्या मनांत येत नाही.

श्री. साकुराई यांनाहि रस्ता बरोबर माहीत नव्हता. परंतु रस्त्यांचा नकाशा त्यांच्याजवळ होता. तो पाहून ते अचूक रस्ता शोधून काढत होते.

ओतेला यामाच्या पायथ्याशीं ओकुतामा शहर आहे. त्याच्याजवळच तामा (= रत्न) नदीवर बांधलेलें हिकावा धरण आहे. या धरणामुळे निर्माण झालेल्या सरोवरालाहि ओकुतामा लेक असें म्हणतात. (ओकुतामा म्हणजे तामा नदीचा अंतर्भाग). या सरोवराचा परीघ सुमारे वीस मैलांचा आहे. त्याच्या काठाकाठाने मोटार जाते. त्यामुळे सरोवराची अपूर्व शोभा पाहावयास मिळते.

हा सारा भाग उंच उंच डोंगरांनी व्यापलेला आहे. त्यामुळे याला जपान-आल्प्स असें म्हणतात. या डोंगरांवर हिवाळ्यांत जेव्हा बर्फ जमते तेव्हा त्याचें आल्प्स हें नामाभिधान सार्थ वाटूं लागते. या डोंगरांवर — विशेषतः यांतील मित्सुमिने पर्वतावर — शौकीन गिर्यारोहक हौसेने चढत असतात. हा सारा भाग पश्चिम घाटांतील सह्याद्रीच्या शिखरांनी वेढलेल्या भागासारखा दिसतो. सुमारे वीस वर्षांपूर्वी दक्षिण कानडा जिल्ह्यांतील शिराडी घाटांतून केलेल्या प्रवासाचें मला स्मरण झालें. हे डोंगरहि तसेच हिरवेगार आहेत. फरक एवढाच की, जपानी डोंगरांवर सागपळसा ऐवजी पाइनदेवदार वृक्षांची दाटी आहे. मधूनच उतरणीवर भाताचीं व मक्याचीं शेतें किंवा फळांच्या वागा दिसतात — जपानी शेतकऱ्यांच्या कष्टाळूपणाचीं प्रतीके !

गुरुजी, काकासाहेब (त्यांच्याबरोबर दुभाषी म्हणून नरेश मंत्री), दूतावासांचे प्रतिनिधि वगैरे व्ही. आय. पी. मंडळींसाठी हेलिकॉप्टरची व्यवस्था होती. सरोज-बेनना हेलिकॉप्टर गैरसोयीचें असल्यामुळे त्या घरीच (म्हणजे हॉटेलांत) राहिल्या होत्या. मी मराठी माणूस— डोंगरदऱ्यांत वाढलेला व वावरलेला. केवढाहि उंच डोंगर असला तरी आपण सहज, लीलया चढून जाऊं असा आत्मविश्वास (की अहंकार?) होता. म्हणून मोठ्या उत्साहाने डोंगर चढूं लागलों. परंतु लवकरच लक्षांत आलें की हें जपानी प्रकरण कांही न्यारेंच आहे. चढण अगदी उभी होती. अंतर सिंहगडाच्या सुमारे तिप्पट. निम्मेंजिम्में अंतर चढून गेल्यावर धाप लागली. रक्तदाब वाढूं लागला. चेहऱ्यांतील रक्त फुटून वाहेर येतें की काय, असें वाटूं लागलें. तरी पण पराभव मान्य करून खाली बसण्यास मन तयार होईना. वयाने माझ्यापेक्षाहि वृद्ध स्त्री-पुरुष आणि कोवळीं बालकें उचिवा ताइको (पंख्याच्या आकाराची टिमकी) वाजवीत तिच्या ठेक्यावर 'नम्योहो रेंगे क्यो'च्या मंत्राचा गजर करीत संथ गतीने व निर्धाराने वर चढत असलेलीं पाहून माझी मलाच लाज वाटली. असला कसला मी महाराष्ट्रीय? महाराष्ट्राची अब्रू जातां कामा नये, या निश्चयाने मी वर चढूं लागलों. भर दुपारची वेळ असूनहि उन्हाचा त्रास होत नव्हता. कारण झाडांची सावली होती. पण सभोवतालच्या डोंगरांमुळे वारा पूर्णपणें बंद झाला होता. अंगांतून घामाच्या धारा

वाहू लागल्या. कपडे भिजून चिब झाले. पठाणी सुरवार, झब्बा व जाकीट या भारतीय वेषांत मी होतो. जाकीट काढून खांद्यावर टाकलें. पण वाराच नसल्यामुळे उकाडा असह्य वाटत होता.

इतक्यांत प्रचंड गडगडाट झाला आणि हां हां म्हणतां धो धो पाऊस पडूं लागला. एवढा जोराचा पाऊस जपानांत आल्यापासून मीं पाहिला नव्हता. जपानांत तसा वर्षभरच पाऊस पडत असतो. पण तो सौम्य असावा, अशी माझी कल्पना होती. आजचा पाऊस अस्सल वळीव किंवा हस्ताचा पाऊस होता. घामाने भिजून चिब झालेले कपडे पावसाच्या पाण्याने धुऊन निघाले. मातट पायवाट निसरडी झाली आणि दोन-तीनदा पडतां पडतां सावरला. पाऊस जेवढ्या झपाट्याने व अनपेक्षितपणें आला होता तेवढ्याच झपाट्याने व अनपेक्षितपणें निघून गेला. लख्ख ऊन्ह पडलें. अंगांतले कपडे पिळून तेच पुनः अंगांत घातले आणि अंगावरच वाळविले. जाकीट जाड असल्यामुळे मात्र तें खुर्चीत बसल्याबसल्या गुडध्यावर पसरून वाळवावें लागलें. राजदूतांच्या व दूतावासांच्या अधिकाऱ्यांच्या पहिल्या रांकेंत बसून गावंढळाप्रमाणे कपडे वाळवीत बसलेली माझी मूर्ति प्रेक्षकांना नक्कीच गमतीदार वाटली असेल. या वेळीं नेपाळचे राजदूत व लढाखचे बौद्ध धर्मगुरु कुशक बकुला यांची चांगली ओळख झाली.

एवढ्या अवघड डोंगरावर चार-पांचशे लोक— आवालवृद्ध स्त्री-पुरुष—जमले होते. बहुतेक सारे तोक्योहून आले होते. भारतीय दूतावासातर्फे श्री. आफताब सेठ यांनी जपानी भाषेंत लिहून आणलेले भाषण वाचलें. त्याचा श्रोत्यांवर चांगला परिणाम झाला असावा. कुशक बकुलांनी भारताच्या पंतप्रधानांच्या वतीने फुजिइ गुरुजीचें अभिनंदन केले. गुरुजींनी नेहमीप्रमाणे आवेशपूर्ण भाषण करून तोक्योच्या अर्थप्रधान संस्कृतीवर जोराचे कोरडे ओढले, आणि तोक्योवासीयांमा अध्यात्माचा गंभीरपणें विचार करण्याचा सल्ला दिला.

हा शांतिस्तूप अजून पूर्ण झालेला नाही. आज फक्त बुद्धाच्या सोनेरी मूर्तीचें उद्घाटन झालें. जपानी लोकांना सोनेरी रंगाचें विशेष आकर्षण वाटतें. सिमेंटच्या मूर्तींवर सोनेरी वखं चढविण्यांत आला होता. येथे फुलांऐवजी कागदाचे कपटे पृष्प-वृष्टीसारखे वापरले जातात. त्यांतहि सोनेरी कागद असतात.

परततांना इशिवाशीसान घसरून पडले. त्यांना वरेंच लागलें. म्हणून ते हेलिकॉप्टरमधून खाली आले. मी मात्र सरळ डोंगर उतरून आलों. उतरतांना पाय भरून आले व लटपटं लागले. श्री. साकुराई यांना त्यांच्या गावीं परत जावयाचें असल्यामुळे ते गाडी घेऊन गेले व आम्ही आगगाडीने परत आलों. त्यामुळे आगगाडीच्या प्रवासाचाहि अनुभव मिळाला.

गाडीतील गप्पा

आम्हीं ज्या गाडीने प्रवास केला ती लोकल होती. वेग व गर्दी या बाबतींत मुंबईची लोकल जशी असते तशीच ती होती. मात्र आंतील मांडणी वेगळी होती.

डब्याच्या भिंतीला लागून समांतर अशीं लांबलचक दोन बाकें प्रत्येक डब्यांत होतीं. त्यांमधील जागा उभे राहणाऱ्या उतारूंसाठी. यामध्ये दाटी होण्याची – ‘जरा सरकून घ्या’ असें म्हणून स्वतःच्या शरीराची पाचर इतरांच्यामधील जागेंत ठोकूं बघणाऱ्या उतारूंची – धास्ती असते. पण जपानी उतारू आमच्या मानाने थोडे संकोची व सभ्य असल्यामुळे तसें घडत नसावें, असें वाटतें. उलट या पद्धतीने जादा उतारूंची सोय होते, चढणें-उतरणें सोपें जातें. या बाकांवर गाद्या असतात. त्या चांगल्या स्थितींत (व्लेड मारून उतारू त्यांचे तुकडे घरीं नेत नाहीत.) त्यावरून जपानी लोकांच्या सार्वजनिक नीतिमत्तेची कल्पना येते. गाद्या असलेले डबे जनतावर्गाचेच असतात. जपानांतील आगगाड्यांत फक्त दोनच वर्ग असतात. पहिला व दुसरा किंवा जनता. गाडीच्या डब्यांना क्रमांक असतात व कोणत्या क्रमांकाचा डबा कोठे थांबणार हें ठरलेलें असतें. फलाटावर रांग लावून उतारू उभे असतात. गाडी थांबतांच डब्यांचे दरवाजे आपोआप उघडतात. दाराच्या एका बाजूने आंतील उतारू बाहेर पडतात व दुसऱ्या बाजूने बाहेरील उतारू आंत शिरतात. गाडी सुरू होतांच डब्याचे दरवाजे आपोआप बंद होतात. त्यामुळे फुटबोर्डावरून प्रवास करण्याची शक्यता नसते. मुंबईच्या लोकलला माकडांप्रमाणे लोंबकळून प्रवास करणारे उतारू हमखास आढळतात. तें दृश्य जपानमध्ये दिसत नाही. सकाळीं ८ ते ९ व संध्याकाळीं ४-३० ते ६ या वेळांत तुफान गर्दी असते. दहा डब्यांत मिळून एक हजार उतारू असावयाचे त्याऐवजी त्या वेळीं चार हजार उतारू भरलेले असतात. पण गडबड, गोंधळ, आरडाओरड, भांडाभांडी पाहावयास मिळत नाही. प्रत्येक स्टेशनवर त्या स्टेशनाच्या नांवाबरोबरच त्याच्या मागील व पुढील स्टेशनांचीं नांवां लिहिलेलीं असतात. शिवाय लाऊडस्पीकरवरून आता कोणतें स्टेशन येणार आहे तें सांगितलें जातें. त्यामुळे सहसा गोंधळ होत नाही.

मी ज्या डब्यांत बसलों होतो त्यांत गिर्यारोहण करून परतणारे कांही तरुण विद्यार्थी होते. त्यांच्याशीं मी गप्पा सुरू केल्या. त्यांतील बहुसंख्य तरुण आपण कोणताच धर्म मानीत नाही, असें सांगणारे होते. भारताविषयी त्यांना फारशी माहिती नव्हती. भारताचे पंतप्रधान अजूनहि जवाहरलाल नेहरूच आहेत, असें त्यांनी सांगितलें. मला त्यांचें आश्चर्य वाटलें नाही. उलट नेहरूंचें नांव त्यांना माहित आहे, याचेंच आश्चर्य वाटलें. कारण आपल्या देशांत जपानच्या आजी किंवा माजी पंतप्रधानांचें नांव सांगूं शकतील असे कित्ती तरुण आढळतील, असा विचार माझ्या मनांत येऊन गेला.

हवा-पाण्याचें प्रदूषण (पोल्यूशन) ही जपानपुढील प्रमुख समस्या असल्याचें त्यांनी सांगितलें. जपानांत भौतिक समृद्धि भरपूर वाढली असली तरी जनतेचें मनः-स्वास्थ्य हरपलें आहे. भारताच्या प्रचंड विस्तारामुळे तेथे प्रदूषणाची समस्या असणार नाही आणि तेथील लोक दरिद्री असूनहि त्यांना भरपूर मनःस्वास्थ्य लाभतें अशी

त्यांची समजूत दिसली. त्यामुळे भारताविषयी त्यांना आकर्षण वाटते. केव्हा तरी आपण भारताचा प्रवास केला पाहिजे असें त्यांना वाटते. लोकशाही समाजवादावर त्यांची श्रद्धा आहे. युद्धाविषयी तिटकारा आणि शांततेची आस हा सर्वांचा स्थायी भाव दिसला.

आमची लोकल ताचीकावा स्टेशनपर्यंतच होती. तेथे गाडी बदलून आम्ही तोक्योच्या योत्सुया स्टेशनावर आलों. आजच्या उद्घाटनाच्या कार्यक्रमासाठी डोंगरावर आलेल्या एका श्रीमंत महिलेने आम्ही नको नको म्हणत असतां आमच्या टॅक्सीचे भाडे दिले. अशा प्रकारची प्रेमळ मेहेरवानी करणे जपानी माणसाच्या रक्तांतच असावे. तुमच्याबरोबर असलेली व्यक्ति टॅक्सी, गाडी वगैरेचे पैसे तुम्हांला देऊं देणार नाही. एवढेच नव्हे तर पुष्कळदा खरेदीच्या वेळीं अगदीच फार मोठी रक्कम नसल्यास वस्तूंची किंमतहि ती स्वतःच्या पाकिटांतून देईल. प्रारंभी मला हें चमत्कारिक वाटे. पण आता तें अंगवळणीं पडलें आहे. सरकारने दिलेल्या परकीय चलनाव्यतिरिक्त जादा पैसा मजजवळ नसल्यामुळे ही मदत घेणे एका दृष्टीने अपरिहार्यहि ठरते. या उपकाराची परतफेड आपण कशी करणार? हा विचार मधूनमधून मनांत डोकावतो. जपानमधून भारतांत प्रवासासाठी आलेल्या मंडळींसाठी आपण असाच खर्च करावा, म्हणजे हें ओझे उतरेल असें वाटते. आजच्या प्रवासांत अपरिचित व्यक्तींनी जो सक्रिय स्नेहभाव व्यक्त केला त्याचा विचार करीत मी हॉटेलवर परतलों.

सारे अंग आता ठणकू लागलें आहे.

५-८-७२

प्रचंडतेची हौस : तोक्यो मनोरा

आधुनिकतेच्या बाबतींत आपण पाश्चात्यांच्या मागे नाही, हें दाखविण्याची इच्छा सर्वच पौरात्य देशांत आढळते. जपानमध्ये तर ती प्रकर्षाने अनुभवास येते. तथाकथित सुधारलेल्या व पुढारलेल्या जगांत असणाऱ्या साऱ्या गोष्टी आपल्याजवळहि आहेत, हें इतरांना - व स्वतःच्या लोकांनाहि - पटवून देण्याची त्याची धडपड असते. तोक्योचा पोलादी मनोरा हें याचेंच एक उदाहरण. १०९९ फूट (किंवा ३३३ मीटर) उंचीचा हा मनोरा जगांतील दुसऱ्या क्रमांकाचा हक्कदार आहे. पहिला क्रमांक १७४९ फूट उंचीच्या माँस्को मनोऱ्याचा. तिसरा क्रमांक अर्थातच १०४० फूट उंचीच्या एफेल टॉवरचा. (आता माँस्कोच्या मनोऱ्यावर मात करणारा १८१५ फूट उंचीचा दुसरा एक टॉवर बांधण्याची तयारी येथे चालू आहे.) प्रत्येक गोष्टींत आर्थिक

नफ्याचा विचार करणाऱ्या जपान्यांनी हा मनोराहि एक कायमची उत्पन्नाची बाब बनविली असल्यास नवल नाही. हा मनोरा अठरा महिन्यांत तयार झाला होता. १९५८ साली पूर्ण झालेल्या या मनोऱ्याला अठ्ठावीस लाख डॉलर खर्च आला होता. (नव्या मनोऱ्याला चार कोटि दहा लाख डॉलर खर्च येणार आहे!) सध्याच्या मनोऱ्याला प्रेक्षकांकडून दरसाल दहा लाख डॉलरची प्राप्त होती. म्हणजे पहिल्या तीन वर्षांतच याचा खर्च वसूल झाला होता. हा मनोरा पाहण्याचा खर्चहि तसाच जबर आहे. पहिल्या टप्प्यावरील गॅलरींत जाण्यासाठी दोनशे येन (म्हणजे पांच रुपये) तिकिट आहे तर वरच्या ७४३ फुटांवरील गॅलरींत जाण्यासाठी आणखी तीनशे येन (७.५ रुपये) द्यावे लागतात.

वस्तुतः कोणत्याहि उंच इमारतीवरून जसे दृश्य दिसावे तसेच या मनोऱ्यावरून दिसते. तेथे दुर्बिणींचीहि व्यवस्था आहे. पण त्यांतून पाहण्यासाठी वेगळे पैसे द्यावे लागतात. ते सारे पाहिल्यानंतर आपल्या लक्षांत येते की, आपण बनवले गेली आहोत. इतके पैसे खर्च करून पाहावे, असे तेथे कांही नाही. या मनोऱ्यांत दुकाने, हॉटेले, वस्तुसंग्रहालय वगैरे जपानांत सर्वत्र अत्यावश्यक समजल्या गेलेल्या गोष्टी अर्थातच आहेत. भपका व भडकपणा यांची विशेष आवड असणाऱ्यांना तीन-चार तास घालविण्याची चांगली सोय तेथे आहे. आम्ही मात्र थोडेंसें विहंगमावलोकन करून परतलो.

विद्वानांच्या संगतींत

जपानमधील भारताचे कार्यकारी राजदूत श्री. अर्जुन असरानी यांनी काकासाहेब कालेलकरांच्या सन्मानार्थ आज रात्री आपल्या घरी मेजवानी दिली. बऱ्याच दिवसांनंतर भारतीय भोजन दिसल्यामुळे मी तर त्यावर तुटून पडलों. जेवणहि अत्यंत भारी प्रतीचे होते. परंतु खरा आनंद झाला निवडक विद्वान् लोकांच्या भेटीने. 'जॅपनीज सोसायटी' या प्रख्यात ग्रंथाच्या लेखिका प्राध्यापिका चिए नाकाने यांच्याशी झालेली चर्चा माझ्या अध्ययन-विषयाच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. त्यांनी आपल्या सदर ग्रंथांत 'उदग्र' (व्हर्टिकल) समाजाचा जो सिद्धान्त मांडला आहे, त्याचा खुलासा श्री. विनोद खन्ना (भारतीय दूतावासांतील प्रथम सचिव) यांनी त्यांच्याकडून करून घेतला. बाई मोठ्या विदुषी असून जगभर हिंडलेल्या व युरोप-अमेरिकेंत अध्यापन-कार्याचा अनुभव घेतलेल्या आहेत. अस्खलित इंग्रजी बोलतात.

हिंदीचे प्राध्यापक दोई व संस्कृतचे प्राध्यापक नाकामुरा यांच्याशीहि ओळख झाली. परंतु त्यांच्याशी गप्पा मारण्याचे काम मुख्यतः काकासाहेबांनी केले. नेपाळचे राजदूत श्री. प्रकाशचंद्र ठाकूर यांच्याशीहि नेपाळच्या स्थितीसंबंधी गप्पागोष्टी झाल्या.

अशा प्रकारच्या औपचारिक समारंभाला छापिल पद्धतीचा पोशाख घालून जावे लागते असे नरेश मंत्रींनी सांगितल्यावरून, भरपूर उकडत असतांही मी बंद

गळ्याचा कोट घालून गेलों. काकासाहेबांनीहि विदूषकासारखा दिसणारा लांब कोट व चूडीदार पायजमा घातला होता. तेथे जाऊन पाहतों तों बरीच मंडळी अनौपचारिक पोशाखांत दिसली. दूतावासांतील एक दाक्षिणात्य मिल्ह रेशमी झब्बा व धोतर या वेगांत आले होते. तें दृश्य पाहून मला माझ्या गुलामी वृत्तीचें जास्तच दुःख झालें; आणि यापुढे पोशाखाची गुलामी न जुमानतां आपल्या सोयीप्रमाणे कपडे करण्याचें मीं ठरवलें. खरी गोष्ट अशी आहे की, जपानमध्ये तुमच्या पोशाखाची चौकशी कुणीच करीत नाही. आपणच मनांतल्या मनांत कांही आडाखे बांधून वावरतो. त्यापेक्षा आपला नेहमीचा साधा, सध्या पोशाख वापरणें जास्त बरें. कदाचित् येथील समाजालाहि तें जास्त पसंत पडेल. थोडी हिंमत दाखविण्याची गरज आहे, एवढेंच.

एक सौजन्यमूर्ति पत्रकार

पुण्याहून निघण्यापूर्वी होनोलुलू (अमेरिका)हून श्री. ल. ना. गोखले यांचें एक पत्र मला मिळालें होतें. त्यांत त्यांनी जपानमधील पत्रकारांसाठी श्री. जयंतराव टिळक व श्री. मुकुंदराव किलोस्कर यांच्याकडून पत्रें घेऊन ठेवण्याची सूचना केली होती. त्यांची ही सूचना मोलाची ठरली. कारण माझ्या डोक्यांत तो विचार आला नव्हता. त्या वेळीं श्री. जयंतराव पुण्यांत नव्हते. परंतु त्यांचे धाकटे बंधु श्री. श्रीकांतराव यांनी त्यांच्या एका मित्राच्या नांवें पत्र दिलें. श्री. मुकुंदरावांकडूनहि पत्र मिळालें.

येथे आल्यावर श्री. श्रीकांतरावांचे स्नेही श्री. सुसुमु एजिरी यांना फोन केला. निहोन शिबून क्योकाइ (दि जापान न्यूजपेपर पब्लिशर्स अँड एडिटर्स असोसिएशन) या वृत्तपत्र-प्रकाशक व संपादक संघाचे ते महासचिव (जनरल सेक्रेटरी) आहेत. हिबियापार्क या तोक्योच्या अत्यंत प्रतिष्ठित भागांत त्यांची भव्य कचेरी आहे. तिचे राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय वृत्तसृष्टीशी संबंध असून सुमारे दीडशे लोक तेथे काम करतात. त्यावरून तिच्या कामाचा व्याप केवढा आहे याची कल्पना यावी.

एवढ्या मोठ्या संघटनेचे महासचिव असूनहि श्री. एजिरी यांच्या ठिकाणीं तिळभरहि गर्व किंवा ताठा नाही. प्रथम त्यांनी मला शुक्रवार (५ ऑगस्ट) हा दिवस भेटीसाठी दिला होता. परंतु तो दिवस मला गैरसोयीचा असल्याचें नंतर आढळून आलें. म्हणून मीं तो बदलून आजचा दिवस मागितला. त्यांनी आनंदाने हा बदल मान्य केला. त्याच वेळीं त्यांच्या सौजन्याची झलक मला पाहावयास मिळाली.

सौम्य स्वभावाचे काझुओ तेराओ

मुलाखत तर ठरली. पण तेथे जावयाचें कसें ? मुंबईत देखील मला सोबती असल्याशिवाय फिरतां येत नाही. अगदी ढोबळ पत्ते सुद्धा चुकतो. मग या प्रचंड महानगरींत माझा काय पाड लागणार ? नरेश मंत्री काकासाहेबांच्या सेवेत गुंतले होते. दुसरें कोणी बरोबर येऊं शकेल असें नव्हतें.

इतक्यांत मला एक कल्पना सुचली. जपानी माणसाच्या सौजन्याचा व आतिथ्य-शीलतेचा फायदा घेण्याचें मीं ठरविलें. केसरीचे उपसंपादक श्री. वि. स. वाळिवे यांनी लंडनमध्ये भेटलेल्या त्यांच्या स्नेह्याच्या नांवाने पत्र दिलें होतें. सदर गृहस्थाचें नांव श्री. काझुओ तेराओ. 'दि जापान टाइम्स' या इंग्रजी दैनिकाच्या संपादकीय विभागांत ते काम करीत असल्याचें त्यांच्या पत्र्यावरून मला समजलें होतें. म्हणून सदर दैनिकाच्या कचेरींत फोन केला. तेव्हा समजलें की त्यांनी ती नोकरी सोडली आहे. आता आली का पंचाईत ! तरी पण जपानी माणसाच्या सौजन्याचा पुनः एकदा प्रत्यय आला. मी भारतीय असून श्री. तेराओ यांना भेटूं इच्छितों असें सांगितल्यावर जापान टाइम्सच्या त्या गृहस्थांनी थोडी धावपळ करून श्री. तेराओ यांचा नवा पत्ता शोधून काढला व मला त्यांचा फोननंबर दिला. सध्या ते क्योदो न्यूज सर्व्हिस या प्रचंड वृत्तवितरण संस्थेंत काम करतात. या संस्थेंत त्यांचा शोध घेणें म्हणजे समुद्रांत सांडलेला पैसा शोधण्यासारखेंच होतें. शिवाय श्री. तेराओ नुकतेच त्या संस्थेंत गेलेले. त्यामुळे त्यांचें नांव फारच थोड्यांना माहीत असणार. तरी पण माझी चिकाटी व क्योदो न्यूज सर्व्हिसमधील मंडळींचा भलेपणा यांच्या जोरावर अखेर श्री. तेराओ सापडले. मी पुण्यांतून आलों आहे आणि त्यांच्या विनायकाकडून (श्री. वाळिवे यांचें नांव विनायक असल्याचें मला प्रथम तेराओ यांच्याकडूनच समजलें ! विशेष मैत्री व्यक्त करण्यासाठी जपानांत आपल्याप्रमाणेच पहिल्या नांवाचा वापर करण्याची प्रथा आहे.) पत्र आणलें आहे हें कळतांच ते मला भेटण्यास उत्सुक झाले. मीं त्यांना माझी अडचण सांगितली. त्यांनी ती दूर करण्याचें लगेच आश्वासन दिलें. त्याप्रमाणे ते आज सकाळीं सान वान चोमध्ये आले आणि श्री. सुसुमु एजिरींच्या कचेरींत घेऊन गेले. वस्तुतः येथून हिविया पार्क फार दूर नाही. चियोदाकू या विभागांतच तो आहे. तरी पण श्री. तेराओ आले नसते तर एजिरींच्या कचेरींत पोचणें मला वरेंच कठीण गेलें असतें. ही कचेरी एका अवाढव्य इमारतींत आहे. त्यामुळे ती शोधून काढण्यांतच मीं खलास झालों असतों. कारण येथे जपानी येत नसतांना कसलीहि चौकणी करणें शक्य नसतें. श्री. तेराओ यांना दुसरें काम असल्यामुळे ते एजिरींशीं माझी गाठ घालून देऊन निघून गेले. पुनः निवान्तपणें भेटण्याचें आम्हीं ठरविलें.

चहाने स्वागत

प्रशस्त प्रतीक्षाकक्षा (वेटिंगरूम) मध्ये आम्ही बसलों. संघाच्या आंतर-राष्ट्रीय व्यवहार विभागाचे संचालक श्री. कोजी साकुराई यांनाहि श्री. एजिरींनी बोलावून घेतलें. खोली अगदी साधी परंतु कलापूर्ण मांडणी केलेली होती. जपानी लोकांची आवडती पुष्परचना केलेली एक फुलदाणी आमच्या पाठीशीं होती. समोरच्या टेबलावर चहाचे तीन कप एका चुणचुणीत तरुणीने आणून ठेवले. मीं त्यांतील एक कप उचलून ओठांना लावल्यासारखें केलें आणि पुनः जागच्या जागीं

ठेवून दिला. जपानी लोकांचा हा हिरवा चहा (ग्रीन टी) अगदी वेचव असतो. त्याला ते ओ - चा (यांतील ओ हा आदरदर्शक प्रत्यय. चा म्हणजे चहा.) म्हणतात. गरम पाण्यांत नुसती हिरवी पत्ती किंवा पावडर टाकलेली असते. त्यांत लिंबू, साखर किंवा दूध नसतें. मी मूळचा चहाद्वेष्टा. जन्मांत कधी चहाला स्पर्श न केलेला. त्यांत हा असला वेचव चहा पिणें म्हणज मला ती एक शिक्षाच वाटते. हा चहा पिण्याची मीं सवय करावी असें नरेशभाई आग्रहाने सांगतात. मी त्यांना म्हणतो, "मला कुठे जपानांत जन्म काढायचा आहे? आणि जरी मी चहा न प्याल्यामुळे शिष्टाचाराचा भंग झालाय. असं लोकांना वाटलं तरी मी माझ्या बोलण्यानं नि वागण्यानं त्यांचा तो गैरसमज दूर करीन अशी मला खात्री वाटते." आतापर्यंतचा माझा असा अनुभव आहे की, जपानी लोक समजूतदार आहेत. त्यांना माझी अडचण कळू शकते. ते त्या गोष्टीचा मुळीच वाऊ करीत नाहीत. पोशाखा-प्रमाणे या असल्या शिष्टाचारांच्या बाबतींतहि आपण निष्कारणच घाबरतो असें मला वाटतें. माणसाच्या मनांतील सद्भाव त्याच्या डोळ्यांतून, चेहऱ्यावरून, हालचालींतून अवश्य व्यक्त होऊं शकतात. त्याकरिता अपरिचित शिष्टाचारांचें अनिच्छेने पालन करावेंच लागतें असें नाही. जपानी लोकांना या हिरव्या चहांत गोडी वाटते. ते दिवसांतून वाटेल तितक्या वेळा हा चहा पिऊं शकतात. किंबहुना पाण्याऐवजी ते दिवसभर हा चहाच अधूनमधून पीत असतात. मला मात्र पाण्याची तहान दुसऱ्या कशाने (दुधाने अथवा फळांच्या रसानेहि) भागवितां येत नाही. मी आग्रहपूर्वक पाणी (ओ-मिझू) मागून घेतों. त्यायोगें आमच्या देशांतील पाण्याच्या माहात्म्याचीहि जपानी लोकांना कल्पना येते. अलीकडे जपानांतहि लोक भरपूर पाणी पिऊं लागले आहेत, असें दिसतें.

कांही समज व अपसमज

संभाषणाच्या प्रारंभी मीं माझी ओळख थोडक्यांत करून दिली; आणि मुलाखतीचा उद्देश सांगितला. मी त्यांना म्हणालों, "मी जरा स्पष्ट बोलणार आहे. जपानी समाजाचा खराखुरा परिचय करून घेण्याच्या दृष्टीने तें आवश्यक आहे असें मला वाटतें. आपण त्याबद्दल गैरसमज करून घेणार नाही, अशी आशा करतो." ✓

"छे: छे! तशी भीति मुळीच बाळगूं नका. आम्हां पत्रकारांना स्पष्ट बोलणारे लोकच जास्त पसंत असतात. तुम्ही अगदी निःसंकोचपणाने बोला." श्री. एजिरी म्हणाले.

त्यांच्या या आश्वासनाने मला बरें वाटलें. मी म्हणालों, "जपानी लोकां-विषयी आमच्याकडे जे समज आहेत ते कितपत बरोबर आहेत, तें जाणून घेण्याची माझी इच्छा आहे. पहिला सर्वसाधारण समज असा की, जपानी माणूस हा स्वतःला सर्वश्रेष्ठ आशियाई (एशियन) समजतो. आपण पाश्चात्यांच्या बरोबरीचे आहोंत

आणि इतर आशियाई आपल्यापुढे तुच्छ आहेत, अशी त्याची भावना असते. हा समज कितपत बरोबर आहे ? ”

श्री. सुसुमु एजिरी किंचित् हसून उत्तरले, “ हा समज सर्वस्वीं चूक आहे, असें मी म्हणणार नाही. पण तो तितकासा बरोबरहि नाही. कदाचित् सरकारी व व्यावसायिक पातळीवरील जपानी लोकांच्या वागण्यावरून हा अपसमज पसरला असण्याची शक्यता आहे. पण त्यांच्या व्यतिरिक्त इतर लोकांच्या वागणुकीत हा दोष तुम्हांला आढळणार नाही. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीच्या काळांत अखंड आशियाचें एक महासंघराज्य बनविण्याची आकांक्षा जपान्यांनी उराशीं बाळगली होती. झपाट्याने वाढणाऱ्या आपल्या लोकसंख्येला राहण्यास जागा मिळावी, हीहि इच्छा त्यांच्या मुळाशीं होती. परंतु नाझींप्रमाणे जगावर राज्य करण्याची राक्षसी महत्त्वाकांक्षा जपान्यांनी कधीच बाळगली नव्हती. आशिया खंडावरील पाश्चात्यांचें वर्चस्व झुगारून देण्याची भूमिका त्यांच्या मुळाशीं होती. तरी पण जपान्यांच्या भूमिकेविषयी जगांत व आशियांतहि गैरसमज पसरला. कदाचित् संबंधितांनी जपानला बदनाम करण्यासाठी तो बुद्धिपुरस्सरहि पसरविला असेल. पण खरी गोष्ट अशी आहे की, जपान्यांना इतरांवर राज्य करण्याची इच्छा तेव्हाहि नव्हती. ”

‘ जगा आणि जगूं घा ’

यावर मी म्हणालों, “ त्या जुन्या गोष्टी आता उकरून काढण्यांत कांही फायदा नाही. जपानला आज राजकीय वर्चस्व गाजविण्याची आकांक्षा नाही, हें मी मान्य करतो. पण आपलें आर्थिक साम्राज्य जगभर पसरविण्याची उमेद तो बाळगून आहे, हें तर खरें ना ? ”

“ तेंहि तितकेंसें खरें नाही. ” श्री. एजिरी शांतपणें उद्गारले. मी- आक्रमक पवित्रा घेऊन त्यांना उत्तेजित करण्याचा प्रयत्न करित होतो. पण ते मात्र आपला अस्सल जपानी पद्धतीचा शांतपणा सोडायला तयार नव्हते. आपण भारतीय लोक हां हां म्हणता वर्दळीवर, हमरीतुमरीवर येतो. पण जपानी माणूस वादविवादांतहि थंडच राहतो, असा आतापर्यंतचा माझा अनुभव आहे. * माझ्या या मुद्यानेहि न

* माझ्या या अनुभवाला पुष्टि देणारा एक लेखक मला नुकताच भेटला. १९२९ साली प्रसिद्ध झालेल्या ‘Travels And Reflections’ या पुस्तकांत Noel Buxton हे ब्रिटिश संसदेचे सभासद लिहितात, “ The Japanese are light hearted and pleasure-loving, amiable and generous, and above all things gentle. In the street are neither to be heard the sounds of quarrelling men, nor of wrangling women. If current events are discussed, they are debated quietly, without either brawling or hammering of fists. The children neither cry nor squabble, and never once in Japan did I see a child punished. ”
(पृ. ३९७)

चिडतां श्री. एजिरी बोलूं लागले, “जपान हा लोखंड, पेट्रोल वगैरे कच्च्या मालाच्या बाबतींत परावलंबी आहे. त्यासाठी त्याला कोणत्याहि एका देशावर अवलंबून न राहतां जास्तींत जास्त देशांशीं संबंध जोडणें आवश्यक वाटतें. कच्चा माल मिळवायचा आणि पक्का माल खपवायचा, याला तुम्ही आर्थिक साम्राज्यवाद म्हणाल काय ? ‘जगा आणि जगूं द्या’ हा जपानचा ध्येयमंत्र आहे.”

‘मुँहमें राम, बगलमें छुरी !’

आता मीं एक वेगळा मुद्दा उपस्थित केला. मी म्हणालों, “जपानमध्ये ज्याच्या-त्याच्या तोंडीं शांतीचा जप आहे. पण जपानी सरकार मात्र संरक्षणावरील - म्हणजेच लष्करी खर्च भरमसाट वाढवून राहिलें आहे. परवाच समाजवादी पक्षाचे पुढारी श्री. कात्सुमाता यांनी सरकारच्या या लष्करी खर्चाला आपला पक्ष कसून विरोध करणार असल्याचें जाहीर केलें. सरकार व जनता यांच्यांतील या विरोधाभासाचा खुलासा आपण कराल काय ?”

यावर श्री. एजिरी यांनी मोठें मार्मिक उत्तर दिलें. ते म्हणाले, “मी स्वतः मध्यममार्गी आहे. आदर्श व व्यवहार यांची सांगड घातली पाहिजे, असें मी मानतो. आमचे समाजवादी नुसतेच कोरे आदर्शवादी आहेत. म्हणून तर त्यांना लोक निवडून देत नाहीत. आम्हांला आजवर चीनच्या आणि रशियाच्या लष्करी आक्रमणाचे फटके अनावर बसले आहेत. रशियाने तर अजूनहि आमचा व्यापलेला भू-भाग सोडलेला नाही. अशा स्थितींत केवळ शांतीची पोपटपंची करित संरक्षणाच्या बाबतींत गाफील राहणें आम्हांला परवडण्यासारखें नाही. जनतेची शांतताविषयक सदिच्छाहि बरोबर आहे; आणि सरकारकडून संरक्षणाची केली जाणारी सिद्धताहि बरोबर आहे. याला कोणी ‘मुँहमें राम, बगलमें छुरी’ म्हणून हिणवले तरी हरकत नाही. वस्तुस्थितीकडे डोळेझाक करण्यांत कांही अर्थ नाही.”

भारताची प्रतिमा उजळत आहे !’

आता मीं एक दुसरा विषय छेडला. मी म्हणालों, “गतवर्षीच्या पाक-भारत युद्धात भारताने जी कर्तबगारी दाखविली आणि बांगला देशाच्या बाबतीत जी भूमिका वजावली त्यामुळे जपानमध्ये भारताची प्रतिमा उजळून निघाली आहे, असें मी ऐकतो. त्या बाबतींत आपलें काय मत आहे ?”

श्री. एजिरी म्हणाले, “होय. माझेंहि मत तसेच आहे. १९४७ नंतर गांधी-नेहरूंच्या आदर्शवादाने आम्हांला खूप प्रभावित केलें होतें. त्याचें आम्हांला खूपच आकर्षण वाटत होतें. त्या काळीं जपानमध्ये नेहरू हे सर्वांत अधिक लोकप्रिय गृहस्थ होते. पण १९६२ सालीं चीनकडून भारताचा दणदणीत पराभव झाल्यानंतर आमचा भ्रमनिरास झाला. नुसतीं उच्च तत्त्वे उच्चारण्यांत भारत पुरुषार्थ मानतो, त्यावरहुकूम आचरण करण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत नाही, या वस्तुस्थितीमुळे भारता-

विषयीचा आमचा आदर ओसरला. पण बांगला देशाच्या बाबतींत भारताने जी तत्त्वनिष्ठ भूमिका घेतली आणि त्यासाठी जी जोखीम पत्करली त्यामुळे आणि पाकिस्तानचा निर्णायक पराभव केल्यामुळे भारताची प्रतिमा जपानांत पुष्कळच उजळली आहे. वस्तुतः पाकिस्तान हें छोटें राष्ट्र आहे. त्याचें सामर्थ्यहि मर्यादित आहे. परंतु पाकिस्तान हें एकाकी नव्हतें. त्याच्यामागे अमेरिका व चीनसारखीं वलाढ्य राष्ट्रे उभी होती. तरीहि भारत डगमगला नाही. त्याच्या या निर्भय वृत्तीमुळे आता तो कांही तरी करूं शकेल अशी भावना जपानमध्ये निर्माण झाली आहे.”

जपानपुढील प्रमुख समस्या

“ आता एक शेवटचा प्रश्न. जपानसमोर आज कोणत्या प्रमुख समस्या उभ्या आहेत असें आपल्याला वाटतें ?” मीं विचारलें.

क्षणभर विचारमग्न राहून श्री. सुसुमु एजिरी म्हणाले,

“ जपानमध्ये आता भौतिक सुवत्ता निर्माण झाल्यामुळे कांही प्रश्न निर्माण झाले आहेत. त्यांचें स्वरूप कांहीसें अमेरिकेसमोर असलेल्या समस्यांसारखे आहे. लोकांना मनःशांति नाही. ती कशी मिळेल हा माझ्या मते प्रमुख प्रश्न आहे. त्याकरिता पुनः एकदा धर्माकडे वळलें पाहिजे, असें मला वाटतें. धर्माचा आधारच आम्हांला मनःशांति मिळवून देईल, असें माझे व्यक्तिशः मत आहे. अर्थात् धर्म म्हणजे रूढ अर्थाचें कर्मकांड नव्हे; तर आध्यात्मिक मूल्यांविषयी आदर, प्रार्थना वगैरे गोष्टी. परमेश्वराचें अस्तित्व स्वीकारून त्याची प्रार्थना केली तर मनःशांति मिळेल असा माझा अनुभव आहे.

“ अतिरिक्त उत्पादनाची समस्याहि दिवसेंदिवस उग्र बनत आहे. जपानचें उत्पादन इतक्या झपाट्याने वाढत आहे की त्याचें काय करायचें, असा प्रश्न निर्माण झाला आहे. म्हणून लोकांनी आता थोडें कमी काम करावें व उत्पादन घटवावें असा विचार बळावूं लागला आहे. त्यासाठी आठवड्यांतून एकाऐवजी दोन दिवस सुटी घ्यावी, दिवसांतील कामाचे तास कमी करावेत, यांसारख्या उपाययोजना पुढे येऊ लागल्या आहेत.

“ तिसरी समस्या प्रदूषणाची – पोल्यूशनची.* हवा आणि पाणी दूषित होऊं लागल्यामुळे आमचीं मनं चिंताग्रस्त झालीं आहेत. या तोक्यो शहरांतच मोटारी व

* ता. २७ डिसेंबर १९७२ च्या ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’त प्रसिद्ध झालेली तोक्योची ता. २६ ची खालील बातमी या संदर्भात बोलकी आहे :-

“ तोक्योजवळच्या कावासाकी या औद्योगिक केंद्रांत ‘टाक्सिस इंडस्ट्रियल वेस्ट’ मुळे निर्माण झालेल्या दूषित वातावरणाने आणखी एक तरुण कामगार प्राणास मुकला. हवा व पाणी यांच्या प्रदूषणामुळे चौदाशे माणसें वेगवेगळ्या आजारांनी पछाडली गेलीं अभूत त्यांच्यापैकी अनेकांना कामहि करितं येत नाही. कावासाकी मध्ये आतापर्यंत चाळीस माणसें दूषित वातावरणामुळे मृत्युमुखी पडलीं आहेत.”

ट्रक्स यांतून वाहेर पडणाऱ्या धुरामुळे रस्त्याच्या कडेला अत्तणारीं साकुरा (चेरी) वृक्षाचीं अनेक झाडे जळून गेल्याचें तुम्हीं पाहिलें असेल. आमचा देश लहान व अरुंद आहे. येथील हवा दूषित झाली तर आम्हांला जगणें अशक्य होईल. कारखान्यांतून वाहेर पडणाऱ्या घाण पाण्यामुळे नद्या व समुद्र दूषित झाले तर पिण्याच्या पाण्याची पंचाईत होईल आणि मासळीचें उत्पादन संपुष्टांत येईल. आजच अनेक ठिकाणी समुद्राच्या प्रदूषणामुळे मासे मरून पडल्याचीं दृश्यें दिसत आहेत. त्यामुळे 'निसर्गाकडे परत चला' (बॅक टु नेचर) हा जपानी तरुणांचा मंत्र बनला आहे. लोकसंख्येचें व उद्योगधंद्यांचें जें प्रचंड प्रमाणावर केंद्रीकरण झालें आहे तें हानिकारक ठरलें आहे. आता आम्हांला विकेंद्रीकरणावर जोर दिला पाहिजे. त्यामुळे कदाचित् आमचें जीवनमान थोडें घसरेल. पण जीवनाचें अस्तित्वच धोक्यांत आलें असतां जीवनमानाचें स्तोम माजविण्यांत कांही अर्थ नाही. आशियांतील इतर देशांशीं सहकार्य करण्यानेहि आमच्या जीवनाला एक आशय प्राप्त होईल असें वाटतें. आज जपानी माणसाच्या जीवनांत एक पोकळी निर्माण झाली आहे. ती कशी भरून काढावयाची हा खरा राष्ट्रीय प्रश्न आहे."

खरोखरीच जपानपुढील हा एक विराट् प्रश्न आहे. फरक एवढाच की तो सामान्य लोकांपेक्षा विचारवंतांनाच जास्त भेडसावीत आहे. 'जपान अनमास्कड' या ग्रंथाचे लेखक श्री. इचिरो कावासाकी यासंबंधी लिहितात, "The Japanese people, once freed from regimentation and also from any sound religious faith, are avoiding a square and rational look at life by addicting themselves to a carefree consumption which derives its attitude from the typically Oriental belief that 'tomorrow will take care of itself.'...The poverty of politics and the absence of any worthwhile national goal, are also responsible for this all-out reveling in the so-called leisure boom." (पृ. १४१-४२)

कोणतेंहि तातडीचें व उत्कट असें राष्ट्रीय ध्येय समोर नसल्यामुळे आणि धर्माची ओढ न उरल्यामुळे जपानी माणूस निव्वळ चैनबाजींत गुरफटला आहे असें श्री. कावासाकी यांचें म्हणणें आहे. वेगवेगळ्या खेळांचे सामने वघणें (प्रत्यक्ष किंवा टेलिव्हिजनवर), त्यांचीं वर्णनें वृत्तपत्रांत वाचणें किंवा रेडियोवर ऐकणें आणि पाचिनको नांवाचा जुगार खेळणें हेच जपान्यांचे आवडते छंद बनले असल्याचें त्यांनी नमूद केलें आहे.

यांतून वस्तुतः हिप्पींची वाढ व्हावयाची. परंतु ती तेवढ्या प्रमाणांत झालेली दिसत नाही. शिजुकु स्टेशनवाहेर त्यांचीं टोळकीं दिसतात. परंतु एरवी त्यांचें अस्तित्व फारसें जाणवत नाही.

अशा प्रकारें जपानच्या वृत्तपत्रसृष्टीशीं संबंधित एका जबाबदार गृहस्थाशीं झालेल्या मुलाखतीने माझ्या ज्ञानांत चांगलीच भर पडली. त्यांच्या स्नेहशील वाग-

णुकीने मला जिंकून घेतलें. एवढ्या मोट्या माणसाचा वेळ आपल्यासारख्याने घेणें कितपत योग्य आहे, असा विचार त्यांचा निरोप घेतांना माझ्या मनांत येत होता. पण तेच स्वतः मला म्हणाले, “ तुम्ही जपानमध्ये इतरत्र फिरून पुनः तोक्योला याल त्या वेळीं मला अवश्य भेटा. जपानसंबंधी तुमचे अनुभव व त्यावरून बनलेले तुमचें मत हों जाणून घेण्यास मी उत्सुक आहे. शिवाय तुम्हांला येथील एखादें वृत्तपत्र वगैरे पाहावयाचें असेल तर त्याचीहि व्यवस्था आमच्या कचेरीतर्फे आम्ही करून देऊं. तुम्हांला ज कांही सहकार्य हवें असेल तें अगदी आनंदाने आम्ही देऊं. ”

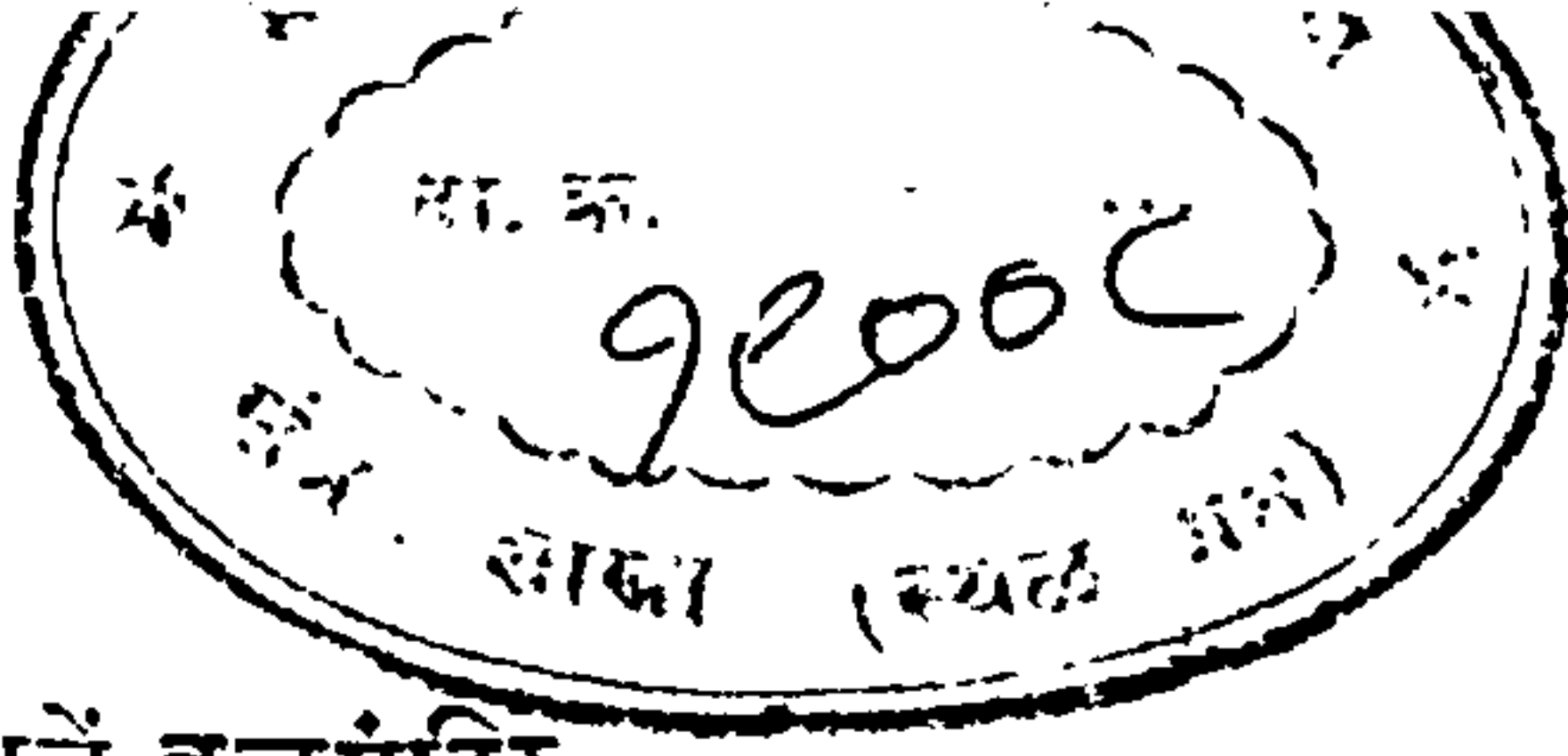
मी पडलों जन्मजात भटजी ! पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन पी त्यांना म्हणालों, आपल्याबरोबर या बैठकखान्यांत एखादा फोटो घेतां घेण्याची शक्यता आहे काय ? ”

“ हो, हो ! अवश्य. ” असें म्हणून त्यांनी श्री. कोजी साकुराई यांना कचेरीतील छायाचित्रकाराला बोलावण्यास सांगितलें. तो आला आणि त्याने आमचें एक छायाचित्र घेतलें.

श्री. सुसुमु एजिरी यांचा निरोप घेतांना, आपण एक फार चांगला मित्र मिळविल्याचें समाधान मला वाटलें पाहुण्यांना दारापर्यंत पोहचवावयास जाण्याची प्रथा जपानांत आहे. त्याप्रमाणे ते लिफटच्या दारापर्यंत मला पोचवायला आले; आणि श्री. कोजी साकुराई यांना म्हणाले, “ आपल्या ड्रायव्हरला सांगून यांना त्यांच्या हॉटेलपर्यंत पोचविण्याची व्यवस्था करा. ” त्यांच्या त्या आत्मीयतेने मी जास्तच भारावलों.

श्री. कोजी साकुराई हे रस्त्यापर्यंत मला सोडण्यास आले. हे गृहस्थ प्रॉटेस्टंट ख्रिस्ती आहेत. पण त्यांचा बाह्य पोशाख, बोलणें-चालणें, शिष्टाचार हे सारे खास जपानीच आहेत. तेहि मोठे सौम्य व प्रेमळ वाटले. त्यांनीहि मला पुनः घेण्याचें आग्रहाचें निमंत्रण दिलें आणि एखाद्या वृत्तपत्राच्या कचेरीला भेट देण्यासाठी आवश्यक असणारी सारी व्यवस्था करण्याचें आश्वासन दिलें. कचेरीच्या वातानुकूलित गाडीत मला बसवून मगच त्यांनी माझा निरोप घेतला.

जपानी माणूस परदेशी लोकांशीं वागतांना पुकळदा बुजल्यासारखा, संकोचल्यासारखा वाटतो. तो बुजरेपणा किंवा संकोच या दोन गृहस्थांमध्ये मला दिसला नाही. बहुधा भाषेची अडचण नसल्यामुळे तसें झालें असावें. त्यांचा स्नेह व सौजन्य यांनी मला खूपच प्रभावित केले. त्यांचा तो स्वभावच आहे की परदेशी लोकांविषयी – व विशेषतः भारतीयांविषयी – त्यांना वाटणाऱ्या आस्थेचें तें प्रतीक आहे, याचा निर्णय मीं करूं शकलों नाही. कदाचित् श्रीकांतराव टिळकांविषयी श्री. एजिरी यांना वाटणाऱ्या आत्मीयतेचें तें प्रतिबिंबहि असेल किंवा वृत्तपत्रीय लिखाण करणारा एक भारतीय लेखक या नात्याने माझ्याविषयी त्यांना वाटणारी आत्मीयता त्यांतून व्यक्त झाली असेल.

६-८-७२

आसाकुसाचें बुद्धमंदिर

जापान इंटरनॅशनल कल्चर अँड वेलफेअर असोसिएशनचे अध्यक्ष श्री. तात्सु-माः सुगियामा हे काकासाहेवांचे जुने भक्त. त्यांच्या निमंत्रणावरूनहि काकासाहेब एकदा जपानची वारी करून गेले आहेत. क्यूशू बेटाच्या दक्षिण भागांत फुकुओका शहरांत ते राहतात. या शहराजवळच जपानी बाहुल्यांसाठी प्रसिद्ध असलेले हाकाता शहर आहे. किंबहुना या शहराला फुकुओका-हाकाता या संयुक्त नावानेच संबोधण्यांत येतें. इतक्या लांबून ते काकासाहेवांना भेटण्यास आले आहेत. वस्तुतः ते शिंतोधर्मी आहेत. पण बौद्ध धर्माशी त्यांचें मूळीच वैर नाही. आज सकाळीं ते आम्हां तिघांना टॅक्सींतून येथील प्रसिद्ध आसाकुसाच्या (याचा उच्चार आसाकसा असा करतात) सेनसो जी (कान्नोन ऊर्फ अवलोकितेश्वर) मंदिरांत घेऊन गेले. कान्नोन ही कारुण्याची देवता मानली जाते. (अवलोकितेश्वर याऐवजी अवलोकित स्वर असाहि एक पाठ प्रचलित आहे.) जपानमधील कान्नोन देवतेच्या मोठ्या मंदिरांमध्ये या आसाकुसा मंदिराची गणना होते. तोक्योतील चैनीच्या विभागांपैकी हा एक भाग समजला जातो. जपानमध्ये सामान्यतः खरेदीच्या वेळीं घासाघीस करण्याचा रिवाज नाही. प्रत्येक वस्तूवर तिची किंमत लिहिलेली असते. तिच्यांत वधघट केली जात नाही. पण त्याला हा विभाग अपवाद आहे. पुण्याच्या तुळशीबागेप्रमाणे येथील मुख्य देऊळ असंख्य दुकानांनी वेढलेले आहे. मात्र त्यांचा व्याप व देवळाचा विस्तार तुळशीबागेच्या किमान शंभरपट मोठा (पन्नास एकर) आहे. या ठिकाणीं घासाघीस करून माल स्वस्त मिळविल्याचें समाधान लाभत असल्यामुळे दूरदूरचे तोक्योवासी येथे खरेदीला येत असतात.

साडेचार टन वजनाच्या सपाता

मुख्य प्रवेशद्वारांत प्रत्येकीं साडेचार टन वजनाच्या दोन प्रचंड गवती सपाता (वाराजी) आहेत. दोन्ही बाजूंस असलेल्या उग्रमूर्ति धिप्पाड द्वारपालांसाठी त्या आहेत. पूर्वी जपानमध्ये घरांत वापरण्यासाठी गवती सपाता असत. आता त्यांची जागा रबरी सपातांनी घेतली असली तरी क्वचित् कोठे कोठे गवती सपाता पाहावयास मिळतात. येथील शोभेचा कागदी दिवाहि असाच प्रचंड असून त्याचें वजन सहाशे पौंड आहे. एकूण मंदिराच्या प्रचंडपणाला शोभतील अशाच या वस्तु आहेत.

कबुतरांना चारा

आपल्या देशांत मुंग्यांना साखर किंवा गाईला चारा घालणारे मागासलेले समजले जातात. तसें करणें प्रतिगामीपणाचें लक्षण मानलें जातें. त्यामुळे या

मंदिराच्या आवारांत असलेल्या पाळीव कबुतरांसाठी मोडाच्या चवळीचे दाणे विकत घेऊन ते त्यांना खाऊ घालण्याची सुगियामासानांची उत्सुकता पाहून मला गंमत वाटली. कबुतरांना स्वतःच्या हाताने दाणे खाऊ घालूनच त्यांना समाधान झाले नाही. ते पुण्य आम्हीहि मिळविले पाहिजे, असा त्यांनी आग्रह धरला. आम्हांला ओळखणारे तेथे कोणी नसल्यामुळे आमच्यावर प्रतिगामीपणाचा शिक्का मारला जाईल अशी धास्ती नव्हती. म्हणून आम्ही निःसंकोचपणे त्या पुण्यकार्यात सहभागी झालो.

अंगणाच्या मध्यभागी उदवत्या लावण्यासाठी एक भलेमोठे पीप ठेवलेले आहे. त्यांतील उदवत्यांची राख अंगान्यासारखी लोक कपाळाला लावीत असावेत. आम्हीहि त्यांत उदवत्या लावल्या. जपानी उदवत्या अगदीच निर्गंध असतात. (म्हणूनच भारतीय उदवत्यांचे जपानी लोकांना आकर्षण वाटते.) पलीकडे पाण्याचा हौद आहे. तेथे हात व तोंड धुऊन आम्ही मुख्य मंदिरांत गेलो. हे मंदिर १६५१ साली वांधण्यांत आले होते. परंतु दुसऱ्या महायुद्धांतील वाँवहल्ल्याने ते उद्ध्वस्त झाल्यामुळे १९५५ साली ते पुनः उभारण्यांत आले. जपानमध्ये अशी अनेक मंदिरांची पुनर्निर्मिती झालेली आहे. पण ही निर्मिती अशा प्रकारे करण्यांत येते की, तिला नवीनतेचा स्पर्श होऊ नये. एखादे मंदिर मुळांत जसे होते तसेच हवेहवे नवे वांधकाम केले जाते. त्यामुळे आपण मूळचे जुने मंदिरच पाहत आहोत, असा आपल्याला भास होतो.

लोकांनी न पाहिलेली बुद्ध-मूर्ति

या मंदिरांत १.८ (सुमारे पावणेदोन) इंच लांबीची सोन्याची कान्नोंनमूर्ति आहे, असे म्हणतात. पण ती आजवर कोणीच पाहिलेली नाही. ही मूर्ति कोळ्यांना समुद्रांत मासे पकडतांना सापडली अशी दंतकथा आहे. तिच्या जागी आपल्याला दिमते ते एक प्रचंड स्वस्तिक. मंदिरांतील चित्रे व एकूण वास्तुशिल्प मात्र खरोखरीच प्रेक्षणीय आहे. शितो मंदिराप्रमाणे येथेहि पैसे टाकण्यासाठी लोखंडी पेटी आहे. या मंदिराचा वार्षिकोत्सव व त्यांतील ड्रॅगननृत्य विशेष प्रेक्षणीय असते, असे म्हणतात.

कान्नोंनचे जपानी लोकजीवनांतील महत्त्वाचे स्थान

अवलोकितेश्वर किंवा अवलोकितस्वर ऊर्फ कान्नोंन या करुणावतार बोधि-सत्त्वाचे जपानी लोकजीवनांत फार महत्त्वाचे स्थान आहे. हा कान्नोंन भक्तांचे आजार स्वतःवर ओढवून घेतो, त्यांचे मृत्यूपासून रक्षण करतो, त्यांच्यावरील आघात स्वतःच्या शरीरावर झेलतो. इतकेच काय, पण एका कान्नोंनने त्याच्या पूजेसाठी गेलेल्या एका गरीब, म्हातान्या आंधळ्या वाईला दृष्टि यावी म्हणून स्वतःचा डोळा काढून दिल्याचीहि आख्यायिका आहे. या 'एकाक्ष एम्मा' देवाची मूर्ति इथल्या

(लोकयोच्या) च एका मंदिरांत आहे. अशाच एका कान्धोनचें देऊळ एका डोंगरावर आहे. त्या डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेल्या खेड्यांत एक जोडपें राहत होतें. त्यांतील स्त्री कान्धोनची भक्त होती. ती रोज रात्रीं कान्धोनच्या दर्शनाला जाई. तिच्या नवऱ्याला तिचा संशय आला. एके दिवशीं तो रस्त्याच्या कडेला अंधारांत लपून वसला, आणि वायको परत येतांना दिसतांच पुढे होऊन त्याने तिच्यावर तलवारीचा वार केला. त्याला वाटलें, आपल्या या एका वारानेच वायको मरून पडली असावी. पण तो घरीं येऊन पाहतो तो वायको नेहमीप्रमाणे हसत-खेळत असल्याचें त्याला दिसलें. त्याला आश्चर्य वाटलें. त्याने परत जाऊन त्या जागेची तपासणी केली तेव्हा तेथे रक्ताचे थेंब सांडलेले त्याला आढळले. त्याने घरीं येऊन वायकोला विचारलें, “अमुक वेळीं, अमुक ठिकाणीं तुला आज कांही वेगळा अनुभव आला काय?” वायको म्हणाली, “त्या वेळीं एकदम माझं रक्त गोठल्याचा मला भास झाला खरा.” नवऱ्याने प्रांजळपणें सारी हकीकत तिला सांगितली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठून पाहतो तो त्याला आपल्या घरापासून कान्धोनच्या देवळापर्यंत रक्ताचे थेंब पडलेले दिसले. त्याने कान्धोनच्या मूर्तीकडे पाहिलें. त्या मूर्तीच्या खांद्यावर त्याला जखमेची खूण दिसली. त्याबरोबर सारें रहस्य उलगडलें. ही घटना वाऱ्याप्रमाणे चोहोकडे पसरली. लोकांची कान्धोनवरील श्रद्धा अधिकच दृढ झाली. आजहि दरसाल २४ जानेवारीला त्या देवाची जत्रा भरत असते.

आमिदा बुद्धाची लोकप्रियता

अशीच लोकप्रियता अमिताभ बुद्धाचीहि जपानांत असल्याचें आढळतें. त्याला ते आमिदा बुद्ध म्हणतात. त्याच्यासंबंधीची एक लोककथा वाचतांना मला आपल्याकडील संत जनाबाई व संत सखू यांच्यासाठी पांडुरंगाने घेतलेल्या कपटांची व सोसलेल्या हालांची आठवण झाली. इदा या गावीं या आमिदा बुद्धाची तीन फूट उंचीची वसलेली मूर्ति आहे. या मूर्तीच्या डाव्या गालावर भाजल्याचा डाग आहे. त्यासंबंधी अशी दंतकथा सांगतात की, या देवळाच्या बाहेरच असलेल्या एका घरांत एक मोलकरीण कामाला होती. ती रोज सकाळ-संध्याकाळ बुद्धाच्या दर्शनाला न चुकतां जाई. जातांना नैवेद्यासाठी ती थोडासा भात बरोबर नेई. एके दिवशीं तिच्या मालकिणीने तें पाहिलें. त्याबरोबर तिच्या रागाचा पारा चढला आणि तिने चुलींतलें जळतें लाकूड घेऊन तिच्या गालावर चरकन् डाग दिला. ती मुलगी ओरडत पळून गेली.

त्या दिवशीं रात्रीं आमिदा बुद्धाने घरमालकाच्या स्वप्नांत येऊन सांगितलें, “तुझ्या घरची मोलकरीण मुलगी माझी मोठी भक्त आहे. म्हणून तिच्याऐवजी मीच माझा गाल भाजून घेतला.” मालकाने बुद्धाकडे पाहिलें. त्याच्या डाव्या

गालावरून रक्त ठिक्कत होतें. मालक जागा होतांच देवळांत गेला. पाहतो तों काय, खरोखरीच मूर्तीच्या डाव्या गालावरून रक्त ओघळत होतें. तो घाबरला आणि घरीं येऊन त्याने वायकोला सारी हकीकत सांगितली. त्यांनी मोलकरणीच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें. तिच्या गालावर डागाचें कसलेंच चिन्ह नव्हतें. तिला त्या घटनेसंबंधी कांहीच आठवत नव्हतें. लवकरच आसपासच्या लोकांना ही घटना कळली आणि बुद्धावरील त्यांची श्रद्धा खूप वाढली.

कालांतराने या प्रांताचा अधिपति मात्सुदाइरा याने नव्याने एक भव्य मंदिर बांधून तेथे या बुद्धाची मूर्ति नेण्याचा प्रयत्न केला. अर्ध्या वाटेवर गेल्यानंतर बुद्धाने वरोवर असलेल्या भिक्षूंच्या स्वप्नांत येऊन सांगितलें, “ मला साइहो-जी मंदिरांतच परत जायचं आहे. ” त्यांनी राजाला हा निरोप कळवला तेव्हा राजाने ह्कूम दिला, “ असाच एक पुतळा तयार करवून गेशो-जी मंदिरांत ठेवा आणि ही मूर्ति परत करा. ” त्याप्रमाणे लोक ती मूर्ति परत आणूं लागले. जी मूर्ति उचलण्यास चाळीस माणसें लागलीं होतीं तीच आता चार-पांच माणसांना सहज पेलेल इतकी हलकीफुलकी झाली. त्या वेळीं आकाकावा नदीला महापूर आला होता. पण ही मूर्ति काठावर येतांच नदीचें पाणी दुभंगलें आणि तिने मूर्तीला वाट करून दिली. असा आहे या मूर्तीचा प्रताप !

‘ इराशाइमासे ! ’

“ डिपार्टमेंटल स्टोअर्स ’ म्हणजे सर्ववस्तुभांडार ही आधुनिक युगाची एक अपरिहार्य वाव बनली आहे. युरोप-अमेरिकेप्रमाणे जपानमध्येहि अनेकमजली प्रचंड सर्ववस्तुभांडारें आहेत. त्यांना जपानींत ‘ देपातो ’ असें म्हणतात. या भांडारांत सर्व कांही मिळतें. एकेक भांडार पालथें घालावयाचें तर सवंध दिवसहि पुरणार नाही. तरी पण एखादें भांडार पाहावें व जमल्यास थोडीशी खरेदी करावी या हेतूने मित्रवर्य सुगियामासान यांना वरोवर घेऊन मी व सरोजवेन ‘ मित्सुकोशी ’ या प्रख्यात भांडारांत गेलों (आणि त्यांना खर्चांत टाकलें !). वरच्या मजल्यावर जाण्यासाठी फिरते जिने असतात. जिच्याच्या तोंडाशीं एखादी चुणचुणीत मुलगी ‘ इराशाइमासे ’ (सुस्वागतम्) असें म्हणून तुमचें स्वागत करते. (दिवसभरांत तिला हा शब्द वीस हजार वेळा उच्चारवा लागतो असें म्हणतात !) आणि तुम्ही सभोवती पसरलेल्या एकाहून एक आकर्षक वस्तूची मोहक मांडणी पाहून दिपून जाता. येथे इतक्या सुंदर सुंदर वस्तु असतात की, त्यांतील कोणती वस्तु घ्यावी हेंच आपल्याला कळेनासें होतें, आणि मग दिसणाऱ्या वस्तूपेक्षा आपल्या गरजेच्या वस्तूचा शोध आपण घेऊं लागतो. माझ्या मुलीसाठी सरोजवेनना एक घडीची छत्री घ्यावयाची होती. म्हणून आम्ही छत्र्यांच्या विभागांत गेलों. अनेक छत्र्या उघडून-मिटून पाहिल्या. अखेर एकदाची एक छत्री आम्हीं पसंत केली. पण जेव्हा

तिची किंमत पाहिली तेव्हा आमचे डोळे पांढरे होण्याची वेळ आली. तिची किंमत होती ३,३०० येन. म्हणजे जवळजवळ व्याऐंशी रुपये. एवढ्या किमतीत एक झकास-पैकी साडी आली असती, किंवा अश्लीच छत्री भारतांत यापेक्षा कमी किमतीला मिळाली असती, असाहि विचार माझ्या मनांत येऊन गेला. इतर वस्तूंच्या किमतीहि जवळजवळ अशाच. फक्त कॅमेरे, दुबिणी, रेडिओ, ट्रॅन्झिस्टर, टेपरेकॉर्डर यां-सारख्याच वस्तु जपानमध्ये स्वस्त मिळतात असें समजले. अर्थात् असल्या वस्तु घेण्याइतके पैसे माझ्याजवळ नसल्यामुळे एका मित्रामार्फत धाकट्या चिरंजीवां-साठी एक बऱ्यापैकी कॅमेरा घेऊनच मी समाधान मानले. येथील महागाई पाहून 'लंकेंत सोन्याच्या विटा' या म्हणीची आठवण झाली; आणि मग त्या सर्ववस्तु-भांडारांत फार वेळ रेंगाळण्याचा उत्साहहि माझ्यांत उरला नाही ! अखेर पुण्या-चा भटजीच !

हॉटेल यातारो
नागासाकी

७-८-७२

'साकुरा'मधून आरामशीर प्रवास

काल सायंकाळीं ४-३० वाजतां तोक्यो स्टेशनवरून 'साकुरा' या लिमिटेड क्स्प्रेस गाडीने निघालों, आणि आज दुपारीं बरोबर १२-५ वाजतां नागासाकी स्टेशनवर पोचलों. सुमारे १४०० किलोमीटरचें अंतर या गाडीने १९।। तासांत तोडलें. सरासरी ताशी पंच्याहत्तर किलोमीटर वेग पडला. आपल्याकडील आग-गाड्यांशीं तुलना करतां हा वेग बराच अधिक वाटतो. (पुणे-मुंबई दरम्यान धावणारी डेक्कन क्वीन तासाला जेमतेम साठ किलोमीटर अंतर कापते!) परंतु येथील इतर गाड्यांच्या वेगांशीं तुलना करतां तो फारसा अधिक नाही. या गाडीचें जनता-वर्गाचें भाडे ६३०० येन म्हणजे सुमारे १६० रुपये आहे. म्हणजे आपल्याकडील तिसऱ्या वर्गाच्या भाड्याच्या चौपट, दुसऱ्या वर्गाच्या दुप्पट व पहिल्या वर्गाच्या भाड्याहून २५ रुपये जास्त आहे. हेंच अंतर साध्या गाडीने (पॅसेंजरने) तोडल्यास फक्त ३८०० येन म्हणजे ९५ रुपये पडतात. म्हणजे आपल्याकडील तिसऱ्या वर्गाच्या भाड्याच्या अडीचपट. या भाड्यांत झोपण्याचें भाडेहि सामील आहे. प्रत्येक डब्यांत सहा माणसें वसू शकतील अशा लहान लहान खोल्या आहेत. आपल्याकडील 'थ्री-टियर'सारखीच सोय या डब्यांत आहे. यांपैकी खालच्या वर्थला १३०० येन (वत्तीस रुपये) व वरच्या वर्थला ११०० येन (सत्तावीस

रूपये) म्हणजे फारच जबर भाडें आहे. जपानमध्ये सर्वच गाड्यांतील वाकांवर गाद्या असतात. त्यामुळे ही सोय आपल्याकडील दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांसारखी म्हणतां येईल. गाडीचे सर्व डवे वातानुकूलित असतात. रात्रीं वातानुकूलनाचा त्रास होऊं नये म्हणून प्रत्येक वर्थला पडदा आहे. या पडद्यामुळे अगदी आपल्या खासगी खोलींत झोपल्यासारखें वाटतें. उणी व पांघरूण (खोळ असलेला रंग) गाडींतच मिळतें. त्याच्यासाठी वेगळा आकार नाही. रेल्वेचा माणूस येऊन गाद्या पाडून देतो. वांशवेसिन, आरसे वगैरे सगळा थाट पहिल्या वर्गासारखा आहे. मात्र संडास जपानी (भारतीय) पद्धतीचे आहेत. सरोजवेनना कमोडशिवाय चालत नाही. म्हणून त्यांना पहिल्या वर्गाच्या शौचकूपांत जावें लागलें. सर्व डवे जोडलेले असल्यामुळे कोठून कोठेहि सहज जातां येतें. 'साकुरा' (चेरी) हें जपानचें विशेष लाडकें झाड. युरोप-अमेरिकेंत गुलावाला जो मान तोच जपानांत साकुराच्या फुलांना (चेरी ब्लॉसम्स) आहे. म्हणून या गाडीला हें नांव देण्यांत आलें आहे. हिचें रूप मात्र मोठें ठसकेवाज आहे.

फुजिइ गुरुजींची मुलाखत

ओश्योऽसामा निचिदात्सु फुजिइ यांची व काकासाहेवांची वेगवेगळ्या विषयांवरील चर्चा ऐकावयास मिळावी अशी माझी फार इच्छा होती. पण त्यांच्यांत असें संभाषण किंवा विश्रब्ध वार्तालाप बहुधा होत नाही, असें समजलें. त्याचें कारण मात्र कळूं शकलें नाही गुरुजींना बोलायला नको, ते अबोल आहेत, असेंहि नाही. इतर लोकांशीं त्यांच्या गप्पागोष्टी चालू असतात. मग एवढ्या आग्रहाने बोलावून आणलेल्या काकासाहेवांशीं ते विचारविनिमय कां करीत नसावेत हें एक गूढच आहे. (बहुधा आपल्या वरोवरीच्या मंडळींशीं तात्त्विक विषयांवर चर्चा करण्यास त्यांना संकोच होत असावा.)

हा मार्ग वंद झाल्यामुळे आपणहोऊन थोडें धाडस करावें असा विचार मीं केला, आणि गुरुजींच्या चिटणीस भिक्षुणी कात्सु होरिउचि यांच्या मार्फत गुरुजींची अनुमति मिळविली. गुरुजींशीं बोलावयाचें म्हणजे मुख्य अडचण भाषेची येते. जपानीखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच भाषेंत ते बोलूं शकत नसल्यामुळे त्यांच्याशीं बोलतांना दुभाषी लागतोच. सुदैवाने त्यांच्या या वैयक्तिक चिटणीस उत्कृष्ट हिंदी जाणतात. त्या भारतांत अनेक वर्षे राहून गेलेल्या आहेत; त्यामुळे भारतीय विचार, उच्चार व आचार यांची त्यांना चांगली कल्पना आहे.

श्री. फुजिइ गुरुजी 'साकुरा'मध्ये आमच्याच डब्यांत शेजारच्या खोलींत होते. शंकराचार्यांच्या हातांतील धर्मदंडाप्रमाणे गुरुजी आपल्या हातांत पळीसारखें एक लोखंडी उपकरण बाळगतात. त्यांचे तळपाय दुखतात, म्हणून रिकाम्या वेळीं या उपकरणाने त्यांचे शिष्य त्यांचे पाय हलके हलके दावतात. मुलाखतीला अनौपचारिकतेचें वातावरण लाभावें म्हणून मीं हि तें उपकरण घेऊन थोडा वेळ त्यांचे

पाय दावले. माझ्या अपेक्षेप्रमाणे त्यायोगे अपरिचयाचे तट ढासळले आणि गुरुजींनी माझ्या प्रश्नांची अगदी मोकळेपणाने उत्तरे दिलीं.

भारतामध्ये कोणतेहि काम सुरू होण्यापूर्वीच त्याची जाहिरातवाजी सुरू होते. त्यामुळे काम गुंजभर तर जाहिरात पाटीभर अशी स्थिति असते. त्याच्या उलट गुरुजींचे काम आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचे असूनहि खूद जपानांत त्याची मुळीच जाहिरात झालेली नाही. याचे एक लहानसे उदाहरण म्हणजे गुरुजींच्या अठ्या-ऐंशीव्या वाढदिवसाचा जो भव्य समारंभ तोक्योच्या अत्याधुनिक पॅसिफिक हॉटेलांत झाला होता त्याची दखल जपानी वृत्तपत्रांनी मुळीच घेतली नव्हती. 'केसरी'-मध्ये प्रसिद्ध झालेला त्यासंबंधीचा माझा लेख बहुधा जगांतला एकमेव लेख असावा. या परिस्थितीचा खुलासा करून घ्यावा म्हणून मी त्यांना म्हणालों.

प्रचारमाध्यमांची मर्यादा

“तुमच्या कामासंबंधी येथील तरुणांना किंवा सामान्य लोकांना फारशी माहिती दिसत नाही. येथील वृत्तपत्रेहि तुमच्यासंबंधी लेख, माहिती छापत नाहीत. तुम्ही जाणूनवुजून या प्रचारमाध्यमाकडे दुर्लक्ष करतां की वृत्तपत्रेच तुमच्याकडे दुर्लक्ष करतात ?”

यावर गुरुजी उत्तरले, “जपानमधील लोक मुख्यतः खेळ व राजकारण यांच्याच वातम्या वाचतात. त्यामुळे वृत्तपत्रांनाहि सांस्कृतिक बाबींचे महत्त्व वाटत नाही. लोक जेव्हा या उथळ बाबींना आपोआप कंटाळतील आणि धर्माचे महत्त्व ओळखू लागतील तेव्हाच वृत्तपत्रेहि तशा वातम्या व लेख छापू लागतील. वाचकांचे असे वृत्तिपरिवर्तन जोंपर्यंत होणार नाही तोंपर्यंत त्या दिशेने केलेले प्रयत्न कृत्रिम व निरर्थक ठरतील. आम्ही आमचे काम करीत राहू. त्याचा जेवढा कांही परिणाम घडून येईल तेवढाच खरा.”

ही भूमिका भारतीय मनाला आणि गांधीविचारांशी परिचित असणाऱ्यांना तशी अगदीच अपरिचित वाटणार नाही. अर्थात् गांधीजींनी स्वतःच्या विचाराचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी 'नवजीवन', 'हरिजन' यांसारखी नियतकालिके चालविली होती; पुस्तक-प्रकाशनावरहि त्यांचा खूप भर होता. ही गोष्ट लक्षांत घेतल्यास फुजिइ गुरुजींची भूमिका प्राचीन काळाच्या धर्मप्रचारकांच्या भूमिकेशी अधिक जुळती आहे, हे मान्य करावे लागेल.

नवबौद्धांचा प्रश्न

मीं दुसरा प्रश्न विचारला, “भारतांत अलीकडे झालेले बौद्ध धर्माचे पुनरुत्थान आणि त्यांतून निर्माण झालेले नवबौद्ध यांविषयी तुमचे काय मत आहे ?”

या प्रश्नाचे त्यांनी दिलेले उत्तर मला थोडे अनपेक्षित होते. भगवान् बुद्धाचा शांततेचा संदेश जगभर पसरविण्याचे कंकण बांधलेल्या या धर्माचार्यांकडून माझी

वेगळीच अपेक्षा होती. पण त्यांची भूमिका आपण समजू शकलो नव्हतो, एवढेच यावर मी म्हणू शकतो. श्री. गुरुजी म्हणाले,

“ डॉक्टर आंवेडकर व त्यांचे अनुयायी यांनी राजकीय भूमिकेतून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला होता. राजकीय हेतूने केलेले धर्मपरिवर्तन आम्हांला योग्य वाटत नाही. खरोखरी हृदयपरिवर्तन होऊन, भगवान् बुद्धांचा संदेश मनाला पटून धर्मस्वीकार झाला पाहिजे. आता त्यांनी आत्मनिरीक्षण करून खरा बौद्ध धर्म समजून घ्यावा; म्हणजे बुद्धांचा संदेश पसरण्यास मदत होईल. ”

बौद्धेतरांचे सहकार्य

यावर मी त्यांना विचारले, “ आमच्यासारखी कांही बौद्धेतर मंडळी त्या धर्माचे अनुयायी नसूनहि त्याची कदर करतात आणि बुद्धांच्या संदेशाचे श्रेष्ठत्व मान्य करतात. अशा लोकांनी आपला धर्म सोडून बौद्ध बनणे हे त्या संदेशाच्या प्रसाराच्या दृष्टीने अनिवार्य आहे असे आपण मानतां काय ? ”

बौद्ध धर्मांमुळे जपान व भारत यांच्यांत एक प्रकारची स्वाभाविक जवळीक निर्माण झाली आहे; आणि म्हणून जास्तीत जास्त भारतीयांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यास हे स्नेहसंबंध अधिक दृढतर होतील, असे मानणारे लोक जपानांत भेटतात. त्या बाबतींत गुरुजींचे मत जाणून घ्यावे म्हणून मी हा प्रश्न विचारला होता. त्यांचे गुरुजींनी दिलेले उत्तर मात्र मला मुळीच अनपेक्षित वाटले नाही. त्यांच्या थोरपणाला ते साजेसेच होते.

ते म्हणाले, “ छे: ! मुळीच नाही ! महात्मा गांधी स्वतः कट्टर हिंदु होते. तरीहि भगवान् बुद्धांचा संदेश जगभर पसरविण्याचे कार्य त्यांनी आयुष्यभर केले. त्यांचे हृदय बुद्धेमाने भरलेले होते. खरी महत्त्वाची गोष्ट ती आहे. बाहेरच्या पोशाखाला कांही महत्त्व नाही. तुमची अंतःकरणे आमच्यावरोबर असतील तर तुम्ही तुमच्या धर्मात राहूनच जास्त चांगली सेवा करू शकाल. ”

भारताकडून अपेक्षा

या संदर्भात मी त्यांना विचारले, “ तुमच्या शांतिकार्यात भारताकडून तुमची काय अपेक्षा आहे ? ”

गुरुजी निःस्पृहपणे उद्गारले, “ माझी कांहीहि अपेक्षा नाही. भारतीय लोकांनी ‘ नम्योहो रंगे वयो ’ (सद्धर्मपुंडरीकसूत्राला माझा नमस्कार असो) या मंत्राचा जप करावा आणि तो संदेश घरोघर पोचवावा, एवढीच माझी इच्छा आहे. ”

बांगला देशांतहि शांतिस्तूप

बांगला देशाच्या निर्मितीनंतर तेथील बौद्धांची विचारपूस करण्यासाठी फुजिइ गुरुजी त्या देशांत जाऊन आल्याचे मला माहीत होते. म्हणून मी त्यांना विचारले,

“भारताप्रमाणे बांगला देशांतहि शांतिस्तूप उभारण्याची तुमची योजना आहे काय ? ”

गुरुजी म्हणाले, “ होय. चित्तगाव टेकड्यांत प्राचीन बौद्ध लोक अजून आहेत. त्यांच्यासाठी कांही तरी कार्य करावे आणि तेथेहि शांतिस्तूप उभारावेत, अशी इच्छा आहे. ”

मुसलमानांशीं सहकार्य करणें कठीण

धर्मवादी (रिलीजनिस्ट) लोकांची जी जागतिक परिषद् ३०-३१ जुलै व १ ऑगस्ट रोजीं तोक्यांत भरली होती तिच्यांत जपान बुद्धसंघाचा मोठा पुढाकार होता. त्यासंबंधी माझ्या मनांत एक शंका होती. म्हणून मी विचारलें,

“ परवाच्या तुमच्या परिषदेत फक्त बौद्ध व ख्रिस्ती धर्मांचेच अनुयायी प्रामुख्याने दिसत होते. ती जर जागतिक परिषद् होई तर तिच्यांत भाग घेण्यासाठी हिंदु, मुसलमान, यहूदी वगैरे इतर धर्मांच्या अनुयायांना कां बोलावण्यांत आलें नव्हतें? ”

यावर गुरुजींनी दिलेलें उत्तर मोठें मार्मिक तसेच सावधगिरीचें होतें. ते म्हणाले, “ तसे या परिषदेत १-२ हिंदु प्रतिनिधि होते. पूर्वीच्या परिषदांत हिंदूंची संख्या जास्त असे. मुसलमानांना मात्र विचारपूर्वक वगळण्यांत आलें होतें. कारण ते लोक इतरांचें म्हणणें शांतपणें ऐकून घेण्याऐवजी आपलेंच घोडें पुढे दामटण्याचा आणि आपलें वस्तान वसविण्याचा प्रयत्न करतात. इतरांशीं सहिष्णुतेने, सहकाराने वागणें त्यांच्या रक्तांतच नाही. त्यामुळे त्यांच्याशीं सहकार्य करणें शक्य होत नाही. बांगला देशाच्या घटनेमुळे त्यांचे डोळे उघडतील आणि ते अधिक अंतर्मुख होऊन आत्मनिरीक्षण करतील अशी आपण आशा करावी. ”

धर्मवाद्यांची परिषद् की डाव्यांचें व्यासपीठ ?

या धर्मवाद्यांच्या परिषदेतील भाषणें व ठराव ऐकल्यानंतर, जागतिक शांतता-परिषदेसारखी हीहि रशियाप्रणीत छुप्या साम्यवाद्यांची संघटना असावी, असा माझा ग्रह झाला होता. कांही स्थानिक भारतीयांनीहि तसाच संशय व्यक्त केला होता. भारतीय दूतावासांतील एक जबाबदार अधिकारी मला म्हणाले होते, “ ही मंडळी साम्यवादी विचारांना उचलून धरतात आणि जपान सरकारवर प्रखर टीका करतात. त्यामुळे आमच्यासारख्या सरकारो मंडळींना त्यांच्याशी सहकार्य करण्यास संकोच वाटतो. आम्ही त्यांच्या असल्या कार्यक्रमांना उपस्थित राहिलों तर भारत सरकारची त्यांच्या मतप्रणालीला मान्यता आहे, असा गैरसमज पसरण्याची शक्यता असते. ” ही सगळी पार्श्वभूमि माहीत असल्यामुळे मी गुरुजींना विचारलें,

“ तुमच्या या जागतिक परिषदेचें स्वरूप बरेंचसें राजकीय व डाव्या विचार-सरणीचें दिसलें. मग तुम्ही राजकारणापासून अलिप्त राहूं म्हणतां तें कसें ? ”

यावर गुरुजींनी असा खुलासा केला की, “या परिषदेचें स्वरूप जास्तींत जास्त धार्मिक राहावें, तें राजकीय व्यासपीठ वनूं नये यासाठी माझी धडपड चालू आहे. ती राजकीय वनूं लागली तर मी तिच्यांत राहणार नाही.”

श्री. निचिदात्सु फुजिइ यांचा मूळ पिंड योद्ध्याचा आहे. एके काळीं जपानच्या विस्तारवादाचे ते समर्थकहि होते असें म्हणतात. त्यानंतर त्यांचें मतपरिवर्तन झालें; आणि त्यांनी भगवान् बुद्धाचा शांतीचा संदेश जगभर पसरविण्याचें महत् कार्य आपल्या गिरावर घेतलें. निचिरेन पंथाचे लोक निचिरेनलाच प्रमुख बुद्ध मानून गौतम बुद्धाला गौण मानीत होते. फुजिइ गुरुजींनी हा दोष काढून टाकून गौतमाला त्याचें प्रमुख स्थान मिळवून दिलें. बुद्धाची मूर्ति शांततादायक आहे, त्याच्या हातांत शस्त्र नाही म्हणून जगाने त्याचीच उपासना करावी, असा प्रचार त्यांनी केला. परंतु त्यांची स्वतःची वृत्ति मात्र निचिरेनच्या प्रवृत्तीशीं अधिक जुळती आहे. निचिरेनने त्या काळांत आक्रमक पवित्रा घेतला होता. आपलेंच म्हणणें खरें असून इतर पंथ चुकीच्या मार्गाने जात आहेत. अशी त्याची दृढ धारणा होती. गुरुजींच्या विचारांची दिशा काहीशी अशीच दिसते. पण त्यांच्यावर गांधीजींच्या विचारांचा व कार्यपद्धतीचा वराच परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे त्यांच्यांतील आक्रमकपणा खूपच सौम्य झाला आहे. आता तो फक्त त्यांच्या वक्तृत्वांत दिसतो. अर्थात् त्यांच्यांतील या जिद्दीमुळेच ते एवढी मोठी संघटना उभारूं शकले व डोळ्यांत भरण्यासारखें कार्य करूं शकले, हेंहि मान्य करावेंच लागेल.

समुद्राखालून प्रवास

होनशू, शिकोकू, क्यूशू व होक्कायदो या चार प्रमुख बेटांचा मिळून जपान वनला आहे. त्यांखेरीज ओकीनावा, कागोशिमा, ओणीमा, साकीशिमा वगैरे इतरहि असंख्य बेटें आहेत. परंतु यांपैकी खरीं महत्त्वाचीं बेटें दोनच. तोक्यो, ओसाका, कोबे, नागोया वगैरे शहरें असलेलें मधलें होनशू बेट आणि त्याच्या दक्षिणेस असलेलें क्यूशू बेट. या दुसऱ्या बेटावर नागासाकी, शिमाबारा, कुमामोतो हीं महत्त्वाचीं शहरें आहेत. होनशूमध्ये जपानचा लाडका व पवित्र पर्वत फुजियामा आहे तर क्यूशूमध्ये जपानमधील सर्वांत महत्त्वाचा जागृत ज्वालामुखी आसो आहे.

होनशू व क्यूशू यांच्या दरम्यान चार-पांच मैल रुंदीचा खाडीवजा समुद्र आहे. पूर्वी एका बेटावरून दुसऱ्या बेटावर जाण्यासाठी वाफोराचा उपयोग करावा लागत असे. मबंध आगगाडीच वाफोरांतून पलीकडे नेण्यांत येई. आता ती कटकट उरली नाही. समुद्राखालून भक्कम वोगदा काढून हीं दोन्ही बेटें जोडलीं आहेत. आज सकाळीं ७-८ वाजतां आमची गाडी ‘साकुरा’ या वोगद्यांतून क्यूशू बेटावर आली. तीन-चार मिनिटेंच लागलीं. एक वेगळा अनुभव या दृष्टीने गममत वाटली.

आमचें यातारो हॉटेल (हॉटेलचा उच्चार जपानींत 'होतेरु' असा करतात. त्यामुळे 'होतेरु यातारो' असा उच्चार करतांना गडबड होते.) एका टेकडीवर असून मोठें आलीशान आहे. लिफ्ट नसल्यामुळे जिऱ्यावरून वर-खाली करण्यांत काकासाहेब व सरोजबेन यांना वराच त्रास होतो. येथील डबलरूमचें रोजचें भाडें ६००० येन म्हणजे दीडणे रुपये आहे.

आमच्या खोलीच्या व्हरांड्यांतून नागासाकी शहराचें दृश्य फार छान दिसतें. हें शहर अनेक टेकड्यांचें बनलेलें आहे. त्यामुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जावयाचें म्हणजे डोंगर चढावे-उतरावे लागतात. त्याच्या या विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीमुळे अणुबाँब हिरोशिमाच्या मानाने नागासाकीचें कमी नुकसान करूं शकला. येथील रस्ते फारच अहंद असल्यामुळे मोटारींना मार्ग काढणें फार त्रासाचें होतें. त्यांतच रस्त्याच्या कडेला कचऱ्याच्या प्लॅस्टिकच्या पिशव्यांचे ढीग पडलेले दिसतात. तें दृश्य डोळ्यांना विशेष खूपतें.

किमोनो व युकाता

'कि' म्हणजे घालणें व 'मोनो' म्हणजे वस्तु. यावरून अंगांत घालण्याच्या वस्तूला 'किमोनो' हें नांव प्राप्त झालें. हा किमोनो पायघोळ कोटासारखा किंवा झग्यासारखा असतो. त्याला गुंड्या नसतात. कमरेजवळ गुंडाळण्याच्या पट्टीने तो जागच्या जागीं व्यवस्थित ठेवण्यांत कौशल्य असतें. किमोनो हा स्त्रियांचा झगा असतो. तशाच प्रकारचा जो झगा किंवा 'नाइट गाउन' पुरुष वापरतात त्याला 'युकाता' म्हणतात. 'यु' म्हणजे गरम पाण्याचें स्नान. त्या वेळीं परिधान करावयाचें वस्त्र तें युकाता. आता मात्र युकाताचा स्नानवस्त्राशीं कांही संबंध उरलेला नाही. पुरुषांनी घरांत वापरावयाचा झगा तो युकाता. हॉटेलांत रंगीत चौकड्यांचा युकाता प्रत्येकाला दिला जातो. मात्र त्याने तो फक्त खोलींतच वापरावा अशी अपेक्षा असते. अलीकडे वरेच लोक खोलीच्या बाहेर, किंवा रस्त्यावर सुद्धा तो वापरतांना दिसतात. विशेषतः उन्हाळ्यांत रात्रीं गमतीने बाहेर फिरावयास जातांना कांही पुरुष युकाता परिधान केलेले दिसतात. वापरामुळे नेहमीचे कपडे मळूं नयेत म्हणून युकाता वापरणें सोयीचें असतें. मी आता तो आवडीने वापरूं लागलों आहे. तो घातल्यानंतर मी एखाद्या आफ्रिकी सरदारासारखा दिसतो. युकाता घालण्यावर अंगांत सदरा किंवा विजार घालावयाची नसते. पण परदेशांत पिडऱ्या उघड्या टाकण्याचा संकोच वाटतो. म्हणून मी विजारीवरच युकाता वापरतो.

बाजारांतून फेरफटका

नागासाकीचा हामाइची (हामा म्हणजे उपसागर, इची म्हणजे बाजार) हा प्रचंड बाजार पाहून आलों. धुपाच्या किंवा उदबत्त्याच्या ज्या काड्यांना भारतांत

सामान्यतः आठ-बारा आणे पडतात त्यांची किंमत येथे सुमारे सात-आठ रुपये आहे. वांगी, कांदे, लसूण, वटाटे, रताळीं, श्रावणघेवडा, कोबी, फळांवर, भेंडी, कारलें वगैरे ओळखीच्या भाज्या वाजारांत दिसल्या. संतीं, मोसंबीं, द्राक्षें, पीच (आडू), सफर-चंद, कलिंगडें, टरबूज हीं येथील स्थानिक फळें. केळींहि दिसतात. एवढीं मोठीं व उत्कृष्ट की दोन-तीन केळ्यांनी पोट भरतें. नारळ-सुपारी येथे पिकतच नाही. भुईमूग मात्र सोयाबीनसारखाच भरपूर पिकतो. अर्थात् मूठभर शेंगदाण्यांना दोन रुपये पडतात, ही गोष्ट निराळी!

बौद्ध मंदिराचें उद्घाटन

आज नागासाकी शहराजवळच्या एका टेकडीवर पूर्वी उभारलेल्या शांति-स्तूपाजवळ भिक्षु योशिदा यांनी बांधलेल्या बौद्धमंदिराचें उद्घाटन झालें. स्तूपा-शेजारी बुद्धमंदिर बांधण्याची ही कल्पना फार उपयुक्त आहे. या मंदिरांत सामुदायिक प्रार्थना करण्यासाठी चांगला प्रशस्त हॉल असतो व प्रमुख भिक्षूला राहण्यासाठी एक-दोन खोल्या असतात. या स्तूपाचें बांधकाम करण्याची जबाबदारी नागासाकीच्या महापौरांनी स्वीकारली होती; पण वर्गणी जमली नाही म्हणून त्यांनी कांहीच केलें नाही. तेव्हा योशिदासान व त्यांचे भिक्षु सहकारी यांनी तें काम आपल्या शिरावर घेतलें आणि अपेक्षेपेक्षाहि लवकर व उत्कृष्टपणें पार पाडलें. या बांधकामांत त्यांनी स्वतःचा घाम गाळला आहे. शरीरश्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचें गांधी-विनोबांचें ध्येय अशा प्रकारे जपानांत साकार झालेलें दिसतें. असेच इतरहि अनेक स्तूप जपान बुद्ध संघाच्या भिक्षूंनी शरीरश्रमाने उभारले आहेत. शरीरश्रमामुळे जीवनाला कसा एक आगळा आशय प्राप्त होतो व आत्मिक आनंद मिळतो याचें दृश्य या स्तूपांच्या रूपाने पाहावयास मिळतें. भारतांतून पं. नेहरूंकडून आणलेला बुद्धधातु (बुद्धाच्या शरीराचा अवशेष) याहि स्तूपांत प्रतिष्ठित करण्यांत आला आहे.

आधीच नागासाकीच्या रस्त्यांची रुंदी कमी. आपल्याकडील महाबळेश्वरचे रस्ते त्यांच्या मानाने फारच चांगले म्हणतां येतील. त्यांत पुनः मंदिराच्या टेकडीवर जाण्याचा रस्ता जास्तच अरुंद आहे. तो अजून पक्काहि झालेला नाही. अगदी खडकाळ आहे. भक्तांची निष्ठा जवर म्हणूनच असल्या खडबडीत रस्त्यावरून ते आपल्या गाड्या चालवितात. रस्त्याची रुंदी जेमतेम एक गाडी जाईल एवढी. समोरून दुमरी मोटार आली की महासंकटच उभें राहतें. इतका वाईट रस्ता बहुधा भारतांतहि नसेल. कदाचित् अजून हा रस्ता महानगरपालिकेने ताब्यांत घेतला नसल्यामुळे त्याची ही अशी अवस्था असावी. इतकें असूनहि आणि आज सुटी नसतांनाहि अडीचशे-तीनशे लोक या समारंभाला उपस्थित होते. वहुतेकजण आपापल्या गाड्यांतून आले होते, तर कांहीजण पायीहि आले होते. त्यांच्या भक्तीचें मला कौतुक वाटलें. येथे आम्हांला बऱ्याच चांगल्या भेटी मिळाल्या — बाहुली, सुंदर डबी, बटनसेट वगैरे.

अणुबाँब पडलेल्या ठिकाणी

दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरच्या पर्वांत ता. ९ ऑगस्ट १९४५ रोजी सकाळीं ११ वाजून २ मिनिटांनी अमेरिकेने नागासाकी शहरावर अणुबाँब टाकला होता. जपानला शरण आणण्याचा एवढाच उपाय दोस्त राष्ट्रांजवळ उरला होता. वस्तुतः हा बाँब नागासाकीच्या सरकारी कचेरीवर टाकावयाचा होता. परंतु वाऱ्यामुळे तो चार किलोमीटर दूर पडला. त्या जागीं तुरंग होता. त्यांत अमेरिकन युद्धकैदी होते. ते सर्वच्या सर्व ठार झाले. बाँबच्या स्फोटामुळे १६५७ एकर भूमि बेचिराख झाली. बाँबच्या पहिल्या आघातांत ७३८८४ लोक जागच्या जागीं ठार झाले. ७४९०९ लोक जखमी झाले. त्यांच्यापैकी नंतर अनेक मरण पावले. बाँबने निर्माण केलेल्या दूषित वातावरणामुळेहि हजारो लोक प्राणास मुकले.

नागासाकी शहराचा जो भाग अणुबाँबमुळे उद्ध्वस्त झाला होता त्याचें कांहीहि चिन्ह आता शिल्लक उरलेलें नाही. नवीं घरे, दुकानें, रस्ते, झाडें यांमुळे ज्याचें वर्णन आपण वाचतो तो विध्वंस याच भागांत झाला असेल, ही गोष्ट खरीहि वाटत नाही. प्रत्यक्ष ज्या ठिकाणी बाँब पडला होता तेथे आता एक दगडी स्मारकस्तंभ उभा असून त्याच्या सभोवती जणू कांही घडलेंच नसावें, अशा थाटांत उभीं असलेलीं साकुराचीं झाडें मजेंत डोलतांना दिसतात. जुन्या विध्वंसाच्या साक्षीदार असलेल्या कांही वस्तूहि येथे आहेत. शहराला पाणीपुरवठा करणारी लोखंडी टाकी येथून आठशे मीटर अंतरावर होती. तिचा टाँवर बंडावाकडा होऊन पडला होता. तो येथे आणून ठेवला आहे. तसेंच उराकामी नांवाचें पौरात्य देशांतील सर्वांत मोठें चर्च जवळच होतें. त्याचा एक खांब शिल्लक उरला असून त्यावर येशू ख्रिस्ताच्या दोन दगडी मूर्ति आहेत. तो खांबहि त्या संहारक अस्त्राची खूण म्हणून येथे ठेवला आहे.

एक मानवी साक्षीदार

आम्हांला हा भाग दाखविण्यासाठी घेऊन गेलेल्या ड्रायव्हराचें नांव होतें हामावे ताकायुगी. मी त्याला त्याचें नांवगाव विचारतांच त्याने आपलें व्हिजिटिंग कार्ड काढून माझ्या हातावर ठेवलें. जपानमध्ये व्हिजिटिंग कार्ड ही एक आवश्यक, किंवहुना अनिवार्य गोष्ट असल्याचें मला एव्हाना आढळून आलें होतें, आणि भारतात जरी मला कधी त्याची गरज भासली नव्हती तरी येथे येतांना आपण आपलें कार्ड छापून आणलें नाही याची चुटपुट मला नेहमीच लागून राहिलेली असते. कारण पहिल्या भेटिंत एकमेकांना आपापली भेटकार्डें देण्याचा येथील रिवाज व शिष्टाचार मला आवडला आहे व उपयुक्तहि वाटला आहे. भेटकार्ड पाहिलें की समोरच्या माणसाची आवश्यक ती माहिती मिळते आणि संभाषण सोपें जातें. पण येथील खासगी मोटार-ड्रायव्हरहि भेटकार्डें वाळगत असतील अशी माझी कल्पना नव्हती.

हामावे ताकायुगीचें खेडेगाव येथून जवळच आहे असें समजल्यावर मीं त्याला विचारलें, “ या अणुबाँबच्या स्फोटाच्या वेळीं तुम्ही कुठे होतां ? तुम्हांला काय वाटलें ? ”

यावर त्याने सांगितलें, “ मीं बाँब पडल्याचा आवाज ऐकला आणि जागच्या जागींच हादरलों. तोंपर्यंत आम्ही जे बाँबचे आवाज ऐकले होते त्यांच्यापेक्षा हा आवाज फारच मोठा होता. शिवाय सेकंदाला दोनशे मीटर वेगाचें वारें या बाँबमुळे सुटलें होतें. त्यामुळे कांही तरी विपरीत घडलें असावें अशी पाल मनांत चुकचुकली. पण नक्की काय घडलें असावें तें नंतरच कळलें. माझे वडील त्या वेळीं शहरांत आले होते. ते जागच्या जागीं ठार झाले. ”

देव तारी त्याला कोण मारी ?

त्याची ही हकीकत ऐकत असतांना मला त्या वेळीं घडलेली आणि कानोकानीं ऐकलेली एक कथा आठवली. बाँब पडण्याच्या आधी कांही दिवस एका खेड्यांतील एक म्हातारा व त्याचा मुलगा नागासाकीच्या जत्रेसाठी आपल्या गावाहून निघाले. वाटेंत येणाऱ्या गावांतून असलेल्या आपल्या नातेवाइकांना भेटण्यासाठी म्हातारा बाप थांबत होता, मुक्काम करीत होता. मजल-दरमजल चाललेला हा प्रवास तरुण मुलाला पसंत नव्हता. त्याला नागासाकीला पोचण्याची घाई झाली होती. पण बापापुढे त्याचें कांही न चालल्यामुळे तो मनांतल्या मनांत चडफडत त्याच्याबरोबर राहिला होता. अखेर जेव्हा तो नागासाकीला पोचला तेव्हा अणुबाँबने तें शहर नष्ट करून टाकलें होतें. ते दोघे वाटेंत थांबले नसते तर त्यांचीहि आहुति त्या विनाशकुंडांत पडली असती. ही कथा सांगणाऱ्याने कोणता निष्कर्ष काढला ? “ तात्पर्य काय की, वडील माणसें जें कांही करतात तें तरुणांच्या भल्यासाठीच असतें. ” मी नुसता हसलों.

शांति-उद्यान

या युद्ध-स्मारकाशेजारीच शांतता-उद्यान आहे. त्या ठिकाणीं चार मीटर उंच चबुतऱ्यावर असलेला ९.७ मीटर उंचीचा शांतिपुतळा (पीस स्टॅच्यू) आहे. मात्र हा पुतळा स्त्रीचा नसून पुरुषाचा आहे. १९५५ च्या ऑगस्ट महिन्यांत सेइवो कितामुरा या शिल्पकाराने तयार केलेल्या या अप्रतिम शिल्पकृतीचें उद्घाटन झालें. जगाला शांततेचा संदेश देणारा हा पुतळा वसलेला असून त्याचा वर केलेला उजवा हात अणुबाँबच्या भयानकतेकडे बोट दाखवितो तर डावा क्षितिजसमांतर हात शांततेचें सूचन करतो. त्याचें पीळदार शरीर ईश्वराच्या भव्यतेचें द्योतक आहे, तर त्याचा प्रेमळ चेहरा ईश्वरी प्रेमाचें प्रतीक आहे. त्याचे घट्ट मिटलेले डोळे युद्धांत कामी आलेल्यांच्या आत्म्यासाठी प्रार्थना करतात. मांडी घातल्यासारखा त्याचा उजवा पाय ध्यानाचें स्मरण करून देतो तर दुमडलेला डावा पाय मदतीचें आण्वासन देतो. (असें तेथे लिहून ठेवलें आहे !)

मूर्तीचा चेहरा-मोहरा, केस व शरीरयष्टि हीं सारीं अभिजात ग्रीक शिल्प-कृतीची आठवण करून देतात.

विध्वंसाचें वस्तुरूप दर्शन

येथून जवळच नागासाकीचा विध्वंस दाखविणारें ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय आहे. त्यांत मुख्य भर चित्रांवर आहे. परंतु काचेच्या, चिनीमातीच्या व धातूच्या वस्तूंची कशी दुर्दशा झाली होती तें दर्शविणाऱ्या वस्तूहि तेथे आहेत. मानवी शरीराचे काय धिंडवडे निघाले तें चित्रांतून दिसत होतें. पण मानवी मनहि कसें अमानुष बनलें होतें तें अमेरिकन शास्त्रज्ञांनी जपानी शास्त्रज्ञांना अण्वस्त्रांच्या वापराची उघडउघड धमकी देणारें जें पत्र आधी पाठविलें होतें त्यावरून दिसून आलें. हें वस्तुसंग्रहालय पाहून मन उदास होतें आणि हीच अमानुषता अजूनहि व्हिहतनाममध्ये चालू आहे, या कल्पनेने मनांत चीडहि निर्माण होते. इतिहासापासून कांही धडा शिकावयाचाच नाही, असें तर माणसाने ठरवलें नाही ना ?

पानें संपलीं

कलकत्याहून वरोवर आणलेलीं विड्याचीं पानें आज संपलीं. खोली वातानुकूलित असल्यामुळे पानें जास्त दिवस टिकतील अशी अपेक्षा होती. परंतु रात्रीं झोपतांना वातानुकूलन बंद करीत होते, त्यामुळे पानें कुजतील हें लक्षांत आलें नाही. तीं कोरडीं करून ठेवलीं असतीं तर कदाचित् आणखी कांही दिवस टिकलीं असतीं. पण पस्तावून काय फायदा ? जपानांत असेपर्यंत पान-सुपारी पाहावयास मिळणार नाही. त्याच्याशिवायच चालवावें लागेल.

मला एकदम मौलाना आझादांच्या 'गुबारे खातिर' या अहमदनगरच्या किल्ल्यांत असतांना लिहिलेल्या पत्रांच्या संग्रहांतील 'चहा संपला' या मी अनुवादिलेल्या लेखाची आठवण झाली. चहाप्रमाणे पानांचेहि वेगवेगळे प्रकार मघई, बंगला, बंगला मीठा, रामटेक वगैरे असतात, त्यांची चवहि वेगवेगळी असते. एखाद्या रंगेल लेखकाला त्यासंबंधी एखादा झकास लेख लिहितां येईल. पण तो आपला प्रांत नव्हे हें ओळखून मीं तो विचार डोक्यांतून काढून टाकला.

पाटण्याचे श्री. दुर्गाप्रसाद शर्मा म्हणाले, "मी तुमच्यासारखाच पानाचा शोकीन होतो. पण गेल्या खेपेला जेव्हा जपानांत आल्यावर माझीं पानें संपली तेव्हा मी ठरवलें की यापुढे आपण पान खाणेंच सोडून द्यावयाचें. त्याप्रमाणे मी पान सोडलें. लोकांनी विचारलें तेव्हा मीं सांगितलें, "जापान में जाकर हमने कहा, 'जा - पान!' काशीला गेल्यावर लोक आपल्या आवडीची वस्तु सोडून देतात तसेंच हें समजा. तुम्हीहि असेंच कां करीत नाही ?" मी म्हणालों, "असल्या गोष्टींवर माझा विश्वास नाही. पान मिळालें नाही तर माझा जीव कांही कासावीस

व्हायचा नाही. पण मिळालें तर खाण्याचा आनंदहि सोडणार नाही. पुणें आकाश-वाणीचे एक अधिकारी व बासरीवादक श्री. अरविंद गजेंद्रगडकर यांनीहि जपानला गेल्यावर आपण पान सोडल्याचें मला सांगितलें. मला मात्र अजूनहि तसा कांही निर्णय घ्यावासा वाटलेला नाही.

जपानमध्ये धूम्रपानाचा खूपच प्रसार आहे. कॉलेजांत जाणारे तरुण विद्यार्थीहि विनदिककत धूम्रपान करतात. एवढेंच नव्हे तर स्त्रियांमध्येहि धूम्रपानाचें प्रमाण वरेंच आढळतें. वाप-मुलगा जितक्या सहजतेने एकत्र बसून मद्यपान करतात तितक्याच सहजतेने धूम्रपानहि करतात. आमच्या पानाची मात्र त्यांना कांही चव नाही !

अणुबाँबविरोधी परिषदेंत

आज सकाळीं जागतिक अणुबाँबविरोधी परिषदेंत प्रेक्षक म्हणून आम्हीं सर्वांनी हजेरी लावली. परदेशी पाहुणे म्हणून आम्हांला इतर परदेशी मंडळींवरोंवर व्यासपीठावर बसविण्यांत आलें होतें. काकासाहेबांचेंहि भाषण झालें. जपानी जनतेच्या भावनांशीं आम्ही भारतीय सहमत असल्याची आणि अणुबाँबला व हिंसेला भारताचा विरोध असल्याची ग्वाही त्यांनी दिली.

बरोबर ११ वाजून २ मिनिटांनी मूक-प्रार्थना होऊन परिषदेला सुरुवात झाली. तसे परदेशी लोक थोडेच होते. आता हें सालाबादचें श्राद्ध झाल्यामुळे परदेशी लोकांचें औत्सुक्य ओसरलें असावें. परंतु स्थानिक लोकांचा उत्साह दांडगा आहे. या जिल्ह्यांतील वेगवेगळ्या संघटनांचे आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष प्रतिनिधि भरपूर बोलले — म्हणजे सर्वांनी अणुबाँबचा निषेध केला. सभागृह प्रचंड होतें. त्यामुळे तीन-चार हजार लोक जमलेले असूनहि तें मोकळें राहिल्यासारखें वाटत होतें. उकाडा मनस्वी होत होता. पंखे किंवा वातानुकूलन नसल्यामुळे तेथे दोन तास बसणें म्हणजे मोठीच तपस्या होती. जपानमध्ये हवामानाप्राणे थंड किंवा गरम पाण्यांत भिजविलेले नॅपकिन पाहुण्यांना हाततोंड पुसण्यासाठी देण्याची पद्धत आहे. त्यामुळे आम्हांला आज थंड पाण्यांत भिजविलेले जे नॅपकिन मिळाले त्यांनीच आम्ही टिकाव धरूं शकलों. एक वाजतां सामुदायिक शांतिगीत होऊन सभा तहकूब झाली. ती दुपारींहि होणार होती. परंतु काकासाहेबांचें भाषण होऊन चुकल्यामुळे आम्ही पुनः तिकडे गेलों नाही.

नागासाकी व हिरोशिमा

एक गृहस्थ म्हणाले, “ हिरोशिमावर ६ ऑगस्ट १९४५ रोजीं अणुबाँब पडला. तेथील विध्वंस नागासाकीच्या मानाने फारच अधिक होता, हें खरें, परंतु हिरोशिमाकरांनी त्याचेंच भांडवल केले आहे. जगांत प्रसिद्धि मिळवायला त्यांना एक माधन मिळालें. त्यामुळे तेथील श्राद्ध-दिनाचा खूप गाजावाजा केला जातो. याच्या उलट नागासाकीला त्याची कांही जरूर वाटत नाही. पाश्चात्य जगाला

जपानचें प्रवेशद्वार खुलें करण्याचा मान या बंदराकडे जातो. १५४३ सालीं पहिल्या-प्रथम पोर्तुगीज व्यापारी येथे उतरले. त्यांच्या मागोमाग सेंट फ्रान्सिस झेवियरच्या नेतृत्वाखाली जेसुइट पाद्री आले, आणि मग स्पॅनिश, डच, ब्रिटिश व्यापारी व धर्मो-पदेशकहि येऊन दाखल झाले. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार याच भागांत प्रथम झाला. हिरोशिमा हें प्रॉटेस्टंट ख्रिश्चनांचें केंद्र आहे तर नागासाकी हा कॅथॉलिकांचा गड आहे. आजहि येथे जपानमधील एकूण कॅथॉलिक ख्रिश्चनांपैकी चाळीस टक्के लोक राहतात. याच भागांत ख्रिश्चन धर्माला दडपून टाकण्याचा प्रयत्न झाला आणि त्याविरुद्ध ख्रिश्चनांनी उभारलेलें बंडहि मोडून काढण्यांत आलें. अशी ऐति-हासिक परंपरा असल्यामुळे नागासाकीला अणुबाँबचें भांडवल करण्याची गरज भासत नाहीं. ”

“ मोठी गंमतच आहे. ” मी म्हणालों, “ अमेरिकन लोकांनी अणुबाँब टाकले तेहि प्रामुख्याने ख्रिश्चनांची दाट लोकवस्ती असलेल्या शहरांवर! प्रभु येणू ख्रिस्ताला काय वाटलें असेल ? ”

“ युरोपांतलें युद्ध तर ख्रिस्ती लोकांमध्येच लढलें गेलें ना ! युद्धोन्मादांत धर्माचा चटकन् विसर पडतो, हेंच खरें. ” ते गृहस्थ उद्गारले.

अर्थात् ही झाली गंमत. खरी गोष्ट अशी की, हिरोशिमा व नागासाकी हीं जपानचीं दोन प्रवळ शक्तिस्थानें होतीं. लष्करी व आरमारी सामर्थ्याचीं केंद्रें होती. म्हणूनच अमेरिकेने अणुबाँब टाकण्यासाठी तीं पसंत केलीं होतीं.

पुष्किनचा जगद्विख्यात ऑपेरा ‘ मादाम बटरफ्लाय ’ नागासाकींत जन्मला, त्याला या ऑपेऱ्याची स्फूर्ति नागासाकीतून मिळाली असें समजलें जातें.

ख्रिस्ती लोकांच्या दृष्टीने हा परिसर विशेष महत्त्वाचा आहे. कारण येथे अनेक प्राचीन ख्रिस्ती मंदिरे व अवशेष आहेत. प्राचीन व आधुनिक जपानची संमिश्र प्रतिमा मुख्यतः नागासाकींतच पाहावयास मिळते. अणुबाँबच्या विध्वंसानंतर आधु-निक नव्या-कोऱ्या नागासाकीची निर्मिति झाली आहे. येथील बंदर जपानच्या उत्कृष्ट बंदरांपैकी एक आहे. रात्रीच्या वेळी आमच्या हॉटेलमधून बंदरांत उभ्या असलेल्या मोठमोठ्या बोटी व टॅंक्स फार सुंदर दिसतात.

‘सोफूकूजी’

नागासाकीमध्ये तशी प्रेक्षणीय स्थानें पुष्कळ आहेत. पण ‘ रात्र थोडी व सोगें फार ’ अशी आमची स्थिति असल्यामुळे आमच्या वेळापत्रकांत बसतील तेवढ्या मोजक्याच स्थळांना भेटी द्यावयाचें आम्हीं ठरविलें. आम्ही म्हणजे मी. कारण काका-साहेब, सरोजबेन व नरेश मंत्री अनेकदा या भागांत येऊन गेलेले असल्यामुळे त्यांना नव्याने पाहण्यासारखें येथे कांहीच उरलेलें नाहीं. मला नव्या ठिकाणी गेल्यानंतर तेथील ठिकाणें पाहणें, लोकांना भेटणें, त्यांच्याशीं चर्चा करणें या गोष्टींपुढे इतर

गोष्टी विनमहत्त्वाच्या वाटतात. भाषेची व द्रव्याची अडचण नसती तर मी मुक्त संचार करूं शकलों असतो. पण या अडचणीने माझे पंख कापून टाकले आहेत. सर्वांच्या बरोबर जेवढे कांही पाहतां येईल तेवढेच पाहणे माझ्या हातांत आहे. असो.

आज सायंकाळीं येथील 'सोफूकूजी' नांवाचें चिनी मंदिर पाहावयास आम्ही गेलों. मंदिराच्या कळसावर चिनी पुराणांतील पशूंचीं चित्रें आहेत. त्यांवरून मंदिराचें वेगळेपण चटकन् नजरेंत भरतें. १६२९ सालीं बांधलेल्या या मंदिराचें प्रवेशद्वार व मुख्य मंदिर हीं अजून जशींच्या तशीं शाबूत आहेत. त्यावरून चिनी मिंग शिल्पकलेची कल्पना येते. येथील भिक्षूहि चिनी आहेत. आंत प्रवेश करतांच समोर बंद दारामागे काँनफ्यूशसची मूर्ति आहे. तिची पूजा होत नाही किंवा बौद्ध मंदिरांप्रमाणे तिच्या-समोर आरासहि केली जात नाही. येथील वस्तुसंग्रहालय मात्र उत्कृष्ट आहे. त्यांत मूर्ति, चित्रें, कापडावरील भरतकाम वगैरे पाहण्यासारखें आहे. एके ठिकाणीं चिनी राजा-राणी रुबावांत वसले असून त्यांच्यासमोर जेवणासाठी डुकराचें मुंडकें ठेवले आहे. पाचूच्या सुंदर मूर्तीहि ध्यान आकर्षित करून घेतात.

चिनी वस्तूंच्या विक्रीचें दुकान येथे आहे. अर्थात् मुख्य प्रजासत्ताक चीनशीं जपानचा राजनैतिक संबंध सध्या नसल्यामुळे तैवान (फॉर्मोसा) हाच जपानच्या दृष्टीने चीन आहे. तेथून पुष्कळ वस्तु - कलाकुसरीच्या व खाण्यापिण्याच्या - जपानमध्ये येत असतात.

हॉटेल न्यू आमाकुसा,
होंदो

१०-८-७२

गुरुजी व भिक्षु

काल रात्री भयंकर जोरदार पाऊस झाला असें म्हणतात. मला इतकी गाढ झोप लागली होती की काहीच कळलें नाही. सकाळी जेव्हा श्री. फुजिइ गुरुजीच्या गाडीला उशीर झाला तेव्हा पावसाच्या भीषणतेची कल्पना आली. परवा टेकडीवरील ज्या बुद्धमंदिराचें उद्घाटन झालें होतें तेथेच गुरुजी उतरले होते. ते सामान्यतः हॉटेलांत न उतरतां जेथे मंदिर असेल तेथेच उतरतात. आपल्या शिष्यांसमवेत राहणे, त्यांच्याशीं मोकळेपणाने गप्पागोष्टी, थट्टामस्करी करणे, त्यांच्यासारखेंच खाणे-पिणे यांमुळे त्यांच्या शिष्यांना त्यांच्याबद्दल विशेष जिव्हाळा वाटत असल्यास नवल नाही.

इतकें सारें असूनहि वेळेच्या वावतींत ते अत्यंत काटेकोर असतात. त्यामुळे ठरलेल्या वेळेवर त्यांची गाडी आली नाही तेव्हा मला आश्चर्य वाटलें. अधिक चौकशी केल्यावर समजलें की, रात्रीच्या पावसामुळे टेकडीवर जाण्याचा कच्चा रस्ता वाहून गेला होता, म्हणून गुरुजींना खाली उतरण्यास वेळ लागला.

गुरुजींचे शिष्यहि त्यांच्याप्रमाणेच हरहुन्नरी आहेत. आपल्याकडे भिक्षु म्हटला की तो बुरसटलेला, बावळट, भौतिक विज्ञानाची ओळख नसलेला असावयाचा, अशी आपली कल्पना होते. ती खरीहि असते. पण जपानमधील हे भिक्षु अगदीच वेगळे आहेत. डॉक्टर, वकील, इंजिनियर, विज्ञानाचे पदवीधर असे अनेक क्षेत्रांतील तज्ज्ञ त्यांच्यांत आहेत. मस्तकाचें मंडण व भगवी छाटी एवढ्या गोष्टी वगळल्यास त्यांच्यांत आधुनिकतेला बाधक असें कांही नसतें. मोटार हाकण्यांतील त्यांची कुशलता तर आम्हीं स्वतःच अनुभवली होती. शरीरश्रमाचें त्यांना मुळीच वावडें नाही. त्यामुळे त्यांनीच कामचलाऊ रस्ता तयार करून गुरुजींची गाडी खाली उतरवली असेल तर मला आश्चर्य वाटणार नाही. अशा अष्टपैलू शिष्यांच्या सहकार्यामुळेच गुरुजी एवढें प्रचंड कार्य करूं शकले असावेत, हें उघड आहे. त्यांचे एक शिष्य विहृतनामविषयक शांतता-वाटाघाटींत भाग घेण्यासाठी पॅरिसला गेले होते, असें ऐकतों.

पुरुषभर उंचीचें ऐंशी वर्षांचें झाड

सकाळीं नागासाकींतून बाहेर पडायलाच उशीर झाल्यामुळे उनझेनमार्गे जाण्याचा पहिला बेत रद्द करावा लागला. त्या मार्गाने गेलों असतों तर वाटेंतील गरम पाण्याचे झरे, उंच उंच डोंगर आणि मुख्य म्हणजे रोपवेच्या साह्याने पर्वतशिखरावर पोचून तेथून दिसणारें सभोवतालचें रम्य दृश्य या गोष्टी पाहतां आल्या असत्या. मीं अजून रोपवे पाहिलेला नसल्यामुळे तो पाहण्याची विशेष उत्कंठा होती. ती संधि हुकल्यामुळे मी मनांतल्या मनांत हळहळलों.

पण एक संधि हुकली तर दुसरी मिळाली. वाटेंत इसाहाया या गावी एक नर्सरी पाहावयास मिळाली. नर्सरीचे मालक फुजिड गुरुजीचे शिष्य असल्यामुळे त्यांनी आम्हांला थोडा वेळ थांबवून नर्सरी दाखविली. लहान-मोठ्या कुंड्यांतील विविध प्रकारची जपानी झाडे तेथे होती. त्यांपैकी अनेक कित्येक वर्षांचीं म्हातारी होती. सर्वांत आकर्षक झाड ऐंशी वर्षांचें होतें. तें जेमतेम पुरुषभर उंचीचें होतें. तो पाइन-वृक्ष होता. त्याच्या फांद्यांना भल्यामोठ्या गेंदासारखा आकार दिलेला होता. तोक्यो-तील आमच्या हॉटेलांत, भोजनगृहांत व इतरत्र अशाच प्रकारची झाडे ठेवलेली होती हें मला आठवलें. झाडांची उंची किंवा विस्तार वाढूं न देतां वर्षानुवर्षे तीं जशीच्या तशीं ठेवण्याचें तंत्र जपानी लोकांनी विकसित केलें आहे. झाडांचीं मुळे कापून त्याची वाढ रोखतां येतें असें म्हणतात. ज्या देशांत ऐसपैस जागेचा अभाव आहे तेथे कलात्मक मनाला असल्या युक्त्या सहजच सुचत असाव्यात.

शिमावाराचा किल्ला व राजवाडा

वाटेंत आम्ही शिमावाराचा किल्ला व राजवाडा पाहण्यास थोडा वेळ थांबलो. महाराष्ट्रातील किल्ले ज्याने पाहिले आहेत त्याला जपानी किल्ले म्हणजे खेळणीं वाटतील. शनिवारवाड्यासारखी भक्कम तटवंदी असलेला किंचित् उंचवट्यावरील वाडा म्हणजे किल्ला. पण शिमावाराच्या किल्ल्याचें ऐतिहासिक महत्त्व आहे. १६४१ सालीं तोकुगावा राजसत्तेविरुद्ध जपानी ख्रिश्चनांनी उभारलेल्या वंडांत हा किल्ला ख्रिश्चनांचा शेवटचा आधार होता. तेथेच त्यांचा पराभव होऊन तीस हजार ख्रिस्ती लोक धारातीर्थी पडले आणि एक प्रकारे ख्रिस्ती धर्माचा अस्त झाला. आता या किल्ल्यांत एक शिंतो मंदिरहि आहे. येथून आम्ही खाली उतरलो आणि समुद्रकाठावरील हॉटेलांत भोजन करून एका भल्यामोठ्या वाफोरांत आमच्या मोटारीसह आम्हीं प्रवेश केला.

शिमावाराला भूकंप कां झाला ?

शिमावारा व आमाकुसा यांच्या दरम्यान सुमारे वारा मैल रुंदीची खाडी आहे. या खाडींत प्रवेश केल्यानंतर तो समुद्रच असल्याचा भास होतो. आम्ही १२-२० ला वाफोरांत चढलो आणि १३-४५ ला आमाकुसाच्या किनाऱ्यावर उतरलो. यावरून अंतराचा कल्पना यावी.

वाफोरांत चढल्यानंतर साहजिकच शिमावाराच्या भूमीचें सौंदर्य मी निहाळूं लागलो; आणि तिथे मला एक सर्पदांपत्य दिसूं लागलें—प्रणयक्रीडेंत मग्न झालेलें. शिमावाराचा राजा शिकारीहून हात हलवीत परत चालला आहे. त्याला वेळूंच्या वनांत कांही तरी खुसफुसल्याचा भास होतो. तो आपल्या सहकाऱ्यांना इशारा करतो. ते पुढे होऊन पाहतात तो हें दृश्य. क्राँच मिथुनांतील नराचा वध करणाऱ्या भारतीय निपादाचेच ते भाऊवंद. ते वाण सोडतात. नाग मरतो आणि नागीण जीव वचावून पळून जाते. पण ती डिवचलेली नागीण मूड घेतल्याशिवाय कशी राहणार ? ती आसपासच्या शेतीवाडीचा विध्वंस करूं लागते. गावकरी एकत्र जमून तिला ठार मारण्याचा प्रयत्न करतात. पण प्राणावर बेतलेलें जखमेवर निभावतें. दुसऱ्या दिवशीं ताहिराच्या प्रख्यात वैद्याकडे एक सुंदर तरुणी उपचाराला येते. डोंगरांत जळणासाठी लाकडें तोडतांना तिला जखम झालेली असते. वैद्यराज तिच्या जखमेवर उपचार करतात. कांही दिवस नियमाने उपचार केल्यावर तिची जखम बरी होते. आता वैद्यराजांना त्यांची फी दिली पाहिजे. ती द्यायला तिच्याजवळ काय आहे ? ती म्हणते, “वैद्यराज, तुमचे माझ्यावर अनंत उपकार झाले आहेत. त्यांची परतफेड पैशांनी करणं मला शक्य नाही. मी फार गरीब आहे. तरी पण माझ्याकडून तुमचं कांही तरी भलं व्हावं असं मला वाटतं. मला भविष्य कळतं. या भागात लवकरच एक फार भयंकर भूकंप

होणार आहे; तुम्ही शक्य तितक्या लवकर हा प्रदेश सोडून निघून जा. माझ्यावर विश्वास ठेवा." आणि ती निघून जाते.

वैद्यराजांचा प्रथम तिच्या बोलण्यावर विश्वास वसत नाही. पण तिच्या एकूण गूढ व्यक्तित्वामुळे तिची भविष्यवाणी खरीहि ठरण्याची शक्यता आहे, असे त्यांना वाटते आणि ते आपल्या कुटुंबियांसह हिगोला आपल्या नातेवाइकांकडे राहायला जातात. इकडे प्रचंड भूकंप होतो. उज्जेन ज्वालामुखी जागा होतो, समुद्राच्या लाटा डोंगरांचा आकार धारण करतात आणि शिमावारा ऋहर व त्याच्या आसपासचीं गावे उद्ध्वस्त होतात. हा सारा विध्वंस त्या नागराजाने घडवून आणलेला असतो; आणि ती सुंदर तरुणी नागीण असते हे लोकांना कालांतराने कळते.

जपानी लोककथेच्या या रोमांचकारी कल्पनालोकांत मी इतका गढून गेलों होतो की, मला आजूबाजूच्या लोकांचे भानच उरले नव्हते. इतक्यांत दुसरा एक वाफोर सरकन् आमच्या वाफोराजवळून गेला आणि क्षणभर भीतीने माझे मन शहारले. दुसऱ्याच क्षणीं मी स्वतःला सावरले. भानावर येऊन मी स्वतःशीच हसलों. आता १९७२ सालीं दिवसाढवळ्या भुताटकीची नौका (फुना-दुरेअि) कोठून येणार? पण 'जेव्हा दक्षिणेचा वारा वाहत असतो, पाऊस कोसळत असतो, अगा वेळीं अचानक भूतनौका तुमच्या नौकेसमोर येते. तिच्याशीं आपल्या नौकेचा टक्कर होणार असेच तुम्हांला वाटते, आणि ती अचानक अदृश्य होते. तिच्यावर तुम्ही लघवी केली तर तुम्हांला कांही भीति नसते. It is good to urinate on it. जोंपर्यंत ही भूतनौका तुमच्या मागे असते तोंपर्यंत तुम्हांला भिण्याचे कारण नाही. पण वान्याच्या दिशेने ती तुमच्यासमोर वेगाने धावत असेल तर तें अत्यंत अशुभ चिन्ह असते. त्याचा अर्थ असा की, तुमच्या नौकेवरील सर्व लोक पाण्यांत बुडून मरणार आहेत.' . . . हा जपानी लोकभ्रम मला आठवला; आणि खुद्द आपल्याला या शिमावाराच्या खाडीतच तसा अनुभव आल्याचे जपानी नावाड्यांनी नमूद करून ठेवल्याचे मी लोककथांच्या संदर्भांत वाचल्याचे मला आठवले. अजूनहि असे लोकभ्रम जपानांत असल्याचे माझ्या अनुभवास आले आहे. शुभाशुभ, भविष्य वगैरेचा पगडा तर पुष्कळच आढळतो. हस्तसामुद्रिक येणाऱ्या माणसाला जपानांत किती भाव आहे तें श्री. अरविद गजेंद्रगडकर यांच्या अनुभवावरून मला माहित होते. अर्थात् या सगळ्या थोतांडावर माझा स्वतःचाच विश्वास नसल्यामुळे ती कला हस्तगत करावी असा विचारहि माझ्या मनांत कधी आला नाही. तिच्या साहाय्याने मित्त जोडणे सोपें जातें हे मात्र खरें.

गायी खा आणि शूर बना ! एका खिस्ती धर्मोपदेशकाचा सल्ला

बोटीवर वेळ कसा घालवावा याचा विचार मी करूं लागलों. माझा आवडीचा छंद म्हणजे भेटतील त्या लोकांच्या मुलाखती घेणे. पण जपानमध्ये भाषेची अडचण

एवढी प्रचंड आहे की, दुभाप्याच्या मदतीशिवाय हा छंद पुरा करणे शक्यच होत नाही. परंतु आज सुदैवाने ही अडचण आपोआप दूर झाली. माझ्यासारखाच 'सुखसंवादा'चा शौक असलेले एक गृहस्थ बोटीवर होते. मी एकाकी वसलेला पाहून ते माझ्याजवळ आले आणि म्हणाले, "माझं नांव पी. पेत्रस-वाप्तिस्ता ताकेमिया ओ. एफ. एम्. (ऑर्डर ऑफ फ्रिअर्स मायनर). होक्कायदो बेटांतल्या वाक्कानाइ या अगदी उत्तरे-कडील टोकावर वसलेल्या नि सृष्टिसौंदर्यानि नटलेल्या गावांतील कॅथॉलिक चर्चचा मी पाद्री आहे. आमच्या शाळेंतल्या मुलांना ख्रिस्ती तीर्थक्षेत्रांचं दर्शन करवून आणण्यासाठी मी चाललो आहे."

होक्कायदो बेटाचें नांव ऐकतांच मीं मनांतल्या मनांत आनंदाने उडी मारली कारण माझे मित्र श्री. मुरलीधर घाटे यांना जपानांतल्या आदिवासी लोकांची माहिती मिळविण्यासाठी (किंवा त्या निमित्ताने) जपानला यावयाचें आहे. असे आदिवासी फक्त सर्वांत उत्तरेकडील - जेथे सहा महिने वर्ष असतें अशा - होक्कायदा बेटावरच आहेत. त्यांची आजची स्थिति काय आहे हें प्रत्यक्ष तेथे राहणाऱ्या माणसाकडून जाणून घेण्याची संधि आपणहोऊन चालून आली होती. म्हणून स्वतःचा थोडक्यांत परिचय करून देऊन मी ताकेमियासानना विचारलें,

"आयनू लोकांची आजची स्थिति काय आहे ?"

आयनू : धंदेवाईक आदिवासी

श्री. ताकेमियासान हसून म्हणाले, "आयनू लोक ही जपान्यांच्या जाहिरात-बार्जांची एक वाव उरली आहे. हे लोक कॉकेशस वंशाचे असून रशियन लोकांशीं त्यांचें अधिक साम्य आहे. आजचे जपानी लोक ज्या अनेक वंशांच्या मिश्रणाने बनले आहेत त्यांपैकी आयनू हे एक. आता जेमतेम दहा हजार आयनू लोक उरलेत. तरुण मंडळी नोकरीधंद्यासाठी शहरांत गेली आहेत. त्यांना यापुढेहि आपण आदिवासी म्हणून राहावें हें मंजूर नाही. म्हातारी मंडळी तेथे आहेत. शहरांतले आयनू लाकडाचीं खेळणीं बनवून आणि परदेशीं मुशाफरांना आपलीं छायाचित्रें घेऊं देऊन पोट भरतात. बाकीचे बहुतेक शेतकरी व गोपाल आहेत. होक्कायदो बेटावर मोठमोठीं कुरणें आहेत. तेथे प्रामुख्याने मांसासाठी गायी पाळण्यांत येतात. पूर्वी जपानी लोक दूध पीत नसत. अलीकडे ते दुधाचा वापर करूं लागले आहेत. त्यामुळे गायीचा उपयोग दुधासाठीहि होऊ शकतो हें त्यांना उमगलें आहे. हल्ली फार मोठ्या प्रमाणावर गायीचें दूध आणि मांस होक्कायदोमधून जपानच्या इतर बेटांकडे रवाना होत असतें."

"आमच्या देशांत अस्पृश्य आणि आदिवासी हीं ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचीं खास राखीव कुरणें आहेत. जपानमध्येहि तसेंच आहे काय ? तुमचा काय अनुभव आहे ?" मीं विचारलें.

“ ख्रिस्ती धर्माच्या दृष्टीने जपान ही बहुधा जगांतली सर्वांत अधिक खडकाळ भूमि असावी. जपानी लोकांना आपल्या परंपरागत शिंतो धर्माचा इतका भयंकर अभिमान आहे की, ते आमच्या कळपांत घायला मुळीच तयार होत नाहीत. जे येतात तेहि जुनी पितरपूजा सोडीत नाहीत. तसे मीहि थोडे ख्रिस्ती बनवले आहेत. पण एकूण धर्मातराचें प्रमाण फारच कमी, नाममात्र आहे. आता तर जपानी माणूस भौतिक सुखांच्या मागे असा कांही जीव घेऊन धावतो आहे की, त्याला धर्माचा संदेश ऐकण्याची फुरसतच मिळत नाही. त्याची गरजच त्याला भासत नाही.” ताकेमिया म्हणाले.

“ मीं असें ऐकलें आहे की, आयनू लोकांची संख्या झपाट्याने कमी होत चालल्यामुळे ते लोक जपानीं मुलें पळवून त्यांना आयनू बनवतात, किंवा त्यांना दत्तक घेतात. यांत कितपत तथ्य आहे ?” मीं विचारलें.

ताकेमिया हसून म्हणाले, “ तें सांगणें कठीण आहे. खरी गोष्ट अशी आहे की, शुद्ध आयनू असे फारच थोडे उरले आहेत. चेहऱ्यांतील वेगळेपणा – मंगोलाइड छाप – केसाळपणा (चेहऱ्यावर व छातीवर – अगावर भरपूर केस), धिप्पाडपणा वगैरे कांहीं विशिष्ट गोष्टी वगळल्यास सर्वसामान्य जपानी व आयनू लोक यांच्यांत तसा कांहीच फरक उरलेला नाही. आयनू लोकांनाहि आपलें पृथक् व्यक्तिमत्त्व टिकविण्याची इच्छा दिसत नाही. थोडा धंदेवाईक ‘इंटेरेस्ट’ उरला आहे. तोहि फार काळ टिकणार नाही. आयनूंची समस्या संपलीच आहे.”

उपासमार व गोमांसभक्षण

आता ताकेमियांची पाळी होती. त्यांनी एक मजेदार प्रश्न विचारला. ते म्हणाले, “ भारतांत एवढे लोक उपासमारीने मरतात, तर तुम्ही लोक गाथी मारून कां खात नाही ?”

कोणाहि भारतीयाला हा प्रश्न चमत्कारिक वाटेल. कांही धार्मिक वृत्तीच्या लोकांना तो अपमानास्पदहि वाटेल. मला मात्र तो गमतीदार वाटला. भारताच्या अन्न-समस्येसंबंधी परदेशांत किती चमत्कारिक समजुती प्रचलित आहेत त्याचें दर्शन त्यांच्या या प्रश्नांतून होत होतें.

मीं एखाद्या अर्थशास्त्रज्ञाचा आव आणून त्यांना म्हणालों, “ आमची समस्या मूलतः अन्नोत्पादनाची नाही. आजकाल आमच्या देशांत भरपूर अन्नधान्य पिकतें. मुबलक जमीन आहे. आधुनिक विज्ञानाचा उपयोग केल्यास आजच्या दुप्पट-तिप्पट धान्य आमच्या देशांत पिकू शकेल. पण तें धान्य विकत घ्यायला लोकांजवळ पैसा नाही, तो पैसा मिळवून देणारा रोजगार नाही. तो कसा मिळवून घ्यायचा हा खरा प्रश्न आहे. ज्याला तांदूळ-गहू विकत घेतां येत नाही तो गोमांस काय विकत घेणार ? सारांश, गोमांसभक्षणाने आमच्या उपासमारीचा प्रश्न सुटणार नाही. गाथी पाळायच्या तर

चारा हवा. त्यासाठी पावसावर - पाण्यावर अवलंबून राहावे लागेल. आमच्याकडे तुमच्यासारखा वर्षभर आणि हमखास पाऊस पडत नाही. एखाद्या वर्षी अवर्षण पडले तर माणसांप्रमाणेच गुरांवरहि उपासमारीची पाळी येते. शिवाय अन्नधान्याची तूट भरून काढायला आमच्याकडे समुद्र, नद्या, सरोवरे यांतून भरपूर मासे आहेत. पण मासेहि धान्यापेक्षा स्वस्त मिळत नाहीत.”

आम्ही तोक्यांत होतो तेव्हा बिहारांत दुष्काळ पडून भूकवळी झाल्याचें वृत्त जपानी वृत्तपत्रांत भडकपणें प्रसिद्ध झालें होतें. भारताचें दारिद्र्य, अज्ञान, दुफळी वगैरे गोष्टी व्यक्त करणाऱ्या वातम्या जपानी वृत्तपत्रांतून भरपूर येतात. चांगल्या गोष्टींच्या वातम्या मात्र कोणी छापत नाहीत. बिहारमधील भूकवळीसंबंधी पाटण्याचे श्री. दुर्गाप्रसाद शर्मा यांना मी विचारलें तेव्हा ते म्हणाले, “ ही सारी काँग्रेसमधील लाथाळीची किमया आहे. अधिकारारूढ काँग्रेस गटाला बदनाम करण्यासाठी त्याच्या विरुद्ध गटाने उठविलेली ती आवई आहे. भूकवळी वगैरे सब झूट आहे.”

परंतु ताकेमियासान गोमांसभक्षणाचा आपला मुद्दा इतक्या सहजासहजी सोडायला तयार नव्हते. त्यांनी दुसऱ्या बाजूने हल्ला चढविला. ते म्हणाले, “ तुम्ही हिंदु लोक गोमांस खात नाही, म्हणूनच इतके दुबळे आहांत. तुम्ही आमच्यासारखे गोमांस खाऊं लागलांत - कारण आम्हीहि पूर्वी गोमांस खात नव्हतो, तेव्हा तुमच्यासारखेच कमकुवत होतो - तर आमच्यासारखेच बलिष्ठ व्हाल.”

यावर मी हसून म्हणालों, “ पाकिस्तानचे मुसलमान भरपूर गोमांस खातात. पण ते कांही आमच्यापेक्षा जास्त बलिष्ठ आहेत असें गेल्या भारत-पाक युद्धाने सिद्ध झालें नाही. गोमांसाची गोष्ट राहूं द्या; आमच्याकडे लिंगायत जातीचे पहिलवान फार ताकदवान आणि दमदार समजले जातात. ते तर शुद्ध शाकाहारी असतात. मांसाहार आणि शारीरिक सामर्थ्य यांचें समीकरण आता कालबाह्य ठरलें आहे.

“ शिवाय गोमांसभक्षणाने उपासमार टळूं शकेल हा तुमचा मुद्दा वांगला देशाने खोटा ठरविला आहे. तेथील मुसलमान गोमांस खातात. पण तेथेहि आमच्यासारखीच उपासमारीची स्थिति अधूनमधून निर्माण होत असते. तेव्हा उपासमारीच्या प्रश्नाकडे जरा अधिक सखोलपणें पाहायला तुम्ही शिकलें पाहिजे.”

तरी पण त्यांच्या डोक्यांतून अजून गाय कांही जात नव्हती. बहुधा त्यांनी फक्त एवढ्याच बाजूचा विचार केला असावा. ते म्हणाले, “ तुम्ही लोक अजूनहि गायीला पवित्र मानतां काय ?”

“ खरें विचाराल तर नवा सुशिक्षित, शहरी समाज गायीला पवित्र वगैरे कांही मानत नाही. आमचे अर्थशास्त्रज्ञ गोहृत्येचा निर्भीडपणें पुरस्कारहि करतात. कांही तरुण गोमांसभक्षण निषिद्ध मानीत नाहीत - विशेषतः परदेशामध्ये. पण सर्वसामान्य जनता अजून गोभक्त आहे. तिची गोभक्ति तशी बरबरची आहे. गाय परवडेनाशी झाली की शेतकरीहि ती कसायला विकण्यास मागेपुढे पाहत नाही.

“पण ही झाली सद्यःस्थिति. भारतांत गाय पवित्र कां मानली गेली याचें कारण तुम्ही समजून घेतलें पाहिजे. तें अगदी साधें व उघड आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश होता व अजूनहि आहे. आमची शेती मुख्यतः बैलांवर अवलंबून होती आणि हे बैल आम्हांला गायीपासून मिळत होते. तिच्याविषयीच्या कृतज्ञतेचें प्रतीक म्हणून आम्ही गोमांस निषिद्ध मानलें. शिवाय ज्या पशूंच्या सान्निध्यांत आमचा शेतकरी अहोरात्र असतो त्यांच्याविषयी त्याच्या मनांत इतका जिव्हाळा निर्माण होतो की, त्यांना मारून खाण्याची कल्पनाच त्याला सहन होत नाही. हा साधा माणुसकीचा प्रश्न आहे. गोमांसभक्षक मुसलमानहि आपल्या घरची गाय मारून खाण्यास कधीहि तयार होत नाही, हें मला माहित आहे. दूर कशाला, तुम्ही जें कुत्रें किंवा मांजर पाळतां. त्याच्यावर मुलासारखें प्रेम करतां, त्याला तुम्ही उगीच, खाण्यासाठी ठार माराल काय ?”

या प्रश्नाने ताकेमियांना चांगलेंच पेचांत टाकलें. ते गडबडून उत्तरले, “कुल्या-मांजराचें मांस चवीला चांगलें नसतें. म्हणून आम्ही त्यांना मारत नाही. पण तें पिसाळलें तर आम्ही अवश्य मारूं.”

मी म्हणालों, “हें कांही उत्तर झालें नाही. तुमची शेती आता यत्नाधारित झाल्यामुळे आणि दुधासाठी गुरें पाळण्याची वैयक्तिक प्रथा नष्ट झाल्यामुळे तुमचा पशुसृष्टीशीं असलेला संबंध जवळजवळ संपला आहे. त्यामुळे तुम्हांला या प्रश्नांतील नाजूकपणा नीट आकलन होऊं शकत नाही. पण ज्या प्राण्यावर तुम्ही प्रेम करतां त्याला पोटासाठी ठार मारणें तुमच्या मानवतेतहि वसणार नाही.”

इतक्यांत बोट किनाऱ्याला लागली आणि आम्हीं एकमेकांचा निरोप घेतला. ताकेमियांना माझा युक्तिवाद पटला असेल आणि त्यांचें मतपरिवर्तन झालें असेल असें समजण्याइतका मी भोळा नक्कीच नाही. पण आपण भारतीय लोकांसंबंधी, त्यांच्या मागसलेपणाविषयी ज्या कल्पना मनाशीं वाळगल्या होत्या त्या कांही सर्वस्वीं बरोबर नव्हत्या, एवढी पुसटशी जाणीव त्यांना अवश्य झाली असावी, असें त्यांच्या चेहऱ्यावरून मला वाटलें. भारताविषयी सद्भाव वाळगणाऱ्या लोकांमध्येहि भारतीय जीवनाविषयी कशा चमत्कारिक समजुती प्रचलित असतात याचें दर्शन त्यांच्या द्वारे मला झालें, याबद्दल मीं त्यांचे आभार मानले. त्यांच्याकडून होक्कायदो बेटाविषयी. आणि विशेषतः आयनू लोकांविषयी जी माहिती मला मिळाली त्याबद्दलहि माझ्या मनांत कृतज्ञतेची भावना निर्माण झाली.

भुसभुशीत मातीचे डोंगर

जपानला यावयास निघण्याच्या थोडे दिवस आधी दक्षिण जपानांत भयंकर पावसामुळे दरडी कोसळल्या व त्याखाली सापडून अनेक माणसें प्राणांस मुकल्याचें वृत्त प्रसिद्ध झालें होतें. तें वृत्त वाचून घरची मंडळी जरा अस्वस्थहि झाली होती. पण

मी त्यांची समजूत घालण्यासाठी म्हणालों होतो, “क्यूशू बेटाच्या दक्षिण-पश्चिम कोपऱ्यांत ही घटना घडलीय. तिकडे आम्ही कशाला जातोय ? आमचा प्रवास होणू बेटांतच होणार. ” अर्थात् हें कांही मी मुद्दाम खोटें बोललों नव्हतों. ज्याप्रमाणे भारतांत घाईगदीने येणारे प्रवासी ताजमहाल, अजिंठा-वेरूळ, सांची, कोणार्क यांसारखीं कलाक्षेत्रें किंवा मुंबई, दिल्ली, कलकत्ता, मद्रास यांसारखीं शहरेंच पाहतात, त्याप्रमाणे आम्ही जपानांत बहुधा मोठमोठ्या शहरांनाच भेटी देऊं अशी माझी कल्पना होती. परंतु आम्हांला जास्तींत जास्त शांतिस्तूप दाखविण्याच्या दृष्टीने आमच्या दौऱ्याचा कार्यक्रम आखला असल्याचें येथे आल्यावर माझ्या लक्षांत आलें. मला तें एका परीने इष्टहि वाटलें. कारण नुसतीं शहरें पाहण्यांत कांहीच गंमत नसते. लंडन, न्यूयॉर्क, तोक्यो व मुंबई यांचा तोंडावळा जवळजवळ सारखाच असतो. त्यांत पृथगात्मता अशी क्वचितच आढळते. म्हणून नुसतीं जपानी शहरें पाहण्यांत मला स्वारस्य नव्हतें. त्या-ऐवजी ग्रामीण प्रदेश व ज्या भागांत परदेशी लोक सहसा फिरकत नाहीत तो भाग पाहण्याची संधि आपल्याला मिळावी असें मनोमन वाटत होतें. योगायोगाने ही इच्छा पूर्ण झाली. आमचा दौरा आता शहरांपासून दूर, खेड्यापाड्यांतून व डोंगरदऱ्यांतून सुरू झाला आहे.

समुद्र ओलांडून आम्ही जसजसे होंदीकडे येऊं लागलों तसतसे पावसाने व वादळाने कांही दिवसांपूर्वी घातलेल्या थैमानाचें चित्र आमच्या नजरेसमोरून प्रत्यक्षपणें सरकूं लागलें. ही प्राणहानि व वित्तहानि कशी झाली याचाहि उलगडा झाला. जपानांतील डोंगर मुख्यतः लाल-पिवळ्या मातीचे असून त्या मातीत अधूनमधून प्रचंड शिळा व दगडगोटें असतात. सामान्यतः डोंगरांवर दाट झाडी असते. यामुळे नेहमीच्या पावसाचा विपरीत परिणाम त्यावर होत नाही. परंतु सतत व मुसळधार पाऊस पडला की, पाणी डोंगराच्या पोटांत शिरतें आणि बाहेर पडतांना आपल्या बरोबर माती वाहून आणतें. ही माती सरकली की दगड-धोंडे भराभर खाली कोसळतात, आणि खाली असलेल्या घरांचा व माणसांचा चुराडा करतात. या डोंगरांच्या पायथ्याशीं घरे आहेत. ज्यांचीं शंभर वर्षे भरली असतील त्यांच्यावर या दरडी कोसळतात. अशीं जमीनदोस्त झालेलीं घरे आम्हांला पाहावयास मिळालीं.

हा धोका बहुतेक सर्वच डोंगरांच्या बाबतींत असतो. पण जेथे डोंगराच्या कडे-कडेने रस्ता गेलेला असतो तेथे तर तो विशेष असतो. या कायमच्या धोक्यापासून संरक्षण करण्याची एक युक्ति जपानी लोकांनी शोधून काढली आहे. अशा डोंगरांच्या रस्त्याच्या बाजूकडील भागांत थोड्या थोड्या अंतरावर पोकळ लोखंडी नळ्या (आपल्याकडील पाण्याच्या नळाच्या आकाराच्या) खुपसून ठेवतात. या नळ्यांतून डोंगरांत झिरपलेलें पाणी बाहेर वाहून जातें आणि माती हलत नाही. शिवाय कांही ठिकाणीं या भागावर वारीक लोखंडी जाळीहि बसविलेली असते आणि तिच्यावरून सिमेंटचें प्लॅस्टर केलेलें असतें. यामुळे रस्त्याकडेच्या दरडी सहसा कोसळत नाहीत.

ही व्यवस्था पाहिल्यानंतर माझ्या मनांत विचार आला, पुण्या-मुंबई दरम्यानच्या घाटांत अशी तरतूद केल्यास पावसाळ्यांत दरडी कोसळल्यामुळे आगगाड्यांची जी खोटी होते ती होणार नाही.

जपानी पद्धतीची खोली

होंदो हें लोकसंख्येच्या दृष्टीने अगदीच लहान शहर आहे. जेमतेम चाळीस हजार लोकवस्तीचें. पण विस्तार खूप मोठा आहे. आमचें हॉटेल मात्र खूपच भपकेदार आहे. या खेपेला आम्हांला जपानी पद्धतीची खोली मिळाली आहे. क्षेत्रफळ दहा चट्या. जमिनीवर बसूनच खाणेंपिणें करावयाचें. मध्यभागी वीतभर उंचीचें मोठ्या चौरंगासारखें मेज आहे. त्याच्या चार बाजूंना बसण्यासाठी फोमच्या चौकोनी उशा आहेत. दिवसा आडवें व्हावयाचें असल्यास चट्यांवरच व्हावयाचें. पादत्राणें बाहेर काढावयाचीं असल्यामुळे चट्या मळत नाहीत व म्हणून त्यावर झोपण्यास अथवा बसण्यास संकोच वाटत नाही. रात्रीं मधलें मेज उचलून ठेवतात आणि दोन गाद्यांचें अंथरूण तयार करून देतात. जपानी लोक सामान्यतः ठेंगणे असल्यामुळे या गाद्या तोकड्या वाटतात. पांघरण्याच्या रजया तर फारच आखूड आहेत. परंतु सुदैवाने डास वगैरे नसल्यामुळे तोंडावरून पांघरूण घ्यावें लागत नाही. रजईने छातीपर्यंतचें शरीर झाकलें तरी पुरें होतें. अंथरूण-पांघरूण ठेवण्यासाठी भितींत कपाटें आहेत. त्यामुळे खोलींत अजीवात पसारा होत नाही.

जपानी पद्धतीचा टब जरा वेगळा असतो. पाश्चात्य पद्धतीचा टब पांच-सहा फूट लांब असतो, तर हा एखाद्या हौदासारखा खोल असतो. तीन फूट लांब-रुंद आणि तीन-चार फूट खोल. त्यांत नळाचें गरम पाणी भरून घ्यावयाचें आणि बाहेर बसून टबांतील पाणी भांड्याने घेऊन प्रथम अंग स्वच्छ धुवावयाचें. मग टबांत उतरावयाचें. अंगांतून घामाच्या धारा निघूं लागल्यावर बाहेर यावयाचें आणि साबण लावून टबांतील पाणी भांड्याने घेऊन पुनः अंग स्वच्छ करावयाचें. हिवाळ्यांत हें स्नान आल्हाददायक वाटत असलें पाहिजे. पण सध्या कडक उन्हाळा चालू असल्यामुळे या स्नानांत तशी गंमत वाटत नाही. या पद्धतींत एकच फायदा दिसतो. तो असा की, टबांतील पाणी घाण होत नसल्यामुळे एकाची आंघोळ झाल्यावर त्याच पाण्याने दुसरी व्यक्ति आंघोळ करूं शकते.

अर्थात् मी माझे कपडे स्वतःच धूत असल्यामुळे एका खोलीत एकापेक्षा अधिक लोक असतात तेव्हा त्या कामासाठी टबाचा उपयोग करतां येत नाही, ही माझ्या दृष्टीने अडचण आहे. मग मला वाँशबेसिनमध्ये कपडे धुवावे लागतात. खादीचा झब्बा व सुरवार वाँशबेसिनमध्ये नीट धुतली जात नाही. त्यासाठी टबच अधिक उपयुक्त असतो.

नेताजींच्या भक्ताचा गहिवर

सायंकाळीं होंदो स्तूप समितीच्या वतीने स्वागत-भोजन झालें. होंदो नगरपालिकेचे महापौर या समितीचे अध्यक्ष आहेत. समितीच्या वतीने आम्हां पाहुण्यांना एक शोभेचा, रेशमाने गुंफलेला चेंडू व एक लहान नेकलेस भेट म्हणून देण्यात आली. फुजि इ गुरुजी व काकासाहेब यांचीं औपचारिक भाषणें झालीं. गुरुजींनी मला भजन म्हणण्यास सांगितलें. वस्तुतः स्तूपाच्या उद्घाटनाच्या धार्मिक समारंभांत भजन गाण्याची इच्छा मीं व्यक्त केली होती. परंतु त्यांना बौद्ध धार्मिक विधींत हिंदु पद्धतीचें भजन-गायन पसंत नसावें; म्हणून त्यांनी मला या वेळीं गायला सांगितलें. जपानी कानांना भारतीय लयीचे सूर विशेष परिचित नाहीत. सिनेसंगीत किंवा संचलनगीतांसारखीं सोप्या ठेक्यांत गायिलीं जाणारीं गाणीं त्यांना विशेष प्रिय आहेत. पण तसलीं गाणीं मला येत नाहीत, आवडतहि नाहीत. म्हणून 'ऐसी कुदरत तेरी साहिव' हें पलटूदासाचें भजन मीं म्हटलें. श्रोत्यांना तें कितपत पसंत पडलें कोण जाणे; पण ते सूर ऐकून इंडियन नॅशनल आर्मी ऊर्फ आझाद हिंद फौजेतील आकिरा साकाइ नांवाच्या एका गृहस्थांना जुने दिवस आठवले. सुभाषबाबूंच्या आठवणीने ते गहिवरले आणि त्यांनी त्या काळांतील आपल्या कांही आठवणी सांगितल्या. भारतीय व जपानी लोकांमध्ये त्या काळांत जे स्नेहसंबंध निर्माण झाले होते, त्यांचें त्यांनी वर्णन केलें; आणि शेवटीं ते म्हणाले, "भारताने आम्हांला भगवान् बुद्ध दिला आहे. आपण त्यांना आपल्याजवळ असणारा जादा तांदूळ कां देऊ नये?" भारतांतील दुष्काळाच्या बातम्यांनी जपानी जनता किती अस्वस्थ झाली आहे, त्याची कल्पना या उद्गारांवरून यावी.

बंगाली सुरावट

शेवटीं आम्हांला आमाकुसा प्रदेशाचीं कांही लोकनृत्यें दाखविण्यात आलीं. जपानच्या सर्वच नृत्यांप्रमाणे या नृत्यांतहि पंख्याचा वापर केलेला होता. परंतु एरवी त्यांत विशेष कांही नव्हतें. या नृत्यांना जें पार्श्वसंगीत दिलें होतें त्याचे सूर मला बंगाली लोकगीतांच्या सुरांसारखे वाटले. जपानी संगीत ऐकतांना मला राहून राहून बंगाली व कर्नाटक संगीताच्या सुरांचीं आठवण होते.

कोणासंबंधी वाईट बोलूं नये !

गांधीजींच्या झोपडींतील तीन जपानी माकडें आता जगप्रसिद्ध झालीं आहेत. वाईट पाहूं नका, वाईट ऐकूं नका व वाईट बोलूं नका असा संदेश देणारीं हीं माकडें डोळे, कान व तोंड बंद करून घेतात. जपानी माणसें या आदेशाचें पालन तंतोतंत करीत असावींत असें वाटतें. इतरांसंबंधी चांगलेंच बोललें पाहिजे, असें जणू त्यांना वाळकडू मिळालेलें असावें.

आज पुनः त्याचा प्रत्यय आला.

काकासाहेबांबरोबर खास मोटारींतून प्रवास करण्यांत मला विशेष गोडी नाही. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांपासून आपण वेगळे पडतो आणि त्यांच्याशीं गप्पा-गोष्टी करतां येत नाहीत. आज सकाळीं लोकसंपर्क साधण्याची एक संधि मिळाली व मी ती तत्परतेने घेतली. गुरुजींच्या सत्संगाचा लाभ मिळावा म्हणून कांही भिक्षु व भक्त एका स्वतंत्र बसमध्ये प्रवास करीत आहेत. (भिक्षूंमध्ये भिक्षुणींचाहि समावेश आहे, असें मला वाटतें. सर्वांचे कपडे सारखे आणि सर्वांनी मुंडन केलेले असल्यामुळे भिक्षु कोणता व भिक्षुणी कोणती हें आम्हांला ओळखतां येत नाही !) समुद्र ओलांडल्यावर मी बसमध्ये जाऊन बसलों आणि एका भिक्षूला व्ही. आय. पी. मोटारींत बसण्याची विनंती केली. त्याला तो आपला बहुमान झाल्याचा आनंद वाटला असावा, असें मी त्याच्या चेहऱ्यावरून ताडलें. इंग्रजी किंवा हिंदी येणाऱ्या भिक्षूजवळ वसल्याखेरीज या फेरबदलाचा कांही उपयोग होणार नव्हता. म्हणून मी राजगृह (विहारमधीर राजगीर) येथे शांतिस्तूपाचें काम करीत असलेल्या नारिमात्सुसान नांवाच्या तरुण भिक्षूजवळ जाऊन बसलों. तो मोट्या आस्थेने भोवतालच्या प्रदेशाचें वर्णन करून सांगू लागला.

मध्येच त्याने मला विचारलें, “ तुम्हांला जपान कसा वाटला ? ”

“ फारच सुंदर ! मला फार आवडला. ” मी म्हणालों, “ जितका इथला निसर्ग सुंदर आहे तितकीच इथलीं माणसंहि चांगलीं आहेत. आता तुमचा अनुभव सांगा. तुम्ही भारतांत राहिला आहांत. तुम्हांला भारत कसा वाटला ? ”

“ मलाहि भारत फार आवडला. पण तिथल्या निसर्गपेक्षाहि जास्त मला भारतीय लोक आवडले. ” नारिमात्सुसान म्हणाला.

“ कशामुळे आवडले ? ” मीं विचारलें.

“ भारतीय लोक भाविक आहेत. ते देव मानतात. प्रार्थना करतात. ” त्याने सांगितलें.

“ पण भारतांतले लोक गलिच्छ आहेत, अडाणी आहेत, अप्रामाणिक आहेत, भीक मागतात, चोऱ्या करतात, असा त्यांचा जगभर वध्ना झालाय ना ? ” मी त्याच्या तोंडून अनौपचारिक सत्य वदविण्याचा प्रयत्न करूं लागलों.

“ मी तसं म्हणणार नाही. कारण भारतीय लोकांमधील हे सारे दुर्गुण दारिद्र्यामुळे आलेले आहेत आणि हें दारिद्र्य तुमच्यांतल्या आर्थिक विषमतेनं निर्माण केलेंय. ही आर्थिक विषमता नाहीशी झाली तर दारिद्र्यहि नाहीसं होईल आणि लोकांमधील हे दोषहि जातील. ” तो म्हणाला.

“ पण आमच्या उलट जपानी लोक उद्योगी आहेत, स्वच्छ आहेत, सुशिक्षित आहेत, प्रामाणिक आहेत, हुशार आहेत, स्वाभिमानी आहेत. त्यांचं आम्हांला

कौतुक वाटतं. ” त्याला वादविवादांत ओढण्यासाठी मी म्हणालों. पण नारिमात्सु कांही कच्च्या गुरूचा चेला नाही. तो म्हणाला,

“ पण त्यांचे हे सारे सद्गुण आमच्या दृष्टीनं व्यर्थ आहेत. कारण ते देवाला विसरले आहेत, प्रार्थना करीत नाहीत, चैनबाजींत मशगुल आहेत, नुसत्या भपक्याच्या मार्गे लागले आहेत. हा विनाशाचा मार्ग आहे. ”

मीं कपाळावर हात मारला आणि स्वतःचा पराभव मनाशीं कवूल केला. विद्यापीठांत शिक्षण घेणारा हा तरुण बुद्ध भगवानांच्या शांतीच्या संदेशाचा प्रसार करण्यासाठी शिक्षण सोडून बाहेर पडला आहे. त्याने आपले गोरेपान कोवळे दंड मेणवत्तीच्या ज्योतीने भाजून घेऊन संन्यासाची दीक्षा घेतली आहे. बौद्ध धर्मांत संन्यासाश्रमांतून गृहस्थाश्रमांत प्रवेश करण्यास तशी कांही अडकाठी नाही. क्वचित् कांही संन्यासी गृहस्थाश्रमी बनतातहि. पण नारिमात्सूला हें मान्य नाही. तो प्रखर त्यागवादी आहे. भारत ही त्याची धर्मभूमि आहे. तिच्याविषयी एकहि वाईट शब्द बोलण्यास त्याची जीभ तयारच होत नाही. भारताविषयी एवढी श्रद्धा कदाचित् भारतीयांमध्येहि आढळणार नाही !

पाचिनको

पाचिनको हा जपानमधील आजचा अत्यंत लोकप्रिय व शिष्टसंमत जुगार आहे. (पाचिन म्हणजे झटक्यासरशी खटका दावणें, नेमबाजी करणें) याला इंग्रजींत 'पिनबॉल गेम' असें म्हणतात. एका उभ्या कपाटांत कांही छिद्रें व खिळे असतात. त्यांत लहानशा गोटीच्या आकाराची लोखंडी गोळी टाकून खटका दावावयाचा की ती गोळी वर-खाली फिरूं लागते. तिला विशिष्ट छिद्रांत पोचवली की, त्यायोगें वऱ्याचशा गोळ्या बाहेर येतात. ती त्या विशिष्ट छिद्रांत न जातां दुसऱ्या छिद्रांत गेली की वाया जाते. पत्यांतील 'पेशन्स' किंवा बुद्धिवळाचा डाव खेळण्यांत लोक जसे रंगून जातात तसे या पाचिनकोंत जपानी लोक - आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष - रंगून गेलेले दिसतात. नुसत्या तोक्यो शहरांत पाचिनकोचीं ३,६०० दुकानें किंवा अड्डे आहेत. एकेका अड्ड्यांत त्याच्या आकाराप्रमाणे डझनावारी पाचिनको यंत्रें असतात, आणि तें यंत्र आपल्या ताब्यांत यावें म्हणून शौकीन मंडळी रांगा लावून उभी असतात. जपानी माणसाच्या समृद्ध जीवनांत निर्माण झालेल्या पोकळीचे हा जुगार निदर्शक आहे, असें श्री. इचिरो कावासाकी यांचें मत आहे, तं खरें वाटतें. जपानमध्ये चित्रपट पाहायला जितके लोक जातात त्याच्या तिप्पट लोक पाचिनकोत रस घेतात, आणि या अड्ड्यांना मिळणारा नफा मोठमोठ्या डिपार्टमेंट स्टोअर्सना मिळणाऱ्या नफ्यापेक्षा जास्त असतो, असें डॉन ब्रिगजच्या तोक्यो गाइडमध्ये नमूद करण्यांत आलें आहे. जगांतील वास्तव स्थितीकडे पाठ फिरवून पलायनवादाचा आश्रय घेण्याचा हा मार्ग आहे, हें डॉन ब्रिगजलाहि मान्य आहे.

शंभर येन देऊन सुमारे पन्नास गोळ्या विकत घ्यावयाच्या आणि त्या संपेपर्यंत किंवा यंत्रांतून भरपूर गोळ्या बाहेर पडेपर्यंत खेळावयाचें. अमुक इतक्या गोळ्या जमल्या की त्याच्या बदली रोख रकमेऐवजी बॉलपेन, चेंडू, खाद्यपेयांचे डबे वगैरे वस्तु अड्ड्याच्या मालकाकडून मिळतात. या वस्तूंची फेरविक्री करण्याची सोयहि शेजारच्या दुकानांत असते. कांहीं सराईत व पटाईत पाचिनको जुगारी या जुगारांतून दररोज साठ-सत्तर रुपये मिळवून त्यावरच आपला चरितार्थ चालवितात. परंतु सामान्यतः वेळ घालविण्याचें एक साधन ऊर्फ 'कालनाशक यंत्र' या दृष्टीनेच बहुतेक लोक पाचिनकोकडे पाहतात.

हें सारें लिहिण्याचें कारण असें की, आमच्या हाँटेलांत अशीं पाचिनको यंत्रें वसविलेलीं आहेत. फरक एवढाच की तीं नुसतीं वेळ घालविण्यासाठी आहेत. यंत्रांत दहा येनचें नाणें टाकलें की दहा-वीस गोळ्या बाहेर येतात. त्या घेऊन खेळत बसावयाचे. तुम्ही कितीहि गोळ्या जिंकल्यात तरी तुम्हांला त्यांचें इनाम किंवा मोबदला देणारा कोणी तेथे नसतो. मला पांच-दहा मिनिटांतच त्याचा कंटाळा आला; आणि तासन् तास खेळत बसणाऱ्यांची मनांत कीव करून मीं त्या गोळ्या जवळच्या मुलाला देऊन टाकल्या. तो तेवढ्यानेच खूश झाला.

जलचरसंग्रहालयांत

आज सकाळीं येथील प्रख्यात जलचरसंग्रहालय (अँक्वेरियम) पाहिलें. आपण सामान्यतः अँक्वेरियमसाठी मत्स्यालय हा शब्द वापरतो. पण अँक्वेरियममध्ये कांही नुसते मासेच नसतात. खेकडे, पाणसाप, कासवें, सुसरी, सील वगैरे अन्य जलचरहि असतात. म्हणून मीं त्याला जलचरसंग्रहालय म्हटलें आहे. या संग्रहालयाचें वैशिष्ट्य असें की, तें समुद्रांतच बांधलेलें आहे. त्याच्या तळघरांत आपण प्रवेश करतो तेव्हा प्रत्यक्ष समुद्राच्या पोटांतच उतरतो. भितींना काचा वसवून समुद्रांत विहार करणारे जलचर पाहण्याची सोय केली आहे. विविध रंगांचे मासे, खेकडे वगैरे आपल्याला दिसतात. इतक्यांत दोन मुली पाणबुड्याचा पोशाख घालून (ऑक्सिजनच्या मुखवट्यासह) त्या जलचरांबरोबरच पोहत एक फेरी मारतात तेव्हा तींहि अद्भुत जलचरेंच आहेत असा भास होतो. या मुली पाण्यांतच वसून न्याहारीहि करून दाखवितात. त्याची गंमत वाटते. या संग्रहालयाला दहा कोटि येन खर्च आला आहे.

परंतु या संग्रहालयांतील सर्वांत मोठें आकर्षण म्हणजे सील या प्राण्याकडून करवून घेतले जाणारे कसरतीचे प्रयोग हें होय. सील हा डुकरासारखा दिसणारा जलचर प्राणी आहे. तो माशाच्या जातीचा नव्हे. त्याचें धूड एवढें अवजड असतें की तें उचलून हा प्राणी कसा वावरत असेल याचें आश्चर्य वाटतें. याचें जपानी नांव 'आशिका' (सागरी सिंह) असें आहे. बाहेरच्या उघड्या समुद्रांत या प्राण्याकडून

त-हेत-हेचे खेळ करवून घेतले जातात. तो आपल्या नाकाने पाण्याच्या पृष्ठभागावर टाकलेला मोठा चेंडू वर उडवितो, पाण्यांत फेकलेले फुगे तोंडांत धरून मालकाकडे आणून देतो, जिना चढून दाखवितो, मालकाने फेकलेली प्लॅस्टिकची कडी वरच्या वर झेलून गळ्यांत घालून घेतो; आणि अशाच गमतीजमती करून दाखवितो. मात्र एक प्रकार करून झाला की, त्याला लगेच खाऊ द्यावा लागतो. पाव, विस्कट, चॉकोलेट यांसारखा तो खाऊच त्याला कसरत करण्याची प्रेरणा देत असावा.

सग्रहालयाच्या वरच्या भागांत एक शानदार उपाहारगृह असून त्यांत जपान-च्या ख्रिस्ती इतिहासातील कांही गोष्टी प्रदर्शनादाखल ठेवल्या आहेत. त्यांतील क्रूसावर बसविलेली बुद्धाची मूर्ति आणि अवलोकितेश्वरा (कान्फोन) सारखी दिसणारी मेरीची करुणावतार मूर्ति या उल्लेखनीय आहेत. जपानमध्ये ख्रिस्ती धर्मावर संकट कोसळलें असतां त्यापासून आपला व आपल्या धर्माचा वचाव करण्यासाठी जपानी ख्रिश्चनांनी ज्या युक्त्या योजल्या होत्या त्यांची कल्पना या शिल्पांवरून येते.

ख्रिस्ती धर्मगुरूची उदार भूमिका

आज येथील टेकडीवरील शांतिस्तूपाचें उद्घाटन झालें. तेथून सभोवतालचा समुद्र व टेकड्यांनी युक्त असलेला परिसर फारच सुंदर दिसत होता. परंतु माझ्या लक्षांत आजच्या उद्घाटनसमारंभाची आठवण वेगळ्याच कारणासाठी राहिल. तें कारण म्हणजे होंदोच्या कॅथॉलिक चर्चचे धर्मगुरू रेव्हरंड एडवर्ड एफ. डाकिन यांचें मनमोकळें सहभागित्व. आम्ही हिंदु लोक इतर धर्मीयांच्या धार्मिक कार्यक्रमांत मुक्त मनाने भाग घेऊं शकतो. कोणत्याहि धर्माच्या प्रतीकासमोर मान लवविण्यास आपल्याला संकोच वाटत नाही. इतर धर्माच्या अनुयायांच्या बाबतींत तसें सहसा घडत नाही. आपल्या धर्माखेरीज इतर धर्माच्या प्रतीकांसमोर मान तुकविण्यास ते सहसा तयार होत नाहीत. यामुळे फादर डाकिन यांनी जेव्हा शांतिस्तूपाच्या प्रार्थनेत भाग घेतला, इतरांप्रमाणे स्तूपाला पुष्पगुच्छ अर्पण केला, गुडघे टेकून बुद्धाच्या मूर्तीला व फुजिइ गुरुजींना प्रणाम केला, धूपदाणींत चंदनाचा भुसा टाकला व इतर सारे सोपस्कार सर्वांप्रमाणेच केले तेव्हा मला थोडें आश्चर्यहि वाटलें आणि त्यांच्यावद्दल आदरहि निर्माण झाला. सामान्यतः कॅथॉलिक लोक धार्मिक बाबतींत फारच कट्टर असतात. त्यांत पुनः फादर डाकिन हे विगरजपानी, गोऱ्या कातडीचे ऑस्ट्रेलियन. या पार्श्वभूमीवर त्यांची सहिष्णुता विशेषच उठून दिसते. होंदोतील ख्रिस्तेतर मंडळींणीं, झेन, शितो, बौद्ध वगैरे सर्वच धर्मांच्या पुरोहितांशीं त्यांचे स्नेहाचे संबंध आहेत. आपल्या कार्यक्रमांना ते या लोकांना आग्रहाने बोलावतात व आपण त्यांच्या कार्यक्रमांना आवर्जून हजर राहतात. स्वाभाविकपणेच माझी त्यांच्याशीं दोस्ती झाली.

ख्रिस्ती धर्ममंदिराच्या आवारांत

या दोस्तीचा चांगला उपयोगहि झाला. त्यांनी आम्हांला स्वतःच्या मोटारींतून आपलें छोटेंसें चर्च दाखविण्यास नेलें व त्या आवारांत असलेली, सर्वधर्मीय मुलांसाठी असणारी वालवाडीहि दाखविली. पण मला आकर्षण वाटलें तें त्या आवारांत असलेल्या मेरी व तिचा निःसीम भक्त यांच्या प्रतिकृतीचें. फ्रान्समधील लूर्द (Lourdes) येथील मेरीची गुहा, तिची भक्तीण, छोटेंसें तळें, आजूबाजूची झाडी वगैरे सर्व गोष्टी येथे जशाच्या तशा प्रस्तुत करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यांत आला आहे.

ख्रिश्चनांचें बंड

इ. स. १५६९ सालीं पोर्तुगीज जेसुईट पाद्री फादर आलमीदा नागासाकी-हून आमाकुसा बेटांवर आला व त्याने धर्मप्रचारास सुरुवात केली. (आमाकुसा हा अनेक लहानमोठ्या बेटांचा समुदाय आहे.) हळूहळू येथील ख्रिस्तानुयायांची संख्या इतकी वाढली की या बेटांना ख्रिस्ती बेटें असें संबोधण्यांत येऊं लागलें. ख्रिस्ती धर्म जपानी समाजाच्या एकतेला सुख लागू लागला अशी भीति त्या वेळच्या तोकुगावा राज्यकर्त्यांना वाटली आणि त्यांनी ख्रिस्ती धर्म बेकायदा ठरविला. गोव्यांत पोर्तुगीजांनी हिंदूंचे व जशा प्रकारचे अत्याचार केले तितके व तशाच प्रकारचे अत्याचार तोकुगावा पेशव्यांनी (शोगूननी) या भागांतील ख्रिस्ती लोकांवर केले. या अत्याचारांचें वर्णन फादर डाकिन जेव्हा मला ऐकवूं लागले तेव्हा मी त्यांना म्हणालों, “ हें आम्हांला कांही नवीन नाही. तुमच्या धर्मबांधवांनी गोव्यात केलेल्या अत्याचारांची भयंकर कहाणी यापेक्षाहि उद्देगजनक आहे; आणि तेथून हिंदूंनी जसे जीव मुठींत घेऊन, लपतछपत, बाह्यतः ख्रिस्ती असल्याचें भासवत स्वतःच्या प्राणांचें व धर्माचें रक्षण केलें तसेंच येथील जपानी ख्रिस्त्यांनी केलें. किती विलक्षण साम्य आहे यांत ! पोर्तुगीजांनी गोव्यांत केलेल्या पापांचें फळ येथे निरपराध जपान्यांना भोगावें लागलें, अत्याचार करणारे सहीसलामत निसटले, एवढीच खेदाची गोष्ट आहे. ” फादर डाकिन माझ्याकडे आश्चर्याने पाहतच राहिले. जपानी शिष्टाचारांशीं समरस झालेल्या त्यांच्या ऑस्ट्रेलियन मनाला माझे हें औद्धत्य असह्य झालें असेल, हा अशिष्टाचार असभ्यपणाचा वाटला असेल. परंतु तसें आपल्या चेहऱ्यावर कांहीहि दिसूं न देतां फक्त आश्चर्य व्यक्त करीत ते म्हणाले, “ असं ? मला याची कल्पना नव्हती. ” त्यांचें म्हणणें खरेंहि असेल. आपण केलेल्या अत्याचारांचीं वर्णनें कोण इतरांना सांगणार ?

गोव्यांतील राण्यांनी जसे पोर्तुगीज सत्तेविरुद्ध वारंवार उठाव केले होते, बंडें उभारलीं होतीं तसेंच एक प्रचंड बंड आमाकुसा-शिमाबारा या दोन जिल्ह्यांतील ख्रिश्चनांनी तोकुगावा सत्तेविरुद्ध उभारलें.

बंड धार्मिक की आर्थिक ?

ख्रिस्ती लोकांनी शिरो तोकिसादा नांवाच्या एका सोळा वर्षांच्या कोवळ्या तरुणाला आपलें पुढारीपण वहाल केलें आणि त्याच्या नेतृत्वाखाली १६३७ सालीं बंडाचा झेंडा उभारला. सुरुवातीस बंडखोरांना कांही जय मिळाले. पण नंतर त्यांना हाराच्या किल्ल्यांत आश्रय घ्यावा लागला. त्यांनी तीन महिने किल्ला लढविला. पण अखेर ११ एप्रिल १६३८ रोजीं सरकारी सैन्याने किल्ला जिंकून घेतला. आमाकुसा शिरो आणि त्याचे सदतीस हजार अनुयायी प्राणास मुकले. त्यांत चौदा हजार बायका-मुलें होतीं.

हें बंड धार्मिक स्वरूपाचें नसून जमीनदारांच्या जुलमाला कंटाळलेल्या गरीब गेतकऱ्यांनी त्या जुलमाविरुद्ध उभारलेलें आर्थिक बंड होतें; आणि जनतेची दिशा-भूल करून सत्ताधाऱ्यांनी शेतमजुरांना चिरडून टाकलें असें कांही (विशेषतः ख्रिस्ती) लोक मानतात. पण मग बंडाचा बीमोड झाल्यानंतरहि तोकुगावा पेशव्यांनी ख्रिश्चनांचा छळ कां चालू ठेवला याचा उलगडा या गृहीतकृत्याने होत नाही. १८६८ सालीं मेइजी पुनःस्थापना (सम्राट् सत्तेची पुनःस्थापना) होईपर्यंत सुमारे अडीचशे वर्षे जपानी ख्रिश्चनांना अज्ञातवासांत काढावीं लागलीं. याच काळांत त्यांनी मेरीच्या ऐवजी 'कानोन' (अवलोकितेश्वरा) ची मूर्ति पुजण्यास सुरुवात केली. ख्रिश्चन लपून राहूं नयेत म्हणून सत्ताधिकाऱ्यांनी एक उपाय शोधून काढला होता. भर रस्त्यांत येशूची किंवा ख्रिस्ती संताची मूर्ति टाकावयाची आणि प्रत्येक येणाऱ्या-जाणाऱ्याला ती मूर्ति पायांखाली तुडविण्यास भाग पाडावयाचें. खरा ख्रिश्चन तसें करण्यास धजत नसे व मग तो आपोआपच ओळखला जाई.

सारांश काय, धर्माधितेचा मक्ता कांही विशिष्ट धर्माच्या लोकांनाच दिला आहे असें समजण्याचें कारण नाही !

जगांतील उत्तर देशांप्रमाणे जपानांतहि जेसुईट पादराजांनी धर्मप्रचारासाठी विद्यालये व छापखाने काढले. १५५२ सालीं पहिला रोमन लिपींतील व १५९७ सालीं पहिला चिनी लिपींतील मजकूर जपानांत छापला गेला आणि भावी ज्ञान-प्रसाराची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. या एवढ्या उपकारासाठीं जगांतील ख्रिस्तेतर जनता ख्रिश्चनांचे हजार मुद्दे माफ करील.

टेकडीवरील स्मारक व संग्रहालय

आम्हांला संध्याकाळीं कांही कार्यक्रम नव्हता व फादर डाकिनहि मोकळे होते. म्हणून आम्हीं त्यांच्या सौजन्याचा जास्तीत जास्त फायदा घेण्याचें ठरविलें. होंदो शहराजवळच्या एका टेकडीवर आमाकुसा-शिमावारा बंडांतील हुतात्म्यांच्या स्मरणार्थ उभारलेलें स्मारक व ख्रिस्ती धर्मप्रसाराशीं संबंधित एक उत्कृष्ट वस्तु-संग्रहालय आहे. तें पाहावयास आम्ही गेलों. सतराव्या शतकांत छापलेली पुस्तके

तेथे आहेत. हुतात्मा स्मारकाचें जपानी नांव 'सेन्निन झुका' असें असून त्याचा अर्थ 'हजार आत्म्यांची समाधी' असा आहे. या वंडाचें नेतृत्व करणारा आमाकुसा शिरो याचा लहानसा पुतळाहि प्रेक्षणीय आहे. १५९२ सालीं जेसुईट पाद्र्यांनी येथे सुरू केलेल्या महाविद्यालयांत शिकविण्यासाठी जीं पुस्तके तयार केलीं होती तीहि पाहण्यासारखीं आहेत. त्यांतील एका पुस्तकांत पृथ्वी गोल असल्याचें चित्र काढून दाखविलें आहे.

जपानांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार कां नाही ?

धर्मप्रसाराच्या दृष्टीने ख्रिस्ती लोकांना जपानांत फारच थोडें यश लाभलें. कारण जपानी समाज एकसंध आहे. जाती किंवा वर्ग यांचा उच्चनीच भाव येथे केव्हाच उग्र स्वरूपांत अस्तित्वांत नव्हता. तरी पण ज्ञानप्रसाराच्या बाबतींत पाश्चात्य ख्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी फार मोठी कामगिरी बजाविली आहे. त्यामुळे ख्रिस्ती लोकांविषयी ख्रिस्तेतर जपानी लोकांच्या मनांत मुळीच अडी नाही. 'जपानी लोक ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार कां करीत नाहीत?' या माझ्या प्रश्नाला उत्तर देतांना फादर डाकिन म्हणाले, "जपानी माणूस आजकाल भौतिक सुखांच्या मागे लागला आहे. अहोरात्र त्यासाठीच त्याची धडपड चालू असते. त्यामुळे त्याला धर्माविषयीं विचार करायला सवडच मिळत नाही शिवाय त्याच्यावर जुन्या शितो परंपरेचा पगडा इतका जबरदस्त आहे की त्यांतून तो बाहेर पडू शकत नाही. बहुधा त्यांत त्याला सामाजिक सुरक्षितता वाटत असावी. त्यामुळे सध्या आमचें काम धर्मपरिवर्तन घडवून आणणें हें नसून, जे लोक पूर्वीच ख्रिस्ती झालेले आहेत त्यांच्या धर्मसंस्कारांना उत्तेजन देणें, त्या कामीं त्यांना साह्य करणें हेंच प्रामुख्याने आहे. त्याचबरोबर बिगर ख्रिस्ती लोकांशीं संपर्क वाढवून ख्रिस्ती लोकांसंबंधी त्यांच्यांत आत्मीयता निर्माण करणें हेंहि आमचें एक काम आहे. या मार्गाने ख्रिस्ती लोकांची संख्या वाढली नाही तरी ख्रिस्ताचा संदेश अनेक लोकांपर्यंत जाऊन पोचेल. एवढें आम्हांला पुरें आहे." त्यांची ही भूमिका मला रास्त वाटली.

जपानी लोकांचें इंग्रजींतील अप्रवीण्य

जपानचा पाश्चात्य देशांशीं संबंध येऊन शंभरावर वर्षे लोटली. १९४५ पासून १९५२ पर्यंत अमेरिकेची लष्करी सत्ता जपानवर होती. त्यानंतरहि गेलीं वीस वर्षे युरोपीय देशांशीं व विशेषतः अमेरिकेशीं जपानचा घनिष्ठ संपर्क सतत राहिला आहे. इतकें असूनहि जपानमध्ये जपानीखेरीज इतर भाषा जाणणाऱ्यांचा वर्ग फारच अल्प आहे. इंग्रजी जाणणारे लोक जपानी सुशिक्षितांतहि फारच थोडे आढळतात. डॉक्टर, विज्ञानाचे पदवीधर वगैरे मंडळी इंग्रजी वाचू-समजूं शकतात. परंतु त्यांनाहि इंग्रजी बोलणें जमत नाही. माझ्यासारखा अल्पशिक्षित माणूस जें इंग्रजी बोलूं शकतो तेंहि त्यांना फार 'फर्डे' वाटतें; आणि जपानी प्राध्यापकांशींहि

बोलतांना लहान मुलांना शुद्धलेखन घालावे तसें मला मुद्दाम सावकाश बोलावे लागतें. याचें कारण काय ?

श्री. एडवर्ड एफ. डाकिन यांना मीं हा प्रश्न विचारला तेव्हा ते म्हणाले, “तैवान, कोरिया वगैरे देशांच्या मानाने जपानी लोकांमध्ये परदेशी भाषा शिकण्याची क्षमताच कमी आहे, असें मला आढळून आलें आहे. पण त्याचें नक्की कारण मला कळलेलें नाही.”

श्री. नरेश मंत्री जपानी भाषेचे तज्ज्ञ आहेत. त्यांनी भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनांतून या प्रश्नाचें उत्तर दिलें. ते म्हणाले, “जपानी भाषेंत इतर भाषांच्या मानाने आवाज किंवा व्यंजनें कमी आहेत. ख, घ, छ, झ, ट, ठ, ड, ढ, ण, थ, ध, फ, भ यांसारखे आवाज त्या भाषेंत नाहीतच. त्यामुळे इतर भाषांच्या आवाजांशीं त्यांचे कान अपरिचित असतात. ते आवाज ग्रहण करण्यास त्यांना त्रास पडतो; म्हणून भाषा शिकण्यांत ते मागे पडतात.”

दुसऱ्यां एका मित्रांनी मला याचें भौगोलिक-सामाजिक कारण सांगितलें. ते म्हणाले, “जपान हा प्राचीन काळापासून इतर देशांपासून अलिप्त राहिला आहे. जपानीखेरीज दुसरी भाषा ऐकण्याची जपानी लोकांना कधी संधीच मिळाली नाही. जिवाय देशांतल्या देशांतहि एकच भाषा राहिली आहे. तुमच्या भारतांत कोणत्याहि भाषेचा प्रदेश दुसऱ्या भाषेच्या प्रदेशाशीं संलग्न असतो. त्यामुळे मातृभाषेखेरीज दुसरी एखादी तरी भाषा बोलण्याची किंवा निदान ऐकण्याची संधि भारतीयांना मिळते. त्यामुळे तुमचे कान व जीभ आपोआप तयार होते. एकभाषी असण्याचा हा एक तोटाच म्हटला पाहिजे. भारतांतल्या भाषाभिन्नत्वाचा तुमच्या विकासाला कसा हातभार लागला आहे तें जपानांत आल्यावर तुम्हांला कळतें.”

आणखी एक मित्र म्हणाले होते, “इंग्रज व इंग्रजी यांच्याविषयी जपानी लोकांच्या मनांत एक प्रकारचा अविश्वास व तिटकारा एके काळीं होता. उलट जर्मन लोक व भाषा यांच्याविषयी एक प्रकारचा जिव्हाळा व आपलेपण। जपानी लोकांना वाटत असे. त्या काळीं जर्मन भाषा शिकण्याची आवड व त्याच जपान्यांमध्ये दिसून येई. पण आता ती पुष्कळच कमी झालेली आहे. अलीकडे इंग्रजीविषयीचा तिटकाराहि उरलेला नाही. त्यामुळे इंग्रजी शिकणाऱ्यांचें प्रमाण पुष्कळच वाढलें आहे. अर्थात् उशिरा गालेंत जाणाऱ्या मुलाला जसें अक्षरज्ञान करून घेणें अवघड जातें तसेंच इतक्या दीर्घकालावधीनंतर परकी भाषा शिकणें जपानी लोकांना अवघड जातें. याचा एक परिणाम असा दिसतो की जी कोणी परकीय व्यक्ति जपानी बोलू शकते तिच्याबद्दल जपानी लोकांना विलक्षण आत्मीयता व विश्वास वाटतो. अर्थात् ही भावना जगांतील सगळ्या देशांतच आढळते. पण जपानमध्ये तिची जाणीव विशेषत्वाने होते.”

श्री. इचिरो कावासाकी यांनी अलीकडे जपानी भाषेत वाढत्या प्रमाणावर प्रविष्ट होणाऱ्या इंग्रजी शब्दांची माहिती दिली आहे. हे शब्द जसेच्या तसे न स्वीकारतां त्यांना जपानी वळण देण्याचा प्रयत्न जपानी लोक करतात. उदाहरणार्थ, 'मुदो' हा शहरी जपान्यांचा रोजच्या वापरांतील विशेष आवडीचा शब्द. तो इंग्रजी 'मूड'वरून वनलेला आहे. भाड्याच्या घराची जाहिरात करतांना सदरहू 'मानशोन' (मॅन्शन), 'हाइकुरासु' (हायक्लास) व 'गोजासु' (जॉर्जियस) असल्याचा उल्लेख जपानी भाषेतील जाहिरातीमध्ये हमखास आढळावयाचाच. 'ताकुशी' (टॅक्सी), 'रेसुतोरां' (रेस्तरां), 'हामु राइसु' (हॅमराइस) हे शब्दहि शहरी जपान्यांच्या जिभेवर रुळले आहेत. इंग्रजी शब्दांचे उच्चार स्वतःच्या पद्धतीप्रमाणे करण्याची सवय जपान्यांनी लावून घेतल्यामुळे पुष्कळदा इंग्रजी शब्द माहीत असूनहि आपण उच्चारलेल्या इंग्रजी शब्दांचा अर्थबोध त्यांना होत नाही. अशा वेळीं शब्दांचे स्पेलिंग सांगून खुलासा करावा लागतो. मीं तर वेगळाच एक मार्ग शोधून काढला आहे. इंग्रजी-जपानी शब्दकोश जवळ ठेवावयाचा आणि आपले उच्चार समोरच्या माणसाला समजले नाहीत असें दिसलें की, शब्दकोशांतून तो शब्द काढून त्याच्या-समोर धरावयाचा. चटकन् सारा उलगडा होतो.

ज्ञेन पंथाच्या मंदिरांत

आम्ही जपानला निचिरेन पंथाच्या बुद्ध संघाच्या निमंत्रणावरून आलों आहोंत. त्यामुळे मुख्यतः त्याच पंथाच्या लोकांशीं आमचा संबंध येतो. परंतु आज फादर डाकिन यांच्या उत्साहामुळे येशील कोयोज्ञान या ज्ञेनपंथीय बौद्ध मंदिराचें जवळून दर्शन घेण्याचा योग जुळून आला. जपानच्या सांस्कृतिक जीवनांत ज्ञेन पंथाला फार महत्त्वाचें स्थान आहे. 'ध्यान' या संस्कृत शब्दाचें जपानी रूप 'ज्ञेन' आहे. पंखा, चहापान, चित्रकला, नोह नृत्य व नाटक, उद्यानकला, हाइकू कविता वगैरे अनेक गोष्टी या पंथाने जपानला दिल्या आहेत.

अशा या पंथाचें एक भव्य मंदिर जवळून पाहतां आलें, याचा मला आनंद झाला. या मंदिराचें आवार तसें फारसें मोठें नाही. पण प्रत्यक्ष मंदिर मात्र खूप मोठें आहे. जुन्या काळच्या वाड्यांमध्ये जशीं मोठमोठीं दालनें असतात तशीं तेथे आहेत. सर्वत्र चटया अंथरलेल्या असल्यामुळे गालिच्यांवरून चालल्यासारखें वाटत होतें. भगवान् बुद्ध आणि बोधिसत्त्व अवलोकितेश्वर यांच्या मूर्ति या मंदिरांत आहेत. महाद्वारावरील दालनांत बुद्धाच्या अर्हत अवस्थेंतील अनेक मूर्ति आहेत.

ज्ञेन पंथाचे भिक्षु काळे झगे वापरतात. त्यामुळे ते ख्रिस्ती पाद्र्यांप्रमाणे वाटतात. या पंथांतील भिक्षु गृहस्थ असतात. या मंदिराचे मुख्य भिक्षु यासुदा सोर्य सहकुटुंब सहपरिवार या मंदिरांत राहतात. त्यांचा तरुण मुलगाहि काळा झगा घालून वावरत होता. (हा झगा युकातासारखा, गाउनम्मारखा असतो.) यासुदा-

साननी मोठ्या प्रेमाने आमचें स्वागत करून आम्हांला चहा, मिठाई व दारू (बियर) दिली. मला चहा व दारू वर्ज्य असल्यामुळे मी नुसती जपानी मिठाईच खाल्ली. फादर डाकिन व यासुदासान यांच्यांत घनिष्ठ मैत्री असल्यामुळे गप्पा चांगल्या रंगल्या.

मानव आणि विश्व यांच्यातील अभेद्य ऐक्याचें सत्य अवगत करून घेण्यासाठी ध्यानाच्या द्वारे चित्त एकाग्र करून शोध घेणें हें ज्ञान संप्रदायाचें मूलतत्त्व आहे. आजच्या युगांत मनःशांति प्राप्त करण्यासाठी या मार्गाचा चांगला उपयोग होतो असें आढळून आल्यामुळे अनेक अमेरिकन विद्वान् या पंथाचे अनुयायी बनत आहेत.

एका सात्त्विक व्यावसायिकाची मुलाखत

तोक्वोमधील किनोकुनिया नांवाच्या प्रख्यात कंपनीचे संचालक-मालक व 'दि जापान सेल्फ सर्व्हिस असोसिएशन'चे अध्यक्ष श्री. तोकुओ मासुइ हे फुजिइ गुरुजीचे परम भक्त आहेत. या कंपनीचीं दोन भांडारें तोक्योच्या आओयामा व कुनिताची या भागांत असून तिसरें भांडार कारुइझावा या थंड हवेच्या ठिकाणीं आहे. एवढा मोठा लक्षाधीश माणूस, पण अगदी नम्रपणें व शालीनतेने सर्वसामान्य भिक्षूंच्या-बरोबर राहत-वागत आहे. मासुइसान व त्यांचा ड्रायव्हर एकाच खोलींत राहतात व एकाच टेबलावर जेवतात. हें दृश्य आपल्याकडे बहुधा दुर्मीळच म्हटलें पाहिजे. त्यांची गुरुभक्ति व शालीनता पाहून त्यांच्याबद्दल मला कुतूहल वाटलें; आणि मीं त्यांच्याकडे मुलाखतीची मागणी केली. प्रथम त्यांनी ती नम्रपणें नाकारली. पण मी अगदी खनपटीसच बसलों. अखेर त्यांनी आज रात्रीं निवान्तपणें मला मुलाखत दिली. त्यांना इंग्रजी चांगलें समजतें. पण बोलतांना अडचण वाटते. म्हणून श्री. नरेश मंत्रींची मदत घेण्याचें ठरलें. त्यांच्याबरोबर त्यांचे तरुण चिरंजीव आणि नुकतीच निचिरेन पंथाची दीक्षा घेतलेले तरुण अमेरिकन श्री. डॉलर हाइड हेहि मुलाखतीच्या वेळीं हजर होते व चर्चेत भाग घेत होते.

श्री. मासुइसान भारतांत येऊन गेले आहेत; म्हणून मीं त्यांना भारतीय लोकांबद्दल पहिला प्रश्न केला.

मीं विचारलें, " भारतीय व्यावसायिकांबद्दल तुमचें काय मत आहे ? तुम्हांला तेथे कसा अनुभव आला ? "

या प्रश्नाला मासुइसाननी दिलेलें उत्तर नमुनेदार होतें. ते म्हणाले, " मी भारतीय व्यापाऱ्यांना किंवा व्यावसायिकांना त्या दृष्टीने भेटलों नाहीं, त्यांच्याशीं त्या दृष्टीने बोललों नाहीं. म्हणून मला त्यांच्याविषयी कांही सांगतां येणार नाहीं. "

दुसऱ्याविषयी चांगलें बोलतां येत नसेल तर वाईट बोलूं नये, या जपानी शिष्टाचाराचा हा नमुना होता. अर्थात् मला याची कल्पना असल्यामुळे आश्चर्य वाटलें नाहीं. पण त्यांना मोकळेपणाने बोलण्यास कसें प्रवृत्त करावें हा प्रश्न माझ्यापुढे उभा राहिला. म्हणून जपानमधील परिस्थितीसंबंधीच त्यांना प्रश्न विचारावेत असें मीं ठरविलें.

आमच्या व्यापाऱ्यांना अप्रामाणिक बनणें परवडत नाहीं

मी म्हणालों, " आमच्याकडे व्यापाऱ्यांविषयी फारसें चांगलें लोकमत आढळून येत नाहीं. व्यापारी सरसकट अप्रामाणिक असतात असें समजलें जातें. एवढेंच नव्हे तर प्रामाणिकपणें धंदा केल्यास यशस्वी होतां येणें शक्य नाहीं, असें खुद्द व्यापारीच मानतात व तसें अनेकजण बोलूनहि दाखवितात. जपानमध्ये या बाबतींत काय स्थिति आहे ? "

८८ | जा जरा पूर्वकडे

साननी मोठ्या प्रेमाने आमचें स्वागत करून आम्हांला चहा, मिठाई व दारू (बियर) दिली. मला चहा व दारू वर्ज्य असल्यामुळे मीं नुसती जपानी मिठाईच खाल्ली. फादर डाकिन व यासुदासान यांच्यांत घनिष्ठ मैत्री असल्यामुळे गप्पा चांगल्या रंगल्या.

मानव आणि विश्व यांच्यातील अभेद्य ऐक्याचें सत्य अवगत करून घेण्यासाठी ध्यानाच्या द्वारे चित्त एकाग्र करून शोध घेणें हें ज्ञान संप्रदायाचें मूलतत्त्व आहे. आजच्या युगांत मनःशांति प्राप्त करण्यासाठी या मार्गाचा चांगला उपयोग होतो असें आढळून आल्यामुळे अनेक अमेरिकन विद्वान् या पंथाचे अनुयायी बनत आहेत.

एका सात्त्विक व्यावसायिकाची मुलाखत

तोक्योमधील किनोकुनिया नांवाच्या प्रख्यात कंपनीचे संचालक-मालक व 'दि जापान सेल्फ सर्व्हिस असोसिएशन'चे अध्यक्ष श्री. तोकुओ मासुइ हे फुजिइ गुरुजीचे परम भक्त आहेत. या कंपनीचीं दोन भांडारें तोक्योच्या आओयामा व कुनिताची या भागांत असून तिसरें भांडार कारुइझावा या थंड हवेच्या ठिकाणीं आहे. एवढा मोठा लक्षाधीश माणूस, पण अगदी नम्रपणें व शालीनतेने सर्वसामान्य भिक्षूंच्या-बरोबर राहत-वागत आहे. मासुइसान व त्यांचा ड्रायव्हर एकाच खोलींत राहतात व एकाच टेबलावर जेवतात. हें दृश्य आपल्याकडे बहुधा दुर्मीळच म्हटलें पाहिजे. त्यांची गुरुभक्ति व शालीनता पाहून त्यांच्याबद्दल मला कुतूहल वाटलें; आणि मीं त्यांच्याकडे मुलाखतीची मागणी केली. प्रथम त्यांनी ती नम्रपणें नाकारली. पण मी अगदी खनपटीसच बसलों. अखेर त्यांनी आज रात्रीं निवान्तपणें मला मुलाखत दिली. त्यांना इंग्रजी चांगलें समजतें. पण बोलतांना अडचण वाटते. म्हणून श्री. नरेश मंत्रींची मदत घेण्याचें ठरलें. त्यांच्याबरोबर त्यांचे तरुण चिरंजीव आणि नुकतीच निचिरेन पंथाची दीक्षा घेतलेले तरुण अमेरिकन श्री. डॉलर हाइड हेहि मुलाखतीच्या वेळीं हजर होते व चर्चेत भाग घेत होते.

श्री. मासुइसान भारतांत येऊन गेले आहेत; म्हणून मीं त्यांना भारतीय लोकांबद्दल पहिला प्रश्न केला.

मीं विचारलें, " भारतीय व्यावसायिकांबद्दल तुमचें काय मत आहे ? तुम्हांला तेथे कसा अनुभव आला ? "

या प्रश्नाला मासुइसाननी दिलेलें उत्तर नमुनेदार होतें. ते म्हणाले, " मी भारतीय व्यापाऱ्यांना किंवा व्यावसायिकांना त्या दृष्टीने भेटलों नाहीं, त्यांच्याशीं त्या दृष्टीने बोललों नाहीं. म्हणून मला त्यांच्याविषयी कांही सांगतां येणार नाहीं. "

दुसऱ्याविषयी चांगलें बोलतां येत नसेल तर वार्डिट बोलूं नये, या जपानी शिष्टाचाराचा हा नमुना होता. अर्थात् मला याची कल्पना असल्यामुळे आश्चर्य वाटलें नाहीं. पण त्यांना मोकळेपणाने बोलण्यास कसें प्रवृत्त करावें हा प्रश्न माझ्यापुढे उभा राहिला. म्हणून जपानमधील परिस्थितीसंबंधीच त्यांना प्रश्न विचारावेत असें मीं ठरविलें.

आमच्या व्यापाऱ्यांना अप्रामाणिक बनणें परवडत नाहीं

मी म्हणालों, " आमच्याकडे व्यापाऱ्यांविषयी फारसें चांगलें लोकमत आढळून येत नाहीं. व्यापारी सरसकट अप्रामाणिक असतात असें समजलें जातें. एवढेंच नव्हे तर प्रामाणिकपणें धंदा केल्यास यशस्वी होतां येणें शक्य नाहीं, असें खुद्द व्यापारीच मानतात व तसें अनेकजण बोलूनहि दाखवितात. जपानमध्ये या बाबतींत काय स्थिति आहे ? "

श्री. तोकुओ मासुइ हसून म्हणाले, “ आमच्याकडे अशी स्थिति नाही. उलट व्यापारी किंवा दुकानदार प्रामाणिकच असतो, अशी लोकमानसांत त्याची प्रतिमा असते. त्याने प्रामाणिकच राहिले पाहिजे अशी लोकांची अपेक्षा असते. त्यामुळे अप्रामाणिक बनणे जपानी व्यापाऱ्याला परवडत नाही. दुसरी गोष्ट अशी की, जपानमध्ये व्यापारांत स्पर्धा फार आहे. या स्पर्धेत एखादा व्यापारी किंवा दुकानदार अप्रामाणिक आहे असा जर वध्ना झाला तर त्याचा धंदा वसलाच म्हणून समजावे. जेथे सर्वांनाच प्रामाणिक राहण्याची गरज भासते तेथे एखाद्याला अप्रामाणिक बनणे परवडत नाही.”

त्यांच्या या उद्गारांचा अर्थ भारताच्या संदर्भात मला पूर्णपणे उमगला. जेथे सगळेच अप्रामाणिक आहेत तेथे प्रामाणिक माणसाचीच कुचंबणा व्हावयाची ! आपल्याकडे भेसळीबद्दल, खोट्या वजना-मापांबद्दल. दुधांत पाणी मिसळल्याबद्दल किंवा गिऱ्हाइकाला अन्य प्रकारे फसविल्याबद्दल एखाद्या व्यापाऱ्याला शिक्षा झाली तरी त्यालाहि त्याचे कांही वाटत नाही अथवा इतरांनाहि कांही वाटत नाही.

याच्या उलट आपल्याविषयी गिऱ्हाइकाच्या मनांत अविश्वास किंवा असंतोष उत्पन्न होऊं नये यासाठी जपानी दुकानदार फार खबरदारी घेतो. माल उत्कृष्ट असेल तरच द्यावयाचा, हवा असलेला माल उपलब्ध नसल्यास मागवून द्यावयाचा, मालाची खरेदी करतांना गिऱ्हाइकाच्या हातून पडून तो फुटला किंवा खराब झाला तर तें नुकसान स्वतः सोसावयाचें, इतकेच नव्हे तर एकदा विकलेल्या मालांत कांही दोष आढळला किंवा दोष नसतांहि इतर कारणांसाठी गिऱ्हाइकाला तो नको असला तर परत घ्यावयाचा अथवा बदलून द्यावयाचा, हीं सारीं जपानी दुकानदाराच्या प्रामाणिकपणाचीच लक्षणे समजलीं पाहिजेत. त्यामुळे गिऱ्हाईक व दुकानदार यांच्यांत एक प्रकारचें स्नेहाचें नातें निर्माण होतें आणि प्रसंगीं थोडेंफार नुकसान सोसून किंवा नफ्यांत तोटा सहन करून दुकानदार माल विकतो. पण म्हणून कोणी घासाघीस करूं लागला तर तें मात्र मुळीच चालायचें नाही. घासाघीस करणें जपानी माणसाच्या स्वभावांतच नसावें. प्रत्येक मालाची किंमत त्यावर लिहिलेली असते. तिच्यांत मुळीच चढउतार केला जात नाही.

करचुकवे व्यापारी नाहीत

भारतांत मंत्र्यांपासून संन्यांपर्यंत सगळेच कर चुकविण्यांत तत्पर आहेत. त्यामुळे व्यापारी त्या कलेंत तरबेज असल्यास नवल नाही. जपानी व्यावसायिकांची या बाबतींत काय स्थिति आहे हें जाणून घेण्यासाठी मीं विचारलें,

“ आमच्या व्यापाऱ्यांची करचुकवेपणाबद्दल विशेष ख्याति आहे. जपानी व्यापारीहि तसेच आहेत काय ? ”

श्री. मासुइसान उत्तरले, “ विक्रीकराच्या बावतींत तरी तसें घडूं शकत नाही. कारण येथे शहराचे वेगवेगळे भाग पाडून अमुक भागांतील व्यापाऱ्यांची वर्षांत अमुक इतकी विक्री होईल असा अंदाज बांधण्यांत येतो व त्याप्रमाणे त्या भागांतील सर्व दुकानदारांनी अमुक इतका विक्रीकर भरला पाहिजे असें ठरविण्यांत येते—मग त्यांची विक्री तेवढी होवो किंवा न होवो. या पद्धतीमुळे विक्रीकर चुकविण्याची शक्यताच उरत नाही. ”

मीं अधिक खुलासा करून घेण्यासाठी विचारलें, “ हें झालें विक्रीकराचें. प्राप्तिकर किंवा आयकर भरणाऱ्यांचें काय ? आयकर अधिकाऱ्यांना लाच देण्याचें प्रमाण येथे किती आहे ? ”

श्री. मासुइसान म्हणाले, “ अगदी वरच्या पातळीवर क्वचित् एखाद्या वेळीं लाचलुचपत चालते. परंतु लोकमत तिच्याविरुद्ध इतकें प्रखर आहे की, असें एखादें प्रकरण उजेडांत आल्यास सरकारच डळमळतें. म्हणून त्या मार्गाला न जाणारेच बहुतेक जण असतात. सर्वसामान्य पातळीवर तर तें फारच अवघड असतें. आमचे आयकर अधिकारी भलतेच कडक आहेत. त्यांना लाच देण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे स्वतःची मान फासांत अडकवून घेणें होय. शिवाय येथील आयकर अधिकाऱ्यांच्या सारख्या बदल्या होत असतात. त्यामुळे त्यांच्याशीं घसट वाढविणें सोपें नसतें. खरें म्हणजे असल्या मार्गांचा विचारच आमच्या मनांत येत नाही. प्रामाणिकपणाने वागून श्रीमंत वनतां येतें, अशी खात्री येथील लोकांना असल्यामुळे ते वाममार्गाला जातच नाहीत. ”

प्रामाणिकपणाचें रहस्य : कर्मविपाकसिद्धान्त

“ जपानी लोकांच्या प्रामाणिकपणाविषयी मीं वरेंच वाचलें-ऐकलें आहे. इथल्या मुक्कामांत त्याचा अनुभवहि घेतला. तुमच्याकडूनहि तेंच ऐकायला मिळालें. यावरून माझ्या मनांत एक प्रश्न निर्माण झाला आहे. या प्रामाणिकपणाचें रहस्य काय ? कोणतें कारण त्याच्या मुळाशीं असावें असें आपल्याला वाटतें ? ” असा प्रश्न मीं ओघानेच विचारला.

यावर श्री. तोकुओ मासुइ म्हणाले, “ समाजशास्त्रज्ञांच्या मते याचें कारण काय असेल तें असो. व्यक्तिशः मला मात्र असें वाटतें की, बौद्ध धर्माने जपानी समाजांत कर्मविपाकसिद्धान्ताचा जो प्रचार केला तो इथल्या लोकांच्या हाडींमाशीं इतका खिळला आहे की, आपण पाप केले तर त्याचें फळ आपल्याला भोगावेंच लागेल अशी भावना त्यांच्यांत आपोआपच निर्माण होते; आणि ते प्रामाणिकपणाकडे वळतात; किंबहुना अप्रामाणिकपणाचा मार्ग टाळतात. ”

“ पण भारतांतहि हा सिद्धान्त पूर्वीपासून प्रचलित आहे. त्याचा परिणाम भारतीयांवर कां झाला नाही ? ” मीं विचारलें.

“याचें उत्तर मी देऊं शकणार नाही. कदाचित् तेथील सामाजिक-आर्थिक विषमता अप्रामाणिकपणाच्या प्रसाराला कारणीभूत झाली असेल. व्यापारीवर्गा-विषयीच बोलावयाचें तर भारतांत नवा व्यापारीवर्ग नुकताच उदयास येऊं लागला आहे. जुने संस्कार झटकून टाकून नवे संस्कार ग्रहण करण्यास त्याला थोडा वेळ लागेल. पण कालांतराने तोहि प्रामाणिक वनेल अशी माझी श्रद्धा आहे.” मासुइसान म्हणाले.

“दुर्दैवाने माझी तशी श्रद्धा नाही. आमच्यांतील दंभ, अप्रामाणिकपणा, स्वार्थ वगैरे दोषांचीं मुळें फारच खोल गेलीं आहेत आणि तीं कशीं काढून टाकतां येतील याचें स्पष्ट दिशादर्शन मला होत नाही. पण तें जाऊं द्या. मला असें सांगा, तुम्ही ओश्योसामा फुजिइ यांचें अनुयायित्व स्वीकारल्यामुळे तुमच्या व्यावसायिक आचरणा-वर कांही परिणाम झाला आहे काय ? तुमच्यांतील स्वाभाविक प्रामाणिकपणांत त्यामुळे कांही वाढ झाली आहे, असें तुम्ही सांगूं शकाल काय ? गांधीजींच्या प्रभावामुळे भारतांत कांही व्यापारी प्रामाणिक बनले. असें म्हटलें जातें. पण त्या बाबतींत भरपूर पुरावा आमच्याजवळ उपलब्ध नाही. बिडलांसारख्या गांधीभक्तासंबंधी अलीकडच्या काळांत भारतांत जें कांही बोललें-लिहिलें जातें त्यावरून थोर पुरुषांच्या सान्निध्याचा लोकांवर कितपत चांगला परिणाम होत असेल याविषयी आमच्या मनांत शंकाच निर्माण झाली आहे.” मी म्हणालों.

“माझा अनुभव वेगळा आहे.” श्री. मासुइसान म्हणाले, “फुजिइ गुरुजींच्या संपर्कांत आल्यापासून माझ्यावर एक प्रकारचें नैतिक दडपण आलें आहे. तें स्वागतार्ह आहे, असेंच मी मानतो. आपल्या हातून गैरव्यवहार किंवा लांडीलबाडी झाल्यास तें आपल्याला शोभणार नाही, आपल्या गुरुजींच्या अनुयायित्वाला वट्टा लागेल, अशी भीति मनांत सतत असते. त्यामुळे साहजिकच माझ्या हातून वेडे-वाकडे व्यवहार होत नाहीत. परंतु ही झाली वैयक्तिक बाब. इतर अनेक व्यापारी धार्मिक प्रवृत्तीचे नसतांनाहि त्यांच्या हातून गैरव्यवहार घडत नाहीतच. परंतु मुख्यतः बाह्य सामाजिक दडपणामुळेच ते प्रामाणिक राहतात.”*

* या संदर्भांत ६-४-१९७३ च्या 'टाइम्स ऑफ इंडिया'त प्रसिद्ध झालेली खालील बातमी चांगलीच बोलकी आहे. तिच्यावर भाष्य करण्याची गरज नाही. बातमी अशी आहे .

Tokyo, April 5 : Six of Japan's most famous companies were yesterday accused by the government of forcing consumer prices upwards by speculative buying, hoarding and lying to the public about non-existent shortages.

The minister for international trade and industry, Mr. Yusuhiko Nakasone, rocked the country with his public charges against

मक्तेदारी व भ्रष्टाचार

“ आमच्या देशांत मक्तेदारीत खूपच धुमाकूळ घातला आहे, असें दिसते. या मक्तेदारीमुळेच बराचसा भ्रष्टाचार राजरोसपणे बोकळला आहे, असें म्हणतात. येथे या बाबतींत काय स्थिति आहे ? ” मीं विचारलें.

“ आमच्याकडे मक्तेदारी अशी नाहीच. मुक्त व्यापार आहे. त्यामुळे मक्तेदारीने येणारा भ्रष्टाचार येथे नाही. अर्थात् सरकारहि त्या बाबतींत फार कडक असल्यामुळे अशा भ्रष्टाचाराला वाव मिळत नाही. ”

शांतिस्तूपांचा प्रभाव

मीं शेवटचा प्रश्न मासुइसानच्या तरुण चिरंजीवांना विचारला, “ फुजिइ गुरुजींनी शांतिस्तूपनिर्मितीचें जें आंदोलन चालविलें आहे त्याचा जपानी तरुणांवर कितपत प्रभाव पडला आहे ? ”

“ खरें म्हणजे आमच्या तरुणांना या आंदोलनाची फारशी माहितीच झालेली नाही. माझ्याकडून ते त्यासंबंधीची माहिती ऐकतात; पण त्यावर कांही मतप्रदर्शन करीत नाहीत. हळूहळू ते त्याचा विचार करूं लागतील असें दिसते, ” छोटे मासुइ म्हणाले.

आणि मीं सर्वांचे आभार मानून मुलाखत संपविली.

the six international trading companies that control a large share of Japanese imports and exports.

He accused them of an 18 months' speculation spree in land, timber and textiles and called on consumers to stop buying textile items until prices come down.

Among them are Mitsui and co., Mitsubishi Shoji, Marubeni Corp. and Sumitomo Trading Co.

अखेर व्यापारी हे इथून-तिथून सारखेच !

हॉटेल सेंटर, खोली नं. ५८८,
कुमामोतो

१२-८-७२

मोत्यांची शेती

जपानच्या कल्चर्ड मोत्यांनी साऱ्या जगाची बाजारपेठ काबीज केली आहे. प्रारंभी 'कल्चर्ड' म्हणजे 'कृत्रिम' असा अर्थ घेतल्यामुळे या मोत्यांना महत्त्व दिलें गेलें नाहीं. पण नंतर जेव्हा लोकांना आढळून आलें की, हे मोती बनावटी नसून खऱ्या मोत्यांइतकेच अस्सल असतात, तेव्हा त्यांची प्रतिष्ठा वाढली. इतकी की आता कल्चर्ड व खरे असा भेदभाव क्वचितच केला जातो. ज्याप्रमाणे गायी पाळाव्यात तशा मधमाशा पाळून निर्भोळ मध मिळविण्यांत माणसाला यश आलें आहे, त्याप्रमाणे मोत्यांच्या शिंपल्यांतील कालवांमध्ये रेतीचे कण टोचून सुंदर मोती मिळविण्यासाठी जपानमध्ये समुद्रांत जागजागीं अशीं मोत्यांचीं शेते तयार करण्यांत आलीं आहेत.

मात्सुशीमा गावाजवळ पूर्व चीन-सागरांत अशीं शेते आज आम्हीं पाहिलीं. समुद्राच्या पृष्ठभागावर जेथे फुग्यांसारखे काळे गोळे तरंगत असतात त्याच्या खाली मोतीं तयार करणारे शिंपले पाण्यांत सोडलेले असतात. बहुधा वेगवेगळ्या मालकांचीं शेते ओळखूं यावीत म्हणून जसे बांध घातलेले असतात तशी ही हद्दबंदी करण्यांत येत असावी. कांही मंडळी लहान होड्यांत बसून शिंपले खोलण्याचें काम करीत होती.

मात्र आम्हीं जो जलविहार आज केला तो कांही ही मोत्यांची शेती पाहण्यासाठी नव्हता. आमाकुसा हा एकशेवीस बेटांचा समूह आहे. त्यांतील प्रमुख बेटांना जोडणारे पांच मोठे पूल १९६६ सालीं बांधण्यांत आले आहेत. त्यांची लांबी क्रमशः ५०२, २४९, ३५१, ५१० व १७८ मीटर अशी आहे. हे पूल समुद्रांतून फार छान दिसतात. शिवाय वाटेंत हिरवींगार बेटेंहि भेटतात. त्या सर्वांचें जवळून दर्शन घेण्यासाठी आम्ही छोट्या वाफोरांतून चक्कर मारून आलों. नंतर त्याच पुलांवरून आमची मोटार पसार झाली. तसें या पुलांत विशेष कांही नव्हतें; पण जपानने आपल्या मामुली स्थानांनाहि प्रेक्षणीय बनवून प्रवाशांकडून उत्पन्न मिळविण्याचें साधन निर्माण करण्याचें जो धाडसी उपक्रम सुरू केला आहे, तो कसा यशस्वी होत आहे तें पाहण्यांत गंमत आहे. हौशी प्रवाशांना आकर्षून घेण्याची ही कला जपानपासून अवश्य शिकली पाहिजे.

स्नानानंद : जपानी पद्धत

जपानी लोक स्वच्छतेचे मोठे भोक्ते आहेत. त्यांचीं घरे आरशासारखीं लख्ख असतात; आणि शरीरेंहि धुतल्या तांदळासारखीं निर्मळ असतात. परंतु स्नान हें केवळ स्वच्छतेसाठी करावयाचें असतें, ही भारतीय कल्पना मात्र त्यांना मंजूर नाही. आपल्याकडे पुष्कळदा स्नान स्वच्छतेसाठीहि केलें जात नाही. कसेबसे दोन-चार तांब्ये अंगावर घाईघाईने ओतून घ्यावयाचे आणि आपण एक धर्मकृत्य पार पाडलें असें समाधान मानावयाचें, ही भारतीय परंपरा. अशा स्नानाला आपण 'काक-स्नान' म्हणून हिणवीत असलों तरी प्रत्यक्ष आचरणांत आपण त्याचेंच अनुसरण करीत असतो.

जपानी माणसाचें वळण याच्या अगदी उलट असतें. स्नान हा त्याचा एक आवडीचा छंद आहे. तासन् तास पाण्यांत डुंबण्याची त्यांना भारी हौस. याचें एक प्रतीक म्हणजे तोक्यो शहरांतील हजारो सार्वजनिक स्नानगृहे हें होय. तोक्योतील ७० टक्के घरांमध्ये खासगी स्नानगृहे नाहीतच. कारण स्नान हें एकट्याने, एकान्तांत गुपचुप उरकावयाचें कृत्य नसून सामुदायिक भोजनाप्रमाणे - सहनौभुनक्तु मंत्राच्या आदेशाप्रमाणे - इतरांसमवेत उपभोगण्याचा तो एक सांस्कृतिक आनंद आहे, असें ते मानतात. त्यामुळे दररोज माणशीं तीस-चाळीस येन (एक रुपया) देऊन स्नान करण्यांत आपण पैशाचा दुरुपयोग करतो असें त्यांना वाटत नाही. (बायकांना केस धुण्यासाठी म्हणून पांच येन जादा द्यावे लागतात.) अर्थात् ज्यांना घरांत स्नानगृह बांधणें परवडतें ते लोक रोज स्नानासाठी बाहेर जात नाहीत; परंतु त्यांनाहि अधून-मधून सार्वजनिक स्नानगृहांत जाण्याची हुक्की येतेच.

भेटीगाठींचें स्थान

स्नानगृहाला जपानी लोकांच्या दृष्टीने आणखी एक महत्त्वाचें स्थान आहे. मित्रांना भेटणें, मोकळेपणाने गप्पा मारणें, मतदारांना आवाहन करणें, राजकीय वाटाघाटी करणें वगैरे अनेक कामांसाठी या स्नानगृहांचा उपयोग केला जातो. गरम पाण्यांत बसल्या बसल्या मित्रांबरोबर विश्रब्ध वार्तालाप करण्यांत काय मजा असते त्याचा अनुभव स्वतः घेण्यानेच ती कळू शकेल. आज सकाळीं ही मजा मीं व नरेश मंत्री यांनी अनुभविली.

विवस्त्र स्नानाचा अनुभव

जपानी स्नानाचें महत्त्वाचें वैशिष्ट्य म्हणजे तें सार्वजनिक असूनहि विवस्त्र असतें. तसें आपल्याकडेहि नदी, विहीर, तलाव यांसारख्या सार्वजनिक ठिकाणीं बरीच स्त्री-पुरुष मंडळी एकत्र स्नान करतात. परंतु त्या वेळीं त्यांच्या अंगावर कमी-जास्त प्रमाणांत कपडे असतात—पुरुषांच्या अंगावर कमी, बायकांच्या अंगावर जास्त.

परंतु अंगावर कपडा ठेवून स्नान करणें जपान्यांना मंजूर नाही. अर्थात् विवस्त्र स्नान करावयाचें म्हणजे आडोसा हा आलाच. त्यामुळे अशीं स्नानगृहे बंदिस्त असतात. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी स्त्री-पुरुषांचीं एकत्रित स्नानगृहे होतीं; परंतु १९४५ सालीं येथे प्रस्थापित झालेल्या अमेरिकन लष्करी राजवटीने स्त्री-पुरुषांचीं स्नानगृहे वेगवेगळीं असलीं पाहिजेत असा बटुकूम काढला; तेव्हापासून आता पुरुषांचीं व स्त्रियांचीं स्नानगृहे वेगवेगळीं करण्यांत आलीं आहेत. (त्या वेळची एक गंमत अशी सांगतात की, कांही स्नानगृहमालकांनी हौदाच्या मधोमध एक बारीक दोरी बांधून त्याचे दोन वेगवेगळे भाग केले आणि कायद्यांतून पळवाट काढल्याचें श्रेय मिळविलें !)

तसें पाहिल्यास पुण्या-मुंबईसारख्या शहरांत राहणाऱ्यांना विवस्त्र स्नान ही कांही आता अपूर्वाई राहिलेली नाही. पण तें बंद बाथरूममध्ये असतें. इतर लोकांसमोर विवस्त्र अवस्थेंत वावरणें आपल्याला कितपत झेपेल याविषयी मला शंका होती. पण आज सकाळीं स्नानासाठी जेव्हा आम्ही दोघे - नरेश मंत्री व मी - हॉटेलच्या 'ग्रँड बाय' म्हणजे सामुदायिक स्नानगृहांत गेलों आणि स्नानगृहाच्या बाहेरच्या खोलींत अंगावरील कपडे काढून तेथे असलेल्या प्लॅस्टिकच्या टोपलींत ठेवले तेव्हा क्षणभरच मला 'कसेसेंच' वाटलें; पण दुसऱ्याच क्षणीं तेथील वातावरणामुळे माझा वुजरेपणा कुठल्या कुठे निघून गेला. अंगावर कपडे असतांना जितक्या सहजतेने आपण वावरतो तितक्याच सहजतेने विवस्त्र स्थितींत मीं स्नानगृहाच्या अंतर्गत आवारांत प्रवेश केला. आयुष्यांतील एक आगळा अनुभव मी घेत होतो. मोठ्या रुमालाच्या आकाराचा एक झिरझिरीत नॅपकिन प्रत्येकाच्या हातांत होता. त्यांतल्या त्यांत लाजाळू स्वभावाचे लोक बाहेरच्या खोलींतून प्रत्यक्ष स्नानगृहांत जातांना त्या रुमालाचा उपयोग आपलें गुह्यांग झाकण्यासाठी करीत होते. पण मला त्याचीहि जरूर भासली नाही. त्याचें कारण असें की तेथील स्नानेच्छू लोकांपैकी कोणीहि दुसऱ्याच्या त्या भागाकडे पाहत नव्हतें. एरवी जसे आपण एकमेकांच्या चेहऱ्यांकडे पाहून स्मित करतो तसें परिचित-अपरिचित लोक एकमेकांकडे पाहून औपचारिक स्मित करीत होते, वातचीत करीत होते, सहजपणें साऱ्या हालचाली करीत होते.

स्वच्छतेची खबरदारी

अंतर्भागाचें दृश्य मांठे मनोहर होतें. लहानमोठीं हिरवीगार झाडें डीलांत उभीं होतीं. सुमारे दहा फूट रुंद, वीस फूट लांब व तीन फूट खोल हौदांत कांही मंडळी मजेंत डुबत होती. समोरच्या वाजूस असलेल्या काचघरांतील रंगीबेरंगी माशांच्या मोहक हालचालींकडे पाहत कांही मंडळी पाण्यांत स्वस्थ पडून होती. तर कांही मुलें पाण्यांत नाचत होती. त्यांच्या त्या आनंदांत सहभागी होण्यासाठी

मी हौदांत उतरणार इतक्यांत नरेशभाईनी खबरदारीचा इशारा दिला, “हां ! हां ! इतक्यांत पाण्यांत उतरायचं नाही, आधी अंग स्वच्छ धुवायचं असतं. हें असं !”

मीं त्यांच्याकडे वळून पाहिलें. काठावर असलेल्या नळासमोर प्लॅस्टिकचीं वरींच वारकीं स्टुलें ठेवलेलीं होतीं. त्यांतील एक स्टूल घेऊन ते त्यावर बसले आणि लहानशा पातेल्यासारख्या प्लॅस्टिकच्या भांड्याने ‘भारतीय’ आंघोळ करूं लागले. तेव्हा माझे त्या विभागाकडे लक्ष गेलें. तेथे कांही मंडळी स्टुलावर वसून दाढी करीत होती. आमच्याबरोबरच्या भिक्षूपैकी कांहीजण दाढीबरोबरच डोक्याचें मुंडनहि स्वहस्तेच करून घेत होते. कांहीजण सावण लावून अंग स्वच्छ धूत होते. त्या साऱ्या कृतीचा अर्थ माझ्या लक्षांत येण्यास फारसा वेळ लागला नाही. सामुदायिक हौदांत उतरण्यापूर्वी अंग स्वच्छ धुतलें नाही तर हौदांतील पाणी घाण होईल, म्हणून ही तरतूद होती. मींहि त्या मंडळीचें अनुकरण केलें. सामान्यतः मी स्नानांत सावण वापरत नाही. आमचे चर्मरोगतज्ज्ञ डॉ. वेंद्रे सावण वापरण्याच्या विरुद्ध आहेत. त्यांच्या सल्ल्यावरून मीं सावण वापरणें सोडून दिलें आहे. परंतु तेथील शिस्तींत आपल्यामुळे विघाड न व्हावा यासाठी मींहि सावण लावून अंग धुतलें. खरें म्हणजे येथेच आपली भारतीय आंघोळ संपते; आणि जपानी आंघोळ सुरू होते.

आल्हाददायक डुंबणें

अशा प्रकारें शरीर स्वच्छ करून आम्ही हौदांत उतरलों. पाणी भलतेंच कढत होतें. तसें आता आंघोळ केलेलें पाणीहि कढत होतें. परंतु ऊन पाण्याबरोबर थंड पाण्याचाहि नळ तेथे असल्यामुळे विसळण घालून पाणी कोमट करण्याची सोय तेथे होती. पण या हौदांत तशी सोय नव्हती. थोडा वेळ अंग भाजल्यासारखें झालें. पण नंतर शरीराने त्या उष्णतेशीं जमवून घेतलें आणि आम्ही हौदांत डुंबूं लागलों. माझ्या मनांत विचार आला, मानवी शरीराच्या नग्नतेचा आपण निष्कारणच वाऊ करतो. त्यांत अभद्र अथवा अश्लील असें कांहीच नाही. उलट कपड्यांत गुंडाळलेल्या शरीरापेक्षा माणसाचें विवस्त्र शरीर जास्त सुंदर दिसतें. नग्नतेमुळे मनांत विकार निर्माण झाल्याचें कोणतेंच चिन्ह मला स्वतःच्या ठिकाणीं किंवा इतरां-मध्ये दिसलें नाही. बहुधा आपण कल्पनेनेच विकृत चित्रें रंगवीत असतो. लहान-पणापासून डोळ्यांना सवय झाली तर मानवी शरीराच्या गुह्यांगावद्दल विकृत जिज्ञासा निर्माण होणार नाही. आमच्या स्नानगृहांत मोठ्या पुरुषांबरोबर त्यांची मुलेंहि होतीं - आणि विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे त्यांत लहान मुलीहि होत्या. बाप आपल्या मुलांबरोबर विवस्त्र अवस्थेंत वावरतो हें दृश्य मला प्रथम कसेसेंच वाटलें. पण नंतर जेव्हा मीं ऐकलें की, ज्या घरांतून मोठें स्नानगृह असतें तेथे घरांतील सर्व मंडळी एकत्र विवस्त्र-स्नान करतात तेव्हा माझे आश्चर्य

ओसरलें. या लोकांना स्नानाच्या वेळीं विवस्त्र असणें यांत कांहीच अस्वाभाविक वाटत नसलें पाहिजे. गोरीं शरीरें विवस्त्र अवस्थेंत जशीं प्रेक्षणीय भासतात तशीं काळीं शरीरें दिसत असतील काय, असा एक विचार माझ्या मनांत येऊन गेला. पण मला वाटतें, शरीराचें सौंदर्य त्याच्या रंगांत नसून त्याच्या बांधेसूदपणांत असतें. त्यामुळे बेढब गोऱ्या शरीरापेक्षा बांधेसूद काळें शरीर अधिक सुंदर दिसत असलें पाहिजे.

उन्हाळ्याचे दिवस असल्यामुळे गरम पाण्यांत जास्त वेळ वसणें मला शक्य झालें नाहीं. अंगांतून घामाच्या धारा वाहूं लागल्या. थकल्यासारखें वाटूं लागलें. (म्हणूनच अतिरिक्त रक्तदावाचा - हाय ब्लडप्रेसरचा - त्रास ज्यांना असेल त्यांनी या स्नानाच्या वाटेला जाऊं नये, असा तज्ज्ञांचा सल्ला आहे.) म्हणून मी बाहेर आलों आणि पुनः पहिल्याप्रमाणे सावण लावून अंग धुतलें. आता अगदी कोमट पाणी घेतलें. हातांतल्या छोट्या नॅपकिनने अंग पुसावयाचें, तो ओला झाला की पाण्याखाली धरून चौळावयाचा व पिळून पुनः वापरावयाचा, अशी पद्धत असल्यामुळे अंग खऱ्या अर्थाने स्वच्छ होतें. बाहेर येऊन कपडे घातल्यावर मात्र कसें हलकें वाटूं लागलें. सामान्यतः जपानी लोक संध्याकाळीं किंवा रात्रीं आंघोळ करतात. त्यानंतर त्यांना नक्कीच गाढ झोप लागत असली पाहिजे.

सामाजिक समतेचें प्रतीक

जपानमधील या स्नानसमारंभाचें मूळ शितो धर्मातील पावित्यकल्पनेंत आहे, असें म्हणतात. देवाची प्रार्थना करण्यापूर्वी किंवा मंदिरांत प्रवेश करण्यापूर्वी स्नान केलें पाहिजे. स्नान केलें असलें तरी मंदिरांत प्रवेश करतांना तोंड धुतलें पाहिजे, असा सक्त नियम आहे आणि आजहि बहुतेक लोक त्याचें पालन करतात. स्नान व पावित्य यांचा असा संबंध जोडला गेल्यामुळे एकाच खोलींत स्नानाचा टब (फुरोबा) व शौचाचे कमोड (शिवाय तोंड धुण्याचें बेसिन) ठेवणाऱ्या पाश्चात्य पद्धतीची जपान्यांना शिसारी वाटत असल्यास नवल नाहीं. अर्थात् जपान-मध्ये जातिभेद, शिवाशीव वगैरे प्रकार नसल्यामुळे त्यांच्याकडे सहस्नान सहज शक्य झालें. आपल्या देशांत वाहत्या नदीवर सुद्धा आपण जाति-जमातीचे वेगवेगळे घाट निर्माण केले आहेत. तेथे अशा सहस्नानाची कल्पनाच लोकांना सहन व्हाव-याची नाहीं. शिवाय वाटेल तेथे थुंकणें, नाक शिकरणें यांसारख्या घाणेरड्या सवयी जपानी लोकांमध्ये नसल्यामुळेहि तेथे अशा स्नानगृहांत स्वच्छता राखणें सहज शक्य होतें. या स्नानाचा आरोग्यावरहि चांगला परिणाम होत असावा. जपानमध्ये खरूज, नायटे, गजकर्ण यांसारख्या चर्मरोगांनी ग्रासलेलीं माणसें पाहायलाहि मिळत नाहींत. त्याचें अधिकांश श्रेय या मुक्त स्नानानंदालाहि दिलें पाहिजे असें मला वाटतें. अशा प्रकारच्या स्नानानंदाची उत्सुकता भारतीय मनांत निर्माण होईल तो सुदिन!

किल्ला व राजवाडा

कुमामोतो हें सुमारें साडेचार लाख लोकवस्तीचें शहर क्यूशू वेटाच्या मध्य-भागीं असल्यामुळे त्याला भौगोलिक महत्त्व आहे; परंतु त्यापेक्षाहि त्याचें ऐतिहासिक महत्त्व अधिक आहे. कियोमासा कातो या बलशाली सरदाराने इ. स. १६०१ ते १६०८ पर्यंत सात वर्षे परिश्रम करून बांधलेला येथील किल्ला जपानमधील सर्वांत मोठ्या तीन किल्ल्यांपैकी एक आहे. हा भुईकोट म्हणजे जमिनीवरचा किल्ला असून त्याचा घेर आठ मैलांचा आहे. याच्या बाहेरचा भक्कम तट तर प्रेक्षणीय आहेच, परंतु ज्या बुरुजावर या किल्ल्यांतील राजवाडा उभारलेला आहे त्याची भिंतहि मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तिला 'कियोमासा इशिगाके' (कियोमासाने बांधलेला दगडी कडा) असें संबोधण्यांत येतें. या भिंतीवर कोणीहि चढूं शकत नसे. त्यावरून तिला 'मुशा गायेशी' म्हणजे आक्रमकांना परतवून लावणारी भिंत, असें नांव पडलें. १८७७ सालीं साइगो ताकामोरी नांवाच्या स्थानिक सरदाराने मेइजी सम्राटाच्या आधुनिकीकरणाच्या कार्यक्रमाला विरोध केल्यामुळे जें यादवी युद्ध पेटलें त्यांत या किल्ल्याचा वराचसा भाग नष्ट झाला होता. त्यानंतर दुसऱ्या महायुद्धांत बांबच्या प्रचंड वर्षावामुळे कुमामोतो शहराप्रमाणे त्याचें भूषण असलेला हा किल्लाहि पार जळून भुईसपाट झाला होता. पण हळूहळू कुमामोतो शहर स्वतःच्या राखतून जन्मास येणाऱ्या फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे पुनः उदयास आलें. जुन्या विध्वंसाची पुसटशी खूणहि कोठे दृष्टीस पडत नाही. तसाच या किल्ल्याचा व त्यांतील राजवाड्याचाहि पुनर्जन्म झाला. विध्वंसापूर्वी या वास्तु जगा होत्या तशाच त्या हुबेहूब निर्माण करण्यांत आल्या. आश्चर्याची व कौतुकाची गोष्ट अशी की, १९६० सालीं नव्याने बांधून तयार झालेला हा किल्ला व राजवाडा अशा खुवीने रंगविण्यांत आला आहे की तो दहा-बारा वर्षांपूर्वी बांधलेला असेल यावर विश्वासच वसत नाही. असें वाटतें, जणू साडेतीनशे वर्षांपूर्वी कियोमासा कातोने बांधलेला किल्ला व राजवाडाच आपण पाहत आहोंत. महायुद्धांत नष्ट झालेल्या वास्तूंची व शिल्पांची फेरनिर्मिति करण्याच्या बाबतींतील जपानी लोकांची ही अद्भुत कुशलता संबंध जपानभर पाहावयास मिळते, आणि ती पाहून आपण थक्क होऊन जातो.

रिमझिम वरसत अमृतधारा

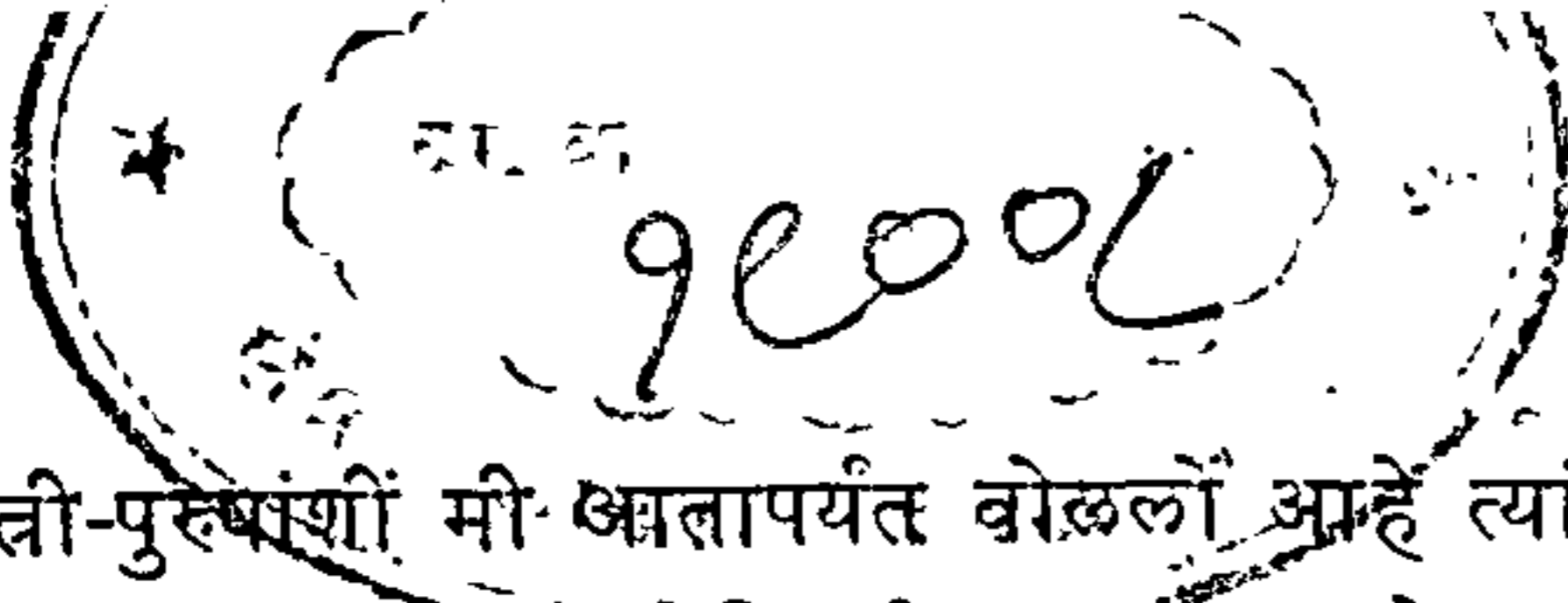
राजवाड्याला सहा मजले व एकशेसाठ पायऱ्या आहेत. राजवाड्याचा ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय म्हणून वापर करण्यांत आला असून प्रत्येक मजल्यावर वेग-वेगळ्या वस्तूंचा संग्रह आहे - जुनीं शस्त्रास्त्रें, कपडे, भांडीं, पुस्तकें, चित्रें वगैरे. शेवटच्या मजल्यावरून शहराचें दृश्य फार छान दिसतें. हिरव्यागार डोंगरामागील सूर्यास्त पाहण्यांत आम्ही इतके दंग होऊन गेलों की अंधार केव्हा पडला आणि

पावसाचे ढग जमून त्यांनी आपल्या स्नेहाचा शिडकाव केव्हा सुरू केला याची चाहूलच आम्हांला लागली नाही. पाऊस भुरभुर पडत होता. त्यामुळे आपण भिजतो आहोत हें कळत असूनहि निवारा शोधण्याची इच्छा होत नव्हती. त्यांत पुनः आज किल्ल्याच्या आवारांत एक स्थानिक जत्रा होती. तिच्यांत मुख्यतः खाण्यापिण्याच्या (म्हणजे मासे व मांस यांच्या) वस्तूच विक्रीसाठी मांडलेल्या होत्या. लहान मुलां-साठी मासे पकडण्याचा जुगार होता. हवेंत व अंगांत गारवा आल्यामुळे गरमगरम भाजलेलीं कणसें खाण्याची इच्छा आम्हांला झाली. येथील कणसें चांगलीं भरदार, वीत-डीड वीत लांब व चवीला मोठीं गोड असतात. अर्थात् त्यांची किंमतहि तशीच असते. एका कणसाला सुमारे शंभर येन म्हणजे अडीच रुपये ! आम्ही कणसें विकत घेण्यासाठी एका दुकानाजवळ गेलों. इतक्यांत एका भल्या वाईला आमच्यावद्दल प्रेम निर्माण झालें म्हणून म्हणा किंवा जपानी पाहुणचाराला जागावें म्हणून म्हणा, तिने आम्हांला एकेक कणीस दिलें आणि आम्ही नको नको म्हणत असतां त्यांचे पैसेहि दुकानदाराला देऊन टाकले. अंगावर पावसाचें थेंब पडत होते आणि आम्ही गरमगरम कणीस खात रस्त्याने चाललों होतो. एका कणसानेच आमचें पोट भरलें. कांही देखण्या व घरंदाज दिसणा-या स्त्रिया खास जपानी पद्धतीचा किमोनो घालून थाटांत आल्या होत्या. परंतु त्यांच्याजवळ छल्या असल्यामुळे त्यांची फजिती होण्याची भीति नव्हती. अर्थात् आमच्यासारखे अदूरदर्शी स्त्री-पुरुषहि तेथे होतेच. त्यांना भिजत असलेले पाहून आमचें दुःख थोडें कमी झालें.

हॉटेलाच्या तळघरांत खूप मोठा बाजार आहे. असा बाजार बहुतेक सर्वच मोठ्या हॉटेलांत असतो. तेथे एक फेरफटका मारून आम्ही तृप्त मनाने आपल्या खोलीत परतलों.

भारतीयांना शांततेची तळमळ !

आज शहराजवळच्या हानाओका यामा नांवाच्या टेकडीवर फुजिइ गुरुजींच्या वाढदिवसानिमित्त क्यूशूच्या लोकांतर्फे मेजवानीचा कार्यक्रम होता. या टेकडीवर उभारलेला शांतिस्तूप लहान वाटू लागल्यामुळे तो पाडून त्याच्या जागी मोठा भव्य स्तूप उभारण्याचें काम सुरू झालें आहे. या स्तूपाजवळच्या बौद्ध मंदिरांत मेजवानीचा कार्यक्रम झाला. गुरुजी आपल्या भाषणांत म्हणाले, “ भारतांत स्तूपाच्या उद्घाटनाला त्या देशाचे राष्ट्रपति हजर राहतात; पण आपल्या येथे प्रिफेक्चरचा अध्यक्ष (जिल्हाधिकारी)हि हजर राहत नाही. यावरून भारतीय लोकांना शांतते-विषयी किती तळमळ आहे आणि आपण लोक त्या बाबतींत किती बेपर्वा आहोत याची कल्पना यावी. ” गुरुजी भारतांत खूप राहिले—फिरले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या मताला अनुभवाचा आधार आहे, हें खरें; परंतु त्यांनी काढलेला निष्कर्ष कितपत बरोबर असेल याविषयी माझ्या मनांत शंका निर्माण झाली. ज्या सर्वसामान्य

जपानी स्त्री-पुरुषांशीं मी अलापर्यंत बोळलो आहे त्यांच्या उद्गारावरून त्यांनाहि भारतीय लोकांइतकीच शांततेविषयी आस्था वाटते, असा माझा समज झाला आहे. सरकारी अधिकारी किंवा राजकीय पुढारी या बाबतींत उदासीन आहेत हे खरे, पण भारतातील परिस्थिति याहून वेगळी असेल असें मला वाटत नाही. या मंडळींना जागतिक शांततेपेक्षा स्वतःची बढतीच जास्त महत्त्वाची वाटते. या बाबतींत जपानी अधिकारी व पुढारी भारतीय अधिकारी व पुढारी यांच्यापेक्षा जास्त वाईट आहेत, असें मानण्यास माझे मन तयार नाही.

आज पुनः एकदा येथील किल्ला, राजवाडा व त्याचा बुरुज (तेनशुकाकु) पाहिला आणि नंतर सुइझेनजी पार्कमध्ये फेरफटका मारला. बगीचा टुमदार व सुंदर आहे. आसो या जिवंत ज्वालामुखीजवळ असलेल्या द्रोणाच्या आकाराच्या एका डोंगराची प्रतिकृति विशेष लक्षांत राहण्यासारखी आहे. एक माणूस यांत्रिक उष्णतेच्या साहाय्याने काचेचीं लहानलहान चित्रे तयार करित होता. त्यावरून जपानी माणसाच्या हस्तकौशल्याची कल्पना आली. यंत्रोद्योगाचा प्रसार झाल्यामुळे अलीकडे जपानी हस्तकौशल्याला फारसा वाव उरलेला नाही, असें म्हणतात.

जपानी घराचें अंतर्दर्शन

जपानमध्ये आल्यापासून जपानी लोकांच्या घरांत राहावयास मिळावें, निदान त्यांचीं घरे आंतून पाहतां यावीत, यासाठी माझी सारखी चुळबूळ सुरू आहे. परंतु श्री. ओकामोतो यांच्याखेरीज इतर कोणाचेंच घर पाहण्याची संधि आतापर्यंत मला मिळाली नव्हती. मी स्वतः मुख्य पाहणा नसल्यामुळे मला माझी इच्छा आग्रहाने व्यक्तहि करतां येत नाही. केवळ हॉटेलांत राहून कोणत्याहि देशाची किंवा प्रदेशाची खरी ओळख होणें शक्य नाही, असा माझा दृढ विश्वास असल्यामुळे भारतभ्रमणा-मध्ये मी कधीच हॉटेलांत उतरलों नाही. जपानभ्रमणांत मला थोडेंफार महत्त्व असतें तर मी नक्कीच अशी व्यवस्था करूं शकलों असतों. कारण कोणाच्याहि घरीं राहण्यांत ज्या गैरसोयींना तोंड द्यावें लागतें त्यांची मला पूर्ण कल्पना असल्यामुळे व मला त्यांचा कधीच वाऊ न वाटल्यामुळे मी जपानी मित्रांचा विश्वास संपादन करूं शकलों असतों. पण काकासाहेब व सरोजबेन यांचा काँट, कमोड व विशिष्ट आहार या बाबतींत आग्रह असल्यामुळे त्यांच्यासाठी खास पाश्चात्य पद्धतीच्या हॉटेलांत व्यवस्था करणें यजमानमंडळींना भाग पडतें. मग त्यांच्याबरोबर आम्हांलाहि त्या नकली व्यवस्थेचा उपभोग नाइलाजाने घ्यावा लागतो.

यांतून कांही मार्ग निघण्याची शक्यता दिसत नसल्यामुळे मी थोडासा नाराज व उदास झालों होतो. इतक्यांत आज अचानकपणें एका जपानी घरीं जाण्याची संधि मिळाली; आणि तेथे इतकें मोकळें वातावरण आढळलें की अगदी बारीकसारीक गोष्टींची तपशीलवार माहिती मिळवितां आली. त्यामुळे मी आज भलताच खूप आहे.

“ माझ्या घरीं कृपा करून याल काय ? ”

आज दिवसभर वरीच भटकंती झाल्यामुळे काकासाहेब व सरोजवेन जाम थकून गेले होते. आम्हीहि थोडेफार दमलों असलों तरी संध्याकाळचा वेळ हॉटेलांत वसून घालविणें आम्हांला पसंत नव्हतें. म्हणून नरेश व मी बाजारांतून चक्कर मारण्यासाठी वाहेर पडलों. नरेशना नेकटायचा भारी षोक आहे. त्यांत पुनः सध्या जागजागीं नेकटायचा जंगी रिडक्शन सेल चालू असल्यामुळे दिसेल त्या दुकानांत आम्ही शिरत होतो. तीन-चार हजार येन (७५-१०० रुपये) किमतीचे नेकटाय एक-दोन हजार येनला म्हणजे निम्म्या किमतीला मिळत होते. मी जन्मांत कधी नेकटाय विकत घेतला नसल्यामुळे त्यांच्या किमतीविषयी भलताच अधारांत होतो. एवढीशी गळोटी. दोन-चार रुपयांना मिळत असेल अशी माझी समजूत होती. त्या गळोटीला पन्नास-शंभर रुपये पडतात हें पाहून मी हबकलोंच.

आमचें असें भटकणें चालूं असतां एका दुकानांत एक तरुण आमच्याजवळ आला आणि म्हणाला, “ तुम्ही भारतीय आहांत काय ? ” मला त्याच्या प्रश्नाचें आश्चर्य वाटलें. माझी अशी समजूत होती की माझा पक्का भारतीय रंग व चेहरा-मोहरा, शिवाय झब्बा-सुरवारीचा भारतीय वेष यांमुळे माझ्या भारतीयत्वाविषयी कोणालाहि शंका येणें शक्य नाही. पण नंतर माझ्या असें लक्षांत आलें की, सिलोन (श्रीलंका), बांगला देश व इंडोनेशिया या तीन देशांतील लोकहि रंगारूपाने असेच भारतीय वाटतात. त्यामुळे परदेशी लोकांना हा प्रश्न पडत असला पाहिजे.

आम्ही भारतीयच आहोंत हें कळल्यानंतर त्या तरुणाला भलताच आनंद झाला. जणू तो कितीतरी दिवस आमचीच वाट पाहत होता. तो म्हणाला, “ मी दोन वर्षांपूर्वी भारतांत जाऊन आलों आहे. तिथल्या लोकांनी मला फार चांगली मदत केली. स्नेहाचा वर्षाव केला. त्यामुळे भारतीयांविषयी माझ्या मनांत विशेष आत्मीयता निर्माण झाली आहे. मी भारतांतील स्थानांचीं कांही छायाचित्रेंहि घेतलीं आहेत. तीं तुम्ही पाहावींत अशी माझी इच्छा आहे. त्यासाठी तुम्ही माझ्या घरीं याल काय ? ”

मी मनांतल्या मनांत हर्षातिरेकाने उडी मारली. पण त्याचें घर कुठे आहे, तेथे जाण्यास किती वेळ लागेल वगैरे माहिती विचारणें आवश्यक होतें. आमच्या प्रश्नांना उत्तर म्हणून त्याने सांगितलें, “ आमचें घर इथून दहा-वारा मैलांवर आकित्सु नांवाच्या उपनगरांत आहे. ”

त्याबरोबर माझा आनंद एकदम खाली घसरला. एवढ्या लांब जायचें-यायचे, आणि तेंहि अशा संध्याकाळीं. कसें जमणार ही चिंता माझ्या मनांत उत्पन्न झाली. पणंतु माझ्या चेहऱ्यावरील चितेचे भाव ओळखून त्या तरुणाने खुलासा केला -

“मी माझी गाडी घेऊन आलोंय. वीस-पंचवीस मिनिटांत आपण घरीं पोचूं तिथे तुमचा फार वेळ मोडणार नाही.”

आणि आम्ही वाहेर पडलों. त्याच्यावरोबर त्याचा एक मित्रहि होता. सदर मित्र इंजिनिअर असून नोकरीस लागला आहे. आम्हांला घरीं बोलावणाऱ्या तरुणाचें नांव तोशिहारा ओकुमिया. तो इंजिनिअरिंगचा विद्यार्थी आहे. त्याचे वडील तोराचो ओकुमिया हे येथील एका माध्यमिक विद्यालयांत शिक्षक आहेत. एका शिक्षकाचा स्वतः विद्यार्थी असणारा मुलगा सुमारे पंधरा हजार रुपयांची स्वतःच्या मालकीची मोटार ठेवू शकतो, हें जपानच्या सुबत्तेचें लक्षण समजतां येईल. गाडी दोन दारांची व लहानशीच होती. फारशी आरामदायक वाटली नाही. त्यामानाने किंमतहि कमी वाटत नाही. एवढ्या किमतींत एवढी गाडी भारतांत सहज मिळेल.

टुमदार लाकडी घर

आम्ही दुकानांतून वाहेर पडल्यानंतर त्याच्या गाडीपर्यंत पोचायलाच दहा-पंधरा मिनिटे लागलीं. मोटारींच्या भरमसाट संख्येमुळे पार्किंगची समस्या किती विकट झाली आहे याची या छोट्या शहरांतील या अनुभवावरून कल्पना यावी. एकदा गाडींत बसल्यानंतर घरीं पोचण्यास मात्र वेळ लागला नाही. तोशिहाराला बऱ्यापैकी इंग्रजी येत होती. त्यामुळे संभाषणांत फारसा अडथळा येत नव्हता. आकित्सु उपनगरांत पोचल्यावर मला मुंबईच्या विलेपार्ल्याची आठवण झाली. लहान गल्ल्यांतून आम्ही ओकुमिया कुटुंबाच्या घरीं पोचलों तेव्हा तोराचो सान बागेंत काम करीत आमचीच वाट पाहत होते. कारण तोशिहाराने आमची संमति मिळतांच सार्वजनिक टेलिफोनवरून घरीं आपण पाहण्यांसह येत असल्याचें कळविलें होतें. (येथे बहुधा प्रत्येकाच्या घरीं फोन असतोच.)

त्यांनी मोठ्या प्रेमाने आमचें स्वागत केलें. वाहेरच्या व्हरांड्यांत पादत्राणें काढून ठेवून आम्ही जपानी पद्धतीप्रमाणे सपाता पायांत घातल्या आणि आंतल्या खोलींत जाऊन बसलों. चार खोल्यांचें हें टुमदार घर लाकडी असून त्याची रचना खास जपानी पद्धतीची आहे. एक बैठकीची खोली, एक आईवडिलांची झोपण्याची खोली, एक मुलाची अभ्यासाची व झोपण्याची खोली, स्वयंपाकघर, जेवणघर आणि संडास-बाथरूम. दोन खोल्यांच्या मधल्या सांदीत देवघर अंग चोरून बसलें आहे. तोराचोसान जोदो शिन शु या पंथाचे बौद्धधर्मी आहेत. त्यांच्या देवघरांत मूर्ति नसून एका कापडावर मंत्र लिहून तो छोट्याशा कपाटांत ठेवला आहे. त्या कपाटाचीं दारें एरवी बंद असतात. तीं उघडून त्यांनी आम्हांला आंतील मंत्राचें कापड दाखविलें. समोर विजेच्या मेणबत्त्या तेवत होत्या. आजपासून ओबौन हा जपान्यांचा राष्ट्रीय सण सुरू होत आहे. त्यासाठी तोशिहाराची आई तोयोको हिने दोन सुंदर आकाशदिवे घरीं तयार केले आहेत. ते देवघराजवळच ठेवले होते.

घराला आलेला खर्च

आपलें स्वतःचें घर बांधणें ही भारतांतील मध्यमवर्गीय पांढरपेशा लोकांच्या जीवनांतील एक कृतार्थता असते. जपानहि याला अपवाद नाही. येथेहि शिक्षक, प्राध्यापक, लेखक, डॉक्टर, वकील, कारकून वगैरे मंडळी स्वतःचें श्रमसाफल्य घरकुलाच्या रूपांत अनुभवं इच्छितात. अर्थात् तोक्यो, ओसाका, कोबे यांसारख्या महानगरांमध्ये जागेची किंमत भरमसाट वाढल्यामुळे त्यांचें तें स्वप्न साकार होणें अवघड जातें. पण कुमामोतोसारख्या मध्यम वस्तीच्या शहरांमध्ये त्यांत फार अडचण येत नसावी आणि सरकारहि त्या कामीं नागरिकांना सढळ हाताने – कर्जाच्या रूपाने का होईना – मदत करतें असें दिसतें.

या बाबतींत श्री. तोराचोसान यांनी स्वतःच्या घरासंबंधी मनमोकळेपणाने माहिती दिली. येथील जमिनीचें माप 'त्सुबो' (tsubo) हें आहे. एक त्सुबो म्हणजे ३.३ चौरस मीटर. त्यांनी आपल्या घरासाठी दहा वर्षांपूर्वी ऐंशी त्सुबो (२६४ चौरस मीटर) जागा विकत घेतली होती. त्या वेळीं एका त्सुबोचा भाव पांच हजार येन होता. आज तोच भाव तीस हजार येन आहे. अर्थात् हा भाव उपनगरांतील आहे. प्रत्यक्ष शहरांतील भाव याच्या अनेकपट अधिक आहे. दहा वर्षांपूर्वी या घराला नऊ लक्ष येन म्हणजे सुमारे तेवीस हजार रुपये एकूण खर्च आला होता. आज एवढ्याच घराला पन्नास लक्ष येन खर्च येईल असें त्यांनी सांगितलें. पुण्यांत दहा वर्षांपूर्वी मीं स्वतःचें घर बांधलें असल्यामुळे त्यांचे हे सारे आकडे पुण्याच्या घरबांधणीच्या आकड्यांशीं विलक्षण मिळतेजुळते असल्याचें पाहून मला गंमत वाटली. आम्हां लोकांप्रमाणे त्यांनीहि सरकारी कर्ज घेऊन घर बांधलें आहे, हा आणखी एक योगायोग म्हणावयाचा.

प्राप्ति व जीवनमान

श्री. तोराचो ओकुमिया हे माध्यमिक शिक्षक असल्यामुळे त्या वर्गाचे प्रतिनिधि समजण्यास हरकत नाही. त्यांनी आपली प्राप्ति व खर्च यांची माहितीहि मोकळेपणाने दिली. येथील माध्यमिक शिक्षकाचा पगार दहमहा सरासरीने साठ हजार येन (१५०० रुपये) असतो. नव्या इंजिनिअरलाहि जवळजवळ एवढ्याच पगार मिळतो असें तोशिहाराच्या तरुण इंजिनिअर मित्राने सांगितलें. तसें पाहिल्यास येथे रोजमजुरालाहि दररोज दोन हजार येन इतकी मजुरी मिळते. पण त्याला पगारी कर्मचाऱ्याप्रमाणे सुट्टीच्या दिवसाची मजुरी मिळत नसल्यामुळे त्याची मासिक प्राप्ति सुमारे पन्नास हजार येनच असते असें म्हणतां येईल. याखेरीज पगारी कर्मचाऱ्यांच्या बाबतींत आणखी एक महत्त्वाचा फरक आहे. या लोकांना दरसाल चार ते सहा महिन्यांच्या पगाराइतका बोनस मिळतो. हा बोनस वर्षातून दोनदा

दिला जातो. सरकारी-बिनसरकारी, उत्पादक-अनुत्पादक अशा सर्वच नोकर-दारांना हा बोनस मिळतो. त्यामुळे त्यांच्या प्राप्तीचा हिशेव करतांना अठरा महिन्यांचे वर्ष धरावे लागते. म्हणजे शिक्षकाचा पगार जरी साठ हजार येन असला तरी प्रत्यक्षांत मात्र त्याला जवळजवळ १ लाख येन दरमहा मिळतात. त्यामुळे मध्यम-वर्गीय कुटुंबाला पन्नास-साठ हजार येन दरमहा कुटुंबपरिपोषणासाठी खर्च करूनहि थोडीफार शिल्लक टाकतां येते. आजकाल आरोग्यविमा, वृद्धावस्थावेतन वगैरे रूपांनी जपान सरकारने आपल्या नागरिकांच्या सुखस्वास्थ्याची जबाबदारी स्वीकारली असल्यामुळे वचत करण्याकडे जपानी नागरिकांचे फारसे लक्ष नसते. 'खाओ, पिओ, मौज करो' अशीच बहुधा सर्वांची वृत्ति असते असेंहि ऐकले.

तोशिहाराची भारतयात्रा

एकीकडे चहापानाचा कार्यक्रम चालू होता, तर त्याच वेळीं तोशिहारा आपल्या भारतप्रवासाचीं चित्रे दाखवून माहिती देत होता. त्याने नुसतीं छायाचित्रेच घेतलेलीं नव्हतीं तर विमानाच्या तिकिटापासून हॉटेलच्या बिलापर्यंत प्रत्येक कागदाचा कपटा जपून ठेवला होता. भारतांतील बसचीं तिकिटे, खाद्यपदार्थांचीं वेष्टने, सुपारी, काजू यांसारख्या जपानांत न मिळणाऱ्या वस्तूंचे नमुने, किंबहुना दगड व माती यांचेहि नमुने त्याने एका सुंदर आल्बममध्ये जमवून ठेवले होते. त्यांची व आपल्या प्रवासाची तपशीलवार माहितीहि त्याने सुंदर अक्षरांत लिहून ठेवली आहे. वरवर पाहतां खुशालचेंडू वाटणारा हा तरुण प्रवासाचा आनंद उपभोगत असतांना किती बारकाईने निरीक्षण करीत होता व त्याने प्रत्येक महत्त्वाचा क्षण कसा टिपून ठेवला होता हें पाहून माझ्यासारख्या आजन्म फिरस्त्यालाहि आश्चर्य वाटले. जपानी माणसाच्या यशाचें रहस्य बहुधा त्याच्या ह्या 'सिन्सरिटी'-तच असावे. तोशिहारा नेपाळ व पाकिस्तानलाहि जाऊन आला आहे. पाकिस्तानांत परदेशी प्रवाशाला हॉटेलचें बिल परकीय चलनांतच द्यावे लागते. त्या 'अन्याया'-विरुद्ध तो तेथे भांडलाहि होता. पण परकीय चलनासाठी विकासमान देशांना कसें जिवाचें रान करावे लागते याची त्याला काय कल्पना? * भारतांतील लोक आपल्याशीं फार प्रेमळपणाने वागल्याचें त्याने सांगितले. त्याच्याजवळ तसा फार पैसा नव्हता. विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या सवलतीच्या दरांत विमानाचें तिकिट घेऊन तो भारतांत गेला होता. तरी पण त्याला कोणी फसवले नाही, उलट शक्य ती सर्व मदत केली. यामुळेच भारताविषयी त्याचें चांगलें मत टिकून राहिलें. तसें नसतें तर त्याने आम्हांला घरीं बोलावलेच नसतें.

* भारत सरकार या बाबतींत फार उशिरा जागें झालें असून त्यानेहि असा नियम आता केला आहे.

शितो धर्म बरा !

माझ्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे मीं तोशिहाराला त्याचीं धर्मविषयक मते विचारलीं. तेव्हा तो म्हणाला, “ मी कुटलाच धर्म मानत नाही. त्याची गरजच आम्हां तरुणांना भासत नाही. आमच्या घरांत धार्मिक संस्कार असे होतच नाहीत. फक्त सणावारी धर्माची आठवण होते. एखाद्या धर्माची निवडच करण्याची पाळी माझ्या-वर आली तर मी शितो धर्म अधिक पसंत करीन; कारण तो आमचा मूळ धर्म — राष्ट्रीय धर्म आहे. ”

बायकांचा वेळ कसा जातो ?

श्रीमती तोयोको यांच्याशी थोडा वेळ गप्पागोष्टी केल्या. दुपारचा वेळ त्या कसा घालवतात हें जाणून घेण्यास मी उत्सुक होतो. त्या म्हणाल्या, “ लग्नापूर्वी मी नोकरी करीत होतें. पण लग्नानंतर घरच्या कामांतूनच सवड होत नाही. मुलं लहान होतीं तोंवर त्यांचं सारं करण्यांत दिवसाचा वेळ पुरत नसे. आता थोरला मुलगा लग्न झाल्यानंतर स्वतंत्र राहूं लागला आहे. त्याला तोक्योच्या एका वीज कंपनींत नोकरी आहे. तरी पण यजमान आणि धाकटा मुलगा यांचं सारं मलाच करावं लागतं. त्यामुळे रिकामा वेळ क्वचितच मिळतो. तसा मिळाला तर वाचन किंवा शिवणं—टिपणं करतें. उरला वेळ बागेंत जातो. त्यामुळे शेजारणीकडे जाऊन गप्पागोष्टी करायला फुरसतच नसते. ”

जपानी स्त्रीची वृत्ति व्हंशी भारतीय स्त्रीसारखीच दिसते. नवरा आणि मुलें यांना सुखांत ठेवण्यांतच तिला कृतार्थता वाटते आणि बहुधा यामुळेच मुलें मोठीं झाल्यानंतर वेगळा संसार थाटतात तेव्हा तिच्या जीवनांत एक पोकळी निर्माण होते. अर्थात् हें कांही फक्त जपानांतच घडत नाही. नगरप्रधान, अर्थाधारित नवसंस्कृतीचें तें व्यवच्छेदक लक्षणच बनलें आहे. भारतांतहि त्या संस्कृतीची चाहूल ऐकूं येऊं लागली आहेच.

भेटींची देवाणघेवाण

त्या प्रेमळ कुटुंबाचा निरोप घेऊन आम्ही तोशिहाराच्या गाडींतून परत निघालों तेव्हा त्या मंडळींच्या निरपेक्ष स्नेहाने मी चांगलाच भारावून गेलों होतो. त्याला आपण कांही तरी भेट दिली पाहिजे, ती कोणती द्यावी, याचा मी विचार करीत होतो. एवढ्यांत तोशिहारा आपल्या खोलींत गेला आणि एका पिशवींत कांही तरी वस्तु घेऊन बाहेर आला. ती भेटच असणार हें मीं ओळखलें. आपल्या घरीं आलेल्या पाहुण्यांना भेट देण्याचा जपानी लोकांचा रिवाजच आहे. पण मला सारखें वाटत होतें की, त्याने भेट देण्यापूर्वी आपण ती द्यावी; म्हणजे आपल्या भेटीची केवळ परतफेडच हा भारतीय करीत आहे, अशी भावना त्याच्या ठिकाणीं

निर्माण होणार नाही. भेट देणाऱ्यादेखत सामान्य भेटवस्तु उघडून पाहायची नसते. तिची किंमतहि भेट घेणाऱ्याला सहजासहजी कळू नये, अशी खबरदारी घेण्यांत येते. त्यामुळे एकमेकांच्या भेटवस्तूंत तुलना केली जाण्याची शक्यता कमी असते.

सुदैवाने तोशिहाराने ती भेट मला तात्काळ दिली नाही. तो ती आपल्या-बरोबर घेऊन गाडींत बसला. मग मी त्याला विचारलें, “तुला आणि तुझ्या आई-वडिलांना भारतीय चहा आवडेल काय ?” तो म्हणाला, “कां नाही ? मला तर तो फारच आवडतो; आणि माझ्या आईवडिलांनाहि तो नक्कीच आवडेल.”

तेव्हा मी म्हणालों, “तर मग मी तुला एक चहाचा पुडा देतो; आणि तुझ्या आईवडिलांसाठी सुगंधी उदबत्त्या देतो. त्यांचा तूं अवश्य स्वीकार केला पाहिजेस.”

त्याने संमतिदर्शक स्मित केलें. आम्ही हॉटेलांत पोचल्यावर मी त्याला चहाचा पुडा व उदबत्त्या दिल्या. त्याने मला बरोबर आणलेली भेटवस्तु दिली. तो परत गेल्यावर मी ती वस्तु उघडून पाहिली. तो बॅटरीवर चालणारा सेफटी रेझर होता. मी थक्कच झालों. त्याची किंमत किमान शंभर रुपये तरी असेल. रस्त्यांतल्या पाहुण्याला घरीं बोलावून नेऊन, खाऊपिऊ घालून वर पुनः एवढी महाग भेट द्यावयाची हा जपानी षोक विलक्षण खराच ! मला थोडें संकोचल्यासारखेंहि झालें. त्याने आपलें घर मला दाखविलें, हा खरोखरी मजवरच उपकार होता. त्या उपकारावर हें आणखी ओझे !

हॉटेल हाकु ऊन सान सो,
अकामिझू

१४-८-७२

कृतार्थ दिवस

आजचा दिवस एक कृतार्थ दिवस ठरला असें म्हणण्यास हरकत नाही. येथे येण्यापूर्वी येथील दोन गोष्टी अवश्य पाहावयास मिळाल्या पाहिजेत असें मनाशी योजिलें होतें. पहिली म्हणजे जागृत ज्वालामुखी आणि दुसरी म्हणजे फुजियामा ! आमच्या देशांत न आढळणारीं हीं जपानचीं वैशिष्ट्ये आहेत. यांपैकी जागृत ज्वालामुखी अगदी त्याच्या तोंडाशीं जाऊन आज पाहिला; आणि अशा प्रकारे एक इच्छा पूर्ण झाली. श्री. काकासाहेबांनी प्रथमपासून माझ्यासाठी आग्रह धरल्यामुळे आजचा कार्यक्रम पार पडला; असें मला वाटतें. कारण येथील मंडळींनी

आसो अनेकदा पाहिला असल्यामुळे त्यांना त्याचें कौतुक आम्हां परदेशी लोकां-
इतकें न वाटणें स्वाभाविक आहे.

आसोच्या परिसरांत

आमच्या प्रवासाची व्यवस्था पाहणारी मंडळी तशी फार व्यवस्थित आहेत. जपानी लोकांच्या राष्ट्रीय स्वभावाप्रमाणे त्यांना व्यक्तिशः झटपट निर्णय घेतां येत नाही. सामुदायिकपणें विचारविनिमय करून ते निर्णय घेतात आणि म्हणून निर्णय घेण्यासाठी त्यांना तासन् तास चर्चा करावी लागते. पण एकदा निर्णय घेतल्या-
नंतर लष्करी काटेकोरपणें तो ते अमलांत आणतात. परंतु आज या व्यवस्थेंत कांही तरी घोटाळा झाला आणि आसोच्या परिसरांत हिंडण्याचें आमचें वेळापत्रक उलटें-
सुलटें झालें. सकाळीं आठ वाजतां कुमामोतोहून निघावयाचें आणि बारा वाजे-
पर्यंत आसोच्या पायथ्याशीं—किंवा खरें म्हणजे आसोच्या कमरेशीं असलेल्या सेन-
सुइक्यो येथील शांतिस्तूपाजवळच्या बौद्ध मंदिरांत—पोचावयाचें असें ठरलें होतें.
परंतु आम्हांला निघालायच दहा वाजले. यामुळे आसोच्या मुखाशीं जाण्याऐवजी
आम्ही कुमामोतोहून सुमारे चाळीस मैल दूर असलेल्या सेनसुइक्योला बारा
वाजतां पोचलों. तेथे जेवणखाण आटोपून तेथून ज्वालामुखीच्या तोंडापर्यंत नेऊन
पोचविणाऱ्या पायऱ्यांच्या पायथ्याशी पोचावयाचें असें ठरलें होतें. तेथपर्यंत कसें पोचा-
वयाचें हें पाहण्यासाठी जी मोटार पुढे गेली होती ती रस्त्याकडेच्या खडुचांत पडली.
ती वर काढण्यांत वराच वेळ गेला. नंतर लक्षांत आलें की, या वाजून आसोच्या
मुखाशीं जावयाचें तर दोनशे पायऱ्या चढाव्या लागतात. एवढ्या पायऱ्या चढणें
सरोजयेनना शक्य नव्हतें म्हणून पुन्हा दहा-बारा मैल मागे येऊन भलामोठा घेरा
घेऊन आसोच्या तोंडापर्यंत पोचावें लागले. मोटार असल्यामुळे रोप-वेचा वापर
करावा लागला नाही. रोप-वेचा अनुभव घेण्याची आणखी एक संधि त्यामुळे हुकली!

आसोचा द्रोण

जपानमधील आसोचा द्रोण (creater) हा जगांतील जागृत ज्वालामुखी-
पैकी सर्वांत मोठा द्रोण आहे. creater या इंग्रजी शब्दाला आपण सामान्यतः
ज्वालामुखीचें तोंड हाच मोठा शब्द वापरतो. परंतु या ठिकाणीं प्रत्यक्ष ज्वाला-
मुखीचें तोंड आता एका लहानशा कोपऱ्यांत उरलें आहे. बाकीचें तोंड थंड पडलें
आहे; त्यावर गवतहि उगवलें आहे. एके ठिकाणीं तर छानसा तलावहि आहे.
म्हणून मूळ तोंड व सध्याचें तोंड यांत फरक दाखविण्यासाठी मूळच्या मुखाला द्रोण
असें संशोधलें आहे. सुमारे चाळीस मैलांचा परीघ असलेला हा द्रोण आहे. एके-
काळीं हा सारा द्रोण जागृत होता. त्यावरून हा ज्वालामुखी केवढा प्रचंड असेल
याची कल्पना येते. आज आसोचें जें मुख आपण पाहतो त्याच्याभोवतीं डोंगराचें
एक प्रचंड कडे पडलेलें आहे. या कड्यानेच मूळ आसोचें मुख बनलें होतें.

अस्तित्वाची खूण : धूर

आसोच्या अस्तित्वाची जाणीव सुमारे दहा-बारा मैलांवरूनच होऊं लागते. पांढऱ्या-पिवळ्या धुराचे लोट आकाशांत जातांना दिसले की तो आसो आहे हें हमखास ओळखावें. (खेडेगावांतील गुन्हाळ जसें धुरावरून ओळखूं येतें तसें !) आसोच्या मुखाकडे जातांना एक गोष्ट आपल्या चटकन् लक्षांत येते. ती अशी की या डोंगराच्या परिसरांत वस्ती नाही; एवढेंच नव्हे, तर शेतीवाडी किंवा फळबागा नाहीत. आहे फक्त एक विस्तीर्ण कुरण. या कुरणांत चरणाच्या गायी अधून-मधून आपल्याला भेटतात. जपानांत आल्यापासून मीं आजच प्रथम गाय पाहिली. येथील गायी तांबूस रंगाच्या, आखूड शिंगांच्या, धष्टपुष्ट आहेत. गाय ही केवळ मांसासाठी नसून तिचें दूधहि उपयुक्त असतें ही गोष्ट जपानी लोक बहुधा महायुद्धोत्तर काळांत अमेरिकनांकडून शिकले असावेत. आता येथे दुधासाठीहि गायी पाळल्या जातात ! खलाटींतील ज्या तळ्याच्या काठी गायी चरत होत्या त्याच्याच काठावर कांही घोडेहि दिसले. सहलीकरिता आलेल्या लोकांना घोड्यांवरून रपेट करण्याची सोय करण्यासाठी त्यांचा वापर होत होता असें दिसलें. आसोकडे जातांना माथ्यावर वाडग्यासारखा आकार असलेली एक हिरवीगार टेकडी दिसते. तिच्यावर जाण्यासाठी हातभर हंडीच्या पायऱ्याहि आहेत. पण लोक गवतांतून चालतच वर चढत होते व उतरत होते. आसोची शांत प्रतिकृति म्हणून अशा टेकड्या कृत्रिमपणें मोठमोठ्या बागांतून बनविल्या जातात. यामुळे ही टेकडी अगदी ओळखीची वाटते.

गुन्हाळाचें भलेंमोठें चुलाण

आसोच्या मुखापर्यंत मोटारी जाऊं शकत असल्यामुळे तेथे रांगाच रांगा लागल्या होत्या. तेथून पांच मिनिटें चाललें की आपण थेट आसोच्या मुखापर्यंत जाऊन पोचतो. आसो-मुखाच्या काठावर उभा राहून मी जेव्हा आंत डोकावलों तेव्हा प्रथमदर्शनीं माझी थोडी निराशा झाली, हें मला कबूल केले पाहिजे. जागृत ज्वालामुखी म्हणजे इंगळांसारख्या धडधडत पेटणाऱ्या निखाऱ्यांनी भरलेली भट्टीच असावी, असा माझा समज होता. पण येथे पाहिलें तों गुन्हाळांत काहील उतरल्यानंतर उघडें चुलाण जसें दिसतें तसें दृश्य दिसत होतें. सामान्य चुलाणाच्या शंभरपट, हजारपट मोठें चुलाण, एवढाच काय तो फरक. त्याच्या भिंती काळवंडलेल्या होत्या. चुलाणाची खोली असेल चाळीस-पन्नास फूट. तळाशीं फेसाळ पांढरा रस वाहत असल्याचा प्रथम भास होतो. पण अधिक वेळ टक लावून पाहिल्यावर तो रस प्रवाही नसल्याचें लक्षांत येतें. बहुधा तो गंधकाचा फेस असावा. जागजागीं पिवळा गंधक जळत असलेला दिसतो. तेथून पांढरा-पिवळसर धूर वर निघतो आणि थोडा-बहुत अग्नीहि दिसतो. अधूनमधून तोफ डागल्यासारखा आवाज आंतून बाहेर येतो.

त्यांत थोडाफार गडगडाटाचाहि भास होतो. जवळच कोठे तरी प्रचंड धवधवा कड्यावरून खाली कोसळत असावा किंवा खवळलेल्या समुद्राच्या लाटा किनाऱ्याला धडका देत असाव्यात असा कांहीसा तो भास होता. बहुधा त्यामुळेच प्रवाहाची भावना निर्माण होत असावी. परंतु एकूण दृश्य तसे शांत, सौम्यच वाटते; आणि कांही तरी जग्न, भयंकर पाहावयास मिळेल अशी अपेक्षा वाळगून तेथे जाणाऱ्याची थोडीफार निराशाच होते. निदान माझी तरी तशी झाली.

काठाकाठाने भ्रमंती

आम्ही ज्या बाजूला उभे होतो तेथून आसोमुखाचा संपूर्ण तळ दिसत नव्हता; शिवाय आंतून वर येणारा गंधकाचा धूर दुसऱ्या बाजूला वाहत होता. त्याचा थोडा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा आणि तळाची दुसरीकडून दिसणारी बाजूहि पाहावी म्हणून मी मुखाच्या काठाकाठाने भरभर चालत जवळजवळ निम्म्या भागापर्यंत गेलों. बरोबरच्या लोकांचा आपल्यामुळे खोळंबा होऊं नये म्हणून मी धावतच चाललों होतो. इतर मंडळी थांबण्यास तयार असती तर मी संपूर्ण मुखाची दीड-दोन मैलांची प्रदक्षिणा नक्कीच पुरी करून आलों असतो. कारण वेगवेगळ्या ठिकाणावरून ज्वालामुखीचे वेगवेगळे रूप पाहावयास मिळते. तरी पण मी जेथपर्यंत गेलों तेथूनहि चांगले दर्शन घडले. या मुखाला कुंपण नसल्यामुळे पाय घसरून आंत पडण्याची भीति असते. आत्महत्याप्रिय जपानी लोक आत्महत्येसाठी या ज्वालामुखीचा वापर करतात की नाही तें समजलें नाही; पण रोमांचकारिकतेची ओढ असणाऱ्यांना आत्महत्येसाठी हें एक चांगलें ठिकाण आहे, अशी छाप माझ्या मनावर पडली. गंधकाचा धूर नाकातोंडांत गेल्यास कांही लोक गुदमरतात, अस्वस्थ होतात. मला मात्र तसे कांही झालें नाही, उलट गंमतच वाटली. सेनसुइक्योच्या बाजूने पायऱ्या चढून आम्ही वर आलों असतो तर जेथून आसोमुख पाहिलें असतें तेथपर्यंत मी गेलों. त्या बाजूनेहि लोक वर येत होतेच. पण त्यांची संख्या थोडी होती. खरी गर्दी या बाजूलाच होती. अगदी जत्रेसारखी !

संरक्षणाची तरतूद

आसोला मधूनच गंमत करायची लहर येते आणि तो आपल्या पोटांतील गरम राख वर उधळतो. अगदी अलीकडे म्हणजे १९५९ सालीं त्याला अशी लहर आली होती. त्या वेळीं त्याच्या लहरीमुळे सहा माणसांना प्राणास मुकावे लागलें होतें. तशी पाळी यापुढे इतरांवर येऊं नये म्हणून आता मुखाजवळच सीमेंट काँक्रीटच्या छोट्या खोल्या बांधण्यांत आल्या आहेत. त्यांना 'पिलबॉक्स' असें म्हणतात. राख वर उडते आहे असे दिसतांच या खोल्यांचा आसरा घेतला की झालें. अर्थात् नुसती राखच नडाली तर ठीक; पण तिच्यावरोबर प्रचंड लाव्हारसहि बाहेर येऊं लागला तर मात्र पंचाईत होईल. कारण हा लाव्हारस भट्टींतल्या धातुरसासारखा भयंकर गरम

असतो आणि तो फार मोठ्या प्रमाणांत बाहेर पडला तर शेकडो चौरस मैलांचा प्रदेश गडप करून टाकतो; परंतु तशी भीति अथवा शक्यता कोणाला वाटत नसावी, असे तेथे जमलेल्या आबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांच्या घोळक्याकडे पाहून वाटलें.

आसोच्या काठावर तेथे निघणारा पिवळा गंधक व आसोचीं वेगवेगळ्या ठिकाणांहून घेतलेलीं रंगीत चित्रें विकत मिळण्याची सोय आहे. एवढेंच नव्हे, तर तुम्ही आसोला भेट देऊन आलांत हें तुमच्या मित्रांना तुम्हांला पुराव्यानिशीं पटवून देतां यावें यासाठी त्या ठिकाणीं तुमचा फोटो काढून तो झटपट तयार करून देणारे छायाचित्रकारहि तुमच्या सेवेला हजर असतात; परंतु जपानी लोकांचें कॅमेऱ्याचें वेड पाहतां त्या छायाचित्रकारांना पोटापुरतें तरी काम मिळत असेल की नाही अशी शंका माझ्या मनांत निर्माण झाली. (काकासाहेब तर म्हणतात की, ज्याच्याजवळ कॅमेरा नाही तो खरा जपानीच नव्हे !)

येथून आसोचा द्रोण किंवा मूळ आसोचें मुख फार छान दिसतें. ज्याप्रमाणे फुजियामाच्या परिसरांत पांच प्रख्यात सरोवरे आहेत त्याप्रमाणे आसोच्या परिसरांत पांच प्रख्यात पर्वतशिखरे आहेत. त्यांपैकी नाका दाके, ताका दाके व नेको दाके हीं तीन शिखरे येथून पाहावयास मिळतात. ताका दाके हा क्यूशू बेटांतला सर्वांत उंच पर्वत. त्याच्या मध्यावरच सेनसुइक्योचा शांतिस्तूप उभारण्यांत आला आहे. त्या मार्गाने आसोकडे येणाऱ्या लोकांना आपोआप त्याचें दर्शन घडतें आणि शांततेचा बौद्ध संदेश कळत-नकळत त्यांच्या अंतःकरणाला स्पर्श करतो.

हिवाळ्यांत हा भाग बर्फाखाली झाकून जातो. त्या वेळीं आसोचें दृश्य कसें दिसत असेल याची कल्पना चित्रांवरूनच करावी लागते. त्या वेळीं येथे बर्फावरून घसरण्याचे खेळ चालतात. लाव्हारस आणि राख यांच्या मिश्रणाने बनलेले खडक व डोंगर बर्फाखाली लपून जातात आणि ज्वालामुखीच्या अस्तित्वाचा लोकांना विसर पडतो. ज्वालामुखीच्या तोंडांत पडणाऱ्या बर्फाचे पाणी वाहून जाण्यास मार्ग नसल्यामुळे तें खाली मुरत असावें किंवा वाफ होऊन उडून जात असावें. अधूनमधून ज्वालामुखीचे लहान उद्रेक होतात आणि राखेचे पुंजके वर उडतात, असें म्हणतात; पण आज आम्हांला तें दृश्य दिसलें नाही. आज त्याचें स्वरूप खूपच सौम्य होतें. मात्र त्याच्या रौद्ररुपाची कल्पना येण्यास तें पुरेसें होतें.

ओश्योसामांच्या जन्मग्रामीं

आसो-दर्शनाइतकाच आजचा आणखी एक महत्त्वाचा कार्यक्रम म्हणजे ओश्योसामा निचिदात्सु फुजिइ यांच्या जन्मग्रामाला भेट देण्याचा होता. आसोच्या परिसरांत ज्वालामुखीसारखें प्रभावी व्यक्तिमत्त्व असलेला हा थोर पुरुष जन्माला यावा हा योगायोग गमतीचा वाटला. गुरुजींच्या या जन्मग्रामाचें नांव आहे मामे-हुदा. त्या निमित्ताने एक अस्सल जपानी खेडें पाहायला मिळालें. जेमतेम एक मोटार

जाऊं शकेल एवढा अरुंद कच्चा रस्ता. त्याच्या एका बाजूला भाताचीं खाचरें आणि दुसऱ्या बाजूला डोंगराच्या उतरणीवरील कौलारू घरें. मला तरी रत्नागिरी जिल्ह्याच्या एखाद्या खेड्यांतूनच आपण चाललों आहोंत असा भास झाला. जपानी कौलें आपल्याकडील मंगळूरी कौलांसारखींच असतात. पण त्यांना निळा, तांबडा, पिवळा असे रंग दिलेले असतात. क्वचित् एखाद्या ठिकाणीं जून्या पद्धतीचीं नळीदार कौलें पाहावयास मिळतात.

गुरुजींचा जन्म ज्या घरांत झाला होता तेथे आता छोटेसें बुद्धमंदिर आहे. ओवोनचा उत्सव सुरू झाल्यामुळे त्या निमित्ताने संध्याकाळची पूजा आटोपल्यावर गुरुजींचें भाषण होतें. तें चालू असतांनाच आम्ही तेथे पोचलों. आम्हांला जपानी मिठाईचा (तांदळाच्या पिठांत साखर घालून केलेला एक चिकट व चिवट पदार्थ) प्रसाद चाखायला मिळाला.

गुरुजींच्या घरासमोरून मामेहुदा नांवाची नदी वाहते. रुंदी जेमतेम एखाद्या मोठ्या ओढ्याएवढी. गुरुजी लहानपणीं याच नदींत हुंदडत असत. आज वयाच्या ८८ व्या वर्षींहि जो काटकपणा त्यांच्या ठिकाणीं आढळतो त्याचें श्रेय कदाचित् त्यांच्या या लोकमातेलाहि असेल. नदीचें पात्र खूप सखलांत आहे. घराच्या अंगणांतून समोरचें दृश्य मोठें मोहक दिसत होतें. आजकाल प्रमुख मोटार-मार्गावर असलेल्या जपानी खेड्यांचें स्वरूप पार बदलून गेलें आहे. तीं मोठ्या शहरांच्या छोट्या प्रतिकृति बनली आहेत. त्यामुळे ग्रामीण व नागरी जीवनांत तसा फारसा फरक उरलेला नाही. मामेहुदा सुद्धा तसें मुख्य रस्त्यापासून फार लांब नाही; तरी पण त्याने आपलें ग्रामीणपण टिकवून धरलें आहे, असें दिसतें. शेतीमध्ये ज्या प्रमाणांत यंत्रांचा प्रवेश होत जाईल त्या प्रमाणांत अशा प्रकारच्या खेड्यांचें खेडेंपणहि संपुष्टांत येत जाईल हें उघड आहे.

शेतीचें आधुनिकीकरण

सुमारे पंधरा-वीस वर्षांपूर्वी श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे व श्री. हरिश्चंद्र पाटील जपानी भातशेतीच्या अभ्यासासाठी जपानला आले होते. येथे ते शेतकरी कुटुंबांतून राहिले होते. त्या वेळीं त्यांनी सांगितलेल्या कांही गोष्टी माझ्या स्मरणांत होत्या. त्यांचा पडताळा पाहण्यास मी उत्सुक होतो. परंतु गेल्या दहा-पंधरा वर्षांत जपानच्या सामाजिक-आर्थिक जीवनांत एवढी उलथापालथ झाली आहे की पूर्वी वाचलेल्या किंवा ऐकलेल्या गोष्टींपैकी आता क्वचितच एखादी गोष्ट पाहावयास मिळते. उदाहरणार्थ, सोनखताची गोष्ट आपण घेऊं. जपानी शेतकरी आपल्या मल-मूत्राची किती काळजी घेतो, जास्तीत जास्त लोकांनी आपल्या शौचकूपाचा वापर करावा यासाठी तो कसा धडपडतो, रोज सकाळीं उठून एखादे धार्मिक कृत्य करण्याच्या निष्ठेने तो पाण्यामध्ये मलमूत्राचें मिश्रण करून झाडांना व रोपांना तें मिश्रण

लाकडी दांड्याच्या लांब पळीने तो कसें घालतो याचें मोठें रमभरीत वर्णन असंख्य लोकांनी अण्णासाहेबांच्या तोंडून त्या वेळीं ऐकलें होतें. तें दृश्य आपल्यालाहि पाहावयास मिळेल अशी माझी अपेक्षा होती. पण इतर अनेक वावींप्रमाणे या वावतींतहि माझी निराशा झाली. चाँकशी केल्यावर समजलें की आता शेतकऱ्याला सोनखताचें कांहीच महत्त्व वाटत नाही. तो रासायनिक खतांचा भक्त बनला आहे. त्यामुळे आपल्या घरच्या शीचकूपांतील मलमूत्र वाहून नेणाऱ्यास त्याला आता उलट पैसे द्यावे लागत आहेत. जेथे शक्य असेल तेथे फलशचे आणि तें शक्य नसेल तेथे सेप्टिक टँकचे संडास बांधण्याकडे जपानच्या लोकांची प्रवृत्ति वाढत आहे. तेथे भंग्याचें काम करणारी वेगळी जमात नसल्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने हा निकडीचा प्रश्न बनला आहे.

या रासायनिक खतांचा जो कांही दुप्परिणाम कालांतराने व्हावयाचा असेल तो होईल. सध्या तरी जपानने आपलें कृषिउत्पादन भरमसाट वाढविलें आहे. रस्त्याने जातांना रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस असलेल्या शेतांत भातकापणी चालू असल्याचें दृश्य सध्या पाहावयास मिळतें. कांही ठिकाणीं कापणीचें छोटेखानी यंत्र वापरलें जातें; परंतु अनेक ठिकाणीं शेतकरी स्त्री-पुरुष हातांनीच कापणी करीत असलेले आढळतात. बहुधा शेताचा आकार लहान व शेतांत चिखलपाणी असल्यामुळे यंत्राचा वापर करतां येत नसावा. कापलेल्या भाताच्या पेंढ्या शेतांतच कमरेइतक्या उंचीवर बांधलेल्या दांड्यांवर वाळत घातलेल्या असतात. भाताच्या मळणीसाठी मात्र यंत्राचा हमखास वापर केला जात असावा. कांही ठिकाणीं पहिलें पीक निघाल्यानंतर जमिनीची नांगरणी करण्याचें काम चालू होतें. त्यासाठी एका माणसाला हाताने चालवितां येईल एवढा छोटा ट्रॅक्टर वापरला जात होता. ट्रॅक्टर हा लहान शेतांना उपयुक्त ठरणार नाही अशी आपली कल्पना असते. आपल्याकडील मोठमोठे ट्रॅक्टर पाहतां ती खरीहि असते. पण जपानमधील शेतांचे लहान आकार लक्षांत घेऊन त्यांना योग्य असे ट्रॅक्टर व इतर यंत्रें बनविण्यांत आलेलीं दिसतात. १९४६ सालच्या राज्यघटनेने जपानांत कसणाऱ्याची जमीन हें तत्त्व अमलांत आणल्यामुळे शेतें जास्तच लहान झालीं. पण उत्पादन मात्र भरमसाट वाढलें. १ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन धारण करणाऱ्या शेतकरी कुटुंबांचें प्रमाण १९७० सालीं ६८ टक्के होतें. यावरून धारणक्षेत्रें केवढीं लहान असतील याची कल्पना यावी; आणि दर हेक्टरां ४.३ टन उत्पादन हें प्रमाण लक्षांत घेतां उत्पादनाची कल्पना यावी. जगामध्ये दर हेक्टरां तांदळाच्या उत्पादनांत जपानचा प्रथम क्रमांक लागतो.

‘कमी भात पिकवा’ मोहीम

१९६५ पर्यंत जपान तांदळाच्या बाबतीत परावलंबी होता. त्याला लागणाऱ्या तांदळापैकी २० टक्के तांदूळ त्याला बाहेरून आणावा लागत असे. पण आता परि-
जा. ८

स्थिति पूर्णपणे पालटली आहे. १९७० च्या ऑक्टोबरांत जपानचे तांदळाचे उत्पन्न गरजेपेक्षा आठ लाख टन जास्त झाले. याचे एक कारण असे की, शेतकऱ्याने पिकविलेला तांदूळ बांधून दिलेल्या दराने खरेदी करण्यास सरकार बांधलेले आहे. त्यामुळे आज जपानमधील तांदळाचा भाव जागतिक भावाच्या दुप्पट आहे. या अतिरिक्त उत्पादनाच्या व तांदूळ विकत घेण्याच्या चक्रांतून सुटण्यासाठी जपान सरकारने 'कमी भात पिकवा' मोहीम सुरू केली. जो कोणी आपल्या शेतांत तांदूळ पिकविण्याचे बंद करील अथवा भाताऐवजी दुसरे पीक काढील त्याला सरकार आर्थिक साहाय्य (सबसिडी) देई. १९७० साली या सबसिडीची रक्कम एकव्याऐंशी अब्ज येन होती. यावरून किती शेतकऱ्यांनी तांदूळ पिकविणे बंद केले असेल याची कल्पना येईल. यानेही भागणार नाही म्हणून प्रत्येक जिल्ह्याने अमुक इतकाच तांदूळ पिकवावा, त्यापेक्षा जास्त पिकवू नये, अशा तऱ्हेचे नियंत्रण घालण्यांत आले आहे.

उत्पन्नांतील विषमता घटली

या साऱ्या परिस्थितीचा एक चांगला परिणाम घडून आला आहे. कांही वर्षांपूर्वी शेतीत काम करणारे व इतर उद्योगांत काम करणारे यांच्या उत्पन्नांत फार मोठी तफावत होती. ती एक राष्ट्रीय समस्या बनली होती. परंतु शेतीतील उत्पादनवाढीमुळे आता ती समस्या जवळजवळ संपुष्टांत आली आहे. शेतकरी कुटुंबे व इतर कुटुंबे यांच्याकडे असलेल्या आधुनिक उपकरणांच्या आकड्यांवरून ही गोष्ट अधिक स्पष्ट होईल. टेलिव्हिजन सेट्स शेतकरी कुटुंबांत ९१.६ टक्के आहेत, तर विगरशेतकरी कुटुंबांत त्यांची टक्केवारी ८९.८ टक्के आहे. रेफ्रिजरेटरचे प्रमाण शेतकरी कुटुंबांत ८३.१ टक्के व विगरशेतकरी कुटुंबांत ९०.८ टक्के आहे. धुलाई यंत्रे ९०.६ टक्के शेतकऱ्यांकडे आहेत तर ९१.६ टक्के विगरशेतकरी कुटुंबांत आहेत; आणि २२.४ टक्के मोटारी शेतकऱ्यांकडे तर २२ टक्के मोटारी विगरशेतकऱ्यांकडे आहेत. यावरून हे अंतर किती कमी झाले आहे हे दिसून येते. अर्थात् स्टेरियोफोनिक फोनोग्राफ, टेप-रेकार्डर, पियानो, ऑर्गन यांसारख्या वस्तु अजूनही शहरी अथवा विगरशेतकरी कुटुंबांत जास्त प्रमाणांत आहेत.

इतर क्षेत्रांत प्रवेश

केवळ शेतीवर अवलंबून न राहतां इतर उद्योगधंद्यांत अर्धवेळ काम करण्याचे प्रमाण शेतकऱ्यांमध्ये अलीकडे खूपच वाढल्यामुळेही त्यांच्या श्रीमंतीत भर पडली आहे. १९७० साली शेतकरी कुटुंबांतील ८४ टक्के लोक इतर धंद्यांत काम करीत होते आणि त्यांच्या उत्पन्नांतील ५८ टक्के भाग विगरशेती उद्योगांतून मिळविलेला होता. अर्थात् एवढे सारे होऊनही जपानच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नांत शेतीचा हिस्सा फक्त ९ टक्केच आहे, हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. याचा अर्थ असा की, जपान हे शेतीप्रधान राष्ट्र नसून खरेखुरे औद्योगिक राष्ट्र बनले आहे.

खाण्याच्या सवयी बदलल्या

गेल्या कांही वर्षांत जपानी लोकांनी आपल्या खाण्याच्या सवयींत किती बदल घडवून आणला आहे तें पाहिलें की, आपण थक्क होतो. पाश्चात्यांशीं सपर्क येण्या-पूर्वी जपानी लोक फक्त भात व मासळी खात असत. पुढे त्यांना मांसाचें महत्त्व समजलें; आणि त्यांनी मांसाहार सुरू केला. आज जपानमध्ये गोमांस, डुकराचें मांस व इतर पशुपक्ष्यांचें मांस भरपूर प्रमाणांत खाल्लें जातें. मांसांतून मिळणाऱ्या प्रथिनां-मुळे जपानी माणसाची सरासरी उंची थोडी वाढली आहे, असें म्हणतात. एकेकाळीं जपानी लोकांच्या आहारांत दुधाला मुळीच स्थान नव्हतें. त्यांचा चहा तर आजहि विनदुधाचा असतो आणि दही, ताक, लोणी वगैरे पदार्थ अमेरिकन लोकांच्या अली-कडील संपर्कामुळेच जपानमध्ये मिळूं लागले आहेत. परंतु आता जपानी लोकांनी दुधाची गोडी लावून घेतलेली दिसते. फळांच्या रसाप्रमाणे गार दूधहि जपानी लोक आवडीने पीत असलेले दिसतात. कदाचित् कांही वर्षांनंतर दही, ताक, श्रीखंड, रस-गुल्ले वगैरे पदार्थांहि जपानी लोकांच्या आहारांत येतील असें वाटतें.

तांदूळ कमी करण्याकडे प्रवृत्ति

जपान-सरकारसमोर तांदळाच्या अतिरिक्त उत्पादनाची जी समस्या निर्माण झाली आहे तिच्या मुळाशीं उत्पादनांतील भरमसाट वाढ हें मुख्य कारण असलें तरी जपानी लोकांच्या आहारांतून तांदळाचें प्रमाण क्रमाक्रमाने घटत आहे, हेंहि एक दुय्यम कारण असण्याची शक्यता आहे. कांही वर्षांपूर्वी प्रत्येक जपानी माणूस दरसाल सरासरीने ११३ किलोग्राम तांदूळ खात असे. आता हेंच प्रमाण ९७ किलोग्रामवर आलें आहे. त्याऐवजी गहू व बार्ली यांचें प्रमाण वाढून तें दर माणशीं ३२ किलोग्राम झालें आहे. अर्थात् आजहि जपानी माणसाचा मुख्य आहार भात हाच आहे. हा भात खूप सडलेल्या (पॉलिश्ड) तांदळाचा असतो. त्यामुळे त्यांत 'ब' जीवनसत्त्व जवळ-जवळ नसतेंच. असला निःसत्त्व तांदूळ खाल्ल्यामुळे जपानी लोकांचे दात व डोळे फार अधू असतात.

फळें, दूध, अंडीं, मांस व मासे यांचा आपल्या आहारांत वाढता वापर जपान्यांनी सुरू केल्यामुळे सडलेल्या तांदळाचे दुष्परिणाम थोडे कमी होतील असें दिसतें. कुणी सांगावें, कदाचित् असडीक तांदळाचें महत्त्व पटून ते तशा तांदळाचाहि वापर करूं लागतील. दुधाचें महत्त्व जपान्यांना किती जाणवूं लागलें आहे याची कल्पना दुधासाठी पाळल्या जाणाऱ्या गायींच्या संख्येंतील वाढीवरून येऊं शकेल. १९५५ सालीं अशा गायींची संख्या फक्त सव्वाचार लाख होती; तर १९७० सालीं तीच अठरा लाखांवर गेली होती. दुधाचें उत्पादन १९५५ सालीं दहा लाख टन होतें तर १९६९ सालीं ते पंचेचाळीस लाख टनांवर गेलें होतें. अंड्यांचें उत्पादन १९५५ सालीं ६.७४ अब्ज होतें तर १९६९ सालीं २७.८९ अब्ज होतें.

शुभ्र मेघ पर्वत हॉटेल

आजचें आमचें हॉटेल मोठें शानदार आहे. हाकु म्हणजे पांढरा, ऊन म्हणजे ढग, सान म्हणजे डोंगर व सो म्हणजे हॉटेल. हाकु ऊन सान सो म्हणजे पांढऱ्या ढगांनी व्यापलेल्या डोंगराचें हॉटेल. आसो ज्वालामुखीचा पांढरा धूर आसपासच्या डोंगरांवर पसरतो. तें दृश्य ध्यानांत धरून या हॉटेलला तें नांव देण्यांत आलें आहे. हौशी प्रवाशांची वेसुमार गर्दी झाल्यामुळे आम्हां पांचजणांना (आमच्यावरोबर जपान बुद्ध संघाचे सरचिटणीस भिक्षु ग्योहो तोमिताकाहि आहेत.) एकाच खोलींत राहावें लागलें आहे. आम्ही तिघे चटईवर आणि काकासाहेब व सरोजबेन पलंगावर आहेत.

ध्रुवाचें दर्शन

आज आकाश निरभ्र होतें. म्हणून मी ध्रुवतारा शोधूं लागलों. अखेर तो साठ अंशांवर सापडला. भारतांत तो पस्तीस अंशांवर दिसतो. जसजसें उत्तरेकडे जावें तमतसा ध्रुवतारा वर गेलेला दिसतो. कन्याकुमारीला तो अगदी क्षितिजावर दिसतो. हॉटेलभोवतीं छान बगीचा आहे. त्यांत थोडा वेळ फेरफटका केल्यावर वरें वाटलें. नंतर थोडा वेळ बाहेरच्या मंडपांत चाललेलें संगीत ऐकलें. जपानी तरुण-तरुणीना पाश्चात्य पाँप संगीताने कसें वेड लावले तयाची कल्पना त्यावरून आली.

यामागा कांको हॉटेल,
यामागा

१५-८-७२

फिरता मजला

आमच्या हाकु ऊन सान सो हॉटेलचें एक मजेदार वैशिष्ट्य आज सकाळीं न्याहारीच्या वेळीं आमच्या लक्षांत आलें. सर्वांत वरच्या सातव्या मजल्यावर जाऊन आम्ही न्याहारी करूं लागलों तों बघतां बघतां काचेच्या खिडकींतून दिसणारें दृश्य बदलूं लागलें. मग लक्षांत आलें की, हा मजला अत्यंत संथ गतीने फिरतो आहे. मात्र सगळा मजला फिरत नसून फक्त व्हरांड्यासारखा पुढे आलेला भागच फिरत होता. त्यामुळे बसल्या जागीं सभोवतालच्या संपूर्ण परिसराचें दर्शन घडत होतें. मला वाटतें, बहुतेक सर्व मोठ्या शहरांत अशा फिरत्या मजल्यांचीं हॉटेलें असावींत.

ओल्या नॅपकिनचा उपयोग

आज दुपारीं एक वाजतां शेजारच्या टेकडीवरील स्तूपाचें उद्घाटन झालें. ऊन इतकें कडक होतें की, एक भिक्षुणी बेशुद्ध पडली. आम्ही तंबूंत होतो आण आम्हांला गार पाण्यांत भिजविलेले नॅपकिन वारंवार तोंड पुसण्यासाठी मिळत होते; तरीहि आम्हांला तो उकाडा असह्य होत होता. गार किंवा उकळत्या पाण्यांत भिजविलेले नॅपकिन देण्याची ही जपानी प्रथा मला फार आवडली आहे. कोणत्याहि हॉटेलांत किंवा उपाहारगृहांत जातांच आपल्यासमोर पिळे केलेले नॅपकिन येतात. त्यांतल एक उचलून घ्यावयाचा आणि त्याने हात व तोंड पुसावयाचें. बहुधा शितो धर्मातील मंदिरप्रवेशाच्या वेळीं हात व तोंड धुण्याच्या धार्मिक विधीचें हें आधुनिक रूपांतर असावें. जपानी लोक जेवतांना-खातांना हातांच्या बोटांचा वापर न करतां लाकडी काड्या वापरतात. त्यामुळे अन्नाला गलिच्छ हात लागण्याची शक्यता नसते. तरी देखील हात स्वच्छ पुसण्याची प्रथा येथे आहे. जपानांच्या स्वच्छता-प्रियतेची ही खूण समजतां येईल. अर्थात् एकदा वापरलेले नॅपकिन उकळत्या पाण्यांत टाकल्या-खेरीज पुनः वापरावयाचें नाहीं हा दंडक येथे कटाक्षाने पाळला जातो, हें सांगावयास नकोच.

हा लाभ आपलीं तुळतुळीत डोकीं जन्हांत उघडीं ठेवून बसलेल्या भिक्षु-भिक्षुणींना मिळूं शकत नव्हता. त्यांची ती एक प्रकारची तपस्याच होती असें म्हणण्यास हरकत नाही.

तेंपुराची मेजवानी

रात्री नुसतीं भजींच खाल्लीं. भज्याला येथे तेंपुरा म्हणतात. जपानांत केवळ तेंपुरा देणारीं उपाहारगृहेंहि अत्यंत लोकप्रिय आहेत. तीं मुख्यतः मासळीचीं भजीं देतात. हीं भजीं सोयाविन सांसमध्ये बुडवून खातात. आम्ही शाकाहारी भजीं माग-विलीं होतीं. केळीं, वांगीं, ढबू मिरची, श्रावणघेवडा वगैरे मैद्यांत घोळून तेलांत तळतात; आणि त्याला तेंपुरा असें म्हणतात. रोज रोज पाव-लोणी खाऊन कंटाळ आला होता. म्हणून आज भज्यांवर ताव मारला.

कुमामोतोचा एक बातमीदार आजच्या स्तूपाच्या उद्घाटनाला हजर होता. कारण ज्या 'कुमामोतो निचिनिचि शिबून' (कुमामोतो डेली न्यूज) पत्राचा तो बातमीदार आहे त्याचे मालक फुजिइ गुरुजींचे परम भक्त आहेत. त्याने काका-मात्यांना विचारलें, "या स्तूपाविषयी आपला अभिप्राय काय आहे?" यावर काकासाहेब म्हणाले, "तें मी माझ्या व्याख्यानांत सांगणार आहे. पण तुम्ही मला असें सांगा, पूर्वी मी आलों असतांना जपानी पत्रकार मला भेटायला येत असत, माझ्या मुलाखती फोटोंसह छापत असत. पण या खेपेला एकहि पत्रकार माझ्याकडे आला नाही, याचें कारण काय?" यावर तो विचारा नुसता हसला.

१५ ऑगस्ट १९७२ ! आज भारतांत स्वातंत्र्यदिनाची केवढी धामधूम चालली असेल. आपल्या स्वातंत्र्याची रजतजयंती मोठ्या थाटाने साजरी होत असली पाहिजे यांत शंका नाही. जपानच्या दृष्टीने मात्र १५ ऑगस्ट हा शोकदिन आहे. कारण दुसऱ्या महायुद्धाच्या अखेरीस १९४५ च्या ऑगस्ट महिन्यांत ६ तारखेस हिरोशिमावर व ९ तारखेस नागासाकीवर अमेरिकेने अणुबाँब टाकल्यावर भारी सर्वनाशाला भिऊन जपानने १५ ऑगस्ट रोजीं शरणागति पत्करली. पण आता तो सारा इतिहास दुःस्वप्नवत् ठरला आहे. युद्ध, विनाश, जय-पराजय यांची आठवण सुद्धा जपानला नकोशी झाली आहे. नव्या पिढीला तर कांहीच माहीत नाही. तिचें सारें लक्ष भविष्याकडे वेधलेलें आहे.

‘ओवोन’चा उल्हास

त्यांत पुनः आज ‘ओवोन’ची धमाल उडाली आहे. ‘ओवोन’ हा जपानचा राष्ट्रीय सण. आपल्याकडील दिवाळीसारखा. मोठ्या शहरांतून तो जुलै महिन्यांत साजरा होतो तर लहान शहरांतून व खेड्यांतून तो ऑगस्टमध्ये साजरा केला जातो. यामागा हें क्यूशू बेटावरील बत्तीस हजार वस्तीचें छोटेंच शहर आहे. पण येथला ओवोन जपानमध्ये अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण समजला जातो. तो पाहण्यासाठी देशांतून व परदेशांतून हजारो हांशी प्रवासी या शहरांत आले आहेत. सगळीं हॉटेलें अगदी ‘फुल्ल’ आहेत. आम्ही ‘यामागा कांको हॉटेल’ या आलीशान हॉटेलंत उतरलों आहोंत. (कांको म्हणजे टूरिस्टांचें.) सारें शहर उत्साहाने जणू वेडें झालें आहे. आम्हांला या उल्हासांत भारतीय स्वातंत्र्यदिनाचा सोहळा मनःचक्षूसमोर दिसत आहे.

ओवोनच्या उत्सवाच्या मागे एक लोककथा आहे. तिच्यावरून जपानी संस्कृतीवरील बौद्ध धर्माच्या प्रभावाची कल्पना येते. एकदा एका भिक्षूची आई निवर्तली. तिला मोक्ष मिळावा म्हणून त्याने खूप जपजाप्य, उपासतापास केले. पण कांही उपयोग झाला नाही. अखेर तथागत बुद्धांनी त्याला दृष्टान्त देऊन सांगितलें की, “तूं भिक्षूंना बोलावून जेवण घाल.” त्याप्रमाणे त्याने भिक्षूंना जेवण घातल्यावर त्याची आई मोक्षाला गेली. तेव्हापासून हा सण जपानांत सुरू झाला. (संस्कृत ‘उल्लंवन’ म्हणजे वर करणे किंवा नेणे, या शब्दापासून हा शब्द बनला असण्याची शक्यता आहे). याने पुढे पितरांच्या श्राद्धदिनाचें स्वरूप धारण केलें. भिक्षूंना बोलावून जेवूं घालणें, शिधा देणें किंवा दक्षिणा देणें हा मुख्य कार्यक्रम असतो. जपानचा मूळ शिंतो धर्महि पितृपूजक आहे. त्याच्याशीं या सणाचा सांधा चांगला जुळल्यामुळे सर्वच धर्माच्या लोकांत हा क्षण लोकप्रिय झाला. पितरांना येण्यासाठी मार्ग दिसावा म्हणून घरांत व दारांत दिवे लावण्याची प्रथा सुरू झाली. अशा प्रकारे आपल्याकडील दिवाळीसारखें स्वरूप या सणाला प्राप्त झालें.

यामागाचें वैशिष्ट्य

या ओबोनच्या सणांत यामागाचें एक आगळें वैशिष्ट्य आहे. यामागाचे दिवे खास प्रकारचे असतात. आकाशदिव्याला विंचवाच्या नांगीसारखे चार मोठे आकडे वरच्या वाजूस व चार खालच्या वाजूस बसविल्यास तो जसा दिसेल तसा यामागाचा दिवा दिसतो. हे दिवे डोकीवर घेऊन येथील स्त्रिया विविध प्रकारचीं नृत्ये करतात. त्यांना यामागा तोरो (दीपक) आदोरी (नृत्य) असें म्हणतात. या दिव्यांमध्ये बॅटरी पेटवून ठेवतात. त्यायोगें आकाशदिव्यासारखा भास होतो. आम्ही योगायोगाने आज या ठिकाणी आल्यामुळे हीं नृत्ये आम्हांला पाहावयास मिळालीं. शहराच्या मेयरने जपान बुद्ध संघाचे अध्यक्ष श्री. निचिदात्सु फुजिइ गुरुजी व भारतांतून आलेले आम्ही पाहुणे यांच्यासाठी रात्रीं खास उद्यानांत या नृत्यांचा कार्यक्रम ठेवला होता. त्यांत भाग घेणाऱ्या सर्व तरुण मुली कुमारिका होत्या. त्या दोन गोल (एकाच्या आंत एक असे) करून वाटोळ्या नाचत होत्या. पायांच्या व हातांच्या हालचाली संथ लयींत चालू होत्या. त्यांत वेगळेंपण असें नव्हतें. परंतु 'ग्रेस' होती. चेहऱ्यावर हावभाव फारसे नव्हते. (सामान्यतः जपानी माणसाच्या चेहऱ्यावर उत्कट भाव क्वचितच पाहावयास मिळतात !) तरी पण नृत्य मोठें छान वाटलें. हा कार्यक्रम थोडाच वेळ चालला. कारण एव्हाना जाहीर कार्यक्रमाची वेळ झाली होती. जाहीर म्हणजे रस्त्यांतून नृत्य करीत जाणें. प्रत्येक आळीच्या स्त्रिया आपापलें दल बनवून डोकीवर दिवे घेऊन (ते प्लॅस्टिकच्या दोऱ्यांनी हॅटसारखे हनुवटीखाली बांधलेले असल्यामुळे पडत नाहीत. त्यांत प्रकाश असतोच असें नाही.) नृत्य करीत शहरप्रदक्षिणा करतात. त्यांचीं नृत्ये पाहण्यास लोक रस्त्याच्या कडांना दाटीने उभे असतात. कॅमेऱ्यांचे फ्लॅश लाइट्स मध्येच डोळे दिपवितात तर टेलिव्हिजनचे प्रकाशझोत भिरभिरत असतात (मी व नरेश मंत्री परदेशी पाहुणे व ठसठशीत चेहरेपट्टीचे असल्यामुळे आमच्यावरहि ते स्थिरावले. बहुधा उद्या लोकांना टेलिव्हिजनवर आमचें दर्शन घडेल.) मेयरांनी योजिलेला कार्यक्रम संपल्यावर आम्हां पाहुण्यांना यामागा तोरोची एक-एक प्रतिकृति भेट म्हणून त्यांच्याकडून देण्यांत आली.

यामागा दिव्यांची कहाणी

यामागाच्या या विशेष दीपोत्सवाच्या मुळाशींहि एक लोककथा (किंवा दंतकथा) आहे. सुमारे १८९० वर्षांपूर्वी सम्राट् कीको (Keiko) या भागांत आला असतां भयंकर दाट धुकें पडलें. त्याला रस्ताहि दिसेना. अशा वेळीं यामागाच्या लोकांनी आपापल्या डोकीवर पेटत्या मशाली धरून सम्राटाला मार्ग दाखविला. त्याची पवित्र स्मृति म्हणून हा दीपोत्सव ओबोनच्या बरोबरच साजरा केला जातो. हे दिवे डोकीवर वाहून ओमिया (Omiya) नांवाच्या शितो मंदिरांत नेऊन देवाला वाहत असत. आता वेगवेगळ्या आकारांचे, प्रसंगांचे, इमारतींच्या प्रतिकृतीचे असे

दिवे तयार करतात. आपल्याकडे दिवाळीत जसे किल्ले करतात व ते शोभेसाठी मांडून ठेवतात तसेच हे दिवे आपल्या घरासमोर रस्त्याच्या कडेला प्रदर्शनार्थ मांडून ठेवतात. एखाद्या प्रख्यात मंदिराचा देखावा, कीको सम्राट् वाघाची शिकार करीत असल्याचा देखावा, स्तूप, किल्ला वगैरे दृश्ये मोठीं आकर्षक व सुवक असतात. हे सारे दिवे कागदाचे असतात. पूर्वी त्यासाठी खास चिनी कागद वापरीत. परंतु युद्धामुळे चीनचा कागद येणें बंद झालें. आता यामागाचे स्थानिक लोक तसा कागद तयार करतात. मात्र हे दिवे विक्रीसाठी बनवावयाचे नाहीत, गावाच्या परिसराबाहेर व्यापारासाठी ते न्यावयाचे नाहीत, असें परंपरागत बंधन असल्यामुळे आजच्या व्यापारी युगांत त्यांचा ठिकाण लागणें शक्यच नव्हतें. हळूहळू हा व्यवसाय घटूं लागला व हे दिवे बनविणाऱ्या कुशल कारागीरांची संख्याहि कमी होऊं लागली. एवढ्यांत यामागाच्या दिव्याची कीर्ति देशोदेशीं पसरली आणि हा दीपोत्सव पाहण्यासाठी लोक मोठ्या संख्येने येऊं लागले. यामागा हे हौशी प्रवाशांच्या भेटीचें ठिकाण बनल्यामुळे आता या धंद्याला थोडीफार ऊर्जितावस्था आली आहे. आपल्या देशांतील सृष्टिसौंदर्याचीं स्थाने व परंपरागत वैशिष्ट्यांचीं ठिकाणे यांचा उपयोग हौशी प्रवाशांना आकर्षित करण्यासाठी कसा करून घेतां येतो तें जपानकडून शिकण्यासारखें आहे. येथे अशा प्रत्येक वैशिष्ट्यपूर्ण ठिकाणीं (मग तें ठिकाण कितीहि लहान का असेना) लोकांनी बांधलेलीं भव्य, सर्व सुखसोयींनी युक्त हॉटेले पाहिलीं व तीं सुटीच्या दिवसांत कशीं तुडुंब भरलेली असतात हें पाहिलें की या क्षेत्रासंबंधी चांगली कल्पना येते. येथील सामान्य वस्तीच्या गावांतून (३०-३२ हजार लोकवस्तीच्या ठिकाणीं) जशा प्रकारचीं हॉटेले आढळतात तशी आपल्याकडील मोठमोठ्या शहरांतहि पाहावयास मिळत नाहीत. सर्व प्रकारच्या प्रवाशांच्या गरजा लक्षांत घेऊन ती बांधलेलीं असतात.

भारतांतील जत्रेची आठवण

या उत्सवाच्या निमित्ताने येथे दोन दिवसांची जणू जत्राच भरते. तिचें स्वरूप मात्र हुबेहुब आपल्याकडील जत्रेसारखें असतें. फूटपाथवर लहान-मोठीं दुकानें मांडून लोक वसतात. त्यांत मुख्यतः खाण्याचीं व खेळण्यांचीं दुकानें असतात. लाऊड-स्पीकरवरून कर्कश आवाजांत गाणीं ओरडत असतात. अधूनमधून फटाके उडत असतात. भाजलेलीं कणसें, तळलेले मासे, मांसाचे अनेक खाद्यपदार्थ, म्हातारीचे केस (केसांसारख्या साखरेच्या शेवया) वगैरे दुकानें प्रमुख होत. पण मुलांच्या दृष्टीने सर्वांत आकर्षक दुकान म्हणजे मासळी पकडण्याची सोय असलेले. दुकानदार प्लॅस्टिकच्या वीतभर उंचीच्या व ३X१ फूट आकाराच्या लहान लहान हौदांत रंगीवेरंगी मासळ्या (चिंगळ्या) पाण्यांत सोडून बसतो. त्या मासळ्या पकडण्यासाठी खोलगट झान्यासारखे चमचे असतात. दुकानदाराला दहा-वीस येन देऊन तो चमचा घ्यावयाचा व त्याने त्या हौदांतील माशाचीं पिलें पकडावयाचीं. परंतु एकदा पैसे

दिले की वाटेल तितका वेळ तुम्हांला मासे पकडत वसतां यायचें नाही. सुमारे अर्ध्या तासांतच तो चमचा आपला आकार बदलतो व अगदी पसरट उलथल्यासारखा बनतो. मग त्यांत मासे पकडणें अशक्य होतें व खेळ खलास. या वेळांत कांही हुशार मुलें दहा-वीस मासळ्या सहज पकडतात, तर मठु मुलांना कांहीच मिळत नाही. अर्थात् यांत मुख्यतः हातचलाखीच हवी असते.

तमाशाची आठवण देणारे नाट्यप्रयोग

तमाशाखेरीज जत्रेची गंमत नसते. ती गंमत येथे काबुकी पद्धतीच्या नाट्य-प्रयोगांनी भरून काढली होती. ऐतिहासिक घटना व प्रसंग असणारे लहान लहान प्रवेशांसारखे नाट्यप्रयोग करून दाखविले जात होते. त्यासाठी तिकिट वगैरे नव्हतें. उघड्यावरच ते चालले होते. काम करणारी मंडळी हौशी नट-नट्या होती. पण त्यांच्या कामांतील सफाईदारपणा पाहतां ती चांगलीच तरबेज वाटत होती. शिवाय रंगभूषा (मेकप) तर फारच आकर्षक होती. आपल्याकडील 'वेबंदशाही', 'भाऊ-वंदकी' वगैरे नाटकांसारखा भडकपणा, आवेश या नाटकांत असल्यामुळे भाषा कळत नसूनहि तीं माझ्यासारख्या प्रेक्षकाला खिळवून टाकत होतीं. शिवाय ५०-१०० वर्षा-पूर्वीच्या जपानी लोकांचे पोशाख, शिष्टाचाराचे ढंग वगैरे गोष्टीहि त्यांतून समजून येत होत्या. यांतील कांही प्रयोग पद्यमय संवादांचे होते. जर्दू नाटक-मंडळांच्या सुरुवातीच्या काळांत भारतांतहि असेच पद्यमय संवाद असत, त्याची मला आठवण झाली.

उद्या गणपति-विसर्जनाचें दृश्य

आज रात्रीं वारा वाजेपर्यंत ही धमाल चालली. कोणी तरी म्हणाले होते की, रात्रभर हा कार्यक्रम चालतो. म्हणून चौकशी केली तेव्हा कळलें की जागरणाची किंवा कत्तलीची रात्र उद्याची आहे. उद्या जागजागीं सजवून ठेवलेले नाना प्रकारचे दिवे मिरवणुकीने गावच्या 'ओमिया' मंदिरांत जातील. त्या वेळीं आपल्या महाराष्ट्रांतील गणपति-विसर्जनाचें दृश्य दिसेल हें मी आजच्या अनुभवावरून सांगू शकतो. लोकांचा उत्साह मोठा दांडगा आहे. अलीकडे लहान-लहान खेड्यांत स्वतंत्रपणें हा उत्सव साजरा करण्याची प्रथा कमी होत चालली असून जवळच्या मोठ्या गावांत किंवा लहान शहरांत जमून तो साजरा करण्याकडे विशेष प्रवृत्ति दिसून येते. दूरच्या शहरांत कामधंद्यासाठी, शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी असणारे लोक (आपल्या कोकणांतील मंडळी गणपतीसाठी गावाकडे जातात तसे) या उत्सवासाठी येतात व मुख्यालयांत गोळा होतात. यामुळे परस्पर गाठीभेटीचा कार्यक्रमहि आपल्या जत्रांतल्याप्रमाणे येथे घडून येतो.

देव शिवायच्या देवठाल भेट

या सणाशीं संबद्ध असलेलें 'ओमिया' मंदिर जवळच असल्याचें स्थानिक नगरपालिकेंत काम करणाऱ्या व आमच्या परदेशीपणामुळे आमच्याकडे आकर्षित

झालेल्या एका जपानी गृहस्थांनी आम्हांला सांगितलें. आम्हीं लगेच त्यांच्या सौजन्याचा लाभ घेऊन त्यांना तें मंदिर दाखविण्याची विनंती केली. पण थोड्या वेळाने पस्तावा सुरू झाला. त्यांचें 'जवळच' कोकणांतल्या मंडळींप्रमाणे खूपच दूर होतें. मैल-दीड मैल रस्ता तुडवला तरी देऊळ भेटेना. अखेर एकदाचें तें आलें. रात्रीचे अकरा वाजून गेले होते. तरी भक्तांची तुरळक रहदारी चालूच होती. ओमियाचें मंदिर मोठें भव्य, मोकळें, स्वच्छ व सुंदर आहे. त्याची वारी फुकट गेली असें आम्हांला वाटलें नाही. देवाशिवाय जत्रा पुरी कशी होणार ? यामागाची जत्राहि' ओमिया'च्या भेटीने सफळ झाली असें आम्हांला वाटलें. अखेर किती झालें तरी भारतीय खेड्याच्या मातींत वाढलेलेंच आमचें मन !

युवकांचें मनोगत

रस्त्यांतून जाणाऱ्या यामागा दीपनृत्याची मिरवणूक पाहत आम्ही हॉटेल-समोरच्या छोट्या तटावर बसलों असतां तेथे आम्हांला चार स्थानिक तरुण भेटले. ज्यांना ज्ञानाच्या विशाल सागरांत विहार करण्याचें आकर्षण नसतें अथवा भलतीच महत्त्वाकांक्षा न वाळगण्याइतके जे शहाणे असतात असे सर्व जपानी तरुण माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर आपापल्या आवडीचें क्षेत्र निवडतात आणि चार-सहा महिन्यांचा त्या त्या विषयाचा अभ्यासक्रम पूर्ण करून कामाला लागतात. मेंढरांप्रमाणे बी. ए., एम्. ए.पर्यंत धडकत जावयाचें आणि मग कुठे तरी कारकुनी किंवा मास्तरकी मिळेल काय म्हणून आशाळभूतपणें अर्ज करीत राहावयाचें ही भारतीय संस्कृति जपानांत आढळत नाही. औद्योगीकरणाच्या प्रगतीमुळे त्या देशांत पुस्तकी ज्ञानापेक्षा प्रत्यक्ष ज्ञानाला व अनुभवाला अधिक महत्त्व दिलें जातें. याचाच एक परिणाम म्हणजे येथे परदेशी शिक्षणाला मुळीच किंमत दिली जात नाही. परदेशांत शिकून आलेला तरुण देशांत राहून कामाचा अनुभव घेतलेल्या तरुणाच्या मानाने अगदीच निरुपयोगी समजला जातो. अशा तरुणाला खासगी उद्योगधंद्यांतच नव्हे तर सरकारी नोकऱ्यांतहि सहसा स्थान मिळत नाही. भारतांत परदेशी जाण्याचें जें वेड तरुणांत बोकळलें आहे त्याला आळा घालावयाचा असल्यास या मार्गाचा अवलंब करतां येईल.

हे चार तरुण माध्यमिक शिक्षणानंतर चार महिन्यांचा अभ्यासक्रम पुरा करून हिरोशिमाच्या जहाजबांधणी कारखान्यांत तंत्रज्ञ म्हणून काम करीत आहेत. गावची जत्रा असल्यामुळे ते खास रजा काढून आले आहेत.

भारताविषयी आत्मीयता

मीं त्यांना विचारलें, " भारताविषयी तुम्हांला काय वाटतें ? " यावर त्यांनी उत्तर दिलें, " भारताविषयी आम्हांला आंतरिक प्रेम वाटतें. जपानने भारताशीं मैत्री वाढविली पाहिजे, असें आमचें मत आहे. भारतदेश व तेथील

लोकजीवन यांविषयी आमच्या मनांत खूपच उत्सुकता आहे. ती पूर्ण करण्यासाठी केव्हा तरी भारताला गेलें पाहिजे, असें आम्हांला वाटतें. आज ना उद्या, थोडे पैसे साठले की आम्ही भारतांत अवश्य येऊं.”

युद्ध नको

मी म्हणालों, “जपानांत शांततेचें वारें वाहतांना आम्हांला दिसतें. तें खरें आहे की त्यांत नुसताच नाटकीपणा आहे?”

ते तरुण उत्तरले, “शांतता ही जपान्यांची खरी कळकळ आहे. आम्हांला यापुढे मुळीच युद्ध नको. मात्र तें कसें थोपवावें, हें आम्हांला सांगतां येणार नाही. अमेरिकेने आमचा जो पराभव केला त्याचें आम्हांला दुःख अवश्य वाटतें. पण त्याबद्दल अमेरिकेचा राग आम्हांला येत नाही अथवा द्वेष करावा असेंहि वाटत नाही. उलट आमचा पराभव ही, एक इष्टापत्तीच ठरली आहे. कारण पूर्वीची लष्करी राजवट जुलमीच होती. त्या वेळीं तरुणांना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध, जबरदस्तीने सैन्यांत भरती व्हावें लागत असे. सारा समाज राज्यकर्त्यांनी दडपून टाकला होता. मोकळेपणाने बोलणें-वागणें या देशांतील सामान्य लोकांना शक्यच नव्हतें. आता जें विचारस्वातंत्र्य व आचारस्वातंत्र्य आम्हांला मिळालें आहे तें युद्धापायीं गमवायला आमची तयारी नाही.”

अमेरिकेबद्दल द्वेष कां नाही ?

अमेरिका व अमेरिकन लोक यांच्याविषयी जपानी लोकांच्या मनांत द्वेषाची भावना असेल अशी माझी कल्पना होती. पण येथे आल्यावर उलटेंच दृश्य दिसलें. जपानी लोकांच्या मनांत अमेरिकेविषयी द्वेषाऐवजी आदरभावच जास्त आढळतो. ब्रिटिश लोकांविषयीच्या द्वेषावर पोसलेल्या माझ्या मनाला हें कसेसेंच वाटलें. म्हणून मी येथे आल्यावर यासंबंधी अनेक लोकांशीं बोललों. त्यांतून बऱ्याच गोष्टी स्पष्ट झाल्या.

मुख्य गोष्ट अशी की, अमेरिकेने पराभूत जपानकडे आपली वसाहत या दृष्टीने कधीच पाहिलें नाही. ब्रिटिशांप्रमाणे आपली हक्काची बाजारपेठ म्हणूनहि अमेरिकन लोकांनी जपानचा विचार केला नाही. जपानला हुकूमशाहीच्या विळख्यांतून सोडवून लोकशाहीच्या मुक्त वातावरणांत आणणें हें आपलें ईश्वरदत्त कर्तव्य आहे, अशा भावनेने अमेरिकेची लष्करी राजवट जपानांत वागली व वावरली. यामुळे जपानांत तिला तिचे भक्तच लाभले.

दुसरी गोष्ट अशी की, जपानची ढासळलेली अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी अमेरिकेने सढळ हाताने मदत केली व सर्वतोपरी साह्य दिलें. या साह्यामुळेच जपानची अर्थव्यवस्था बघतां-बघतां सावरली. या मदतीबद्दल जपानी जनतेच्या मनांत अमेरिकेविषयी कृतज्ञताच आढळते. जो कोणी आपल्याला थोडीफार का

होईना मदत करील त्याच्याविषयी कृतज्ञ राहणें आणि ती कृतज्ञता मोकळेपणाने व्यक्त करणें हा जपानी माणसाचा राष्ट्रीय स्वभाव आहे. या स्वभावाचा केव्हा केव्हा अतिरेकहि होतो व इतरांना त्याचा ताप होतो. उदाहरणार्थ, भारताला जपान जी आर्थिक मदत देतो तिच्या बदल्यांत भारताने आपल्याविषयी कृतज्ञता वाळगावी आणि तिचें प्रतीक म्हणून आंतरराष्ट्रीय मंडळांवर जपानविरुद्ध आपला उमेदवार उभा करूं नये, अशी जपानची अपेक्षा असते. अर्थात् भारताची विचारसरणी या बाबतींत अगदीच वेगळी असल्यामुळे जपानची ती आकांक्षा सफल होत नाही आणि मग भारत हा कृतघ्न देश आहे अशी भावना जपानी लोकांत – निदान राज्यकर्ते व राजकारणी लोक यांच्यांत – फैलावते. आर्थिक साहायाचा आपल्या धोरणावर प्रभाव पडूं न देण्याची जी खबरदारी भारत घेतो त्याचें रहस्य अमेरिकन लोकांप्रमाणे जपान्यांनाहि आकलन होत नसावें असे दिसतें. भीक मागणें हा माझा जन्मसिद्ध अधिकार आहे आणि इतरांनी आपल्याला भीक घातलीच पाहिजे, असा आग्रह एखाद्या भिकाऱ्याने वाळगावा, तशी भारताची भूमिका आहे, असा या लोकांचा समज झालेला आहे.

तिसरी गोष्ट अशी की, झालें-गेलें विसरून जाणें हा जपानी माणसाचा स्वभाव आहे. भूतकाळांत रेंगाळत न बसतां भविष्यकाळाचा विचार करणें जपानी माणूस अधिक पसंत करतो. अल्पजीवि स्मृति हें जपानी माणसाचें वैशिष्ट्य आहे. हिरोशिमा व नागासाकी यांवरील अणुबाँबच्या हल्ल्याचा विसर तुम्हां-आम्हांला पडलेला नाही; त्या घटनेच्या आठवणीने आपण आजहि अस्वस्थ होतो. पण प्रत्यक्ष त्या घटनेला बळी पडलेले जपानी लोक मात्र केव्हाच ती घटना विसरून गेले आहेत. श्री. इचिरो कावासाकी लिहितात, “ The dropping of atomic bombs on Hiroshima and Nagasaki... gave rise to nation-wide indignation only very briefly, and....the Japanese nation as a whole seems to have completely forgotten the bombings. Japanese memories are short lived. ” (पूर्वोक्त, पृ. १५७) जुन्या इतिहासांतील अप्रिय घटना सतत उगाळत बसणाऱ्या भारतीयांनी जपान्यांच्या या स्वभावापासून धडा घेतला तर आमच्या मानगुटीस बसलेला जातीयवादाचा वळखा कायमचा सुटून जाईल, असा विचार माझ्या मनांत येऊन गेला. असो.

शांतता, साम्यवाद व धर्म

ओघाओघानेच विह्वलनाम युद्ध, साम्यवाद व धर्मांचें जीवनांतील स्थान यांविषयी चर्चा निघाली. हे चारहि तरुण जोदो शिन शू पंथाचे बौद्ध आहेत. त्यांना निचिरेन पंथ आणि फुजिइ गुरुजीचें शांतिस्तूप-आंदोलन यांविषयी कांहीच माहिती नाही. एकाच धर्माच्या भिन्न पंथांतील लोकांमध्ये एकमेकांविषयी एवढा अपरिचय असू शकतो, याचें आम्हां भारतीयांना आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही.

आमच्या जाती इतक्या कांही कडेकोट बंदोवस्तांत वावरत आल्या आहेत की एका जातींत काय चालतें तें दुसऱ्या जातीला क्वचितच कळतें. जगांत शांतता कशी प्रस्थापित होईल याविषयी हे तरुण निश्चितपणें कांही मत प्रदर्शित करूं शकले नाहीत. परंतु शांतताप्रस्थापनेस धर्माचा कांही उपयोग होणार नाही याविषयी मात्र त्यांची ठाम खात्री असल्याचें त्यांनी सांगितलें. धर्माच्या बाबतींत जपानी तरुणाची ही नकारात्मक भूमिका येथे आल्यापासून मला वारंवार दिसून येत आहे.

व्हिएतनाम युद्धाच्या बाबतींत या तरुणांनी असें सांगितलें की, “अमेरिकेने व्हिएतनाममध्ये जें कांही चालविलें आहे तें आम्हाला पसंत नाही. या युद्धासाठी अमेरिका जपानी भूमीचा लष्करी तळ म्हणून वापर करते तेंहि आम्हांला मान्य नाही. पण व्हिएतनाममध्ये अमेरिकेचा पराभव होऊन साम्यवादी शक्ति विजयी झाल्यास त्यायोगे जगांत शांतता नांदेल असेंहि आम्हांला वाटत नाही.” साम्यवाद आणि साम्यवादी देश यांच्याविषयी या तरुणांमध्ये फारसें आकर्षण किंवा आत्मीयता दिसली नाही. कदाचित् चीन व रशिया या दोन शेजारी साम्यवादी देशांमुळे त्यांच्या मनांत हा भाव निर्माण झाला असावा. कारण आज जपानला या दोन देशांकडूनच आक्रमणाची भीति वाटते.

आणखी एका तरुण गटाशीं मुलाखत

दीपनत्याचा कार्यक्रम पाहून कंटाळल्यावर आम्ही काबुकी नाट्याचे मोफत कार्यक्रम पाहण्यासाठी उघड्या मैदानांत उभें होतो. तेथे कुमामोतोचे तीन तरुण डॉक्टर व त्यांचा एक फोटोग्राफर मित्र यांच्याशीं आमची गट्टी जमली. त्यांनी आम्हाला जवळच्या हॉटेलांत नेलें आणि मग आमच्या गप्पा सुरू झाल्या. त्यांच्यापैकी डॉ. तेत्सुरो मिसुमी हा कॅन्सरतज्ज्ञ असून तो कुमामोतो विद्यापीठाच्या इस्पितळांत काम करतो. त्याला थोडेंफार इंग्रजी येत असल्यामुळे त्यांच्याशीं दुभाष्याच्या मदती-शिवाय मला बोलतां आलें. जपानमध्ये कर्करोग झपाट्याने वाढत असल्याचें त्याने मला सांगितलें. मीं त्याला विचारलें, “तुम्हांला वैद्यकीय ज्ञान मिळविण्यासाठी इंग्रजी भाषेची गरज भासत नाही काय ?” तो म्हणाला, “आमचं सारं शिक्षण जपानींतूनच चालतं. आम्हांला कुठल्याहि परकीय भाषेची गरज भासत नाही. तरी पण आपल्या ज्ञानाला अधिक सखोलता यावी यासाठी आम्ही थोडेंफार इंग्रजी किंवा जर्मन शिकून घेतों. हें ज्ञान आमच्या विषयांची तांत्रिक माहिती असलेले ग्रंथ वाचण्यापुरतें चमर्यादित असतें. ती भाषा आम्हांला लिहितां अथवा बोलतां यावी, अशी अपेक्षा नसते. तशी गरजहि नसते.”

जागतिक ज्ञानाच्या खिडक्या उघड्या व्हाव्यात म्हणून इंग्रजी माध्यमांतूनच भारतांत शिक्षण दिलें गेलें पाहिजे, असा आग्रह बाळगणाऱ्या इंग्रजीधार्जिण्या विद्वानांची—आणि अविद्वानांची—मला तेत्सुरोसानचें हें उत्तर ऐकून आठवण झाली.

जन्माची जोडीदारीण कशी निवडतां ?

भारतामध्ये आपली वायको डॉक्टरीणच असावी असा आग्रह बाळगणारे विवाहोत्सुक तरुण डॉक्टर जसे आढळतात तसेच आपली वायको ही उत्कृष्ट गृहिणी असावी, ती डॉक्टरीण असतां कामा नये, असें निक्षून सांगणारेहि भेटतात. या बाबतींत जपानी तरुणांची भूमिका काय असते हें जाणून घेण्यासाठी मीं तेत्सुरोसानला विचारलें, “ आपली वायको डॉक्टरच असावी असा तुमचा आग्रह असतो काय ? ” यावर तो म्हणाला, “ मुळीच नाही. आपली जन्माची जोडीदारीण चांगली असावी, आपल्या स्वभावाशीं तिचा स्वभाव जुळणारा असावा, एवढीच आमची अपेक्षा असते. आम्ही रंग-रूप किंवा सौंदर्य या गोष्टींनाहि तुम्हां लोकांइतकें महत्त्व देत नाही. आजकाल प्रेमविवाहच मोठ्या प्रमाणावर होतात. एखाद्या वेळीं डॉक्टरणीवर प्रेम बसलें तर तिच्याशींहि लग्न होईल. पण धंद्याची किंवा धंदेवाईक दृष्टि ठेवून डॉक्टरणीशीं लग्न करणारे तरुण डॉक्टर तुम्हांला सहसा आढळणार नाहीत. शिवाय आमच्या देशांत डॉक्टरणींची संख्या फार कमी आहे. तरुण मुली या क्षेत्राकडे फारच क्वचित् वळतात. ज्या थोड्या वळतात त्याहि बहुधा दंतवैद्यच बनणें पसंत करतात.”

भारतामध्ये वैद्यकी हा खोऱ्याने पैसा ओढण्याचा एक हमखास पेशा या दृष्टीनेच पाहिलें जातें आणि तसा पैसा मिळविण्याची इच्छा बाळगणारेच हुशार तरुण त्या पेशाकडे वळतात, असें जेव्हा मीं त्याला सांगितले तेव्हा त्याला आश्चर्याचा धक्काच बसला. तो म्हणाला, “ आमच्याकडे या व्यवसायाची मुळांत आवड असणारेच इकडे येतात. कारण तसा या धंद्यांत फार पैसा मिळत नाही. आरोग्यविम्याची योजना सर्वव्यापी अमल्यामुळे खासगी प्रॅक्टिसला फारसा वाव नसतो. ज्यांना पैशाचें आकर्षण असतें ते तरुण औद्योगिक क्षेत्रांत व व्यापारांत प्रवेश करतात.”

या तरुणांनाहि भारतांत येण्याची इच्छा आहे. मीं तेत्सुरो मिसुमीला पुण्याची महती सांगून पुण्यास येण्याचें व आमच्या घरीं उतरण्याचें आमंत्रण दिलें.

हॉटेल चिकुजो, उमेनो मा,
बुझेन

१६-८-७२

निसर्गाच्या साक्षिध्यांत

तसें पाहिल्यास सबंध जपान निसर्गसौंदर्याने नटलेला आहे. हिरव्यागार वृक्षांनी अथवा हिरवळीने आच्छादलेले डोंगर, समुद्र, नद्या व लहानमोठीं सरोवरे यांचें इतकें प्राचुर्य आहे की पुढे पुढे त्या हिरवळीचा वीट येतो. नगर-सोलापूर-विजापूर जिल्ह्यांत दिसतात तशीं वैराण माळरानें अधूनमधून दृष्टीस पडतील तर किती वरें होईल, असा चमत्कारिक विचार मनांत येऊन जातो. आजहि तसेंच झालें. पण आजची गोष्ट जरा वेगळी होती. आज आम्ही शहरांपासून दूर ग्रामीण भागांतून प्रवास केला. कधी हिरव्यागार भातशेतांच्या कडेने तर कधी डोंगरकपारींच्या जवळून आमच्या मोटारी धावत होत्या. परदेशी प्रवासी बहुधा या भागांत क्वचितच येत असावेत. रस्ते फारच अरुंद असून त्यांच्या रुंदीचें काम चालू होतें. त्यामुळे दोन गाड्या समोरासमोर आल्या की एकमेकींना वाट करून देणें हें एक दिव्यच ठरे. सुदैव एवढेंच की, या भागांत रहदारी फार कमी होती, आणि ट्रक किंवा बस यांसारखीं मोठीं वाहनें जवळजवळ नव्हतींच. रस्त्याच्या कामावर मजूर फार थोडे दिसले. कारण बहुतेक काम यंत्रांच्या साहाय्यानेच केलें जातें.

रणरणतें ऊन व धूळ यांमुळे अन्य सहप्रवासी अगदी वैतागून गेले. आमच्या गाडीचें वातानुकूलन नादुरुस्त झालें असावें. त्यामुळे (किंवा उन्हाच्या आधिक्या-मुळे) यंत्रांतून थंड वाऱ्याएवजी गरम झळाच येत होत्या. त्याला कंटाळून गाडीचीं दारे उघडावींत तर पुढे चाललेल्या गुरुजींच्या मोटारीने उडविलेली धूळ आमच्या गाडींत भरे. मी म्हणालों, “गुरुजींची चरणरज आपण घेतली नाही, त्याची शिक्षा म्हणून आपल्याला त्यांच्या गाडीची चरणरज जबरदस्तीने घ्यावी लागत आहे.” भारताच्या ग्रामीण भागांत भरपूर भटकल्यामुळे मला या धुळीचें कांहीच वाटलें नाही. पण इतरांना ती सवय नसल्यामुळे असह्य झालें. जपानांत आल्यापासून अशी धूळ पाहावयास मिळाली नव्हती, म्हणून मला थोडें नवल वाटलें एवढेंच. आता या भागांत परदेशी प्रवाशांना आणण्याचा जपानचा विचार असावा व त्यासाठी ही तरतूद चाललेली असावी असा माझा होरा आहे.

निसर्गरम्य याबाके

परंतु चार तासपर्यंत असें रखडून अखेर जेव्हा याबाके या निसर्गरम्य खेड्यांत आम्ही पोचलों तेव्हा सारा शीण क्षणाघात नाहीसा झाला. सभोवतालीं उभे असलेले

प्रचंड हिरवेगार डोंगर, हॉटेलजवळून वाहत असलेला स्फटिकासारख्या स्वच्छ पाण्याचा ओढा, त्यांत धावणारे लहानमोठे मासे आणि सर्वांत मुख्य म्हणजे पार्श्व-भूमीवर असलेला कान्गोन खडक पाहण्यांत आम्ही अगदी रमून गेलों. मागील वाजूच्या डोंगराचें शिखर वृक्षहीन आहे. तो एक लहानसा सुळकाच आहे म्हटलें तरी चालेल. त्या सुळक्याचा आकार अवलोकितेश्वर बुद्धाच्या चेहऱ्यासारखा दिसतो. म्हणून त्याला कान्गोन खडक असें म्हणतात. आसपासच्या प्रदेशांतिल लोकांना हें एक आकर्षण असलें पाहिजे. आता हें आकर्षण दूरच्या सहलषोकिनांपर्यंत नेऊन पोचविण्याचें जपान सरकारने ठरविलें असावें. लवकरच येथेहि हौशी प्रवाशांची जत्रा भरूं लागेल असा अंदाज वर्तविण्यास मुळीच हरकत नाही. त्याची पूर्वतयारी म्हणून टुमदार हॉटेले तयार झालींच आहेत.

आमच्या हॉटेलच्या तळघरांत गरम पाण्याचा एक झरा होता. स्नानप्रिय नरेशभाईनी लगेच त्याचा उपयोग करून घेतला. मीं मात्र चटईवर लोळून पाठ व कंबर सैल करून घेण्यावरच समाधान मानलें.

येथील जेवण मात्र अगदीच अखाद्य होतें. अस्वादव्रती लोकांना अत्यंत उपयुक्त. जंगलांत मिळणाऱ्या वनस्पति, कंद-मुळें व धान्यें यांचा त्यांत वापर करण्यांत आला होता. त्यांपैकी मला फक्त वेळूचा गर थोडाफार आवडला. सोया-वीनचें दही पाहायला खरवसासारखें दिसलें. पण त्याला ना चव ना ढव. येथील लोक त्याच्यावर सोयावीनचें सॉस घालून खातात. त्याऐवजी त्यांत थोडी साखर घालून तें तयार केलें गेलें तर तें अधिक 'खाणीय' होईल, असें माझें मत झालें. हा पथिकाश्रम पूर्णपणें जपानी पद्धतीचा असल्यामुळे येथील जेवणांत लाकडी काड्यांचाच वापर केला जातो. आम्हांला त्या काड्या वापरतां येत नसल्यामुळे आमच्यासाठी चमचे-काटे मागवावे लागले. तें सर्व पाहिल्यानंतर जगामध्ये हाताचीं वोटें हेंच भोजनाचें सर्वोत्कृष्ट साधन किंवा माध्यम होय, हें माझें लाडकें मत जास्त दृढ झालें. जेवणासाठी वोटें वापरल्याने जेवणांत एक प्रकारची आत्मीयता, रुचि निर्माण होते असा माझा आतापर्यंतचा अनुभव आहे.

सारे पशुपक्षी गेले तरी कुठे ?

जपानमध्ये आल्यापासून एक गोष्ट राहून राहून मनाला खटकते आहे. या देशांत केवळ माणसें आणि यंत्रेंच राहतात काय ? येथे जनावरें आणि पक्षी कां दिसत नाहीत ? सारे गेले तरी कुठे ? अनेकांना मीं हा प्रश्न विचारला, पण कोणीहि समाधानकारक उत्तर देऊं शकलें नाही. तोक्योला फुजिइ गुरुजींच्या खोलीसमोर टाकलेले तांदूळ खाण्यासाठी जमलेल्या चिमण्या आणि आसाकुसा मंदिरांत पाळलेली कबुतरें एवढेच पक्षी आणि ओकामोतो यांच्या घरची कुत्री व आसोच्या परिसरांतील गायी एवढेच प्राणी आतापर्यंत पाहण्यांत आले. कुणी तरी गमतीने म्हणाले,

“जपान्यांनी मांसाहार सुरू केल्यापासून साऱ्या पशुपक्ष्यांचा फत्ता उडाला आहे.”

गुरुजींच्या चिटणीस भिक्षुणी कात्सु होरिउचि म्हणाल्या, “पूर्वी जपानांत पक्षी होते. पण अलीकडे ते दिसत नाहीत. बहुधा मोटारींच्या आवाजामुळे आणि दूषित हवेमुळे ते शहरें सोडून ग्रामीण भागांत किंवा परदेशांत पळून गेले असावेत.” आज आम्हीं अगदी किर् जंगलांतून प्रवास केला पण एकहि पशु अथवा पक्षी दिसला नाही किंवा त्याचा आवाजहि ऐकू आला नाही. अगदी स्मशान-शांतता वाटली. भारताप्रमाणे मुक्त विहार करणारे पशुपक्षी न दिसल्यामुळे व त्यांचे आवाज ऐकू न आल्यामुळे एखाद्या निपुत्रिक श्रीमंताच्या टोलेजंग वाड्यांत फिरत असल्याचा मला भास होतो. यांत्रिकीकरणाच्या अतिरेकामुळे जर अखेर असें रूक्ष जीवनच वांट्याला येणार असेल तर ती किंमत फार जबर समजावी लागेल.

भारतांतील कावळा जपानी कावळ्यापेक्षा अखिक देखणा असतो असें कात्सुसाननी सांगितलें. मला जपानी कावळाच पाहायला न मिळाल्यामुळे तो किती कुरूप असेल हें सांगतां येणार नाही. मात्र कावळ्याचा आवाज मृत्युसूचक (आपल्या-कडील टिटवीच्या आवाजाप्रमाणे) व म्हणून अशुभ समजला जातो, हें ऐकून गंमत वाटली. आपल्या देशांतहि कावळा तसा फारसा प्रतिष्ठित पक्षी नाही. मरणोत्तर विधीशीं (पिंडाला शिवण्याच्या) त्याचा संबंध जोडण्यांत आल्यामुळे तसा तो थोडा अशुभहि गणला जातो. पण तो लोकवस्तीच्या परिसरांत वावरणारा पक्षी असल्यामुळे लहान मुलांच्या काऊचिऊच्या व गोष्टींत पंचतंत्रासारख्या नीतिकथांत त्याला जें महत्त्वाचें स्थान दिलें गेलें आहे तें स्वाभाविकच वाटतें. जपानीं जीवनांत त्याला असें स्थान दिसत नाही.

एका बौद्ध भिक्षूचें कर्तृत्व

यावाकेहन बुझेनला येतांना वाटेंत एक बोगदा लागतो. डोंगर-पर्वतांनी भरलेल्या जपानांत लहानमोठ्या बोगद्यांची मुळीच कमतरता नाही. पण या ‘आओनो दोमो’ (आओचा बोगदा) चें एक आगळें वैशिष्ट्य आहे. झेनकाइ ओशो या झेन संप्रदायी भिक्षूने एकट्याने तीस वर्षे खपून बांधलेला हा बोगदा आहे. फार वर्षांपूर्वीची गोष्ट आहे. या मार्गाने जाणाऱ्या प्रवाशांना डोंगरावर चढून जावें लागे. त्या वेळीं अनेक माणसें पाय घसरून खाली पडत आणि प्राणांम मुक्त. त्यांची दया येऊन या भिक्षूने बोगदा खणण्याची सूचना लोकांसमोर मांडली. पण ती अव्यवहार्य व अशक्य गोष्ट समजून लोकांनी तिकडे लक्ष दिलें नाही. तेव्हा भिक्षूने स्वतःच छिन्नी व हातोडा घेऊन बोगदा खणण्यास सुरुवात केली. ‘मूर्ख’ आहे. लेकाचा!’ असें म्हणून त्याला कोणीच मदत केली नाही. पण तो सतत तीस वर्षे एकाकीपणें आपलें काम करीत राहिला अखेर त्याची चिकाटी व तपस्या पाहून लोकांच्या हृदयांना पाझर

फुटला व त्यांनी पुढे होऊन तो बोगदा पुरा करण्यास साह्य केलें. एकटा माणूस स्वतःच्या चिकाटीने केवढें मोठे प्रचंड व अशक्य समजलें जाणारें काम करूं शकतो, याचें उदाहरण म्हणून येथील लोक अभिमानाने हा बोगदा दाखवितात. आता त्याच्या जागीं नवा प्रशस्त बोगदा तयार करण्यांत आला आहे. पण त्या बौद्ध भिक्षूच्या कर्तृत्वाचें स्मरण भावी पिढ्यांनाहि सतत राहावें म्हणून जुन्या बोगद्याचा कांही भागहि जपून ठेवण्यांत आला आहे.

‘साके’ची चव !

बुझेन हें पस्तीस हजार लोकवस्तीचें टुमदार ग्रामीण शहर आहे. बड्या शहरांपासून दूर असल्यामुळे त्याच्यावर ग्रामीण छाप स्पष्ट दिसते. येथील नगरपालिकेंत आम्हां सर्वांचें स्वागत करण्यांत आले आणि गावांत मोठें उपाहारगृह नसल्यामुळे चार-पांच मैल दूर यामा गुनिगावा (यामा = पर्वत; कुनि = देश; कावा = नदी. समासांत ‘क’चें ‘ग’ होतें. डोंगराळ प्रदेशांतील नदी.) या नदीच्या काठी असलेल्या ‘रिव्हर’ या त्यांतल्या त्यांत आलीशान उपाहारगृहांत स्वागतभोजन झालें. मी व नरेश नगरपालिकेच्या अधिकाऱ्यांसमवेत बाजूच्या टेवलावर बसलों होतों. यामुळे आम्हांला एकनेकांशीं मनमोकळ्या गप्पा मारतां आल्या.

परंतु सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे जपानी लोकांची खास आवडती दारू जी साके तिची चव मला चाखता आली. साके ही तांदळापासून तयार करतात आणि तिच्यांत सतरा टक्के अल्कोहोल असतें. तिची चव शेरी जातीच्या पाश्चात्य मद्यासारखी असते. इतर मद्यांप्रमाणे साकेची चवहि काळाबरोबर वाढत जाते. ती जितकी अधिक वर्षे मुरलेली असेल तितकी तिची लज्जत अधिक. बहुतेक हॉटेलांतून चिनी मातीचे रांजण गवताच्या आवरणांत गुंडाळून ठेवलेले दिसतात. त्यांत ही साकेच असते. तिची वीतभर उंचीची चिनी मातीची सुरई मोठी मोहक दिसते. तिला तोक्कुरी असें म्हणतात. साकेचा प्याला किंवा चषकहि चिनी मातीचाच असतो. जेमतेम एक-दीड चमचा (टेबलस्पून) साके मावेल एवढाच त्याचा आकार असतो. त्याला साकाझुकी म्हणतात. इतरांनी प्याल्यावर प्याले रिचविण्यास व एकमेकांच्या प्याल्यांत आग्रहाने साके ओतण्यास सुरुवात केलेली पाहून मलाहि सुरसुरी आली. एखादा प्याला आपण सहज घशाखाली उतरवूं शकूं असा आत्मविश्वास मला वाटत होता. म्हणून मी साकाझुकी उचलली आणि तोंडाला लावली. जेमतेम एक घोट घशाखाली गेला असेल — मला ब्रह्मांड आठवलें. ती दारू इतकी कडू व दाहक होती की, माझा घसा भाजून निघाला (निदान मला तसा भास झाला !). असल्या या दारूसाठी जपानी लोक कां जीव टाकत असावेत तें मला समजलें नाही. नरेशना मीं माझा अनुभव सांगितला. ते हसून म्हणाले, “तुमचा कांही तरी गैरसमज झालेला दिसतो. साके ही कडवट नसते; मधुर असते. ती दाहकहि नसते. बद्धा म्हणूनच ती गरम

करून घेतात.” मीं पुनः एक घोट घेतला पण माझें मत मुळीच बदललें नाही, आणि साकाझुकींतील निम्मीशिममी साके तशीच पडून राहिली. परवा एकदा मीं वियर घेऊन पाहिली. तीहि अशीच कडवट लागली. अर्थात् कडवटपणांतहि एक लज्जत असते आणि ती हळूहळू सवयीने कळत जाते हें मला माहीत आहे. ओली सुपारी, जर्दा अथवा किवाम यांची लज्जत मला जेवढी कळेल तेवढी इतरांना कळणार नाही. अर्थात् साके काय किंवा वियर काय, तिची सवय करून घेतल्याखेरीज ती लज्जतदार लागणार नाही हें उघड आहे. जपानमध्ये वियर ही दारू समजलीच जात नाही. पाण्यासारखा तिचा उपयोग करतात आणि साके तर त्यांचें पवित्र मद्य आहे – धार्मिक विधींत अनिवार्य असणारें.

स्त्री-सौंदर्याची चर्चा

गप्पांच्या ओघांत एक गृहस्थ म्हणाले, “ भारतीय स्त्रिया देखण्या असतात. त्यांचीं नाकें सरळ व चेहरे रेखीव असतात.” जपानी माणसाला गोऱ्या रंगाचें विशेष आकर्षण नाही, किंवा काळ्यासावळ्या रंगावद्दल त्याला तिटकाराहि वाटत नाही. कदाचित् ते स्वतः गोरे असल्यामुळे त्यांना त्या रंगावद्दल विशेष कौतुक वाटत नसावें. आपण गोरे नसून पिवळे आहोंत असें आग्रहाने सांगणारे लोकहि भेटतात. सरळ, चाफेकळीसारखें नाक व टपोरे डोळे हीं जपानी लोकांच्या दृष्टीने मानवी सौंदर्याची मुख्य गमकें होत. त्यामुळे काळ्यासावळ्या भारतीय स्त्रिया त्यांना सौंदर्याच्या पुतळ्या वाटत असल्यास नवल नाही.

“ जपानी स्त्रियाहि कांही कमी सुंदर नाहीत. ” मी म्हणालों. इवल्याशा वाहल्यांप्रमाणे दिसणाऱ्या जपानी स्त्रिया मला खरोखरीच आवडतात.

“ भारतीय स्त्रियांचें पातळ आणि त्यांचें कुंकू फारच सुरेख दिसतें.” एक जण म्हणाला.

“ जपानी स्त्रियांना पातळें नेसूं द्या आणि कुंकू लावूं द्या. त्याहि अशाच सुंदर दिसतील. ” मी म्हणालों.

शहरी व ग्रामीण जपानी लोक

एक गृहस्थ म्हणाले, “ युद्धापूर्वीचा जपानी माणूस युद्धखोर, घमेंडखोर, आक्रमक होता. पण युद्धानंतर आता तो नम्र व शांतताप्रिय झाला आहे. तसेंच शहरांतील जपानी लोक आत्मकेंद्रित व स्वार्थी असतात. त्यांच्यावरून तुम्ही सगळ्या जपान्यांवद्दल मत बनवूं नका. आम्ही खेड्यांतलीं माणसें आतिथ्यशील, प्रेमळ असतां. इतरांसाठी झीज सोसायला आम्ही सदैव तयार असतां. ”

अर्थात् जगांतले सर्वत्र ग्रामीण लोक असा दावा करतात आणि त्यांत थोडें-फार तथ्यहि असतें.

टी. व्ही.वर गिंजाचें भुयार

आज टेलिव्हिजनवर तोक्योच्या गिंजा भागांतील भुयारी व्यवस्था दाखविली. पाण्याचे व सांडपाण्याचे नळ, विजेच्या व फोनच्या तारा जमिनीखालून एका मोठ्या बोगद्यांतून नेल्या आहेत. त्यामुळे जरा कोठे विघाड झाला की रस्ता खोदत बसावें लागत नाही. सर्व कांही भुयारांत जाऊन करतां येतें. निदान प्रचंड रहादारीच्या रस्त्याच्या बाबतीत तरी अशी व्यवस्था झाली पाहिजे असें वाटतें. एरवी जपान-मध्ये आपल्यासारखी रस्त्याची उकराउकरी क्वचितच दिसते.

परवा एकदा टी. व्ही.वर तोक्योमध्ये घराच्या पायासाठी खोदाई चालू असतां सापडलेली मानवी हाडे दाखविलीं गेलीं. दुसऱ्या महायुद्धांत वांववर्षामुळे जमिनींत गाडल्या गेलेल्या माणसांचीं हाडे व सांगाडे अजूनहि मिळत असतात असें समजले.

खोल्यांना रसिक नांवें

आजचें आमचें हॉटेल खास जपानी पद्धतीचें आहे. येथे खोलींत स्नानगृह नाही. खाली जाऊन आंघोळ करावी लागते. खोल्यांत पलंग नाहीत हें ओघानेच आलें. 'चिकुजो' म्हणजे तटबंदी. हॉटेलचा भक्कमपणा दर्शविण्यासाठी बहुधा हें नांव दिलें असावें येथे खोल्यांना क्रमांक देण्याऐवजीं वेगवेगळीं काव्यपूर्ण नांवें देण्यांत आलीं आहेत. आमच्या खोलीचें नांव उमेनो मा असें आहे. उमे म्हणजे आलूबुखार किंवा वेदाणा (plum) आणि मा म्हणजे खोली. नो हा गुजरातीसारखा षष्ठीचा प्रत्यय आहे.

सुगिनोइ हॉटेल, खोली क्र. ४७१,
बेप्पु

१७-८-७२

विश्वशांतीसाठी स्तूपांची निर्भिति

आज सकाळीं वृझेनजवळच्या टेकडीवरील नवीन स्तूपाचें उद्घाटन झालें. आजचें उद्घाटन जरा वेगळें झालें. सामान्यतः उद्घाटनाच्या वेळीं स्तूपावरून कागदाचे रंगीबेरंगी कपटे उडविले जातात—आपल्याकडे उंचावरून पुष्पवृष्टि करतात तसें. आज त्याऐवजी कागदाच्या फुलाच्या आकाराच्या दोन टोपल्या दोन बाजूस टांगलेल्या होत्या. त्या टोपल्यांत प्रत्येकी दोन पांढरीं कबुतरें लपवून ठेवलीं होतीं. उद्घाटन विधि म्हणून शहराचे महापौर व स्तूप समितीचे अध्यक्ष यांनी एकेका टोपलीची दोरी खेचून खालचा भाग उघडला. त्याबरोबर कागदाच्या

कपट्यांसह आंतील कवुतरें हवेंत उडालीं. तें दृश्य मोठें गमतीदार होतें. तसेंच भगवान् बुद्धांच्या अवशेषांचा कांही भाग स्तूपाच्या शिखराजवळ असणाऱ्या कोनाड्यांत ठेवण्यांत आला. तेथपर्यंत जाण्यासाठी शिडी केली आहे. तेंहि आजच्या स्तूपाचें एक वैशिष्ट्य समजलें पाहिजे.

कोणत्याहि महत्त्वाच्या वास्तूचें किंवा संस्थेचें उद्घाटन करण्यासाठी मंत्री किंवा पुढारीच हवा अशी जपानमध्ये प्रथा नाही. लहान मुलें, कामगार, त्या विशिष्ट कामांत ज्यांच्याकडून खास मदत मिळाली असेल अशा व्यक्ति यांच्या हस्ते उद्घाटन केलें जातें. वृत्तपत्रांत उद्घाटकाचें नांवहि छापलें जात नाही. त्यामुळे मंत्र्यांना सवड नाही म्हणून येथे उद्घाटनें खोळंबून राहत नाहीत.

जपानीमध्ये स्तूपासाठी 'तो', 'सोतोवा' किंवा 'ओबुशारितो' हे शब्द वापरले जातात. शांतिस्तूपासाठी 'हेइवा तो' हा शब्द वापरला जातो, हेइवा म्हणजे शांति. 'बुशारि' म्हणजे बुद्धाची रक्षा अथवा अवशेष. ओ हा आदरवाचक प्रत्यय. तो म्हणजे स्तूप. 'ओबुशारितो' म्हणजे बुद्धाचे अवशेष असलेला स्तूप. भगवान् बुद्धाचा शांतीचा संदेश सर्व जनतेपर्यंत पोचावा यासाठी या स्तूपाचा उपयोग व्हावा अशी यामागे अपेक्षा आहे. स्तूपाची मूळ कल्पना भारतीय. सांचीचा प्रचंड स्तूप जगभर प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रांतहि कांही स्तूप व चैत्य पाहावयास मिळतात आता या स्तूप कल्पनेचा नव्याने प्रचार व प्रसार करण्याचें कार्य जपान बुद्ध संघाचे अध्यक्ष श्री निचिदात्सु फुजिइ गुरुजी यांनी हातीं घेतलें आहे.

जपानमधील शांतिस्तूप

जपानमध्येही देशाच्या वेगवेगळ्या भागांत असे चौतीस स्तूप आतापर्यंत बांधण्यांत आले आहेत. सरकारची मदत न घेतां केवळ जनतेच्या सहकार्यावर हें काम चालू आहे. स्तूप बांधण्यांत पुढाकार अर्थातच जपान बुद्ध संघाच्या भिक्षूंचा असतो. अनेक भिक्षु स्वतः त्यासाठी राबतात. खुद्द फुजिइ गुरुजीहि अंगांत ताकद होती तोंपर्यंत अंगमेहनतीचें काम स्तूपनिर्मितीसाठी करीत असत. (आता त्यांचें वय ८८ वर्षांचें झाल्यामुळे प्रत्यक्ष रावणें त्यांना शक्य होत नाही.) जपानने शांततेचे पाईक बनून जगांत शांतता निर्माण करण्यांत पुढाकार घ्यावा, अशी गुरुजींची इच्छा आहे. त्याचें एक दृश्य प्रतीक म्हणून ते जागजागीं असे स्तूप निर्माण करीत आहेत आज ज्या स्तूपाचें उद्घाटन झालें तो पुरा होण्यास तीन वर्षे लागली व त्यासाठी सव्वादोन कोटि येन (सुमारे छप्पन्न लाख रुपये) खर्च आला. बुझेनसारख्या फक्त पस्तीस हजार वस्तीच्या गावांतून हा खर्च मिळाला. ही खरोखरी आश्चर्याची व कौतुकाची गोष्ट आहे. कांही स्तूप लहान असतात, कांही मोठे. कांही फार उंच जागी मालाच्या वाहतुकीस अवघड असणाऱ्या ठिकाणीं बांधले जातात. अशा स्तूपांना दहा कोटि येनपर्यंत (सुमारे पंचवीस लाख रुपयांपर्यंत) खर्च येतो. एवढा पैसा व

टी. व्ही.वर गिंजाचें भुयार

आज टेलिव्हिजनवर तोक्योच्या गिजा भागांतील भुयारी व्यवस्था दाखविली. पाण्याचे व सांडपाण्याचे नळ, विजेच्या व फोनच्या तारा जमिनीखालून एका मोठ्या वोगद्यांतून नेल्या आहेत. त्यामुळे जरा कोठे बिघाड झाला की रस्ता खोदत बसावें लागत नाही. सर्व कांही भुयारांत जाऊन करतां येतें. निदान प्रचंड रहादारीच्या रस्त्याच्या बावतींत तरी अशी व्यवस्था झाली पाहिजे असें वाटतें. एरवी जपान-मध्ये आपल्यासारखी रस्त्यांची उकराउकरी क्वचितच दिसते.

परवा एकदा टी. व्ही.वर तोक्योमध्ये घराच्या पायासाठी खोदाई चालू असतां सापडलेली मानवी हाडे दाखविलीं गेलीं. दुसऱ्या महायुद्धांत वाँववर्षावामुळे जमिनींत गाडल्या गेलेल्या माणसांचीं हाडे व सांगाडे अजूनहि मिळत असतात असें समजले.

खोल्यांना रसिक नांवें

आजचें आमचें हॉटेल खास जपानी पद्धतीचें आहे. येथे खोलींत स्नानगृह नाही. खाली जाऊन आंघोळ करावी लागते. खोल्यांत पलंग नाहीत हें ओघानेच आलें. 'चिकुजो' म्हणजे तटवंदी. हॉटेलचा भक्कमपणा दर्शविण्यासाठी बहुधा हें नांव दिलें असावें. येथे खोल्यांना क्रमांक देण्याऐवजीं वेगवेगळीं काव्यपूर्ण नांवें देण्यांत आलीं आहेत. आमच्या खोलीचें नांव उमेनो मा असें आहे. उमे म्हणजे आलूबुखार किंवा वेदाणा (plum) आणि मा म्हणजे खोली. नो हा गुजरातीसारखा षष्ठीचा प्रत्यय आहे.

सुगिनोइ हॉटेल, खोली क्र. ४७१,
बेप्पु

१७-८-७२

विश्वशांतीसाठी स्तूपांची निर्भिति

आज सकाळीं वुझेनजवळच्या टेकडीवरील नवीन स्तूपाचें उद्घाटन झालें. आजचें उद्घाटन जरा वेगळें झालें. सामान्यतः उद्घाटनाच्या वेळीं स्तूपावरून कागदाचे रंगीवेरंगी कपटे उडविले जातात—आपल्याकडे उंचावरून पुष्पवृष्टि करतात तसें. आज त्याऐवजी कागदाच्या फुलाच्या आकाराच्या दोन टोपल्या दोन बाजूस टांगलेल्या होत्या. त्या टोपल्यांत प्रत्येकी दोन पांढरीं कबुतरें लपवून ठेवलीं होतीं. उद्घाटन विधि म्हणून शहराचे महापौर व स्तूप समितीचे अध्यक्ष यांनी एकेका टोपलीची दोरी खेचून खालचा भाग उघडला. त्यावरोबर कागदाच्या

कपटचांसह आंतील कवुतरें हवेत उडालीं. तें दृश्य मोठें गमतीदार होतें. तसेंच भगवान् बुद्धांच्या अवशेषांचा कांही भाग स्तूपाच्या शिखराजवळ असणाऱ्या कोनाड्यांत ठेवण्यांत आला. तेथपर्यंत जाण्यासाठी शिडी केली आहे. तेंहि आजच्या स्तूपाचें एक वैशिष्ट्य समजलें पाहिजे.

कोणत्याहि महत्त्वाच्या वास्तूचें किंवा संस्थेचें उद्घाटन करण्यासाठी मंत्री किंवा पुढारीच हवा अशी जपानमध्ये प्रथा नाही. लहान मुलें, कामगार, त्या विशिष्ट कामांत ज्यांच्याकडून खास मदत मिळाली असेल अशा व्यक्ति यांच्या हस्ते उद्घाटन केलें जातें. वृत्तपत्रांत उद्घाटकाचें नांवहि छापलें जात नाही. त्यामुळे मंत्र्यांना सवड नाही म्हणून येथे उद्घाटनें खोळंबून राहत नाहीत.

जपानीमध्ये स्तूपासाठी 'तो', 'सोतोवा' किंवा 'ओबुशारितो' हे शब्द वापरले जातात. शांतिस्तूपासाठी 'हेइवा तो' हा शब्द वापरला जातो, हेइवा म्हणजे शांति. 'बुशारि' म्हणजे बुद्धाची रक्षा अथवा अवशेष. ओ हा आदरवाचक प्रत्यय. तो म्हणजे स्तूप. 'ओबुशारितो' म्हणजे बुद्धाचे अवशेष असलेला स्तूप. भगवान् बुद्धाचा शांतीचा संदेश सर्व जनतेपर्यंत पोचावा यासाठी या स्तूपाचा उपयोग व्हावा अशी यामागे अपेक्षा आहे. स्तूपाची मूळ कल्पना भारतीय. सांचीचा प्रचंड स्तूप जगभर प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रांतहि कांही स्तूप व चैत्य पाहावयास मिळतात आता या स्तूप कल्पनेचा नव्याने प्रचार व प्रसार करण्याचें कार्य जपान बुद्ध संघाचे अध्यक्ष श्री निचिदात्सु फुजिइ गुरुजी यांनी हातीं घेतलें आहे.

जपानमधील शांतिस्तूप

जपानमध्येही देशाच्या वेगवेगळ्या भागांत असे चौतीस स्तूप आतापर्यंत बांधण्यांत आले आहेत. सरकारची मदत न घेतां केवळ जनतेच्या सहकार्यावर हें काम चालू आहे. स्तूप बांधण्यांत पुढाकार अर्थातच जपान बुद्ध संघाच्या भिक्षूंचा असतो. अनेक भिक्षु स्वतः त्यासाठी रावतात. खुद्द फुजिइ गुरुजीहि अंगांत ताकद होती तोपर्यंत अंगमेहनतीचें काम स्तूपनिर्मितीसाठी करीत असत. (आता त्यांचें वय ८८ वर्षांचें झाल्यामुळे प्रत्यक्ष रावणें त्यांना शक्य होत नाही.) जपानने शांततेचे पाईक बनून जगांत शांतता निर्माण करण्यांत पुढाकार घ्यावा, अशी गुरुजींची इच्छा आहे. त्याचें एक दृश्य प्रतीक म्हणून ते जागजागीं असे स्तूप निर्माण करीत आहेत आज ज्या स्तूपाचें उद्घाटन झालें तो पुरा होण्यास तीन वर्षे लागली व त्यासाठी सव्वादोन कोटि येन (सुमारे छप्पन्न लाख रुपये) खर्च आला. बुझेनसारख्या फक्त पस्तीस हजार वस्तीच्या गावांतून हा खर्च मिळाला ही खरोखरी आश्चर्याची व कौतुकाची गोष्ट आहे. कांही स्तूप लहान असतात, कांही मोठे. कांही फार उंच जागी मालाच्या वाहतुकीस अवघड असणाऱ्या ठिकाणीं बांधले जातात. अशा स्तूपांना दहा कोटि येनपर्यंत (सुमारे पंचवीस लाख रुपयांपर्यंत) खर्च येतो. एवढा पैसा व

मनुष्यबळ खर्च करून वांधण्यांत येणाऱ्या स्तूपांचा जागतिक शांततेच्या प्रस्थापनेला कांही हातभार लागेल काय ? हा प्रश्न जपानांतहि विचारला जातो. शांततेची इच्छा लोकांमध्ये जागृत करण्यास हे स्तूप प्रेरणा देतील व शांततेसाठी आवश्यक असणारं वातावरण निर्माण करण्यास ते मदत करतील यांत शंका नाही. केवळ शांतीचा जप करून व अहिंसेवर व्याख्यानें झोडून तें कार्य होणार नाही. शांततेच्या व अहिंसेच्या मार्गाने जनतेचे प्रश्न सोडवून दाखवितां आले तर साहजिकच जनता त्या मार्गाचा विचार व कालांतराने अवलंब करूं लागेल. भारतांत आचार्य विनोबा भावे यांनी शांततेच्या मार्गाने जमिनीचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्याच प्रेरणेने श्री. जयप्रकाश नारायण यांनी चंबळ खोऱ्यांतील दरोडेखोरांचें हृदयपरिवर्तन (मर्यादित प्रमाणांत का होईना) घडवून आणलें. हा गांधीमार्ग भारतांत व्हावा तितका यशस्वी झाला नाही, लोकमानसावर त्याचा पुरेसा प्रभाव पडलेला नाही हें खरें. परंतु कार्याची दिशा त्याने दाखवून दिली आहे. अंधारांत टिमटिमणाऱ्या पणतीसारखा तो मार्ग भावी पिढ्यांना दिशा दाखवूं शकेल एवढी आशा तरी त्याने धुगधुगत ठेवली आहे. जपानमधील शांतिस्तूपांचें कार्य सध्या तरी असेंच प्रतीकात्मक आहे. अजून त्याने जनमानसांत घर केलेलें नाही. फार थोड्या जपानी लोकांपर्यंत त्यांची माहिती जाऊन पोचली आहे. कदाचित् वृत्तपत्रें, पुस्तकें, रेडियो, टेलिव्हिजन यांसारख्या आधुनिक साधनांचा वापर केल्यास ही माहिती सामान्य जनतेपर्यंत जाऊन पोचेल.

अहिंसक प्रतिकाराचा एक प्रयोग

भारतांतील गांधीवादी आणि जपानमधील शांततावादी यांच्यांत एक महत्त्वाचा फरक आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळांत गांधीवाद्यांची सक्रियता मंद पडत गेली. केंद्रीय सरकारशीं विरोध टाळण्याची त्यांची वृत्ति राहिली. जनतेच्या दैनंदिन प्रश्नांकडे लक्ष देऊन ते सोडविण्यासाठी अहिंसक प्रतिकाराचे वेगवेगळे मार्ग शोधण्या-एवजी त्यांच्याकडे डोळेझाक करून गांधी व अहिंसा यांचे गुणगान करण्यांतच त्यांनी कृतार्थता मानली. त्यामुळे जनतेचें पुढारीपण आपोआपच चळवळ्या साम्यवादी समाजवादी पक्षांकडे गेलें. जपानचे गांधी म्हणून भारतांत प्रसिद्ध असलेल्या श्री. निचिदात्सु फुजिइ गुरुजींनी मात्र गांधीमार्गाचे प्रयोग आपल्या कल्पनेप्रमाणे व शक्तीप्रमाणे करण्याचे व प्रसंगीं राजसत्तेचा रोष पत्करण्याचें ठरविलें व त्याप्रमाणें कांही प्रयोग यशस्वीहि केले. याला ते गांधीमार्ग न म्हणतां बुद्धाचा मार्ग असें म्हणतात, आणि अहिंसेवर त्यांची पूर्ण श्रद्धा आहे. या ठिकाणीं भारतीय अहिंसा व जपानी अहिंसा यांतील फरक समजून घेतला पाहिजे. आपली अहिंसा मुख्यतः प्राणिहिंसा न करणें, कोणाचें मन न दुखविणें, मांसाहार वर्ज्य करणें (यांत मांस, मासळी, अंडी - व क्वचित् प्रसंगीं दूधहि - यांचा समावेश होतो.) या प्रकारची असते. जपानी अहिंसा इतकी व्यापक, सूक्ष्म, काटेकोर दिसत

नाही. जपानांत मद्य-मांसाचा निषेध नाही. सर्व लोक (भिक्षूसह) सर्व प्रकारचे मांस, मासे, अंडी व नाना प्रकारचीं मद्यें यांचा यथेच्छ उपभोग घेत असतात. गुरुजी आपल्या विशेष शिष्याचा वर्तमान करण्यासाठी त्याच्याबरोबर एका पेल्यांतून मद्यपान करतात. आग्रहाने शिष्याला मद्य पाजतात व शिष्यहि गुरुजींना आपलें उच्छिष्ट मद्य आग्रहाने पाजतो. तें दृश्य आपल्या दृष्टीला थोडें चमत्कारिक वाटलें तरी जपानी समाजाचा विचार केल्यावर तेंच मोठें सुंदर, भावनोत्कट वाटतें. जेवणाच्या वेळीं गुरुजींसमोर उत्कृष्ट समजला जाणारा 'ताई' किंवा असाच एखादा मासा मोठ्या बशींतून पेश केला जातो. त्यांतील थोडासा भाग आपल्या छोट्या बशींत काढून घेऊन गुरुजी तो शिष्यांना देतात; व प्रत्येक जण प्रसाद म्हणून त्यांतील थोडा थोडा भाग घेतात. मांसाचा कोणताच प्रकार (गोमांस, शूकरमांस वगैरे) येथे निषिद्ध मानण्यांत आलेला नाही. हें सारें आपल्या अहिंसेंत बसणारें नाही. पण जपानी अहिंसेंत बसतें. कारण त्यांची अहिंसा शांततेशीं संबंधित आहे. एका दृष्टीने पाहिल्यास त्यांना अहिंसेपेक्षा शांततेशीं जास्त ओढ आहे. म्हणून त्यांना अहिंसावादी म्हणण्याऐवजी शांततावादी म्हणणें योग्य होईल. लोकांनी आपले लढे हिंसक मार्गाने लढूं नयेत, त्यायोगे प्रतिपक्षाला अनेकपट हिंसा करण्याची संधि मिळते, असंघटित जनता सुसंघटित व सशस्त्र सैन्य-शक्तीसमोर टिकाव धरूं शकत नाही, हें तर आपल्या देशांत नक्षलवाद्यांच्या अयशस्वी लढ्याने अलीकडेच सिद्ध केले आहे. त्यामुळे गुरुजींनी हिंसक मार्गचिं वैफल्य ओळखलें असल्यास नवल नाही. जपानी जनतेलाहि तें वैफल्य नुकतेंच दिसून आलें.

टोकियोजवळील नारिता गावीं एक मोठा विमानतळ बांधण्यांत येत आहे. त्याची धावपट्टी तीन हजार मीटर रुंद असून ती चार हजार मीटर करण्याची सरकारची इच्छा आहे. पण त्याची कांही जरूर नाही असें गुरुजींनी सरकारला सांगितलें. या विमानतळासाठी सरकारने ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी ताब्यांत घेतल्या, त्यांना पुरेसा मोवदलाहि दिला नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांत असंतोष निर्माण झाला होता. धावपट्टीसाठी पुन्हा जमिनी ताब्यांत घ्याव्या लागणार होत्या. एका ख्रिस्ती डॉक्टरांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांनी सरकारच्या कवजाला विरोध करण्याचें ठरविलें. त्यांत तीन हजार तरुण विद्यार्थीहि सामील झाले. सदर ख्रिस्ती पुढारी अहिंसा मानीत नाहीत. हिंसेचा प्रतिकार हिंसेनेच केला पाहिजे असें सांगतात. त्यामुळे त्यांच्या नेतृत्वाखालील लढ्यांत बांबूचे भाले व अँसिड बल्ब यांचा सर्रास वापर करण्यांत आला. सरकारला चांगलें कारण मिळालें. त्याने पांच हजार सशस्त्र पोलिस आणून हा हिंसक प्रतिकार मोडून काढला. पण गुरुजींनी वेगळाच अहिंसक मार्ग स्वीकारला. त्यांनी धावपट्टीजवळच (एक हजार मीटरवर) एक शांतिस्तूप उभारला. तो स्तूप काढून टाकण्याचा हुकूम सरकारने त्यांना केला. पण त्यांनी तो मानला नाही. उलट कसलाहि गाजावाजा न करतां स्तूपाभोवती टिमकी वाजवीत

‘नम्योहो रेंगे क्यो’ या मंत्राचा जप भिक्षुगण करीत राहिले. पोलिस त्यांना अडवायला आले तेव्हा त्यांनी पोलिसांना परत जायला सांगितलें. पोलिसहि त्याप्रमाणे परत गेले. धावपट्टी वाढविण्याचें काम थांबलें. सरकार सुरंगाने तो स्तूप सहज उडवूं शकलें असतें. पण तसें करणें कायद्यांत वसत नाही. शिवाय शांततापूर्ण प्रतिकार करणाऱ्यांशीं जंगली पद्धतीने वागणें लोकशाही सरकारला शक्यहि नसतें. या विमानतळाचा वापर लष्करी कामांसाठी केला जाऊं नये व ज्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी विमानतळासाठी ताब्यांत घेण्यांत आल्या आहेत त्यांना योग्य मोबदला दिला जावा या जपान बुद्ध संघाच्या मुख्य मागण्या होत्या. रोज वीस कोटि येन खर्च करून बांधण्यांत येत असलेल्या या विमानतळाचा पुरेपूर वापर होण्यासाठी धावपट्टी रुंद करणें भाग होतें. पण हिंसक मार्गाचा वापर करणें सरकारला शक्य नव्हतें. म्हणून अखेर त्याने जपान बुद्ध संघाशीं बोलणीं सुरू केली व त्याला असें आश्वासन दिलें की या “विमानतळाचा उपयोग कोणत्याहि परिस्थितींत लष्करी कामासाठी करण्यांत येणार नाही व ज्यांच्या जमिनी घेतल्या आहेत त्यांचीहि पुरेशी काळजी घेतली जाईल.” अशा अर्थाचें एक लांबलचक पत्र विमानतळाच्या बांधकामप्रमुखांनी गुरुजीच्या नांवें लिहिलें आहे. सदर पत्र ते नव्या स्तूपांच्या उद्घाटनाच्या वेळीं उपस्थित जनतेला संपूर्ण वाचून दाखवितात. या पत्रांत शेवटीं अशी विनंती करण्यांत आली आहे की, “आपला स्तूप दुसऱ्या चांगल्या जागीं हलवून तो शांतीचें प्रतीक म्हणून विमानतळावर येणाऱ्यांना दिसावा अशी आमची इच्छा आहे. तरी आपण दुसरी जागा पसंत करावी, ही विनंती.” त्याप्रमाणे सरकारने विमानतळाजवळच तीन ठिकाणें दाखविलीं. त्यांतील एक जपान बुद्ध संघाने पसंत केलें असून तें विमानतळाच्या मुख्य इमारतीशेजारीच शंभर मीटरवर आहे. त्या ठिकाणीं सरकार आपल्या खर्चाने मोठा स्तूप बांधून देईल. त्या स्तूपाशेजारी वरील आश्वासनाचें पत्र दगडांत कोरून ठेवण्याची गुरुजींची योजना आहे. यामुळे पुढेमागे सरकारने वचनभंग करून विमानतळाचा वापर लष्करी वाहतुकीसाठी करण्यास सुरुवात केली तर आपले पुढारी खोटेपणे आहेत हें जनतेला कळून येईल व ती हा खोटेपणा मुळीच सहन करणार नाही. अशा प्रकारें हिंसक मार्गाने जें शक्य झालें नाही तें गुरुजींनी अहिंसक मार्गाचा वापर करून शक्य करून दाखविलें.

अशाच प्रकारचा सत्याग्रह ओकिनावा बेटावरील अमेरिकनांचा कब्जा नाहीसा व्हावा म्हणूनहि गुरुजींनी केला होता. जनतेच्या जिव्हाळ्याचे प्रश्न हातीं घेऊन ते अहिंसक मार्गाने सोडविण्याची गुरुजींची कळकळ या लहानसहान प्रसंगांतून व्यक्त होत आहे. त्यांतून प्रचंड लोकशक्ति निर्माण करून तिचा शांततेसाठी उपयोग करण्याच्या बाबतीत ते किती यशस्वी होतात यावर एक प्रकारे आशियाचें व पर्यायाने जगाचें भवितव्य अवलंबून आहे. महात्माजींनी अहिंसक मार्गाचा वापर करून जगापुढे एक आदर्श ठेवला. त्याचें अनुकरण मार्टिन ल्यूथर किंगसारख्यांनी केलें व त्याला जागतिक परिमाण मिळवून दिलें. आता श्री. निचिदात्सु फुजिइ गुरुजी वेगळ्या संदर्भात व

वेगळ्या परिसरांत त्या मार्गाचा उपयोग करीत आहेत. आज त्यांचा मुख्य भर धर्म-भावनेवर व शांततेवर असला तरी गांधीजींच्या अहिंसेविषयीहि त्यांना आदर व जिऱ्हाळा आहे. त्यामुळे त्या दोन मार्गांतील अंतर हळुहळू कमी होईल व गांधीजींच्या मार्गाचे पथिक व मार्गदर्शक या नात्याने ते फार मोठी कामगिरी बजावतील अशी आशा वाटते. त्यांच्या या भावी कामाच्या दृष्टीने शांतिस्तूपांच्या त्यांच्या या चळवळीकडे पाहिलें पाहिजे. सम्राट् अशोकाने शिलालेखांच्या द्वारे धर्मप्रसार केला. आजच्या विज्ञानयुगांत धर्माला फारसें महत्त्व राहिलेलें नाही, अशी समजूत सार्वत्रिक झालेली असतांना श्री गुरुजी नव्याने धर्मचक्रप्रवर्तनाच्या द्वारे जगांत शांतता स्थापन करण्याची उमेद वाळगून कामास लागले आहेत. भारताकडून त्यांना स्नेहाची, समजूतदारपणाची अग्रेक्षा आहे. भारतांत जरी आज सैन्यशक्तीवरील विश्वास थोडा वाढल्यासारखा भासत असला तरी सर्वसामान्य भारतीय जनता शांततेची च भुकेली आहे, कारण तिच्या भौतिक उद्धाराची किल्ली शांततेंतच आहे. यामुळे गुरुजींच्या या कार्याला भारतीय जनतेचा पाठिंबा मिळण्यास मुळीच अडचण पडणार नाही.

भिक्षुणींचें कर्तृत्व

गुरुजींच्या या स्तूपनिर्मिति-आंदोलनांत भिक्षुणीनी बजावलेली कामगिरी पाहिली की मन आश्चर्याने थक्क होतें व आदराने नमतें. या आंदोलनांतून एक प्रभावी स्त्रीशक्ति निर्माण होत असल्याचें आढळतें. तसें पाहिल्यास जपानी स्त्री ही जगांतील अत्यंत कर्तबगार स्त्रियांपैकी समजली जाते. राजकीय-सामाजिक क्षेत्रांत ती विशेष पुढे दिसत नाही. राजकीय नेते, मंत्री, कार्यकर्ते यांमध्ये स्त्रियांची संख्या फार थोडी - अगदी नगण्य आहे. परंतु सर्व प्रकारच्या नोकऱ्यांमध्ये बस-कंडक्टर, विक्रेता, उपाहारगृहांतील कामें, वगैरेमध्ये त्यांची संख्या खूप अधिक आहे. सामान्यतः लग्नापूर्वी बहुतेक स्त्रिया कसली ना कसली नोकरी अवश्य करतात. लग्नानंतर शक्य तर चूल आणि मूल यांतच जपानी स्त्री रंगून जाते. परंतु अलीकडे लग्नानंतरहि आर्थिक कारणांमुळे स्त्रिया नोकऱ्या करूं लागल्या आहेत. परंतु एवढें सारें करूनहि त्यांना योग्य तें महत्त्व मात्र समाजजीवनांत मिळत नाही. हें महत्त्व भिक्षुणींना मिळत आहे. तेंहि त्यांच्या कर्तबगारीमुळे. एखादा स्तूप निर्माण करणें ही कांही साधीसुधी गोष्ट नव्हे. पैसे जमविणें, जागा मिळविणें, स्थापत्यविशारदांचें सहकार्य प्राप्त करणें, वगैरे अनेक गुंतागुंतीच्या व अवघड बाबी त्यांत असतात. शिवाय शरीर-श्रमाचाहि फार मोठा भार उचलावा लागतो. कांही स्तूपांच्या निर्मितींत भिक्षुंनी व भिक्षुणीनी स्वतःच्या निढळाचा घाम गाळला आहे. दगडविटा वाहण्याचें व जमीन खोदण्याचें काम त्यांनी स्वतः केलें आहे. अशा कामांत खुद्द गुरुजीहि भाग घेत असत. त्यामुळे आपोआपच शरीरश्रमाची प्रतिष्ठा त्यांच्या अनुयायांना पटली असावी. एकेक स्तूप निर्माण करणाऱ्या या भिक्षुणींना पाहावें तर विनम्रतेची जणू जिवंत

मूर्तीच असते. कर्तवगार स्त्रीच्या ठिकाणीं इतकी नम्रता आपल्याकडे तरी फारच क्वचित् पाहावयास मिळते.

या स्तूपनिर्मितीच्या आंदोलनांतून स्त्रीशक्तीचा हा जो आविष्कार घडून येत आहे त्याचे खूप क्रांतिकारक परिणाम जपानी समाजावर घडून येण्याची शक्यता आहे. कारण स्त्रीने कितीहि कर्तवगारी दाखविली तरी तिला तिचें योग्य तें श्रेय देण्यास हा समाज अद्यापि शिकलेला नाही. भिक्षुसंघांत अशा कर्तवगार भिक्षुणीला आपोआपच सन्मानाचें व महत्त्वाचें स्थान मिळतें. पुरुषाच्या बरोवरीनेच नव्हे तर काकणभर (येथील वायका बांगड्या घालत नसल्या तरी) जास्त कर्तृत्व स्त्रिया दाखवितात व त्या सन्मानाला पात्र आहेत, असें एकदा या समाजाला पटलें की तो त्यांची कदर करण्यास मुळीच मागेपुढे पाहणार नाही. हे स्तूप कित्येकदा अत्यंत आडवळणी गावांत, जेथे सामानाची ने-आण करणें अत्यंत अवघड आहे अशा उंच डोंगरांवर, पाण्याच्या ठिकाणापासून दूर बांधले जातात. कधी कधी स्थानिक मंडळींचा विरोध सहन करावा लागतो. तेथे संचालकाच्या कर्तृत्वाची खरी कसोटी लागते. या कसोटीवर अनेक भिक्षुणी वावनकशी उतरल्या आहेत. त्यांच्यातील शांततेची तळमळ जनमानसाला स्पर्श केल्याशिवाय कशी राहिल ? विश्वशांतीसाठी एकीकडे जागतिक परिषदा भरविण्याबरोबरच दुसरीकडे स्तूपनिर्मितीच्या द्वारे लोकमानसापर्यंत जाऊन पोचण्याचें जें अवघड कार्य श्री. निचिदात्सु फुजिइ गुरुजींनी हातीं घेतलें आहे व तें सातत्याने पुढे चालविण्यासाठी भिक्षु-भिक्षुणींचा जो कार्य-कुशल संच निर्माण केला आहे तो पाहिल्यास त्यांच्या या कार्यांत नक्कीच यश मिळेल असें येथील वातावरण पाहून वाटतें. भारतांत असें वातावरण निर्माण होण्यास थोडा वेळ लागेल. कारण भारताची आजची प्रमुख समस्या दारिद्र्य-निवारणाची आहे. (जपानसमोर ती समस्या नाही.) परंतु जपान व भारत यांनी सहकार्याने शांततेसाठी कार्य करावयाचें ठरविल्यास भारताची वर्तमान समस्याहि सुटेल व शांततेच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असणारें वातावरणहि दोन्ही देशांत निर्माण होईल असें वाटतें.

जपानमधील सर्वांत मोठें हॉटेल

आज आम्ही ज्या हॉटेलांत उतरलों आहोंत तें जपानमधील सर्वांत मोठें व सर्वांत विलासी हॉटेल म्हणून प्रसिद्ध आहे. या हॉटेलांत ६३५ वातानुकूलित खोल्या असून तें बारामजली आहे. सुगि म्हणजे देवदार. इ म्हणजे तट किवा वेढा. देवदार (cedar) वृक्षांचा वेढा ज्याला पडलेला आहे असें हॉटेल. येथे एका माणसाला केवळ राहण्यास १५०० येनपासून १५००० येनपर्यंत ज्याच्या त्याच्या ऐपतीप्रमाणे खर्च करतां येतो. आम्ही रोजचें ३५०० येन (९० रुपये) माणशीं भाडें असणाऱ्या खोलींत आहोंत. जेवणाचा खर्च निराळा. येथील नाइटक्लबांत शंभर रूपवती तरुणी

असल्याची जाहिरात केली जाते. आम्हांला त्यांचें दर्शन घडण्याची संधि मिळणार नाही, हें उघड आहे. खरें म्हणजे, पैशाची उधळपट्टी करण्यासाठी येणाऱ्या विलासी लोकांनाच हें हॉटेल उपयुक्त आहे. आम्हांला येथे कां आणलें आहे कोण जाणे !

वेप्पू हें गरम पाण्याच्या झऱ्यांचें आगर. आमच्या खोलीच्या खिडकींतून हिरवेगार डोंगर आणि मधे - मधे असणाऱ्या गरम झऱ्यांतून वर उठणाऱ्या वाफा यांचें मिश्रण मोठें मजेदार दिसतें. एका बाजूला समुद्र व समुद्रांत लांबलचक भूशिरा-सारखें शिरलेलें ओइता शहर आणि दुसऱ्या बाजूला उंच उंच हिरवेगार डोंगर हें दृश्य पाहावयास मोठी गंमत वाटते.

वस्तुतः आज सायंकाळीं वेप्पूचे उन्हाळी झरे पाहण्यास भरपूर वेळ होता. तसें आम्हीं सुचवूनहि पाहिलें. पण व्यवस्थापकांनी तो कार्यक्रम उद्यावर ढकलला आणि आम्हांला नाइलाजाने स्वस्थ वसावें लागलें.

हसरी बाहुली

हॉटेलच्या सार्वजनिक स्नानगृहांत मनसोक्त डुंबून घेतलें. येथे बाहेरच्या खोलींत कपडे ठेवण्यासाठी कपाटें आहेत. वीस येन टाकले की कपाटाची किल्ली मिळते. मग आंत कपडे ठेवून, कुलूप लावावयाचें. म्हणजे निर्धास्तपणें आंघोळ करतां येते. वस्तुतः जपानांत भुरट्या चोऱ्या क्वचितच होतात. त्यामुळे अशा कडीकुलपाची गरज भासू नये. पण बहुधा परदेशी प्रवाशांना निर्धास्तपणा वाटावा म्हणून ही सोय केली असावी.

या हॉटेलांतून फिरणें म्हणजे चक्रव्यूहांत फिरण्यासारखें आहे. एकदा पाहिलेल' रस्ता पुनः लक्षांत राहिलच असें नाही. येथील बाजारहि असाच अवाढव्य आहे. काय पाहावें आणि काय सोडावें तें कळत नाही. पैसे नसल्यामुळे खरेदीचा प्रश्नच येत नाही. ते असते तर आणखीच गोंधळांत पडल्यासारखें झालें असतें. पुण्याच्या एका मित्रांनी जपानमध्ये मिळणाऱ्या हसऱ्या बाहुलीचें वर्णन करून ती आणण्यास सांगितलें होतें. त्या बाहुलीचा पत्ता खेळण्यांच्या विभागांत लागला. तिच्या पोटांतील टेप बॅटरीच्या साहाय्याने चालते; आणि पोट धरधरून हसल्याचा आवाज ऐकावयास मिळतो. पण तिची पंचवीस रुपये किंमत पाहून आम्हीं तिचा नाद सोडला.

'बोलिंग'चा हॉल

जपानी लोकांमध्ये बोलिंगच्या खेळाचें वेड किती झपाट्याने पसरत आहे याची कल्पना टेलिव्हिजनवर दाखविण्यांत येणाऱ्या त्या खेळाच्या दृश्यांवरून मला पूर्वीच आली होती. आज येथे तो खेळ जवळून पाहतां आला. एका वेळीं छत्तीस लोक बोलिंग करूं शकतील एवढा प्रचंड हॉल या हॉटेलांत आहे. हा खेळ आपल्याकडील लगोऱ्यांसारखा कांहीसा आहे. एका विशिष्ट अंतरावर छोट्या मुद्गलाच्या आकाराचे पांच ठोकळे ओळीने मांडून ठेवावयाचे. या ठोकळांचा 'पिन' असें म्हणतात. मधल्या

पिनवर नेम धरून सुमारे दहा शेर वजनाचा लोखंडी गोळा लाकडी फरशीवरून गडगडत सोडावयाचा. त्याने एकाच धक्क्यांत पांचहि पिना खाली पाडल्या तर खेळाडूने जिंकली. पुष्कळदा एक-दोन चुकार पिना हट्टाने तशाच उभ्या राहतात. त्यांना पाडण्यासाठी आणखी एक संधि दिली जाते. या खेपेलाहि त्या पाडल्या नाहीत तर तुम्ही डाव हरलांत. तासन् तास हा खेळ चालतो. खेळाडू आळीपाळीने पुढे येऊन आपलें कौशल्य पणाला लावतात. त्यांत स्त्रियांचाच भरणा प्रामुख्याने असतो. येथे एकदा खेळण्यासाठी तीनशे येन म्हणजे सुमारे साडेसात रुपये द्यावे लागतात. तेवढ्या पैशांत तुम्हांला वीस वेळा गोळा फेकतां येतो. साडेसात रुपये घालविण्याची आमची तयारी नसल्यामुळे आम्हीं नुसता तो गोळा उचलून पाहण्यावरच समाधान मानलें. अंगठा आणि मधलें वोट आंत घालण्यासाठी गोळ्यांत दोन भोकें असतात. एवढें वजन दोन वोट्यांच्या साह्याने पेलावयाचें म्हणजे कांही सोपें काम नव्हे. याने हात चांगले मजवूत होत असले पाहिजेत यांत शंका नाही.

पोहण्याचा प्रशस्त तलाव, नाना प्रकारचे यांत्रिक खेळ, पाचिनको वगैरे मनोरंजनाचीं इतरहि अनेक साधनें येथे आहेत. मद्यपानगृहें तर अनेक आहेत, हें सांगावयास नकोच.

‘ इंदिरा गांधी की जय ! ’

आज हॉटेलच्या बाजारांत फिरत असतांना दहा-वारा वर्षांची एक चिमुरडी जपानी पोर आमच्याकडे पाहून हसली. जपानी माणूस स्वभावतःच हसरा असल्यामुळे अनोळखी माणसाकडेहि पाहून येथील स्त्री-पुरुष स्मित करतात. (जपानी माणसाच्या स्वभावाचें हें वैशिष्ट्य माहीत नसलेले कांही परदेशी लोक या स्मिताचा – विशेषतः स्त्रियांच्या स्मिताचा – भलताच अर्थ लावून घोटाळा माजवितात असेंहि ऐकलें !) त्यामुळे त्या मुलीच्या स्मिताला आम्हीहि तशाच स्मिताने प्रत्युत्तर देऊन पुढे चालूं लागलों. पण ती आमच्याकडे टक लावून पाहत असल्याचें दिसतांच मी थांबलों आणि तिला म्हणालों, “ आम्ही कोण आहांत अशी तुझी कल्पना आहे ? ” (अर्थात् माझें बोलणें नरेशभाईच्या मार्फतच होत असतें, हें सांगावयास नकोच.)

“ तुम्ही भारतीय आहांत. ” ती मुलगी म्हणाली. तिच्याबरोबर असलेल्या तिच्या आईनेहि ‘ माझी वाळी किती शहाणी आहे ’ अशा अर्थीचें स्मित केलें.

आमचें राष्ट्रीयत्व ओळखण्यांत तिने खरोखरीच चातुर्य दाखविलें होतें. कारण येथे श्रीलंका, नेपाळ, पाकिस्तान (व आता वांगला देशहि) आणि इंडोनेशिया इतक्या देशांचे जे लोक येतात त्यांचा चेहरामोहरा व रंगरूप हुबेहूब भारतीय असतें. आम्हांला सुद्धा पुष्कळदा त्यांच्यांत फरक करतां येत नाही. कांही दिवसांपूर्वी एक अमेरिकन इंडियन आम्हांला भेटला होता. त्याला पाहून तो दक्षिण भारतीय असावा असा माझा समज झाला होता.

तिची थोडी अधिक परीक्षा घ्यावी म्हणून मी त्या मुलीला विचारलें, “ भारताविषयी तुला काय माहित आहे ? ”

यावर ती म्हणाली, “ भारतामध्ये इंदिरा गांधी नांवाच्या एक स्त्रीपंत-प्रधान आहेत. एवढ्या जबाबदारीच्या जागेवर एक महिला आहे, याचा आम्हांला अभिमान वाटतो ! ”

क्षणभर माझेही मन अभिमानाने थरारलें. पण दुसऱ्याच क्षणीं त्या मुलीच्या उद्गारांतील कारुण्य मला जाणवलें. जपान भौतिकदृष्ट्या कितीही पुढारलेला व सुधारलेला असला तरी येथे एखादी स्त्री-पंतप्रधान होऊं शकेल अशी शक्यता किंवा आशा स्वप्नांतहि कोणी बाळगूं शकत नाही. भारतीय स्त्रीच्या भाग्याचा हेवा आणि आपल्या दुर्भाग्याचा खेद त्या मुलीच्या स्वरांत मला जाणवला. कदाचित् ती माझी कपोलकल्पनाहि असेल !

१८-८-७२

डोंगरांत कोरलेलीं शिल्पें

येथून सुमारे दीड तासाच्या अंतरावर उसुकी नांवाचें गाव आहे. तेथील बौद्ध-मंदिरांत फुजिइ गुरुजींनी दीक्षा घेतली होती. यामुळे जपान-बुद्ध संघ व त्यांचे पाहुणे असलेले आम्ही अशा सर्वांनाच तें स्थान महत्त्वाचें वाटत होतें. त्या ठिकाणीं गावा-जवळच्या टेकडीवर शांतिस्तूपाचें बांधकाम चालू आहे. तेथे दुपारीं प्रार्थना झाली आणि आम्ही गावांतील तें बौद्धमंदिर पाहावयास गेलों. मंदिराच्या प्रशस्त ओसरीवर अनेक लहान मुलें झोपलेलीं होती. तेथे बालमंदिर चालत असावें, अशी आमची समजूत झाली. पण चौकशी केल्यावर समजलें की, आया कामाला गेल्यावर त्यांच्या लहान मुलांना सांभाळणाऱ्या स्त्रियांनी ही जागा वापरण्यास सुरुवात केली आहे. त्याला सामुदायिक पाळणाघरहि म्हणण्यास हरकत नाही. लोकांची धर्मावरील श्रद्धा कमी झाल्याने मंदिराचें उत्पन्नहि घटलें आहे. तें या मार्गाने भरून निघत असल्यास आश्चर्य नाही. जागेची टंचाई दिवसेंदिवस उग्र रूप धारण करित असल्यामुळे मंदिरांच्या मोकळ्या जागेचा हा वापर योग्यच म्हणावा लागेल.

श्री. फुजिइ गुरुजी येथील कृपिविद्यालयांत शिकत असतांना या मंदिरांतील भिक्षूंचें भाषण त्यांनी ऐकलें व त्यांनी भिक्षु बनून बौद्ध धर्माच्या प्रसारास स्वतःला वाहून घेण्याचें ठरविलें. घरच्या मंडळींचा त्यांच्या या निर्णयाला विरोध होता. कारण ते भिक्षु झाल्यावर घरची शेतीवाडी कोणी पाहायची ? तरी पण फुजिइनी तो विरोध मानला नाही. ज्या भिक्षूंचें भाषण ऐकून त्यांना भिक्षु बनण्याची प्रेरणा झाली त्यांनाच

त्यांनी गुरु वनविलें. मात्र भिक्षु झाल्यावरहि त्यांनी शिक्षण सोडलें नाही. तोक्यो येथील निचिरेन संप्रदायाच्या रिशो विद्यापीठांतून (हें विद्यापीठ १९०४ सालीं स्थापन झालेलें असून सध्या त्यांत सुमारे शंभर पूर्णवेळ काम करणारे प्राध्यापक व ३५०० विद्यार्थी आहेत.) बौद्ध धर्म हा विषय घेऊन ते पदवीधर झाले. (याच विद्यापीठांत श्री. नरेश मंत्री पीएच्. डी. करीत आहेत.) त्यांच्यावरोवर शिकत असलेले त्यांचे त्या वेळचे गुरुबंधु आता या मंदिरांत पुजारी म्हणून काम पाहतात. ते म्हणाले, “आम्ही दोघे एकत्र शिकलों, वाढलों. पण फुजिइ बुद्धिमान् निघाला. त्याने जपान-बुद्ध-संघाची स्थापना करून जगभर नांव कमावलें. मी मात्र येथे एका कोपऱ्यांत अनामिकासारखा पडून आहे. कारण मी निर्वृद्ध होतो.” त्यांच्या स्वरांतील विषाद आम्हांला जाणवला. काकासाहेब सांत्वनादाखल म्हणाले, “ज्याच्या वांट्याला जें काम आलें असेल तें त्याने आनंदाने करावें. त्यांत खेदखंत मानूं नये.” हे शब्द तोंडांतून बाहेर काढणें जितकें सोपें असतें तितकेंच ते घशाखाली उतरणें अवघड असतें, ही गोष्ट समाजांतील उच्चवर्णीयांना व जीवनांत यशस्वी झालेल्यांना बहुधा कधीच कळणार नाही; आणि म्हणूनच आमचे अस्पृश्य, दलित बांधव आम्हांला ढोंगी समजतात, त्याबद्दल त्यांच्यावर रागावण्यांत कांही अर्थ नाही. अर्थात् दोन वरोवरीच्या व्यक्तींपैकी एकीने प्रगतीचें शिखर गाठावें आणि दुसरीने तळाशीच खितपत पडावें, या दैवदुर्विलासाचें उत्तर तरी कोण काय देऊं शकेल ?”

तेथून आम्ही गावाबाहेरच्या डोंगरांत कोरलेलीं लेणीं पाहावयास गेलों. सारा जपान डोंगरांनी गजवजलेला असूनहि येथे लेणीं किंवा गुफा आढळत नाहीत. कारण येथील दगड फार ठिसूळ आहे. महाराष्ट्रांतील अजिठा-वेरूळ सोडलें तरी इतरत्र जी लेणी आहेत तीं या उसुकीच्या लेण्यांपेक्षा किती तरी पटीनी सुंदर आहेत. येथे बुद्धाच्या जीवनांतील विविध घटनांना शिल्पकार देण्यांत आला आहे. कांही मूर्ति भग्नावस्थेंत आहेत. या देशांत मुसलमानांसारखें धार्मिक मूर्तिभंजक नसल्यामुळे त्या पावसापाण्यानेच भग्न झाल्या असाव्यात असें दिसतें. पण जपानी लोकांना या वेढब मूर्तींचेहि वेहद कौतुक वाटतें. त्यांच्या प्रतिकृति करून विकल्या जातात. आम्हांला येथील लोकांनी असेंच एक येथील बुद्ध-मस्तक भेट म्हणून दिलें आहे. माझ्या भारतीय मनाला नुसतें मस्तक वाळगणें अशिष्टच वाटेल.

पाछळ बुद्धी वामणिया

काल येथे आल्यावरोवर येथील गरम पाण्याचे झरे पाहून घेतले नाहीत, ही केवढी घोडचूक झाली तें आज कळलें. वस्तुतः काल भरपूर वेळ होता. आज सकाळींहि पुष्कळ पाहून घेतां आलें असतें. पण आमच्या प्रवासाची व्यवस्था करणारी मंडळी गडवडली असावीत. उसुकीला सायंकाळीं ५-३० वाजतां गावच्या लोकांतर्फे

स्वागतसमारंभ होता. तो संपवून परत येण्यास आठ वाजले असते. उद्या सकाळीं सातलाच येथून निघावयाचें आहे. म्हणजे बेप्पूला येऊनहि न आल्यासारखें झालें असतें. अखेर यांतून मार्ग काढण्याचा काकासाहेवांनी निश्चय केला आणि श्री. नरेश मंत्री यांच्याबरोबर मला बेप्पूला पाठवून देण्याचा आग्रह धरला. अखेर एका भाड्याच्या मोटारीने आम्ही दोघे निघालों आणि हे झरे प्रेक्षकांसाठी बंद होण्यास जेमतेम तासाभराचा अवकाश असतांना बेप्पूला पोचलों. बेप्पूतील गरम झऱ्यांची संख्या ४३०० हून अधिक आहे. ते सारेच वघतां येणें कोणालाहि शक्य नाही. म्हणून त्यांतल्या त्यांत वैशिष्ट्यपूर्ण झरे पाहण्यावरच संतोष मानावा लागतो. आमच्या-जवळ तर वेळाचाहि तुटवडा होता. तरी पण धावपळ करून - कारण हे झरे वेग-वेगळ्या टेकड्यांवर एकमेकांपासून वरेच दूर आहेत. आम्हीं चार-पांच प्रमुख झरे नजरेखालून घातले.

लाल नरक (Bloody Hell Pond)

आम्ही सर्वांत प्रथम ज्या झऱ्याकडे गेलों त्याचें नांव चिनो-इके जिगोकु असें होतें. चिनो म्हणजे रक्त, इके म्हणजे डबकें आणि जिगोकु म्हणजे नरक. रक्ताचें डबकें असलेला नरक. पाण्याचा लालभडक रंग पाहून तें रक्त असल्याचा भास नक्कीच होत होता. पण त्याला नरक कां म्हटलें जात असावें तें मात्र कळलें नाही. खरें म्हणजे १३०० चौरस यार्ड क्षेत्रफळाचें हें एक छोटेसें तळें असून त्यांतील पाण्याचें तपमान १७० अंश फॅरनहीट किंवा ७८ अंश सेंटिग्रेड आहे. पाण्याचा लाल रंग व त्यावर उठणाऱ्या वाफा पाहूनच आपण घाबरतो आणि पाण्याला स्पर्श करण्याची आपली हिम्मत होत नाही. या तळ्याची खोली नव्वद फूट असून त्याच्या पाण्यांत फेरस ऑक्साइड, मॅग्नेशियम ऑक्साइड, कॅल्शियम ऑक्साइड वगैरे औषधी द्रव्ये आहेत व त्यांपासून चर्मरोगांवरील मलम आणि रंग तयार केले जातात असें समजलें.

शुभ्र नरक

तेथून आम्ही शुभ्र नरक (शिरो-इके जिगोकु) (शिरो म्हणजे पांढरा) पाहावयान गेलों. येथील पाणी दुधासारखें पांढरेंशुभ्र आहे. पण तेंहि भयंकर गरम असून त्याच्यावर वाफा उठत असतात. या तळ्याच्या आवारांत एक छोटेसें मत्स्यालय असून त्यांत 'मत्स्यराज' (किंगफिश) व मनुष्यभक्षक मत्स्य वगैरे नाना प्रकारचे चमत्कारिक मासे आहेत.

हे गरम पाण्याचे झरे खासगी मालकीचे असून ते पाहण्यास शंभर-दीडशे येन इतकी जबर फी द्यावी लागते. बहुधा सरकारहि त्यांच्या मालकाकाडून कर घेत असावें. जपानमध्ये साध्या साध्या गोष्टींसाठीहि तिकिटें लावलेलीं आढळतात. जपानी माणसाच्या व्यापारी वृत्तीचीं तीं द्योतक समजतां येतील. मात्र जपानी मालाचें पॅकिंग जसें मोठें मोहक व आकर्षक असतें तशीं जपानी तिकिटेंहि फार सुंदर असतात.

जी वस्तु किवा वास्तु पाहण्यास आपण जातो तित्चें सुंदर रंगीवैरंगी चित्र तिक्रिटावर असतें. त्यामुळे ते संग्रहणीय ठरतें. जपानी माणसाच्या विक्रयकलेचाच तो एक भाग असावा.

निसर्गाचा अद्भुत चमत्कार

दर सतरा मिनिटांनी उडणारें व तीन मिनिटें उडत राहणारें गरम पाण्याचें एक अद्भुत कारंजं यानंतर आम्हीं पाहिलें. याचें नांव तात्सुमाकी (म्हणजेच फवारा किवा कारंजें) ओवडधोवड दगडांच्या पार्श्वभूमीवर सुमारे दोन पुरुष उंच या कारंजाचें पाणी उडतें. हजारो वर्षांपासून हें कारंजें चालू आहे. जणू घड्याळाच्या काट्यावरहुकूम त्याचें काम चालतें. त्यांत एका सेकंदाचाहि फरक पडत नाही. बहुधा वक्रनलिकेचें (सायफनचें) तत्त्व तेथे काम करीत असावें. परंतु त्यामुळे या चमत्कारांतील अद्भुतपणा कांही कमी होत नाही.

‘ बोझु जिगोकु ’

आम्हीं शेवटीं पाहिलेल्या झऱ्याचें नांव ‘ बोझु जिगोकु. ’ बोझु म्हणजे बौद्ध भिक्षु. हा एकच झरा नसून अनेक लहानमोठ्या झऱ्यांचा समूह आहे. त्यांपैकी कांही झरे वीतभर लांबी-रुंदीचे तर कांही भल्यामोठ्या विहिरीसारखे आहेत. त्यांतून मातट, पांढरट, चिकट चिखलाचे बुडबुडे निघत असतात. त्या बुडबुडांचा आकार मुंडन केलेल्या बौद्ध भिक्षूच्या डोक्यासारखा दिसतो. म्हणून त्यांना हें नामाभिधान प्राप्त झालें आहे. त्यावरून वेप्पूची खूणहि बौद्ध भिक्षूचें डोकें बनली आहे. खरें म्हणजे हा एक प्रकारचा सौम्य लाव्हारसच असावा. कांही डवकीं वाळून जातात आणि दुसरीं तयार होतात असा क्रम येथे चालतो. याचा अर्थ या जागेंत कोठे तरी सुप्त ज्वालामुखी असावा. या झऱ्यांशेजारीं लहानमोठीं झाडें कशीं वाढतात याचें मात्र नवल वाटतें. आम्ही हे झरे पाहावयास गेलों तेव्हा वेळ टळून गेली होती आणि बाहेरचा दरवाजा बंद झाला होता. पण परदेशी प्रवासी आलेले पाहून तेथील बाईने सौजन्यपूर्वक आमचें स्वागत केलें आणि आम्हांला आंत प्रवेश दिला. जपानी माणसाच्या या सौजन्यांत जरी थोडाफार धंदेवाईकपणा असला तरी त्याची चांगली छाप पडल्याशिवाय मुळीच राहत नाही.

अशा प्रकारे धावत का होईना, वेप्पूचे झरे आम्हीं पाहिले याचें श्रेय काका-साहेबांना.

देवांची लबाडी जपानांतहि

वेप्पूच्या एका टेकडीवरून दुसऱ्या टेकडीवर अशी चढउतर चालली असतांना मीं टॅक्सीच्या ड्रायव्हरला म्हटलें, “ हें सारं अगदी अलीकडचंच असेल, नाही ? ” त्यावर तो उत्तरला, “ हो ना ! एके काळीं इथे किररं झाडी होती. एवढंच काय पण

इशिगाकी नांवाच्या इथल्याच एका गावाजवळ राक्षसांचं एक जोडपं राहत होतं. ते दोघे डोंगरांतल्या लहानशा गुहेत राहत, आणि गावांतलीं माणसं पळवून नेऊन खात. राक्षसाची वायको मागावर कापडहि विणायची. गावचे लोक या त्रासाला अगदी कंटाळले. ते कामेकावाच्या चिनझेड - हाचिरो तामेतोमो या देवाला शरण गेले. तामेतोमोला त्यांची दया आली. आपल्या भक्तांच्या सुटकेसाठी प्रयत्न करण्याचं त्यानं ठरवलं. तो माणसाचं रूप घेऊन त्या राक्षसजोडप्याकडे गेला आणि म्हणाला, "तुम्ही जर माझं एक काम कर्नाल तर मी तुम्हांला वसल्या जागीं रोज एक माणूस आहारासाठी पुरवीत जाईन." राक्षम खुशीत येऊन म्हणाला, "अवश्य ! कोणतं काम तें ?" तामेतोमो म्हणाला, "कामेकावाच्या डोंगरावर जें तामेतोमोचं देऊळ आहे तिथपर्यंत एका रात्रींत शंभर पायऱ्यांचा रस्ता तयार करायचा. मात्र दिवस उजाडायच्या आंत तें काम तुम्हांला पार पाडतां आलं नाही तर तुम्ही हरलांत असं समजून यापुढे गावच्या लोकांना मुळीच त्रास द्यायचा नाही."

"राक्षसदांपत्यानं ही अट कबूल केली, आणि त्याच दिवशीं रात्रीं पायऱ्या वांधायला सुरुवात केली. राक्षसीण मोठमोठ्या शिळा राक्षसाकडे फेकी आणि तो त्या व्यवस्थित वसवून पायऱ्या तयार करी. पहाट होण्याच्या पूर्वीच त्यांचं काम पुरं होतं आलं. नव्याण्णव पायऱ्या वसवून झाल्या. आता फक्त एकच पायरी वसवायची राहिली होती. तामेतोमोचा जीव धाकधुक करूं लागला. इतक्यांत त्याला एक युक्ति सुचली. त्यानं दोन झाकणं घेऊन त्यांच्या साह्यानं कोंबड्याच्या आरवण्याचा आवाज काढला. त्यावरोबर राक्षसजोडपं दकचलं. तामेतोमोनं पुनः दोन-तीनदा तसा आवाज काढला. ज्या अर्थीं कोंबडा आरवला त्या अर्थीं सकाळ झाली असली पाहिजे असं समजून राक्षसजोडप्यानं हातांतलं काम तसंच सोडून दिलं आणि तें आपल्या गुहेत जाऊन झोपलं. त्यानंतर त्यांनी आपलं वचन पाळलं. एकाहि माणसाला त्यांनी त्रास दिला नाही. त्यांची ती गुहा अजूनहि दाखवतात."

ही लोककथा ऐकून मला मोठी गंमत वाटली. असुरांशीं लवाडी करण्यांत कांहीच पाप नाही असें भारतीय देवांप्रमाणे जपानी देवांचेहि मत असावें. भारतीय लोककथांत अशा घटना अनेक आढळतात. डहाणूरोडहून जन्हारला जाण्याच्या रस्त्यावर कासे या गावाजवळ सूर्या नदीवर एक नैसर्गिक बांध आहे. त्याला भीम-बांध म्हणतात. हा मध्येच थोडा फुटलेला किंवा अपुरा आहे. तो अपूर्ण कसा राहिला यासंबंधीची स्थानिक प्रचलित कथा हुबेहूब या जपानी लोककथेसारखीच आहे. पांडव वनवासाला चालले असतांना या नदीवर येऊन उतरले. समोरच्या वाजूस महालक्ष्मीचा डोंगर आहे. त्या डोंगरावरील महालक्ष्मी नजरेला पडतांच कांहीहि करून आपण हिच्याशीं लग्न केलेच पाहिजे असें भीमाला वाटलें. त्याने सरळ जाऊन महालक्ष्मीला मागणी घातली. महालक्ष्मी घाबरली. ती भीमाला विरोध करूं शकत नव्हती. म्हणून तिने युक्तीचा वापर करण्याचें ठरविलें. ती म्हणाली,

“ या समोरच्या सूर्या नदीवर एका रात्रींत बांध बांधून तिचं पाणी माझ्या देवळा-पर्यंत तुम्ही आणलं तर मी तुमच्याशीं लग्न करीन. मात्र हें काम कोंबडा आरवण्याच्या आंत झालं पाहिजे. ” भीमाने ते आव्हान स्वीकारलें आणि तो कामाला लागला. पहाट होण्यापूर्वीच बांध जवळजवळ पूर्ण झाला. थोडीशी जागा उरली होती. तेथे घालण्यासाठी भीमाला दगड मिळेंना. म्हणून तो स्वतः आपली पाठ लावून तेथे वसला. त्यावरोबर पाणी अडलें आणि तें महालक्ष्मीच्या डोंगराच्या दिशेने वाहूं लागलें. ते पाहतांच महालक्ष्मीचें धाबें दणाणलें. तिने एका कोंबड्याचें रूप धारण केलें आणि पहाट होण्यापूर्वीच ती ‘कुक्कू कू SS’ करून मोठ्याने आरवली.

विचारा भोळा भीम ! आदिवासींसारखाच निष्कपट. कोंबडा आरवल्याचें ऐकतांच तो निराश होऊन आपल्या जागेवरून उठला. महालक्ष्मीच्या डोंगराच्या दिशेने वाहणारे सूर्या नदीचें पाणी पातांत पडूं लागलें. महालक्ष्मी हसली.

महालक्ष्मी आणि तामेतोमो !
भीम आणि भोळा राक्षस !

आओशिमा,
खोली क्र. ४०३

१९-८-७२

आओ म्हणजे निळें (किंवा हिरवें) आणि शिमा म्हणजे बेट. समुद्राचें निळेशार स्वच्छ पाणी आणि बेटावरील हिरवळ व झाडी यांमुळे या बेटाला हें नांव प्राप्त झालें आहे. आमच्या हॉटेलचें नांवहि तेंच आहे. जपानमध्ये हवापाण्याच्या प्रदूषणापासून मुक्त असलेल्या ठिकाणांपैकी हें एक असल्यामुळे येथे शनिवार-रविवारची सुटी घालविण्यास व समुद्रस्नान करण्यास हजार-वाराशे मैलांवरूनहि लोक येतात. अशा हौशी प्रवाशांची राहण्याजेवण्याची सोय स्वस्तांत व्हावी म्हणून जिल्हा परिषदेने हें हॉटेल अलीकडेच बांधलें आहे. एका माणसाला एक रात्र राहणें व दोन वेळचें जेवण यांसाठी फक्त १६४० येन द्यावे लागतात. चाळीस रुपयांत जेऊनखाऊन एक दिवस राहण्याची सोय करून देणारें जपानांतलें बहुधा हें एकमेव हॉटेल असेल. विद्यार्थ्यांना तर आणखी २०० येन (५ रुपये) कमी द्यावे लागतात. अशा या जनता हॉटेलांत संडास-वाथरूम खोलीत नसणें स्वाभाविक आहे. आलीशान श्रीमंत हॉटेलांत राहून मी कंटाळलों होतो. म्हणून मला हें हॉटेल फार आवडलें. पण येथे कमोडची सोय नाही हें पाहतांच काकासाहेबांचा पारा मात्र भलताच वर चढला. मला निष्कारणच खजील झाल्यासारखें वाटूं लागलें. अखेर वरच्या मजल्यावर स्नानगृह व कमोड असलेली पाश्चात्य पद्धतीची एक खोली असल्याचें समजलें. पण ती कोणी

तरी आधीच घेतलेली होती. व्यवस्थापकांनी त्या गृहस्थांच्या हातापाया पडून व बाबापुता करून त्याच्याकडून ती खोली मिळविली आणि सरोजवेन व काकासाहेब यांची सोय तेथे केली, तेव्हा कुठे सर्वांचा जीव भांड्यांत पडला.

बुद्धमूर्तीचें उद्घाटन

आज सकाळीं सात वाजतां वेप्पूहन निघून अकरा वाजतां ह्यूगा या शहरीं पोचलों. जपानचा पहिला सम्राट् जिम्मू याने आपल्या पूर्वदिग्विजयासाठी ह्यूगाच्या इसेगाहामा किनाऱ्यावरून प्रयाण केलें होतें, असें मानलें जातें. त्या दृष्टीने या शहराला ऐतिहासिक महत्त्व आहे. येथील टेकडीवर एका शांतिस्तूपाचें बांधकाम चालू आहे. तेथील बुद्धमूर्तीचें उद्घाटन आज झालें. त्यानिमित्ताने काकासाहेबांच्या हस्ते वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम झाला. झाड लावल्यानंतर त्याला पाणी घालण्याचा विधि करावयाचा असतो याची कल्पना स्थानिक कार्यकर्त्यांना नसल्यामुळे काकासाहेबानी जेव्हा पाण्यासाठी आग्रह धरला तेव्हा त्या मंडळींना खाली जाऊन पाणी आणावें लागलें. आजच्या कार्यक्रमांत फुजिइ गुरुजींचें भाषण झालें नाही. काल-परवाहि त्यांनी असेंच केलें. बहुधा कोठे, केव्हा व किती बोलावें याचा विवेक त्यांना असावा. कदाचित् त्यांचे स्वतःचे कांही आडाखेहि असतील. काकासाहेबांना मात्र बोलल्या-शिवाय किंवा संदेश दिल्याशिवाय राहवत नाही. त्यामुळे बोलण्याचें काम तेच करतात. येथे आल्यापासून ते मुख्यतः स्त्री-दास्यमुक्तीसंबंधी बोलत आहेत. परंतु जपानी स्त्रीची काय स्थिति आहे, याचा त्यांनी विचार केला असावा असें दिसत नाही. त्यांचें इतर वाचनहि फारसें नाही. आचार्य दादा धर्माधिकारी हे आज भारतांतले या विषयांतील एक प्रमुख विचारवंत आहेत. त्यांचें पुस्तकहि काकासाहेबांनी वाचलेलें नाही. दादांचे विचार जाणून घेतल्याखेरीज या विषयावर बोलणें निरर्थक आहे असें मी सांगतांच काकासाहेब म्हणाले, “ मी सनातन मूल्यांविषयी बोलतो. ” जणू सनातन मूल्यांचा वर्तमान परिस्थितीशीं किंवा नवविचारांशी कांही संबंधच नसतो ! मी लेखक आहे असें कळल्यावर येथील लोकांनी मलाहि बोलण्यास सांगितलें. पण मीं माझी मर्यादा ओळखली आणि ‘ और नहीं कुछ कामके ’ हें भजन गाऊन आपली जबाबदारी पार पाडली. एका जपानी गृहस्थांनी स्थानिक लोकगीतें उत्कृष्ट खड्या सुरांत गाऊन दाखविलीं. लोकगीतांचे सूर जगभर बहुतेक सारखेच असतात (असें म्हणतात.) त्यामुळे त्यांच्या गाण्यांचा शब्दार्थ कळला नाही तरी भावार्थ कळण्यास अडचण पडली नाही. आजचें जेवण झाल्यानंतर थाळ्यांत उरलेले पदार्थ गोळा केले जात होते. त्यासंबंधी चौकशी करतां असें समजलें की, जपानांत उष्टें व खरकटें या कल्पना लोकांत नसल्यामुळे हे पदार्थ पुनः फ्रीजमध्ये ठेवून देतात व वापरतात. आपल्याप्रमाणे अन्नाची कालवाकालव करण्याची पद्धत येथे नसल्यामुळे तें शक्य होत असावें. भारतासारख्या दुष्काळग्रस्त देशाला या प्रथेपासून बरेंच शिकतां येईल असें वाटतें.

सुझुकी भगिनींची चिकाटी

आज सकाळीं गावाशेजारच्या टेकडीवर वांधकाम चालू असलेल्या स्तूपाचें उद्घाटन झालें. या स्तूपाचें वैशिष्ट्य म्हणजे तीन गरीब परंतु चिकाटीच्या भगिनींच्या परिश्रमाचें तें साकाररूप आहे. सुझुकी नांवाच्या या भगिनींनी दहा वर्षे एकाकीपणें खपून हा स्तूप उभारला आहे. या भिक्षुणींजवळ भाड्याला पैसे नसल्यामुळे मियाझाकी या तेरा मैल अंतरावर असलेल्या आपल्या गावाहून त्या सायकलवरून या डोंगरावर येत असत. त्या वेळीं त्यांच्याजवळ घड्याळ घेण्यासहि पैसा नव्हता. म्हणून फुजिइ गुरुजींनी आपलें घड्याळ त्यांना पाठवून दिलें होतें. ज्या जागेवर स्तूप उभारला आहे तेथील दगड वांधकामाला चांगला असल्यामुळे तो काढून त्यावर पैसा कमवावा असें एका गृहस्थाला वाटलें म्हणून त्याने ते दगड काढण्याचा प्रयत्न केला. पण ते इतके मोठे होते की अखेर त्याला तो प्रयत्न सोडावा लागला. असले हे दगड या भगिनींनी बाहेर काढले; आणि ते स्तूपाच्या पोटांत भरले. या भिक्षुणींची ही चिकाटी व परिश्रम पाहून कोणाचेंहि मन आदराने नमेल. अशा स्त्रिया ज्या देशांत आहेत त्या देशांतील लोकांना स्त्रीस्वातंत्र्यासंबंधी उपदेश देण्यापूर्वी इतरांनी हजार वेळा विचार करावा हें वरें. या भिक्षुणींची धर्मश्रद्धा वरोवर असो की चूक (अनाठायी) असो, तिचें सामर्थ्य नाकारतां येणार नाही. बहुधा यामुळेच येथील भिक्षु व भिक्षुणी जपानी तरुणांत नास्तिकतेचा किंवा निधार्मिकतेचा वाढता प्रसार पाहूनहि निराश अथवा विचलित होत नसावेत.

निवडुंगांचा बगीचा

कागोशिमा हा जपानच्या दक्षिण टोकाचा शेवटचा (शेहेचाळिसावा) जिल्हा किंवा प्रिफेक्चर. लढाऊ लोकांची जन्मभूमि म्हणून हा प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. इटलीच्या व्हेसुव्हिअस ज्वालामुखीसारखा येथील साकुराजिमा हा जागृत ज्वालामुखी प्रसिद्ध आहे. परंतु आम्ही या जिल्ह्यांत गेलों नाही. याच्या पूर्वेला जपानच्या दक्षिण टोकाला असलेल्या मियाझाकी जिल्ह्यांत आम्ही आहोंत. क्यूशू बेटाच्या प्रवासांतील शेवटचें ठिकाण म्हणून मियाझाकीचा उल्लेख केला जातो. येथील किनाऱ्याजवळून दक्षिणेकडील उष्ण कटिबंधांतून वाहत येणारा ब्लॅक करंट नांवाचा गरम पाण्याचा प्रवाह वाहतो. यामुळे येथील हवा वर्षभर उष्ण राहते. हिवाळ्यांत बर्फ न पडणारा हा जपानचा प्रदेश आहे. यामुळे केळीं, खजूर, सुपारी, नारळ यांसारखीं उष्ण कटिबंधांतील झाडे तुरळक प्रमाणांत येथे आढळतात. निवडुंगांना उपयुक्त असणारें माळरानहि येथे असल्यामुळे येथील निचिनान (दक्षिण जपान) नांवाच्या सागरतीरावर एका विस्तृत क्षेत्रांत निवडुंगांच्या (कॅक्टसच्या) विविध प्रकारांचा बगीचा तयार करण्यांत आला आहे. तो पाहण्यास आम्ही गेलों होतो. हा भाग उंचावर असल्यामुळे येथून आओशिमाचें दृश्य छान दिसतें. बगीच्याच्या

अंतर्भागांत प्रवेश करण्यासाठी तिकिट होतें. आम्हीं फक्त बाहेरचेच निवडुंग पाहण्या-वर समाधान मानलें. येथून चाळीस मैलांवर एका पहाडाने वनविलेल्या गुफेंत उदो नांवाचें शितो मंदिर आहे. परंतु इतकें अंतर जाण्याइतका वेळ आमच्याजवळ नसल्यामुळे आम्ही तेथूनच परत फिरलों.

‘ट्रॅफिक जॅम’चा अनुभव

निवडुंगांच्या बगीच्यापर्यंतचें दहा-बारा मैलांचें अंतर आम्हीं पंधरा-वीस मिनिटांत कापलें होतें. पण जेव्हा आम्ही आओशिमाकडे परत निघालों तेव्हा जपानच्या ‘ट्रॅफिक जॅम’चा हिस्का आम्हांला समजला. रविवारची संध्याकाळ असल्यामुळे शेकडो-हजारो मोटारी शहराकडे परत चालल्या होत्या. एरवी प्रशस्त वाटणारा रस्ता आता एखाद्या बोळासारखा भासूं लागला. मुंगीच्या पावलांनी आमची मोटार पुढे सरकत होती. कांही इलाजच नव्हता. जवळपास ‘हायवे’ किंवा ‘एक्सप्रेसवे’हि नव्हता. अखेर आम्ही कसेंबसें आओशिमा गावांत पोचलों. तेथे ‘मुलांचा देश’ म्हणून एक मोठें उद्यान आहे. तें पाहण्यास गेलों. येथील मुलांना कधीहि पाहावयास न मिळणारा उंट येथे ठेवलेला आहे. पण आम्हांला आकर्षित केलें तेथील सरोवरांतील पांढऱ्याशुभ्र राजहंसांनी. सरोवरांतील त्यांचा स्वैरविहार पाहून मन प्रसन्न झालें. चिमण्या, पोपट, काकाकुवा वगैरे पक्षीहि येथील चिडियाघरांत आहेत. जपानमध्ये पक्षी दिसण्याचें ठिकाण बहुधा एवढेंच असावें.

आओशिमा बेटावर

आओशिमा शहराच्या समोरच आओशिमा बेट आहे. तेथपर्यंत जाण्यास चांगला पूल आहे. काकासाहेब व सरोजबेन थकल्यामुळे हॉटेलांत परत आले आणि आम्ही दोघे हें बेट पाहावयास गेलों. या बेटावर नारळाचीं झाडें आहेत असें म्हणतात. पुलावरून समुद्रांत प्रवेश करण्यापूर्वी जीं दुकानें आहेत तेथे मोठ्या आंब्याएवढे असोले नारळहि दिसले. आम्हीं त्या शहाळ्यांची चौकशी केली तेव्हा एका शहाळ्याला ६०० येन (१५ रुपये) पडतात असें समजलें. दक्षिणेकडून नारळ वाहत येऊन या बेटाच्या किनाऱ्याला लागले आणि उष्ण हवेमुळे ते येथे उगवले असें सांगतात. म्हणून आम्ही मोठ्या उत्सुकतेने त्यांचा शोध घेऊं लागलों; पण आम्हांला नारळ अथवा सुपारीचे माड कांही दिसले नाहीत. कदाचित् इतर ताडामाडांच्या घोळक्यांत ते कोठे तरी लपून बसले असावेत. आम्ही तेथील शितो मंदिरांत जाऊन आरशाचें दर्शन घेतलें आणि बेटाला वळसा घालून मागील उघड्या समुद्राच्या किनाऱ्यावर गेलों.

घाटाच्या पायऱ्यांसारखे खडक

आओशिमाचा हा समुद्रकिनारा एका वेगळ्याच कारणासाठी माझ्या लक्षांत राहिल. तें असें की, येथे किनाऱ्यावर वाळूच्या जागीं खडक असून त्यांची रचना

घाटाच्या पायऱ्यांसारखी आहे. शहावादी फरशा एकावर एक रचून मुद्दाम बांधून काढलेल्या घाटामारखे हे खडक दिसतात. असे खडक यापूर्वी मीं कोठे पाहिले नव्हते.

हिप्पी युगुल

समुद्राच्या लाटांचें खेळकर नृत्य पाहत आम्ही वराच वेळ रेंगाळलों आणि अंधार पडूं लागल्यावर उठलों. परत येतांना समुद्राकडील भागांत वेटावरील झाडांच्या आडोशाला एक हिप्पी युगुल आरामांत पडलेले दिसलें. त्यांच्या एकान्तांत विक्षेप येऊं नये म्हणून आम्ही जरा वाजूनेच जाऊं लागलों. इतक्यांत त्यांतील तरुणानेच 'है' अशी आरोळी देऊन आम्हांला थांबविलें आणि मग आम्ही त्यांच्याशीं उभ्या उभ्या गप्पागोष्टी केल्या. तो उघडा-वाघडा तरुण जपानी होता आणि ती गोरीपान मोहक तरुणी स्पॅनिश होती. तिच्या डोळ्यांतील जादूने मीहि क्षणभर भारला गेलों. एखाद्या सम्राज्ञीने परांच्या गाद्या असलेल्या आपल्या पलंगावर पडल्यापडल्या आपल्या दासदासींशीं तोंच्यांत बोलावें तशी ती छोकरी तिथल्या खडकाळ जमिनीवर उताणी पडून, सिगारेटचे झुरके घेत रुवावांत आमच्याशीं बोलत होती. एवढी रूपवती व नखरेल पोरगी या वावळट दिसणाऱ्या जपान्याच्या जाळ्यांत कशी काय अडकली (की तिनेच त्याला आपल्या जाळ्यांत पकडलें) असेल याचा विचार मी करूं लागलों. त्यांच्या एकूण अवतारावरून तीं दोघे हिप्पी आहेत आणि काळोख पडण्याची वाट पाहत आहेत, हें आमच्या ध्यानांत आलें. ते दोघे तोक्योच्या कोणत्या तरी विद्यापीठांत विद्यार्थी आहेत. तो मुलगा भारतांतहि जाऊन आला आहे. भारतांतील भयंकर उन्हाळाच त्याच्या स्मरणांत राहिला आहे. ती मुलगी इंग्लंडमध्ये नोकरी करित होती. तेथून तोक्योला आली असून जपानी भाषा शिकत आहे. तोक्योहून येथपर्यंत ते दोघे 'हिच हायकिंग' करित (मोटार, ट्रक वगैरे वाहनांत मोफत वसून) आले आहेत. जेथे कोठे जागा मिळेल तेथे पडून राहायचें आणि मोफत वाहन मिळेपर्यंत पायपीट करावयाची असा त्यांचा क्रम चालू आहे. तोक्योच्या शिजुकु स्टेशनासमोरच्या हिरवळीवर लोळत पडणाऱ्या हिप्पीपेक्षा हे हिप्पी थोडे वेगळे वाटले. त्यांची रात्र सुखाची जावो, असें शुभचिंतन करून आम्हीं त्यांचा निरोप घेतला.

जपानी भाषेंतील भारतीय शब्द

बौद्ध धर्मामुळे जपानी भाषेंत वरेच भारतीय शब्द आले असावेत अशी माझी कल्पना होती. परंतु ती वरोवर नसल्याचें येथे आल्यावर समजलें. आज जपानी भाषेंत जितके इंग्रजी शब्द रुढ झाले आहेत त्यांचा विचार करतां भारतीय शब्द जवळजवळ नाहीतच म्हणतां येईल. सेवा, नरकु (नरक), तोरी (तोरण), वुत्सु (बुद्ध), सामा (स्वामी, श्रीयुत), नेहान (निर्वाण) वगैरे हाताच्या बोटांवर मोजतां येण्याइतकेच भारतीय शब्द जपानींत आढळतात. याचें कारण

माझ्या मते वौद्ध धर्म भारतांतून सरळ जपानमध्ये न जातां चीन-कोरियाच्या मार्गाने गेला हें असावें. चिनी भाषेंतहि फारसे भारतीय शब्द गेले नसावेत. कारण चिनी भाषेची लिपी चित्रलिपी असल्यामुळे तिने भारतीय शब्दांसाठी आपल्या लिपींत वसू शकणारे चिनी प्रतिशब्द तयार केले असावेत. हेच चिनी शब्द बहुधा जपानी भाषेंत रूढ झाले असावेत.

जपानींत आलेले इंग्रजी शब्द

जगांतील अनेक भाषांप्रमाणे जपानींतहि इंग्रजी शब्दांचा पूर अलीकडे आलेला दिसतो. महायुद्धानंतर अमेरिकेची लष्करी राजवट जपानवर आली आणि इंग्रजी शब्द वापरण्याची फॅशन जपानमध्ये उसळली. हें सारें स्वाभाविकच वाटतें. पण जपानी लोकांनी आपल्या काताकाना लिपींत बसविण्यासाठी इंग्रजी शब्दांचे जे धिडवडे काढले आहेत ते पाहिले की गंमत वाटते. रेसुतोरॉ (रेस्तरॉ), रांचि (लंच), सुपागेत्ति (स्पॅगेटी), हामु (हॅम-डुकरांचे मांस), सारादा (सॅलॅड), आइसुकुरीमु (आइस्क्रीम), कोही (कॉफी), सानदोइतचि (सॅडविच), देझातो (डेझर्ट-मुखगुद्धि), पुरिं (पुडिंग), देपातो (डिपार्टमेंट), तेरेवि (टेलिव्हिजन), देमो (डेमोन्स्ट्रेशन), रागुविइ (रग्बी फूटबॉल), आमेरागु (अमेरिकन फूटबॉल), पुरमोदेरु (प्लॅ मॉडेल, प्लॅटिस्क मॉडेल), उएत्तो (वेट - ओले), दोराइ (ड्राय - सुके) (मात्र प्रत्यक्षांत उएत्तो हा शब्द जुनाट, भावनाविवश, वुरसटलेला या अर्थाने आणि दोराइ हा शब्द अद्यतन, हुशार, स्मार्ट या अर्थाने वापरला जातो.) वियागाआदेन (biergarten - जर्मन), झेमिनाआरु (सेमिनार), वाकान्सु (vacances - फ्रेंच), रान्देवु (rendezvous - सार्वजनिक मनोरंजस्थान), पान (पाव - पोर्तुगीज) वगैरे. 'लॉरेन्स ऑफ अरेबिया' या चित्रपटाचें जपानींत रूपांतर 'आराबिआनो रोरेन्सु' असें होतें.

जपानी भाषेला तीन लिप्या

या संदर्भांत जपानी भाषेच्या लिप्यांचा उल्लेख करणें प्रस्तुत ठरेल. जपानी भाषा बोलण्यास व समजण्यास जितकी सोपी तितकीच लिहिण्यास व वाचण्यास अवघड आहे. याचें कारण तिच्या लिप्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या आहेत हें होय. जपानने चीनकडून घेतलेली कानजी ही चित्रलिपी सर्वांत अवघड होय. कारण त्या लिपींत प्रत्येक शब्द हे एक चित्रप्रतीक असतें. या लिपीच्या तीस हजार खुणा जपानी भाषेंत असून त्यांतील किमान साडेतीन हजार रोजच्या वापरांत आहेत. यांपैकी कांही अक्षरांत पन्नासपेक्षा जास्त फाटे (strokes) असतात. ही लिपी पूर्वी कुंचल्याने लिहिली जात असे. त्यामुळे आपोआपच ही लिपी शिकणारीं मुलें कुंचला चालविण्यांत तरबेज होत. कानजी लिपीच्या द्वारा चिनी साहित्य व संस्कृति व्यक्त होते. ती सोडन दिल्यास प्राचीन परंपरेचा संबंध तुटेल, म्हणून ती सोडण्यास जपानी लोक

तयार होत नाहीत. जपानी लिपीमुळे ती भाषा कानांनी ग्रहण करण्याऐवजी डोळ्यांनी ग्रहण करण्याची भाषा बनली आहे.

त्यामानाने चिनी लिपींतूनच तयार करण्यांत आलेल्या हिरागाना व काताकाना या लिप्या अक्षरप्रधान असल्यामुळे आपल्याला अधिक सोप्या वाटतात. चिनी शब्दांसाठी कानजी व जपानी शब्दांसाठी हिरागाना लिपी वापरली जाते. सर्व जपानी पुस्तकें हिरागाना लिपींत छापलीं जातात. मात्र जपानी भाषेंत आलेल्या परकीय शब्दांसाठी काताकाना लिपीचा वापर केला जातो. या विदेशी शब्दांमध्ये बहुतेक शब्द इंग्रजी भाषेंतून आलेले असल्यामुळे काताकाना ही इंग्रजी शब्दांसाठी वापरली जाणारी लिपी असाच अर्थ झाला आहे. जपानी कारखानदार आपल्या मालाला इंग्रजी नावें देऊं लागले आहेत. यामुळे बहुतेक जाहिरातींत काताकाना लिपीच वापरलेली असते. जपानी भाषेंत आवाज (sounds) फार कमी असल्यामुळे, या लिपींतील अक्षरांची संख्याहि अगदीच मर्यादित आहे. हिरागाना लिपीप्रमाणे काताकाना लिपींत सतरा व्यंजने व पांच स्वर आहेत :- क, ग, च, ज, (ज-झ), त, द, न, प, फ, ब, म, य, र, व, श, स, ह, आ, इ, उ, ए, ओ.

या लिपींतील व्यंजने स्वययुक्त असतात व आपल्याकडील वाराखडीप्रमाणे स्वरांसाठी खुणांचा वापर न करतां त्यांचीं स्वतंत्र अक्षरेंच बनविलेलीं आहेत. वस्तुतः एकूण अक्षरें एकावन्न आहेत पण सहा अक्षरें समान असल्यामुळे अक्षरांची संख्या अठ्ठेचाळीस मानली जाते. यामुळे पुढील ४८ अक्षरें शिकलीं की काम भागतें :-

आ, इ, उ, ए, ओ, का, कि, कु, के, को; सा, सि, शि, सु, से, सो, ता, ति, चि, तु, त्सु, ते, तो, , ना, नि, नु, ने, नो; हा, हि, हु, (फु), हे, हो; मा, मि, मु, मे, मो; या, इ, यु, ए, यो, , रा, रि, रु, रे, रो, ; वा, वि. उ, वे, वो व अं (अनुस्वार). यांत 'यि' ऐवजी 'इ', 'ये' ऐवजी 'ए', 'वु', ऐवजी 'उ' वापरण्यांत आल्यामुळे तेवढीं अक्षरें कमी होतात तर 'शि', 'चि', 'त्सु', 'फु', हीं अक्षरें वाढतात. (हिरागाना लिपींत मात्र सि, ति, तु व हु हीं अक्षरें नाहीत)

अवतरणचिन्ह पूर्ण करण्यासाठी किंवा इंग्रजींतील 'डिटो'साठी वापरल्या जाणाऱ्या दोन वारीक रेखा वापरून 'क'चे 'ग', 'स' चे 'झ' (Z), त चे 'द' व 'ह' चे 'ब' केले जाते. अंशाची खूण म्हणून वापरभें जाणारें गोल टिव अक्षराच्या माथ्यावर देऊन 'ह' चे 'प' केले जाते. इंग्रजींतील th साठी 'स' किंवा 'झ' आणि 'व्ही'साठी 'ब'चा वापर करतात.

जपानी लिपी वरून खाली आणि उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाते. यामुळे जपानी पुस्तकें व वृत्तपत्रें उर्दूप्रमाणे असतात. मात्र आता शाळेंतील शास्त्र विषयाचीं पुस्तकें इंग्रजी-मराठीप्रमाणे डावीकडून आपल्या नेहमीच्या पुस्तकां-

सारखीं छापलीं जातात. त्यामुळे आजच्या जपानी विद्यार्थ्याला दोन्ही प्रकारची लिपी वाचतां येते.

एकच उच्चार असलेला शब्द वेगवेगळ्या प्रकारांनी लिहिला जातो; व त्याप्रमाणे त्याचे वेगवेगळे अर्थ होतात. यामुळे एखाद्या शब्दाचा संदर्भरहित किंवा मूळ अर्थ अथवा व्युत्पत्ति शोधावयाची असल्यास तो शब्द कसा लिहिलेला आहे ते पाहावे लागते. अर्थात् सर्वसामान्य भाषा वापरणारे लोक संदर्भानुरोधाने त्या शब्दाचा अर्थ सहज समजून घेतात. (ज्याप्रमाणे आपण 'नाव' (नाम व नौका) हा शब्द संदर्भानुरोधाने समजून घेतो त्याप्रमाणे) कांही वेळा फाजील सावधगिरी बाळगून जपानी लोक चुका करतात. उदाहरणार्थ, 'राजगीर' ऐवजी 'राजगील' असे लिहिलेले मी पाहिले. (वस्तुतः जपानी भाषेत 'ल' नाहीच.)

ओसाका शांतिस्तूप,
ओसाका

२१-८-७२

मियाझाकी ते ओसाका

मियाझाकीहून आज सकाळीं ९-२०ला ऑल निप्पोन एअरवेजच्या विमानाने निघून १०-२०ला ओसाकाच्या आंतरराष्ट्रीय विमानतळावर उतरलों. ज्याप्रमाणे भारतांत आंतरराष्ट्रीय वाहतुकीसाठी एअर इंडिया व देशांतर्गत वाहतुकीसाठी इंडियन एअरलाइन्स अशा वेगवेगळ्या वाहतूक कंपन्या आहेत त्याप्रमाणे जपानांतहि जपान एअरलाइन्स (जाल) ही आंतरराष्ट्रीय हवाई वाहतूक करणारी संस्था असून देशांतर्गत वाहतूक करणाऱ्या इतर अनेक संस्था आहेत. त्यांपैकी ऑल निप्पोन एअरवेज ही एक होय. निप्पोन म्हणजेच जपान. एका तासाच्या प्रवासाला ८७०० येन (सुमारे २१७ रुपये) भाडे पडले.

भाज्यांच्या व फळांच्या किमती

मियाझाकीच्या विमानतळावर इतर वस्तूंबरोबर भाज्याहि विकायला ठेवण्यांत आल्या होत्या. सहज कुतूहल म्हणून मी त्यांपैकी कांही भाज्यांचे व फळांचे भाव टिपून ठेवले. ते असे : भेंडी (अर्धा किलो) १०० येन, ३ कारलीं (सुमारे दीड वीत लांब, रंग हिरवा) १०० येन, (कारल्याला येथे निगाई गोरी म्हणजे कडू मूळ असे म्हणतात), ५ कणसें (मक्याचीं) २५० येन, अननस ५०० येन, टरबूज (नारळाएवढे) १००० येन. (टरबूजाची किंमत त्याच्या आकारावर

अवलंबून नसते. त्याच्या सालीवरील नक्षी जितकी अधिक कलापूर्ण असेल तेवढी किंमत जास्त असते.)

अंध महिलेचा पाहुणचार

ओसाकांतील आमच्या मुक्कामाची व हिंडण्या-फिरण्याची जबाबदारी येथील शांतिस्तूपाच्या निर्मात्या व व्यवस्थापिका भिक्षुणी तोमिको कावाशिमा यांच्याकडे आहे. अमेरिकेंत उच्च शिक्षण घेऊन आलेल्या या तरुणीची श्रद्धा-निष्ठा व कामाचा उरक पाहून मन थक्क होतें. त्या भारतांतहि राहून आल्या आहेत. त्यामुळे त्यांना थोडेंफार हिंदीहि येतें. त्यामुळे आता पदोपदीं दुभाष्याची मदत घ्यावी लागणार नाही.

कु. तोमिकोसान आम्हांला विमानतळावर भेटल्या. तेथून सरळ त्या आम्हांला पस्तीस किलोमीटर अंतरावर असलेल्या नारा या प्रख्यात मंदिरनगरींत घेऊन गेल्या. श्रीमती तेरु किमुरा या सत्तर वर्षांच्या अंध वाईच्या घरीं आम्ही प्रथम गेलों. त्यांचें घर म्हणजे शितोमंदिरच आहे. तेथे त्यांचे अनेक भक्त दर्शना-साठी येत असतात. आपलीं मुलें, सुना, नातवंडें यांच्यासह त्या तेथे राहतात. वाई सर्वधर्मसमन्वयवादी आहेत. यामुळे निचिरेन पंथाच्या लोकांशींहि त्यांचे घनिष्ठ स्नेहसंबंध आहेत. त्यांचे आजोबा जपानचे पंतप्रधान होते. (ते दाढीधारी होते !) कु. तोमिकोची आई आणि श्रीमती किमुरा या मैत्रिणी. यामुळे तोमिकोसानचा त्यांच्याशीं विशेष घरोवा. तोमिकोसानच्या कर्तवगारीचा वाईना मोठा अभिमान व त्यांच्या कामांत शक्य असेल तेवढें सहकार्य करण्याची तयारी. यामुळे तोमिकोसान हक्कानेच आज आम्हांला त्यांच्या घरीं जेवावयास घेऊन गेल्या होत्या. जेवणामध्ये आम्हांला आवडणारे पदार्थ फारसे नव्हते; परंतु एकूण बेत व त्यांची आस्था पाहून मन प्रसन्न झालें.

प्रवेशद्वार तेनजिकु म्हणजे भारतीय पद्धतीचें वनविण्यांत आलें असावें. (नान म्हणजे दक्षिणेकडील, दाड म्हणजे मोठें व मोन म्हणजे प्रवेशद्वार. तेनजिकु म्हणजे भारत) हें प्रवेशद्वार दुमजली असून त्याला ६३ फूट उंचीचे व ३.२ फूट व्यासाचे प्रचंड असे अठरा खांब आधार देत आहेत. येथील द्वारपालहि जपानी शिल्पकलेंत वैशिष्ट्यपूर्ण समजले जातात. डावीकडील द्वारपालाचें नांव आग्यो व उजव्या बाजूच्या द्वारपालाचें नांव उन ग्यो असें आहे. आग्योचें तोंड व मूठ उघडी असून उनग्योचें तोंड व मूठ घट्ट झाकलेली आहे.

अष्टकोनी दीपावरील नक्षी

या प्रवेशद्वारांतून पायऱ्या उतरून आपण प्रशस्त अंगणांत प्रवेश केला की समोरच एक सुंदर अष्टकोनी ब्राँझचा दिवा आपलें लक्ष वेधून घेतो. या दीपाच्या आठ बाजूंवर वेगवेगळीं मोहक चित्रें कोरलेलीं असून त्यांवरील इतर नक्षीकामहि मोठें प्रेक्षणीय आहे. यांतील एक चित्र बासरी वाजविणाऱ्या श्रीकृष्णाचें आहे. जपानी मंदिरांत हा भारतीय वन्सीधर कसा काय पोचला असेल कोण जाणे ! हा दिवा एका दगडी खांबावर आधारलेला असून त्याची उंची सहा फुटांहूनहि अधिक आहे. सभोवतालचीं चित्रें जाळीवर बसविलेलीं आहेत. त्यामुळे साहजिकच आंतील दिव्याचा उजेड बाहेर येतो व बाहेरील हवा दिव्याला मिळते.

येथे ध्यान साकार झालें

मुख्य गाभाऱ्यांत प्रवेश करतांच समोरची भव्य मूर्ति पाहून आपण क्षणभर दिपून जातो. पण दुसऱ्याच क्षणीं मूर्तीच्या चेहऱ्यावरील शांतरसाने आपणहि प्रभावित व नतमस्तक होतो. श्रीमती तेरु किमुरा यांच्या निरोपावरून या मंदिराचे प्रमुख भिक्षु शिमुझु कोशो स्वतः मंदिर दाखविण्यास आमच्यावरोबर आले होते. त्यामुळे आम्हांला जिना चढून अगदी मूर्तीच्या जवळ जातां आलें. हें मंदिर अनेकदा अग्नीच्या भक्ष्यस्थानीं पडल्यामुळे मूळ मूर्तीत वारंवार दुरुस्त्या कराव्या लागल्या आहेत; परंतु ज्या कमळावर सदर मूर्ति बसलेली आहे त्याच्या कांही पाकळ्यांवर अजूनहि पहिली नक्षी कायम आहे. भिक्षु शिमुझु कोशो यांनी आम्हांला जवळ नेऊन ती कोरीव कला दाखविली. या चित्रांचें वैशिष्ट्य असें की, त्यांत एकावर एक असे पंचवीस मजले असून ते वेगवेगळ्या स्वर्गांचें प्रतीक आहेत. त्यांच्या द्वारे परलोकविषयक बौद्ध कल्पनांची अभिव्यक्ति करण्यांत आली आहे. त्यांत एक सुमेरु पर्वत असून सर्वांत वरच्या स्वर्गांत बुद्ध आहे.

या मुख्य मूर्तीच्या मागे मूर्तीच्या डाव्या हाताला एक भव्य लाकडी मूर्ति आहे. ती करुणेचा अवतार असलेल्या अवलोकितेश्वराची (कान्धोनची) मूर्ति आहे. उजव्या हाताला अमोघवज्र (कोकृझा) या ज्ञानदेवतेची मूर्ति आहे.

अंधश्रद्धेचे बळी

या मंदिराच्या बाहेर उजव्या हाताला एक लाकडी मूर्ति असून तिच्या स्पर्शाने नेत्ररोग बरे होतात अशी भाविक लोकांची समजूत आहे. ज्यांचे डोळे विघडले असतील असे लोक प्रथम आपल्या डोळ्यांवरून हात फिरवितात, मग त्याच हाताने मूर्तीला स्पर्श करतात व पुनः तो हात डोळ्यांना लावतात. असे केल्याने डोळे बरे होतात अशी समजूत ते करून घेतात. पाश्चात्य नेत्ररोगविशारदांच्या मते जपानमध्ये असलेल्या खुपरी (ट्रॅकोमा) रोगाचा प्रसार या पद्धतीने फार झपाट्याने होत असला पाहिजे. वस्तुतः जपानी माणूस सुशिक्षित आहे. आधुनिक विज्ञानाशी त्याचा चांगला परिचय झालेला आहे. अशा स्थितीत असल्या अशास्त्रीय व परिणामी घातक समजूती तेथे अजूनहि कशा टिकाव धरून आहेत हे पाहिले की आश्चर्य वाटते. असल्या अनेक प्रकारच्या भाकडकथांवर विश्वास ठेवणारे सुशिक्षित जपानी भेटले की माणसाचे मन किती कमकुवत आहे आणि त्याला अजून किती लांब वाटचाल करावयाची आहे, याची कल्पना येते.

तो दाइ जी मंदिरांतून बाहेर पडलों आणि आसपास वागडणाऱ्या हरिणांनी आमचे स्वागत केले. पशुपक्षीविहीन जपानांत भटकून आमचे डोळे शिणले होते. ते या हरिणांच्या दर्शनाने प्रफुल्लित झाले. नंतर समजले की येथील पार्कात एक हजार हरिणे असून तीं इतस्ततः मुक्त संचार करीत असतात. त्यांच्यामुळे या परिसराला एक प्रकारचा जिवंतपणा लाभला आहे असे वाटते.

हो न्यू जी

तसे पाहिल्यास नारा हे आपल्याकडील काशी किंवा मथुरावृंदावनासारखे देवळांचे आगर किंवा जंगल आहे. येथील सगळीं देवळे कोणालाहि पाहतां येणे शक्य नाही. म्हणून एखाददुसरे सर्वांत महत्त्वाचे देऊळ पाहूनच समाधान मानावे लागते. आम्ही तो दाइजीचे मुख्य मंदिर पाहिले आणि तेथून सात मैलांवर असलेले होन्यूजी हे मंदिर पाहावयास गेलों. राजपुत्र शोतोकु ताइशि याने इ. स. ६०७ साली बांधलेले हे मंदिर जपानमधील सर्वांत जुने मंदिर होय. हो म्हणजे धर्म, न्यू म्हणजे ड्रॅगन आणि जी म्हणजे मंदिर. या नांवावरून हे एखादे ड्रॅगनमंदिर असावे अशी समजूत होते. परंतु तेथे गेल्यावर समजते की, ते ड्रॅगनचे मंदिर नसून अनेक मंदिरांचा तो एक समूह आहे.

ड्रॅगन म्हणजे काय ?

या ठिकाणी ड्रॅगन म्हणजे काय ते समजून घेणे उचित होईल. आपल्याकडे सामान्यतः ड्रॅगन म्हणजे अजगरासारखा एखादा भयंकर प्राणी अशी समजूत दृढ झालेली आढळते. चीनने भारतावर विश्वासघाताने हल्ला चढविल्यापासून तर या प्राण्याच्या भयानकतेविषयी आपल्या कल्पनांना उधाण आले आहे. परंतु

प्रत्यक्ष चीन व जपान या देशांत मात्र ड्रॅगनविषयी आदर व भक्तिभावच आढळतो. श्री. ओकाकुरा काकुझो यांनी पन्नास वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या ' The Awakening of Japan ' या पुस्तकांत ड्रॅगनचें स्वरूप, रहस्य व वैशिष्ट्ये यांचे चांगले विवेचन केले आहे. ते लिहितात, " Have you seen the dragon ? Approach him cautiously, for no mortal can survive the sight of his entire body. The Eastern dragon is not the gruesome monster of medieval imagination, but the genius of strength and goodness. He is the spirit of change, therefore of life itself. We associate him with the supreme power or that sovereign cause which pervades everything, taking new forms according to its surroundings, yet never seen in a final shape. The dragon is the great mystery itself. Hidden in the caverns of inaccessible mountains, or coiled in the unfathomed depth of the sea, he awaits the time when he slowly rouses himself into activity. He unfolds himself in the storm clouds; he washes his mane in the blackness of the seething whirlpools. His claws are in the fork of the lightning, his scales begin to glisten in the bark of rainswept pine trees. His voice is heard in the hurricane which, scattering the withered leaves of the forest, quickens a new spring. The dragon reveals himself only to vanish. He is a glorious symbolic image of that elasticity of organism which shakes off the inert mass of exhausted matter. Coiling again and again on his strength, he sheds his crusted skin amid the battle of elements and for an instant stands half revealed by the brilliant shimmer of his scales. Then woe to him who dallies with the terrible one. The dragon is said never to be the same." (pp. 67-68). याचा मथितार्थ असा की ड्रॅगन हा नित्यनूतन रूप धारण करणारा एक चमत्कृतिपूर्ण प्राणी आहे. त्याचा आकार अजगरासारखा असून त्याचे खवले चकाकतात. तो दुष्ट किंवा अधोरी सैतान नसून सामर्थ्य व सज्जनता यांचें प्रतीक आहे. डोंगरांच्या गुहांत किंवा खोल सागरांच्या तळाशीं तो निवास करतो आणि क्रांतीच्या योग्य वेळेची वाट पाहतो. ती वेळ येतांच तो वादळांतून प्रकट होतो आणि प्रक्षुब्ध भोवऱ्यांच्या काळोखांत आपली आयाळ धुऊन टाकतो. विजेच्या लखलखाटांत त्याचे पंजे असतात. सोसाट्याच्या वावटळींतून त्याचा आवाज ऐकू येतो. तो चराचराला गदगदा हलवून कात टाकतो व पुनः अदृश्य होतो.

ड्रॅगनपूजेतून नागपूजा ?

आपल्याकडील नागपूजा आणि चीन-जपानमधील ड्रॅगनपूजा यांत कांही परस्परसंबंध असेल काय ? ' पीपल्स ऑफ नेपाल हिमालया ' (खंड ३) या

१९५७ सालीं क्योतो विश्वविद्यालयाच्या प्राणी व वनस्पति संशोधन संस्थेतर्फे प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत 'एथनो जिओग्राफिकल ऑब्झर्व्हेशन्स ऑन दि नेपाल हिमालया' या लेखांत (पृ. ११४) प्रा. जे. कावाकिता म्हणतात, "भारतीय हिंदु धर्मातील नागाच्या स्थानाचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा हिंदु संस्कृतीतील नागाची भूमिका खूपच प्राचीन असावी असें आपल्याला दिसून येते. तिबेटी संस्कृतीत सापांना फारसे महत्त्वाचें स्थान नाही, परंतु सापासारखा दिसणारा 'ड्रॅगन' हा पुराणकथेतील प्राणी तेथे पुष्कळच महत्त्व पावला आहे, यांत शंका नाही."

प्रा. कावाकिता यांनी ड्रॅगन हा भारतांतून तिबेट-चीनमार्गे जपानांत गेला किंवा जपानांतून त्या मार्गाने भारतांत आला अशा अर्थाचे निश्चित विधान केलेले नाही. परंतु लंडनहून १८९७ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'दि नॉर्थ वेस्टर्न प्रॉव्हिन्सेस ऑफ इंडिया' या ग्रंथाचे लेखक डब्ल्यू. क्रूक यांनी मात्र ड्रॅगनपूजेतून नागपूजा आली असल्याचें स्पष्टपणे सूचित केले आहे. त्यांचे म्हणणे असें की आर्यांच्या पूर्वी या देशांत आलेले सिथियन लोक पीतवंशाचे होते व ते ड्रॅगनपूजक होते. ते मध्य-आशियांतून आलेले होते. ते स्वतःला नाग (the kindred of the dragon) म्हणवीत असत; आणि त्यांचे जमातदेवत नाग हेंच होते. मंगोल, तार्तर व आर्य यांच्या दडपणामुळे ते भारताच्या पूर्व व दक्षिण भागांत ढकलले गेले. श्री. क्रूक यांची ही उपपत्ति खरी मानल्यास भारतातील नागपूजा चीनमधून आली असें म्हणावें लागेल. चीनमध्ये ड्रॅगन हा उपकारक प्राणी मानला जातो. तो राजचिन्हांवर अंकित असे. राजकीय ड्रॅगनला चार पंजे व सामान्य ड्रॅगनला पांच पंजे असत. जपानी भाषेत ड्रॅगनला 'तात्सु' असें नांव असून त्याला तीन पंजे असतात. त्याला आपला आकार स्वेच्छेने बदलतां येतो, किंबहुना तो अदृश्यहि होऊं शकतो. चिनी व जपानी ड्रॅगन ही वायुदेवता समजली गेली आहे. पण तिला पंख मात्र नाहीत. ताओ धर्मातील निसर्गशक्तींचे ते देवताकरण (deification) ड्रॅगन हा कांही वेळ पाण्यांत व कांही वेळ जमिनीवर असतो, नद्यांच्या काठी या नाग-राजांचीं देवळेंहि उभारलेलीं आहेत, असें श्री. क्रूक यांनी नमूद करून ठेवले आहे.

दृक् → ड्रॅगन ?

ड्रॅगन हा शब्द ग्रीक भाषेतील 'ड्रॅकॉन' म्हणजे साप या शब्दापासून बनला आहे. 'डेकोमाइ' म्हणजे 'पाहणे' यापासून 'तीक्ष्णदृष्टि असलेला' तो 'ड्रॅकॉन' असा अर्थ रूढ झाला. इंग्रजीतील 'ड्रेक' किंवा 'फायर ड्रेक' हा ड्रॅगनचा समानार्थक शब्द 'द्राका' या अँग्लो सॅक्सन शब्दापासून बनला असण्याची शक्यता आहे. या सर्वच शब्दांत दृष्टीचा किंवा डोळ्याचा उल्लेख येतो. त्याचा संस्कृत दृक् शब्दाशी कांही संबंध असेल काय ? ग्रीक ड्रॅगनला पंख असून तो आपल्या नाकपुड्यांतून आगीच्या ज्वाला बाहेर फेकत असतो. त्याची शेपटी काटेरी व शरीर खवल्यांनी

युक्त असतें. ग्रीक साहित्यांत तो सुष्ट व दुष्ट दोन्ही शक्तींचें प्रतिनिधित्व करतो. मध्यपूर्वेत मात्र तो केवळ दुष्ट शक्तींचें प्रतीक आहे. त्यामुळे ख्रिस्ती साहित्यांत त्याची तीच प्रतिमा रूढ झाली. परंतु कालांतराने तिच्यांत फरक पडला. ड्रॅगन हा जय मिळवून देणारा देव समजला गेला; म्हणून युद्धसाहित्यावर त्याचें चिन्ह अंकित होऊं लागलें. रणदेवता म्हणूनहि त्याचा उपयोग केला जाऊं लागला.

नागाच्या विषसामर्थ्यापुढे नमून मानवाने त्याला देव मानलें. पंचमहाभूतांना ज्या भीतींतून देवत्व प्राप्त झालें तीच भीति नागपूजेच्या मुळाशींहि असावी. ती आपण समजूंहि शकतो. परंतु ज्या प्राण्याचें निश्चित स्वरूप काय आहे याची कोणाला कल्पना नाही, ज्याला कोणी कधी पाहिलेलें नाही, त्या ड्रॅगनला देव कल्पून त्याची पूजा-प्रार्थना करणें हें थोडें चमत्करिक वाटतें. की जगाच्या प्रारंभिक काळांत जे सर्पासारखे नाना प्रकारचे हिंस्र पशु अस्तित्वांत होते असें म्हणतात, त्यांची स्मृतीच या ड्रॅगनपूजेच्या रूपाने मानवाने जपून ठेवली असेल ? हा ड्रॅगन जगाच्या पाठीवर कोणकोणत्या रूपांत कोठे कोठे जाऊन पोचला आहे याचा शोध घेतल्यास नक्कीच कांही तरी महत्त्वाचा दुवा हातीं येईल असें वाटतें. जपानी भःपेंत साप किवा नाग यासाठी 'हेबि' हा स्वतंत्र शब्द प्रचलित आहे हें येथे नमूद केलें पाहिजे.

फाहिएन व ह्युएन त्संग यांनी केलेले उल्लेख

चिनी लोकांनी भारतीय नागांसाठी 'ड्रॅगन' या प्रतीकाचा वापर केला असला पाहिजे, असें फाहिएन (इ. स. ३९९ ते ४१४) व ह्युएन त्संग (इ. स. ६२९) या चिनी प्रवाशांच्या लिखाणांतील उल्लेखांवरूनहि दिसून येतें. बौद्ध धर्मग्रंथांच्या शोधार्थं भारतांत हिंडून परत गेल्यावर फाहिएनने जें प्रवासवर्णन लिहिलें त्यांत गौतमबुद्धाच्या जीवनाशीं संबंधित घटनाहि नमूद केलेल्या आहेत. बुद्धजन्माची हकीकत सांगतांना तो म्हणतो, " मातेच्या उदरांतून बाहेर पडतांच तो (शाक्य-मुनि गौतम) सात पावले चालून गेला. या वेळीं दोन नागराज (ड्रॅगन किंगज) प्रकट झाले; आणि त्यांनी त्याचें शरीर धुतलें. ज्या ठिकाणीं त्यांनी सिद्धार्थाला न्हाऊ घातलें तेथे तत्काळ एक विहीर उत्पन्न झाली. आजहि ती विहीर कायम असून तिच्यांतून आणि ज्या तळ्यांत बुद्धमातेने स्नान केलें होतें त्या तळ्यांतून बौद्ध साधु पाणी काढून तें तीर्थ म्हणून प्राशन करतात. "

(A Record of Buddhistic Kingdoms, being an account of the Chinese Monk FA-HIEN of his travels in India and Cylone (A. D. 399-414) in Search of the Buddhist books of discipline. Translated and annotated with a Corean recension of the Chinese text by James Legge, M. A. Ll. D., professor of the Chinese language and literature. Oxford University Press, London, 1886).

हें वर्णन जेथे आलें आहे (पृ. ६७) त्याच्या समोरच्या पानावर या प्रसंगांचे चिनी चित्र दिलेले असून त्याखाली असे लिहिले आहे 'नुकतीच जन्मिलेला बुद्ध. त्याला न्हाऊ घालण्यासाठी नाग पाणी ओतीत आहेत.' या नागांची तोंडे व अन्य अवयव ड्रॅगनच्या अवयवांसारखेच आहेत. त्यांना आयाळ, लांब कान (किंवा शिंगे), लांबलचक मिशा, खवले व नख्या असलेले पंजे आहेत. भारतातील घटनेच्या संदर्भात फाहिएनने ज्या अर्थी ड्रॅगन या शब्दाचा वापर केला आहे त्या अर्थी नाग व ड्रॅगन हें त्या काळीं एकच समजले जात असले पाहिजेत. किंवा मग भारतीय नागांविषयी चिनी वाचकांच्या मनांत आदर निर्माण व्हावा म्हणून त्याने त्यांच्यासाठी ड्रॅगन या चिनी लोकांना परिचित व आदरणीय असलेल्या प्रतिमेचा वापर केला असावा. यानंतर बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणाचे व त्याच्या अवशेषांच्या वाटणीचे अशीं जीं चित्रे सदर ग्रंथांत दिलीं आहेत त्यांमध्ये ड्रॅगनचा चेहरा असलेली माणसे दाखविलीं आहेत. त्याचा अर्थ असा की ड्रॅगन हा मानवरूपी धारण करतो.

फाहिएनच्या या प्रवास-वर्णनांत ड्रॅगनचा उल्लेख अनेकदा येतो. वू-चांग (उद्यान) म्हणजे हल्ली पाकिस्तानांत असलेल्या 'स्वात' या संस्थानांत भगवान् बुद्ध गेले असतां तेथे ज्या ठिकाणीं त्यांनी एका दुष्ट नागाचे रूपांतर (नागयोनीतून मुक्तता) केले होते ती जागा अजून दाखविली जाते असे फाहिएन सांगतो. येथेहि 'नाग' या शब्दासाठी 'ड्रॅगन' (चिनी भाषेंत ज्याला 'लुंग' असे म्हणतात) या शब्दाचा वापर केला आहे. (पृ. २९) या ठिकाणीं 'ड्रॅगन'ची माहिती देतांना प्रलेग्ने म्हणतात, " ड्रॅगन हें चीनमध्ये सार्वभौमत्व व साधुत्व यांचे प्रतीक समजले जाते. परंतु बौद्ध धर्मांत ही कल्पना नाही. तेथे नागाचे रूपांतर करण्यावर भर आहे; कारण तसें रूपांतर (हृदयपरिवर्तन ?) केल्यावरच त्याला वरचा जन्म प्राप्त होतो. "

एका बौद्ध विहाराचे वर्णन करतांना (पृ. ५२ वर) फाहिएन सांगतो, " त्या ठिकाणीं पांढऱ्या कानांचा एक ड्रॅगन आहे. तो दानपति म्हणून कार्य करतो. तो या भागांत वेळच्या वेळीं पाऊस पाडून धनधान्याची सुवत्ता निर्माण करतो. " कपिलवस्तूजवळच्या रामग्राम या गावीं बुद्धाच्या अवशेषांवर बांधलेल्या एका स्तूपाचे संरक्षण करणाऱ्या ड्रॅगनचीहि माहिती (पृ. ६८-६९) फाहिएनने दिली आहे. तसेंच बुद्धाने ज्ञानप्राप्तीसाठी आज्ञात कौडिण्य वगैरे पांच भिक्षूंना आपल्या नव्या धर्माची दीक्षा दिली तेव्हा दक्षिणेस पन्नास पांचलांवर असलेला एलापत्र नांवाचा ड्रॅगन त्याला विचारतो, " मी या नागयोनीतून केव्हा बरं मुक्त होईन ? " (पृ. ९६)

ह्युएन त्सांगच्या भारतप्रवास-वर्णनांत ड्रॅगनचा किंवा नागाचा उल्लेख फार वेळा येत नाही. त्याने गुफेंत राहणाऱ्या नाग गोपाल या बुद्धभक्ताची माहिती देतांनाच काय तो 'ड्रॅगन' असा शब्द वापरला आहे. (पाहा 'Travels of

Hiouen Thsang', by Samuel Beal, Susil Gupta, Calcutta, 1957, Vol. II, pp 146-7.)

भारतीय लोक ज्या भावनेतून नागपूजा करतात त्याच भावनेतून जपानी लोकांमध्ये या काल्पनिक ड्रॅगनची भक्ति रुजली असावी. चीनकडून जपानला मिळालेल्या अनेक देणग्यांपैकी ही एक प्राचीन देणगी. जपानी लोकांच्या धार्मिक उत्सवांत ड्रॅगननृत्याला फार महत्त्वाचें स्थान आहे. कागद, कापड, बांबू वगैरेचा वापर करून भलामोठा ड्रॅगन तयार केला जातो व तो काठ्यांवर उचलून नाचविला जातो. कांही मोठ्या हॉटेलांतूनहि ड्रॅगनची प्रतिकृति पाहावयास मिळते. एका अर्थाने ड्रॅगनला जपानच्या राष्ट्रीय प्रतीकांमध्ये स्थान मिळालें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

गो जू-नो-तो

येथील मंदिर-समूहांतील विशेष लक्षांत राहणारें मंदिर म्हणजे गो जू-नो-तो. गोजू नोतो म्हणजे पांचमजली पॅगोडा. पॅगोडा हा शब्द बौद्धमंदिर व स्तूप या दोन्ही अर्थानी वापरला जातो. परंतु या ठिकाणीं हे दोन्ही अर्थ लागूं पडत नाहीत. हा स्तूप तर नाहीच, परंतु मंदिराची आपली जी रूढ कल्पना आहे तिच्याशींही ही वास्तु मेळ खात नाही. म्हणून आपण याला पॅगोडाच म्हणणें योग्य होईल. या पॅगोडाचे मजले १० : ९ : ८ : ७ . ६ या प्रमाणांत निमुळते होत गेले आहेत. याच्या तळ-मजल्यावर चार वाजूंना प्रत्येकी एक याप्रमाणे चार प्रसंग तयार करून मांडलेले आहेत. ते शाडूमातीचे असले तरी त्यांच्यांत चैतन्य असल्याचा भास होतो. त्यांतील भगवान् बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणाचा प्रसंग खरोखरीच सजीव वाटतो. शांतपणें पडलेले शाक्यमुनि गौतम आणि त्यांच्या उशापायथ्याशीं विलाप करणारे भिक्षु यांचें चित्रण ठसठशीत झालें आहे.

अर्थात् आपलें लक्ष वेधून घेतो तो पॅगोडाचा बाह्य, प्रमाणबद्ध व सुबक आकार. या पॅगोडाचें लाकूड सुमारे चौदाशे वर्षांपूर्वीचें, मुळांत असलेलेंच आजहि टिकून आहे असें म्हणतात. तसेंच पॅगोडाच्या मधोमध असलेल्या खांबाखाली भगवान् बुद्धांच्या अस्थींपैकी एक पुरण्यांत आलेली आहे असेंहि सांगण्यांत येतें.

कोनदो

होन्जूचीच्या परिसरांतील मुख्य मंदिर म्हणजे कोनदो हें होय. त्याचा अर्थ सोन्याचें किंवा मुख्य गर्भागार (हॉल) असा होतो. या दुमजली लाकडी इमारतीत मध्यभागीं शाक्यमुनि गौतमाची मूर्ति असून तिच्या उजव्या बाजूस याकुशी न्योराइ (भैषज्यगुरु) आणि डाव्या बाजूस आमिदा (अमिताभ) या दोन बुद्धांच्या अंज्ज मूर्ति आहेत. या मूर्तींच्या मागील बाजूस कोरलेल्या लेखावरून असें समजतें की, तोरी नांवाच्या प्रख्यात शिल्पकाराने ६२३ सालीं या मूर्ति घडविल्या होत्या.

वस्तुतः होन्यूजी मंदिर हें मुख्यतः याकुशि न्योराइ याचेंच मंदिर समजलें पाहिजे. सम्राट् योमेइ हा गादीवर आल्यानंतर पहिल्याच वर्षी (इ. स. ५८६) आजारी पडला असतां या भैषज्यगुरूचा पुतळा तयार करविण्याचें त्याने योजिलें होतें. परंतु ती योजना अमलांत येण्यापूर्वीच त्याचें निधन झालें. म्हणून त्याची वहीण सम्राज्ञी सुइको व त्याचा मुलगा राजपुत्र शोतोकु यांनी सम्राटाची इच्छा पूर्ण केली. ही मूर्ति सम्राज्ञी राज्यावर आल्यानंतर पंधरा वर्षांनी तयार झाली व मग तिच्या-साठी हें मंदिर उभारण्यांत आलें. याकुशि न्योराइ हा आजार वरे करणारा बुद्ध समजला जातो. आपल्याकडे अश्विनीकुमाराची जी कल्पना आहे, तशीच ही जपानी कल्पना दिसते. या मंदिराच्या भिंतींवर अजिठ्यातील चित्रांसारखीं चित्रें रंगविलेलीं होतीं, परंतु १९४९ सालीं त्या चित्रांची दुरुस्ती चालूं असतां लागलेल्या आगींत तीं नष्ट झालीं. त्यांचीं जीं छायाचित्रें व कांही अवशेष उपलब्ध आहेत त्यांवरून अजिठ्याच्या चित्रकलेशीं असलेलें या चित्रांचें अद्भुत साम्य चटकन् नजरेंत भरतें. कुणी सांगावें, कदाचित् अजिठ्याचे चित्रकारच जपानला गेले असतील !

उत्कृष्ट वस्तुसंग्रहालय

अशा अनेक इमारती या परिसरांत आहेत. त्यांपैकी युमेदो नो (युमे म्हणजे स्वप्न, दो म्हणजे दिवाणखाना, नो म्हणजे चा) ही अष्टकोनी इमारत जपानमधील अशा प्रकारच्या इमारतीपैकी सर्वांत जुनी इमारत आहे. शोतोकु ताइशि याच्या-समोर जेव्हा एखादी दार्शनिक समस्या उभी राही तेव्हा तो या महालांत येई आणि ध्यानस्थ होऊन बसे. त्या वेळीं एक सुवर्णमूर्ति त्याच्या दिव्यचक्षूंसमोर प्रकट होई आणि ती त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर त्याला सांगे.

परंतु आधुनिक दृष्टिकोनाच्या लोकांना या असल्या दंतकथांत कांही स्वारस्य वाटणार नाही. त्यांनी दाइहोझोदेन या अलीकडेच बांधलेल्या वस्तुसंग्रहा-लयाला भेट द्यावी. तेथील कुदरा कानोन (कोरियन अवलोकितेश्वर), निक्को बोसात्सु (सूर्यप्रभा), गाक्को बोसात्सु (चंद्रप्रभा), मंजुश्री, समंतभद्र, नऊ मस्तकाचा कोन्नोन, शेइशि बोसात्सु (महास्थानप्राप्त) वगैरे मूर्ति आणि राजपुत्र शोतोकूचें जगप्रख्यात तैलचित्र वगैरे वस्तु खरोखरीच प्रेक्षणीय आहेत. तेथील मूर्तींच्या जपानी नांवांसमवेत त्यांचीं संस्कृत नांवेहि नोंदलेलीं असल्यामुळे आपल्या-ला स्वाभाविकपणेंच त्या मूर्तींविषयी एक प्रकारची आत्मीयता वाटूं लागते.

स्वयंपाकाचें प्रात्यक्षिक

आज येथे आल्यापासूनच तोमिकोसाननी भारतीय स्वयंपाक करण्याचें टुमणें आमच्यामागे लावलें होतें. आपण कधी स्वयंपाक केलाच नाही, असें सांगून नरेशभाईंनी हात झटकले. सरोजबेनच्या एकूण प्रकृतीमुळे त्यांना तसा आग्रह कर-ण्याची हिमत तामिकोसानना झाली नाही. शिवाय आज संध्याकाळीं मोटारीच्या

दारांत त्यांचीं वोटें सापडल्यामुळे त्या हैराण झाल्या आहेत. अखेर राहता राहिलों मी. वर्ध्याच्या आठ वर्षांच्या मुक्कामांत मी स्वयंपाककुशल जरी वनलों नसलों तरी कामचलाऊ 'रसोई' मी शिकलों होतो. म्हणून मी तें आव्हान स्वीकारलें. गेल्या पंचवीस-सव्वीस वर्षांत चुलीजवळ जाण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला नसला तरी आजची वेळ आपण निभावून नेऊं असा आत्मविश्वास मला वाटत होता. कणीक उपलब्ध नसल्यामुळे चपात्या करण्याचा प्रश्नच नव्हता. भात-भाजी किंवा भात-आमटी करावयाची होती. जपानांत डाळ हा पदार्थच नसल्यामुळे आमटीचा प्रश्न आपोआप निकालांत निघाला. भात व भाजी असे वेगवेगळे पदार्थ करण्या-ऐवजी खिचडीच पकवण्याचा निर्णय मीं घेतला. त्यानिमित्ताने जपानी स्वयंपाक-घरांत मुक्तपणें वावरायला मिळणार याचीच मला खुषी वाटली. तसें माझे काम फार सोपें होतें. सर्वांच्यासाठी एक हंडीभर भात आधीच शिजविण्यांत आला होता. मी कांदे, वटाटे, गाजरें, टोमॅटो, आलें हे पदार्थ कापून घेतले. पिशवींत मिळणारे मटार पाण्यांत भिजविले आणि भरपूर गोडेंतेल पातेलींत घालून त्यांत हे सारे पदार्थ टाकले. ते चांगले वाफवल्यावर त्यांत शिजलेला भात टाकला आणि मीठ व बरोबर आणलेलें मेतकूट घातलें. झकास चविष्ट खिचडी तयार झाली. आमच्या-पेक्षाहि अधिक मिटक्या मारीत येथील आश्रमाच्या भगिनीनी तिचा चट्टामट्टा उडविला. भारतीय गरम मसाला तोमिकोसान यांनी भारतांतून बरोबर आणला होता. त्याच्या वापराने खिचडीला जास्तच लज्जत आली. आपण थोडीफार खटपट केली तर जपानांत भारतीय खाद्यपदार्थ व आहार चांगलाच लोकप्रिय होईल असें तोक्योतील भारतीय उपाहारगृहांतून होणाऱ्या जपान्यांच्या गर्दीवरून सांगतां येतें. त्याचाच प्रत्यय आजहि आला. मी वर्ध्याला शिकलेल्या पाककलेचें चीज आज झालें.

तसें पाहिल्यास ओसाका शांतिस्तूपाचें येथील वातावरण एक प्रकारे आश्रमाचेंच वातावरण आहे. आधुनिक सुखसोयींचा गहरांप्रमाणे सढळ वापर येथे नाही. कपडे धुण्यासाठी यंत्र नसून उभ्याने कपडे धुतां येतील असा सीमेंट कांक््रीटचा ओटा आहे. स्नानाचें पाणी गरम करण्यासहि विजेऐवजी लाकडें वापरली जातात. झोपणें चटईवरच. टेबलखुर्च्याहि नाहीत. तरी पण सारें कसें सुव्यवस्थित व टापटिपीचें वाटतें. स्वयंपाकघरांत गॅस आहे. मांस-मासे व भाजीपाला ठेवण्यास फ्रीज आहे. थोडक्या जागेंत जास्तींत जास्त सामान मावेल अशा पद्धतीने ओटा व त्याच्या वर-खाली कपाटें आहेत. जपानी स्वयंपाकघरांत सामान्यतः आपल्या-कडील शहरी पांढरपेशा स्वयंपाकघरांतून दिसते तेवढीच स्वच्छता आढळते.

कौटुंबिक शांतिस्तूप

आम्ही बुद्धमंदिरांत राहत आहोंत. समोर देखणा शांतिस्तूप आहे. या दोन्ही वास्तु एका टेकडीवर असून वरपर्यंत येण्यास पक्का रस्ता आहे. मंदिरांत

कु. तोमिकोसान यांच्या आईवडिलांची छायाचित्रे आहेत. त्यांसंबंधी चौकशी करतां असें समजलें की, या शांतिस्तूपाच्या निर्मितीसाठी त्यांच्या वडिलांनी खूप मोठें आर्थिक साह्य केलें आहे. एक प्रकारे कावाशिमा परिवाराची ही समाजाला देणगीच समजतां येईल. परदेशांत उच्च शिक्षण घेऊन आलेल्या या श्रीमंत व खानदानी घराण्यांतील बुद्धिमान् तरुणीला आपलें उज्ज्वल करियर व सहजसाध्य सुखोपभोगयुक्त सांसारिक जीवन यांवर लाथ मारून दगदगीचें, वैराग्ययुक्त जीवन कां स्वीकारावेसें वाटलें, असा जेव्हा मी त्यांना प्रश्न केला तेव्हा त्या म्हणाल्या, “आश्शोसामांचें एक भाषण ऐकलें आणि या भौतिक भपक्यांत कांही अर्थ नाही, हें मला पटलें. मी धर्माला शरण गेलें आणि त्यांतच मला मनःशांति लाभली.” एखाद्याच्या व्याख्यानाचा असा परिणाम होऊन माणसें आमूलाग्र बदलतात, ही गोष्ट भारतीय संस्कृतीला तशी नवी नाही. पण जपानी तरुणांची आजची मनःस्थिति विचारांत घेतां तिचें आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाही. आधुनिक तरुणांच्या वैफल्यावर अध्यात्म हाच रामबाण उपाय आहे असें आचार्य विनोबा स्वानुभवाने सांगतात, तेव्हा जपानमधील या नवीन धर्म-आंदोलनाकडे वळणाऱ्या तरुणांचें हृदयपरिवर्तनहि त्यांनी विचारांत घेतलें असावे असें वाटतें. कारण यांच्यापैकी वरेच लोक त्यांच्या सहवासांत राहून आलेले आहेत.

स्त्रियांनी मोटार चालवावी काय ?

‘माइनिचि डेली न्यूज’ या तोक्योच्या इंग्रजी दैनिकाच्या कालच्या अंकांत आलेली एक मजेदार बातमी आज माझ्या वाचनांत आली. कुमारी कियोमी योशिदा या सव्वीस वर्षे वयाच्या तरुणीला तिने गतवर्षी सुइत्ता सिटी या ओसाकाच्या उपनगरांत रस्त्याने जाणाऱ्या एका इसमाच्या अंगावर मोटार घातली व त्याच्या मृत्यूस ती जबाबदार ठरली याबद्दल ओसाका जिल्हा न्यायाधीशांनी तिला तुसंगवासाची शिक्षा ठोठावली अशी ती बातमी आहे. तशी अगदी सामान्य बातमी वाटते. पण तिचें विशेष विवरण वाचल्यावर तिच्यातील गांभीर्य लक्षांत येतें.

कारण या प्रकरणांत आरोग्यविषयक एक मुद्दा गुंतलेला आहे. स्त्रियांची मासिक पाळी चालू असतांना त्यांनी मोटार चालवावी काय ? याला उत्तर सर्वच-जण ‘चालवूं नये’ असेंच देतात. कारण या काळांत त्यांची मनःस्थिति ठीक नसते आणि शारीरिक स्वास्थ्यहि नीट नसतें. यामुळे डोळ्यांपुढे अंधेरी येण्यासारखे प्रकार घडूं शकतात, आणि त्यायोगें मोटार चालवितांना अपघात घडण्याची जास्त शक्यता असते. अशा स्त्रियांच्या हातून या अवस्थेंत दुकानांत विक्रीसाठी ठेवलेल्या वस्तु चोरण्याचेहि गुन्हे (shop-lifting) येथे घडतात. (कदाचित् जगांत सगळी-कडेच घडत असतील !) अशा वेळीं अशा स्त्रियांकडे दयाळूपणें पाहावे, विशेषतः पहिलाच गुन्हा असल्यास कडक शिक्षा करूं नये, असा येथे रिवाज आहे.

दारांत त्यांचीं वोटें सापडल्यामुळे त्या हैराण झाल्या आहेत. अखेर राहता राहिलों मी. वध्यांच्या आठ वर्षांच्या मुक्कामांत मी स्वयंपाककुशल जरी वनलों नसलों तरी कामचलाऊ 'रसोई' मी शिकलों होतो. म्हणून मीं तें आव्हान स्वीकारलें. गेल्या पंचवीस-सव्वीस वर्षांत चुलीजवळ जाण्याचा प्रसंग माझ्यावर आला नसला तरी आजची वेळ आपण निभावून नेऊं असा आत्मविश्वास मला वाटत होता. कणीक उपलब्ध नसल्यामुळे चपात्या करण्याचा प्रश्नच नव्हता. भात-भाजी किंवा भात-आमटी करावयाची होती. जपानांत डाळ हा पदार्थच नसल्यामुळे आमटीचा प्रश्न आपोआप निकालांत निघाला. भात व भाजी असे वेगवेगळे पदार्थ करण्या-ऐवजी खिचडीच पकवण्याचा निर्णय मीं घेतला. त्यानिमित्ताने जपानी स्वयंपाक-घरांत मुक्तपणे वावरायला मिळणार याचीच मला खुषी वाटली. तसें माझें काम फार सोपें होतें. सर्वांच्यासाठी एक हंडीभर भात आधीच शिजविण्यांत आला होता. मीं कांदे, वटाटे, गाजरें, टोमॅटो, आलें हे पदार्थ कापून घेतले. पिशवींत मिळणारे मटार पाण्यांत भिजविले आणि भरपूर गोडेंतेल पातेलीत घालून त्यांत हे सारे पदार्थ टाकले. ते चांगले वाफवल्यावर त्यांत शिजलेला भात टाकला आणि मीठ व बरोबर आणलेलें मेतकूट घातलें. झकास चविष्ट खिचडी तयार झाली. आमच्या-पेक्षाहि अधिक मिटक्या मारीत येथील आश्रमाच्या भगिनींनी तिचा चट्टामट्टा उडविला. भारतीय गरम मसाला तोमिकोसान यांनी भारतांतून बरोबर आणला होता. त्याच्या वापराने खिचडीला जास्तच लज्जत आली. आपण थोडीफार खटपट केली तर जपानांत भारतीय खाद्यपदार्थ व आहार चांगलाच लोकप्रिय होईल असें तोक्योतील भारतीय उपाहारगृहांतून होणाऱ्या जपान्यांच्या गर्दीवरून सांगता येतें. त्याचाच प्रत्यय आजहि आला. मीं वध्यांला शिकलेल्या पाककलेचें चीज आज झालें.

तसें पाहिल्यास ओसाका शांतिस्तूपाचें येथील वातावरण एक प्रकारे आश्रमाचेंच वातावरण आहे. आधुनिक सुखसोयींचा शहरांप्रमाणे सढळ वापर येथे नाही. कपडे धुण्यासाठी यंत्र नसून उभ्याने कपडे धुतां येतील असा सीमेंट कांंक्रीटचा ओटा आहे. स्नाताचें पाणी गरम करण्यासहि विजेऐवजी लाकडें वापरलीं जातात. झोपणें चटईवरच. टेवळखुर्च्याहि नाहीत. तरी पण सारें कसें सुव्यवस्थित व टापटिपीचें वाटतें. स्वयंपाकघरांत गॅस आहे. मांस-मासे व भाजीपाला ठेवण्यास फ्रीज आहे. थोडक्या जागेंत जास्तीत जास्त सामान मावेल अशा पद्धतीने ओटा व त्याच्या वर-खाली कपाटें आहेत. जपानी स्वयंपाकघरांत सामान्यतः आपल्या-कडील शहरी पांढरपेशा स्वयंपाकघरांतून दिसते तेवढीच स्वच्छता आढळते.

कौटुंबिक शांतिस्तूप

आम्ही बुद्धमंदिरांत राहत आहोंत. समोर देखणा शांतिस्तूप आहे. या दोन्ही वास्तु एका टेकडीवर असून वरपर्यंत येण्यास पक्का रस्ता आहे. मंदिरांत

कु. तोमिकोसान यांच्या आईवडिलांचीं छायाचित्रं आहेत. त्यांसंबंधी चौकशी करतां असें समजलें की, या शांतिस्तूपाच्या निर्मितीसाठी त्यांच्या वडिलांनी खूप मोठें आर्थिक साह्य केलें आहे. एक प्रकारे कावाणिमा परिवाराची ही समाजाला देणगीच समजतां येईल. परदेशांत उच्च शिक्षण घेऊन आलेल्या या श्रीमंत व खानदानी घराण्यांतील बुद्धिमान् तरुणीला आपलें उज्ज्वल करियर व सहजसाध्य सुखोपभोगयुक्त सांसारिक जीवन यांवर लाथ मारून दगदगीचें, वैराग्ययुक्त जीवन कां स्वीकारावेसें वाटलें, असा जेव्हा मीं त्यांना प्रश्न केला तेव्हा त्या म्हणाल्या, “ आश्शोसामांचें एक भाषण ऐकलें आणि या भौतिक भपक्यांत कांही अर्थ नाही, हें मला पटलें. मी धर्माला शरण गेलें आणि त्यांतच मला मनःशांति लाभली. ” एखाद्याच्या व्याख्यानाचा असा परिणाम होऊन माणसें आमूलाग्र बदलतात, ही गोष्ट भारतीय संस्कृतीला तशी नवी नाही. पण जपानी तरुणांची आजची मनःस्थिति विचारांत घेतां तिचें आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाही. आधुनिक तरुणांच्या वैफल्यावर अध्यात्म हाच रामबाण उपाय आहे असें आचार्य विनोबा स्वानुभवाने सांगतात, तेव्हा जपानमधील या नवीन धर्म-आंदोलनाकडे वळणाऱ्या तरुणांचे हृदयपरिवर्तनहि त्यांनी विचारांत घेतलें असावे असें वाटते. कारण यांच्यापैकी बरेच लोक त्यांच्या सहवासांत राहून आलेले आहेत.

स्त्रियांनी मोटार चालवावी काय ?

‘माइनिचि डेली न्यूज’ या टोक्योच्या इंग्रजी दैनिकाच्या कालच्या अंकांत आलेली एक मजेदार बातमी आज माझ्या वाचनांत आली. कुमारी कियोमी योशिदा या सव्वीस वर्षे वयाच्या तरुणीला तिने गतवर्षी सुइता सिटी या ओसाकाच्या उपनगरांत रस्त्याने जाणाऱ्या एका इसमाच्या अंगावर मोटार घातली व त्याच्या मृत्यूस ती जबाबदार ठरली याबद्दल ओसाका जिल्हा न्यायाधीशांनी तिला तुसंगवासाची शिक्षा ठोठावली अशी ती बातमी आहे. तशी अगदी सामान्य बातमी वाटते. पण तिचें विशेष विवरण वाचल्यावर तिच्यातील गांभीर्य लक्षांत येतें.

कारण या प्रकरणांत आरोग्यविषयक एक मुद्दा गुंतलेला आहे. स्त्रियांची मासिक पाळी चालू असतांना त्यांनी मोटार चालवावी काय ? याला उत्तर सर्वच-जण ‘चालवूं नये’ असेंच देतात. कारण या काळांत त्यांची मनःस्थिति ठीक नसते आणि शारीरिक स्वास्थ्यहि नीट नसतें. यामुळे डोळ्यांपुढे अंधेरी येण्यासारखे प्रकार घडू शकतात, आणि त्यायोगें मोटार चालवितांना अपघात घडण्याची जास्त शक्यता असते. अशा स्त्रियांच्या हातून या अवस्थेंत दुकानात विक्रीसाठी टेवलेल्या वस्तु चोरण्याचेहि गुन्हे (shop-lifting) येथे घडतात. (कदाचित् जगांत सगळी-कडेच घडत असतील !) अशा वेळीं अशा स्त्रियांकडे दयाळूपणें पाहावें, विशेषतः पहिलाच गुन्हा असल्यास कडक शिक्षा करूं नये, असा येथे रिवाज आहे.

कुमारी योशिदा हिचा वचाव असा होता की, “ माझी पाळी नुकतीच संपली होती, आणि अपघातस्थळाच्या अलीकडे शंभर मीटर अंतरावर असतांनाच माझ्या डोळ्यांसमोर अंधेरी आली होती. या अंधेरीचा मासिक पाळीशी कांही संबंध नव्हता. म्हणून मी पूर्णपणे निर्दोषी आहे. ”

न्यायाधीश कोजिरो साकाझुमे यांनी वैद्यकीय तज्ज्ञांचीं मते विचारांत घेऊन ज्या परिस्थितींत गुन्हा घडला त्या परिस्थितीची छाननी केली आणि असें मत व्यक्त केलें की, आरोपीने आपल्याला कमी रक्तदावाचा विकार आहे हें लक्षांत घेऊन आणि विटाळशीपणामुळे आपल्या डोळ्यांपुढे अंधेरी येण्याची शक्यता आहे हा आपला अनुभव विचारांत घेऊन मोटार चालविण्यापासून दूर राहावयास हवें होतें.

वृत्तपत्राने शेवटीं अशी मल्लीनाथी केली आहे की, अशा प्रकारचा हा पहिलाच निकाल आहे; आणि त्यावरून असा निष्कर्ष काढण्यास हरकत नाही की सुरक्षिततेची वाव विचारांत घेतां, अशा अवस्थेंतील स्त्रियांनी मोटार चालवू नये हें वरें !

या वातमीला सदर पत्राने शीर्षक दिलें आहे – “ मोटार चालविणाऱ्या वायकांना सावधगिरीचा इशारा ! ” जपानमध्ये वायका सैन्याखेरीज बहुतेक सर्व क्षेत्रांत आता कामें करतात. बस-ड्रायव्हर, कंडक्टर, विक्रेत्या, हमाल वगैरे लोकांचीं कामें त्या करतात. त्यावद्दल कोणाची तक्रारहि नाही. पण त्यांनी आपल्या नैसर्गिक विश्रांतीच्या काळांत, जोखमीचें काम पत्करून इतरांच्या जीविताला धोका निर्माण करूं नये, एवढीच सर्वसामान्य लोकांची अपेक्षा असावी, असें दिसतें. आपल्या देशांत ही अवस्था अजून यावयाची आहे. पण जेथे ती आली आहे तेथे तिच्यांतून कशा गुंतागुंती निर्माण होतात तें या घटनेवरून लक्षांत यावें.

मुसळधार पाऊस : भीतीचें कारण

रात्रीं मुसळधार पाऊस पडला. पंधरा-वीस दिवसांपूर्वी पडलेल्या अशाच पावसाने या टेकडीचा शांतिस्तूपाच्या वाजूचा भाग ढासळला आहे. त्यामुळे आजच्या पावसाने आमच्या अंतःकरणाचा थरकाप उडाला. विचारी तोमिकोसान अंधारांत वाहेर जाऊन कोसळणाऱ्या पावसांत टेकडीची अवस्था पाहून आली. (आजच श्रीमती तेरुनी तिच्या ढासळलेल्या कड्याच्या दुरुस्तीसाठी अल्पशी आर्थिक मदत दिली होती !) पावसाच्या आवाजाने माझीहि झोपमोड झाली आणि माझ्या डोळ्यांसमोर नुकतेच पाहिलेले दक्षिण जपानमधील पावसाने ढासळलेले कडे दिसू लागले. पुण्याला अष्टभुजा देवीच्या देवळांत, नदीच्या काठी राहत असतांना पावसाळ्यांत पुराच्या वेळीं पाणी चढतांना मनाची जी चलविचल होत असे तिचा आज पुनःप्रत्यय आला. जपानमधल्या या ठिसूळ व ढिसूळ टेकड्यांचा कांही मने

सांगतां येत नाही. येथेच आमची समाधि मातीच्या ढिगाऱ्याखाली बांधली जायची ! सुदैवाने तसें कांही घडलें नाही. पाऊस थांबला आणि आम्ही निश्चित मनाने झोपी गेलों. भारतासारख्या मागस देशांत आपण निसर्गाच्या लहरीवर फार अवलंबून राहावें लागतें म्हणून कुरकुरतो. पण जपानसारख्या जगांतील अत्यंत प्रगत देशांतहि निसर्गाची लहर मानवाला किती असहाय बनविते तें पाहिलें की निसर्गाच्या सामर्थ्यापुढे आपोआप आपलें मस्तक नमतें.

२२-८-७२

उद्याननगरी : क्योतो

काल नारामधील दोनच मंदिरें पाहून आमचे डोळे थकून गेले होते. आज पुनः तसलींच मंदिरें क्योतोला पाहावयाचीं आहेत हें समजल्यानंतर माझा उत्साह थोडा ओसरला. पण दिवसभर भटकून जें कांही पाहिलें त्यायोगे आपला दिवस सार्थकीं लागला अशीच भावना मनांत निर्माण झाली. आज सकाळीं दहा वाजतां कालच्याप्रमाणेच कु. तोमिकोसान यांच्या वडिलांच्या कंपनीची गाडी आली. तिच्यांतून आम्ही पंचवीस किलोमीटर दूर असलेल्या क्योतो या शहरीं अकरा वाजता पोचलों. आकाश ढगाळ होतें. अधून-मधून पाऊसहि पडत होता, परंतु प्रत्यक्ष शहरांत फिरतांना तो उघडला. यामुळे त्याचा मुळीच त्रास झाला नाही.

अठ्ठ्याणव वर्षांचे ठणठणीत विद्वान्

सर्वांत प्रथम तोक्योच्या कियो मिझू देरा (म्हणजे पवित्र पाण्याचें देऊळ) या प्रख्यात मंदिराचे प्रमुख भिक्षु न्योकेइ ओनिशी यांच्या दर्शनास गेलों. गोरा-तांबुस रंग, तेजःपुंज डोळे, बौद्धिक चमक दाखविणारा आकर्षक चेहरा यामुळे अठ्ठ्याणव वर्षांच्या त्या ज्ञानमहर्षीची प्रथमदर्शनीच माझ्यावर छाप पडली. हास्सोशू म्हणजे सत्यसिद्धि संप्रदायांतील विज्ञप्तिमात्रता दर्शन मानणारे हे विद्वान् जपानमध्ये आपल्या क्षेत्रांत मान्यता पावले आहेत. शंभरीच्या जवळ पोचले असूनहि त्यांची तव्येत ठणठणीत दिसली. ते भारतांत जाऊन आलेले असून धार्मिक बाबतींत सहिष्णु वृत्तीचे आहेत. त्यांच्याशीं विज्ञप्तिमात्रता दर्शनासंबंधी काकासाहेब व नरेश यांची थोडी वातचीत झाली. तो विषय जरी मला कळला नाही तरी त्या चर्चेवरून न्योकेइसान यांच्या ज्ञानाच्या सखोलतेचा अंदाज अवश्य आला.

नेहमीप्रमाणे येथे काढ्याच्या अर्कासारखा कडू चहा जपानी मिठाईबरोबर आम्हांला देण्यांत आला. तो न पिणें म्हणजे यजमानांचा अपमान करण्यासारखें आहे. हें माहीत असूनहि तो प्याल्यास आपल्याला उलटी होईल या भीतीने मी तो

प्यालों नाही. चहाचा वाडगा नुसता ओठांना लावून खाली ठेवला. उगवत्या पिढीच्या भिक्षुणी तोमिकोसगत आणि मावळत्या पिढीचे भिक्षु च्योकेइ ओनिशि यांना एकत्र बसून गप्पा मारतांना पाहून मला मोठी गंमत वाटली; आणि त्या दोन्ही सौजन्य-मूर्तींना कॅमेऱ्यांत पकडण्याचा मोह मी आवरून शकलों नाही. त्यांच्या वैठकीच्या खोलींतील अवंडंबररहित वातावरण, तेथील एकमेव भित्तिचित्र व चिनी मातीच्या फूलदाणींतील पुष्परचना पाहिल्यानंतर या भिक्षुंच्या जीवनांतील कलेच्या स्थानाची सहज कल्पना आली.

एक अद्भुत बगीचा

आम्ही ज्या दालनांत वसलों होतो त्याच्या समोरच एक टुमदार बगीचा होता. त्याचें नांव जोजुइन म्हणजे सिद्धि-मंदिर. सुमारे एक हजार वर्षांपूर्वी हा बगीचा वनविण्यांत आला आहे. त्याची आखणी सोआमी (स्वामी ?)ने केली होती व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी कोवोरी एन्शूने केली. तेथील पाण्याची दगडी डोणी, छोटें तेंढें, त्यावरील दोन पूल, ध्यानस्थ भिक्षु, बेडूक, सुसर, कासव यांचे आभास निर्माण करणारे दगड, हजार वर्षांचीं कमरेइतकीं वुटकीं झाडे, दगडी त्रिकोणी कंदील, 'तेमारी दोरो' नांवाचा मडक्याच्या आकाराचा छोटा दगडी दिवा, वगैरे गोष्टी मोठ्या गमतीदार आहेत. वेगवेगळ्या आकारांचे दगड गोळा करणें आणि घरांसमोरच्या बागेंत त्यांची कलापूर्ण मांडणी करणें हा जपानी लोकांचा खास शौक आहे. त्यांच्या बगीचाचें स्वरूपहि जणू पूर्वापार चालत आलेलें आहे. तेथे पाण्याचें लहानसें डबकें हवें आणि त्याच्यावर लाकडी पूलहि हवा. एखादा दगडी कंदील किवा दिवाहि अवश्य हवा. जोजुइन हा असाच जपानचा पारंपरिक अद्भुत बगीचा आहे. याच्या मागे हिरव्यागार वृक्षांनी वहरलेल्या टेकडीची पार्श्वभूमि असल्यामुळे मातेच्या मांडीवरील गुटगुटीत खेळकर वालकासारखा हा बगीचा भासतो. सर्वसामान्य लोकांना या बगीचा पाहावयास मिळत नाही. मंदिराच्या प्रमुख भिक्षुंच्या खास पाहुण्यांनाच तो पाहतां येतो. ती संधि आम्हांला मिळाली याचा आम्हांला विशेष आनंद वाटला.

मंदिरांचें आगर

इ. स. ७९४ सालीं सम्राट् कामूने आपली राजधानी नारा येथून हलवून क्योतोला आणली. (त्या वेळीं त्याचें नांव यामाशिरो असें होतें) तेव्हापासून मेइजी पुनःस्थापनेपर्यंत जवळजवळ एक हजार वर्षे जपानची राजधानी क्योतो हीच होती. याच कालखंडांत जपानी संस्कृतीचा विकास घडून आला. या सांस्कृतिक विकासाची जन्मभूमि या नात्याने तोक्योला ऐतिहासिक, सांस्कृतिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. येथे सुमारे अडीच हजार शितो व बौद्ध मंदिरें आहेत. जपानमधील एकूण सत्तर हजार मंदिरांपैकी फार महत्त्वाचीं मंदिरें येथे आहेत. त्या दृष्टीने या

नगरीला धार्मिक महत्त्वहि आहे. जुन्या काळीं मंदिर हें विद्येचें केंद्र असल्याने क्योतोला विद्येचें माहेरघरहि म्हटलें जातें.

निसर्गाच्या कोंदणांतील हिरा

कियो मिझू देरा म्हणजे निसर्गाच्या कोंदणांत जडविलेला हिराच वाटतो. हें मंदिर ओतोवा नांवाच्या एका लहान टेकडीवर उभारलेलें असून तेथपर्यंत जाण्यासाठी १४५ पायऱ्या चढाव्या लागतात. अर्थात् श्रीमंत अपंगांसाठी थेट वरपर्यंत गाडी नेण्याचा खास मार्गहि आहे. या मंदिराच्या मागे हिरव्यागार वृक्षांनी झाकलेला हिगाशी पर्वत आहे आणि डाव्या-उजव्या बाजूला तशीच रम्य वनश्री आहे. इ. स. १६३३ सालीं तोकुगावा शोगून (पेशवा) इएमित्सु याने अकरा मस्तकांच्या कान्नों (अवलोकितेश्वरा) साठी बांधविलेल्या या मंदिरात प्रत्यक्ष मूर्तीपेक्षा इतर गोष्टींनाच महत्त्व प्राप्त झालें आहे. उदाहरणार्थ, पायऱ्या चढून गेल्यानंतर एक भव्य लाकडी दरवाजा लागतो. तेथून निसर्गाच्या मांडीवर खेळणारें क्योतो शहर एखाद्या चित्रासारखें आकर्षक दिसतें. हें मंदिर १३३ उभ्या व तितक्याच आडव्या खांबांच्या एका अवाढव्य सांगाड्यावर उभारलेलें आहे. या सांगाड्यांत खिळ्याचा वापर करण्यांत आलेला नाही, असें सांगतात. याचा एकेक खांब म्हणजे जणू एकेक गगनभेदी वृक्षच भासतो. याच्या कठड्याजवळ जाऊन खालच्या दरींत डोकावले की डोळे फिरतात. आत्महत्याप्रिय जपान्यांनी असल्या भव्यभीषण स्थानाची उपेक्षा केली असती तरच आश्चर्य. परंतु अलीकडे येथून उडी मारून आत्महत्या करणाऱ्या लोकांची संख्या खूपच कमी झाली आहे असें समजलें. मला वाटतें, आधुनिकतेचें व भौतिक विलासितेचें जें नवें वारें जपानांत सध्या वाहत आहे त्यामुळेच आत्महत्येचें प्रमाण घटलें असावें.

आयुष्य, संपत्ति व प्रेम

ज्या पवित्र पाण्यावरून या मंदिराला कियोमिझू हें नांव मिळालें आहे त्याचे तीन झरे हिगाशी पर्वताच्या कुशीतून बाहेर पडतात. त्यांच्या धारा व्यवस्थित पडाव्यात व भक्तांना त्या चाखतां याव्यात अशा पद्धतीची व्यवस्था व सोय तेथे केली आहे. दोन भक्कम खांबांवर उभारलेली एक छपरी तेथे असून लांब दांड्याची भांडी लोकांच्या उपयोगासाठी ठेवलेली आहेत. यांतील एक धारा दीर्घायुष्याची, दुसरी संपत्तीची व तिसरी प्रीतीची समजली जाते. माणसाने यांतील कोणत्याहि दोन धारांचें पाणी प्राशन करावें. त्याला त्या धारांचें फळ लाभतें. मात्र त्याने लोभीपणाने तिन्ही धारांचें पाणी प्राशन केल्यास कांहीच मिळत नाही. आम्ही तेथे गेलों त्या वेळीं तरुण विद्यार्थी-विद्यार्थिनींची तेथे झुंबड उडाली होती. मी मनाशीं म्हणालों, ही तरुण मंडळी प्रीतीची धारा प्रथम पसंत करणार, यांत शंका नाही. पण दुसरा क्रम कोणत्या धारेला देतील ? मला वाटतें, हा प्रश्न सदैव

अनुत्तरितच राहिल. त्या मुलांचा या लोकभ्रमावर खरोखरीच विश्वास असेल की निव्वळ गंमत म्हणून तीं तें पाणी पीत असतील हें तरी कोण सांगू शकेल ?

मखमलीसारखें छप्पर

या मंदिराच्या छपराने माझे लक्ष वेधून घेतलें. हिरवी-तांबूस मखमल पसरावी असें तें छप्पर दिसत होतें. सर्वसामान्य जपानी कौलें तेथे नव्हतीं. सीमेंट काँक्रीटचेंहि तें नव्हतें, म्हणून आम्हांला मंदिर दाखविणाऱ्या रेव्हरंड फुकुओका यांना मीं त्यासंबंधी विचारलें. त्यांनी सांगितलें, " ही एका विशिष्ट झाडाची साल आहे. दर पांच वर्षांनी ती बदलावी लागते. तें काम खास लोक करतात. एवढी साल जमवायलाच त्यांना पांच वर्षे लागतात. " जुन्यानव्याचा हा संगम मला मजेशीर वाटला.

उत्कृष्ट भित्तिचित्रें

रेव्हरंड फुकुओका बरोबर असल्यामुळे सामान्यतः लोकांना न दिसणाऱ्या अथवा लक्षांत न येणाऱ्या कांही गोष्टी आम्हांला पाहावयास मिळाल्या. उदाहरणार्थ, मंदिराच्या अगदी आंतील गाभाऱ्यापर्यंत आम्ही जाऊं शकलों. रेव्हरंड फुकुओका कियोमिझू मंदिरांतील धर्मशिक्षण विभागाचे प्रमुख असल्यामुळे त्यांना येथे सर्वजण ओळखतात व त्यांना सर्वत्र मुक्तद्वार आहे. मुख्य मंदिराच्या भिंतीवरील तैलचित्रें त्यांनी आम्हांला दाखविलीं. वस्तुतः हीं कोणालाहि पाहतां येतील अशा ठिकाणीं आहेत. परंतु तीं छतालगतच्या भिंतीवर आहेत. तेथे सामान्यतः अंधार असल्यामुळे जाणकाराखेरीज इतरांचें लक्ष त्यांच्याकडे जात नाही.

या चित्रांपैकी नौकांचीं चित्रें जपानचें वैशिष्ट्य दर्शविणारीं आहेत. पण आपल्या मनांत दीर्घकाळ रेंगाळत राहणारें चित्र म्हणजे सानसेत्सु कानो या चित्रकाराने रंगविलेलें एका मस्त घोड्याचें चित्र होय. तवेल्यांत वांधलेला हा घोडा चौखूर उधळण्याच्या आवेशांत आहे. त्याचें धष्टपुष्ट शरीर, भ्वावदार आयाळ, नागलेले दोर, पाठीवरील खोगीर, त्या खोगिरावर जागजागीं चितारलेलें ड्रॅगन, पिंजारलेली शेपटी, वाकदार पावलें, पाणीदार डोळे सारेंच मोठें चित्तथरारक वाटतें. या एका चित्रावरून साडेतीनशे वर्षांपूर्वीच्या जपानी चित्रकारांच्या कुंचल्याचें सामर्थ्य व्यक्त होतें. आपल्या भारतीय चित्रकलेशीं असलेलें जपानो चित्र-कलेचें साधर्म्यहि त्यांतून दिसून येतें.

म्यो शिन जी

जपानमधील ज्ञान संप्रदायाचें इ. स. १३३८ सालीं क्वान ज्ञान या ज्ञान धर्म-गुरूने उभारलेलें केंद्रीय मंदिर म्यो शिन जी (अद्भुत देवाचें देऊळ) पाहावयास आम्ही गेलों आणि सुमारे सव्वातीन लाख वर्गमीटर (एक लाख चुवो) जमिनीवर

पसरलेला असंख्य मंदिरांचा तो पसारा पाहून मी चक्रावलोंच. राहण्याच्या जागेची टंचाई आहे, अशी तक्रार करणारे जपानी लोक सव्वाचौदा लाख लोक-वस्ती असलेल्या जपानमधील पांचव्या क्रमांकाच्या या शहरांत मंदिरांखाली इतकी जमीन राहून देतात, याचेंच मला आश्चर्य वाटलें. म्यो शिन जी हें एका अर्थाने सभो-वताली तट बांधून वंदिस्त केलेलें एक छोटेखानी संस्थानच आहे. ज्ञेन (ध्यान) संप्रदायाचीं जीं चार हजार मंदिरें जपानभर पसरलेलीं आहेत त्यांच्या भक्तांकडून मिळणाऱ्या दक्षिणेवरच हें संस्थान चालतें. विज्ञानाधिष्ठित आधुनिकीकरणाशीं या धर्मभोळेपणाचा सांधा जुळविणें आमच्यासारख्या वाहेरच्या लोकांना फारच कठीण जातें.

शाकाहारी महंत

या मंदिराचे महंत रेव्हरंड इत्सुगाई काजीउरा हे जगभर फिरलेले असून ते शुद्ध शाकाहारी आहेत. त्यांनी आपल्या प्रवासवर्णनाचीं जपानी पुस्तकें आम्हांला भेट म्हणून दिलीं. येथे आम्हांला चांगला शाकाहार मिळेल या आशेने कु. तोमिकोसान यांनी आज दुपारच्या आमच्या भोजनाची व्यवस्था या मंदिरांत केली होती. जेवणाचा बेत निःसंशय रुबाबदार होता. एकामागून एक भोज्य पदार्थ येत होते. सुबक बश्यांतून किंवा वाडग्यांतून अदवीने ते आमच्यापुढे ठेवले जात होते. पण आमच्या दृष्टीने त्यांतील एकहि पदार्थ 'खाद्य' नव्हता. प्रत्येकाची चव अशी विचित्र होती की तोंडांत टाकलेला घास घशाखाली उतरण्याचेंच नाकारीत होता. त्या पदार्थाचा दुसरा घास घेणें तर दूरच राहिलें. नाही म्हणायला मला एक पदार्थ आवडला. ती म्हणजे काकडीची कोशिंबीर. येथील शाकाहाराची कल्पना म्हणजे मुख्यतः भाजीपालाच. लाजेकाजेस्तव तास-दीड तास चाललेल्या या दरवारी थाटाच्या भोजनांत एखाददुसरा पदार्थ चिवडून घशाखाली ढकलण्याचा प्रयत्न मी करीत होतो. पेयांवर ताव मारून वेळ निभावून न्यावी तर माझ्या आवडीचीं पेयें-दूध व फळांचे रस - येथे दिसलीं नाहीत. बहुधा दुधाचा समावेश ते शाकाहारांत करीत नसावेत. त्यामुळे चीज, लोणी यांनाहि मज्जाव होता. इतके भोज्य पदार्थ समोर असूनहि मी तरी उपाशीच राहिलों.

पुनः एकदा गोमाता

परंतु या उपासमारीची पुष्कळशी भरपाई वैचारिक खाद्याने केली. मंदिराचे प्रमुख पदाधिकारी या मेजवानीस हजर होते. त्यामुळे साहजिकच विविध विषयांवर चर्चा सुरू झाली. काकासाहेबांना हल्ली नीट ऐकूं येत नसल्यामुळे त्यांच्या कानाशी ओरडून बोलावें लागतें. जेवणें, भाषांतर करणें व ओरडणें हीं तीनहि कामें एकसमयावच्छेकरून जमण्यासारखीं नसल्यामुळे नरेशभाईंनी शेवटच्या दोन कामांना फाटा दिला आणि ते जपानींतच संभाषण करीत राहिले.

आम्ही तिघे बोलणाऱ्यांच्या तोंडांकडे व समोरच्या अन्नाकडे आळीपाळीने वघत होतो. आमच्या या दयनीय स्थितीची नरेशना मधूनच कीव येई आणि ते झालेल्या संभाषणाचा थोडक्यांत गोषवारा आम्हांला सांगत.

भारतांत जाऊन आलेल्या भिक्षुंनी गोमातेचा प्रश्न उपस्थित केला. ते म्हणाले, “ तुमच्या शहरांत इतक्या भटक्या गायी फिरत असतात त्यांचा वंदोवस्त तुम्ही कां करीत नाही ? त्यांना वंदिस्त जागेंत ठेवल्यास त्यांचें दूध मिळेल हा एक फायदा ; पण मुख्य फायदा असा की, रस्त्यांत अडथळा निर्माण होणार नाही आणि त्यापेक्षाहि महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्या गायी जिकडेतिकडे जी घाण करतात ती होणार नाही. ”

जपान्यांच्या स्वच्छताप्रियतेची ही दृष्टि निश्चितच स्वागतार्ह होती. या मंडळींनी गोमांसमहिमा वर्णन करून आम्हांला धर्मसंकटांत टाकलें नाही, यांतच मला समाधान वाटत होतें. अर्थात् बोलणारी मंडळी शाकाहारी असल्यामुळे हा मुद्दा त्यांच्या कक्षेंत येत नव्हता, हें उघड आहे.

मख्व पंडचे व भटजी

या मंडळींनी आणखी एक तक्रार केली. ती भारतांतील पंड्यांच्या विरुद्ध होती. “ भारतीय देवळांमध्ये असणारे पंडचेपुजारी निव्वळ पैशाकडे नजर लावून बसलेले असतात. त्यांना आपल्या दैवताबद्दल काडीचाहि पूज्यभाव असावा असें दिसत नाही. ते अत्यंत गलिच्छ, निर्बुद्ध व मख्व असतात. श्रद्धेने येणाऱ्या यात्रेकरुंशी सभ्यपणें वागावें, एवढी साधी गोष्टहि त्यांना कशी कळत नाही ? ते असे भिकान्यांसारखे पैसे मागत कां फिरतात ? त्यांच्या चरितार्थाची सोय कां केली जात नाही ? ” या टीकेला किंवा तक्रारीला आम्ही काय उत्तर देणार ? हे सारे दारिद्र्याचे दुष्परिणाम आहेत, असें म्हणून आपल्याला अंग झटकतां येणार नाही. जपानच्या बौद्धधर्मी लोकांना भारत ही आपली धर्मभूमि वाटते. त्या भूमींत त्यांना अधिक चांगली वागणूक कशी मिळेल याचा विचार आपण केला पाहिजे.

भारताने बौद्ध व्हावें

मीं गमतीने एक प्रश्न विचारला, “ भारत-जपान मैत्री वाढावी यासाठी आपण एकमेकांनी काय केलें पाहिजे असें तुम्हांला वाटतें ? बौद्ध धर्माचा या कामीं उपयोग होईल काय ? ”

या प्रश्नाला अगदीच अनपेक्षित उत्तर मिळालें. “ भारतांतील सर्व लोकांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यास या दोन देशांत बंधुभाव निर्माण होईल. ” मला हें उत्तर ऐकून हसू आलें. सगळ्या भारतीयांनी इस्लामचा स्वीकार केला असता तर या देशावर फाळणीचा प्रसंग आला नसता असें म्हणणाऱ्या लोकांचें मला स्मरण झालें आणि त्याचबरोबर ‘ हिंदूंनी हिंदूच राहावें ’ असें निक्षून सांगणाऱ्या फुजिइ

गुरुजींचे बोल आठवले. सुबुद्ध व निर्वुद्ध विचारवंतांमधील फरक असा केव्हा तरी चटकन् उघडा पडतो. ब्रह्मदेश, चीन, कोरिया, थायलंड, जपान या सर्व देशांत बौद्ध धर्म चालू आहे. त्याने या देशांमध्ये बंधुभाव निर्माण केलेला नाही अथवा युरोपांतील राष्ट्रे ख्रिस्तधर्मी असून त्यांच्यातील वैरभाव कमी झालेला नाही (अरवांची यादवी तर विचारायलाच नको !) हें सांगून त्यांना उत्तर देतां आलें असतें. पण तो मोह मीं टाळला.

ड्रॅगनचें अप्रतिम चित्र

भोजनानंतर आम्हीं कांही निवडक देवळें पाहिलीं. त्यांपैकी बुत्सुदेन हें विशेष लक्षांत राहिलें. कारण तेथे शाक्यमुनि गौतम यांच्या दोहो वाजूस महाकाश्यप व आनंद या त्यांच्या दोन शिष्योत्तमांच्या मूर्ति आहेत. त्यानंतर लक्षांत राहिलें तें हात्ती नांवाचें प्रवचन-सभागृह. या सभागृहाच्या छतावर बेचाळीस फूट व्यासाच्या एका वर्तळांत चितारलेला ड्रॅगन (न्यू) संबंध जपानमध्ये अद्वितीय समजला जातो. या चित्रासंबंधी अशी दंतकथा प्रचलित आहे की, भगवान् बुद्धांनी कानो तान्यू या प्रख्यात चित्रकाराला ड्रॅगन काढण्याचा स्वप्नांत आदेश दिला. तेव्हा तो म्हणाला, “ मीं ड्रॅगन पाहिलेला नाही तेव्हा मी त्याचें चित्र कसें रेखाटूं ? ” यावर भगवानांनी त्याला सांगितलें, “ ड्रॅगन पाहून ये. ” तेव्हा तो चित्रकार ध्यानस्थ झाला. त्याला ध्यानमग्न अवस्थेंत ड्रॅगन जसा दिसला तसा त्याने तो येथे चितारला आहे. हा ड्रॅगन पाहण्यासाठी जमिनीवर उताणे पडावें लागतें. या ड्रॅगनच्या नाकपुड्यांतून निघालेले दोन फूटकार दोन प्रकाशगोलांत जाऊन विलीन झाले आहेत. हा सारा रहस्यवाद (गूढवाद) किंवा साक्षात्कारवाद यांचाच कांही तरी प्रकार असावा असें हें चित्र पाहिल्यावर जाणवतें.

येथील प्रचंड घंटाहि पाहण्यासारखी आहे. ती वर्षांतून एखाद्या वेळींच, उत्सवप्रसंगीं वाजविली जाते. जेन संप्रदायांत या घंटैलाहि महत्त्वाचें प्रतीक मानण्यांत आलें आहे.

न्यो आन जीची वाळूची बाग

तेथून आम्ही न्यो आन जी (ड्रॅगनचें विश्रांतिस्थान) नांवाच्या मंदिरांत गेलों. येथील कांही चित्रें पाहण्यासारखीं आहेत. कुंचल्याचे अत्यल्प फटकारे, कमींत कमी रेषा आणि जास्तींत जास्त मोकळी जागा यांच्या साहाय्याने चित्र किती परिणामकारक वनूं शकतें याची प्रचीती येथील चित्रांवरून येते. परंतु या मंदिरांतील सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ती नव्हे. ती आहे एक इवलीशी बाग. आपल्या नेहमीच्या परिभाषेंत तिला बाग म्हणतां येणार नाही. कारण तेथे झाडेंझुडपें नसून नुसती पांढरीशुभ्र वाळू पसरलेली आहे. वाळूच्या बागेचें जपानी लोकांना भलतेंच आकर्षण आहे. कोणत्याहि रंगाची वाळू पसरावयाची आणि तिच्यांत उभ्या-आडव्या

रेघोट्या मारून सुंदर बगीच्याचा आभास निर्माण करावयाचा. ही खरोखरी एक अद्भुत कला समजली पाहिजे. (अशी एक बाग आम्हीं नुकतीच म्योशिन जी मंदिरांत पाहिली होती.) सोआमी या झेनपंथी चित्रकाराची ही निर्मिति आहे.

परंतु येथे नुसतीच वाळू पसरलेली नाही. या वाळूवर पांच ठिकाणीं ५, २, ३, २, ३ अशा संख्येंत एकूण पंधरा लहानमोठे दगडगोटे सहज पडल्याप्रमाणे वाटावेत असे रचून ठेवलेले आहेत. ही वाळू म्हणजे समुद्राचें प्रतीक असून हे दगड त्या समुद्रांतील बेटें आहेत, किंवा दगांच्या समुद्रांतून वर डोकावणारे ते डोंगर आहेत असेहि समजतां येतें. वस्तुतः ही सामान्य बाग नसून ध्यानवाटिका आहे. हिला 'मु-तेइ' (अनस्तित्वाचा nothingness चा बगीचा), 'कु-तेइ' (शून्यत्वाचा emptiness चा बगीचा) अथवा 'सेकि-तेइ' (फत्तरांचा बगीचा) अशीं नांवें आहेत. शून्यांत विलीन होण्यासाठी करावयाच्या ध्यानासाठी ही बाग उपयुक्त असावी असा त्या क्षेत्राशीं संबध नसणाऱ्यालाहि अनुभव येतो. आपण त्या दगडांकडे शांतचित्ताने टक लावून थोडा वेळ पाहत राहिलों तरी आपलें मन एकाग्र होत असल्याचें आपल्याला प्रतीत होतें. या बागेच्या बाजूलाच दुसरी एक खरीखुरी बाग असून तेथे उंच झाडांखाली पसरलेलें शेवाळ आपली नजर खिळवून टाकते. ही शेवाळाची बाग म्हणावयाची. उन्हाच्या झगमगाटांत डोळे दिपविणाऱ्या वाळू-नंतर हें हिरवेगार शेवाळ डोळ्यांना शीतलता प्रदान करतें. वाळूइतकेंच जपान्यांना शेवाळाचेंहि वेड आहे. या बागेशेजारीच पाण्याची डोणी वगैरे असलेली नेहमीची जपानी वागहि आहे. तीहि मजेदार आहे.

किंकाकुजी

भारतांत जसें अमृतसरचें सुवर्णमंदिर प्रसिद्ध आहे तसें जपानांत किंकाकुजी (टेंपल ऑफ दि गोल्डन पॅव्हिलियन) हें सुवर्णमंदिर प्रसिद्ध आहे. येथील मुख्य प्रेक्षणीय इमारतीच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या मजल्यांच्या भिंती सोन्याच्या पत्याने मढविलेल्या आहेत. त्यावरून त्याला हें नांव (किंकाकु म्हणजे सोन्याचें) पडलें आहे. याचें खरें नांव रोकुओन जी असें असून तें झेन संप्रदायाच्या रिनझाइ शाखेचें मंदिर आहे. हें मंदिर मुळांत एका साइओनजी किनत्सुने नांवाच्या सरदाराचा राजवाडा होता. त्याच्याकडून योशिमित्सु (१३५८-१४०८) या आशिकागा पेशवाईतील तिसऱ्या पेशव्याने (शोगून) तो १३९७ सालीं विकत घेऊन त्याचें मूळचें कितायामादाइ राजवाडा हें नांव बदललें व त्याऐवजी कितायामा देन राजवाडा असें ठेवले आणि त्यांत सुवर्णमहालाची भर घालून त्याच्या भोवती एक खोल तलाव बांधला. या योशिमित्सु आशिकागाचें बौद्ध नांव रोकुओन इन देन असें होतें. त्यावरून या मंदिराचें नांव रोकुओन जी असें पडलें होतें. योशिमित्सूने आपल्या राज्यकारभारांतून निवृत्त झाल्यानंतरचा विश्रांतीचा काळ भिक्षु वनून या राज-

वाड्यांत घालविला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा व वारसदार योशिमोचि याने या राजवाड्याचें रूपांतर झेन मंदिरांत केलें आणि मुसो काकुशी या झेन धर्म-गुरूकडे या मंदिराचीं सूत्रें सोपविलीं.

कालांतराने येथील बोधिसत्त्व कान्नोन (अवलोकितेश्वर)ची मूर्ति असलेल्या मुख्य मंदिराचें महत्त्व कमी झालें आणि सुवर्णमहालाचेंच महत्त्व वाढलें. याच्या जवळच्या तळ्यांत सुवर्णमंदिराचें पडणारें प्रतिबिंब पाहणाऱ्यांना मोहित करतें. या तलावाला देण्यांत आलेलें क्योकोचि (दर्पण-सरोवर) हें नांव सार्थ वाटतें. या तळ्यांतील लहानमोठे दगड बेटांसारखे भासतात व त्यांच्यामुळे तळ्याची शोभा वाढते. याच्या सभोवतालची हिरवीगार झाडी पाचूच्या कोंदणा-सारखी खुलून दिसते. उजव्या बाजूस एका पाइनवृक्षाला नौकेचा आकार देण्यांत आला आहे. तें कौशल्य थक्क करणारें आहे.

आमच्या आगमनाची वार्ता कळतांच या मंदिराच्या प्रमुख भिक्षूंनी आमचें यथोचित स्वागत केलें, आम्हांला चहा दिला आणि सुवर्णमंदिरापर्यंत नेऊन पोचविलें. उन्हांतून आल्यामुळे आम्हांला त्यांच्या चहापेक्षा तेथील विहिरीचें थंडगार पाणीच अधिक रुचकर वाटलें, परंतु त्यांच्या आतिथ्यानें आम्ही भारावून गेलों. परदेशी लोकांना असें आतिथ्य जपानांत बहुधा सर्वत्रच मिळतें. त्याच्या तुलनेने आमची भारतांतील आतिथ्यशीलता अगदीच वरवरची व फुसकी वाटते.

‘ दि टेंपल ऑफ दि गोल्डन पॅव्हिलियन ’

एवंगुणविशिष्ट सुवर्णमंदिर १९५० सालीं आगीच्या भक्ष्यस्थानी पडलें. कोणी म्हणतात, मंदिराच्या पुजाऱ्यांपैकी एकाने तें जाणूनबुजून पेटवून दिलें; तर कोणी सांगतात, त्याला आग लावून देणारा भिक्षु वेडा होता. अशा कला-कृतीला आग लावणारा माणूस विकृत मनोवृत्तीचा किंवा मनाचा समतोल ढळलेला असला पाहिजे यांत शंकाच नाही. जपानचे लोकप्रिय लेखक मिशिमा युकिओ यांनी या घटनेवर एक उत्कृष्ट कादंबरी लिहिली. श्री. इव्हान मॉरिस यांनी ‘ दि टेंपल ऑफ दि गोल्डन पॅव्हिलियन ’ या शीर्षकाने तिचें इंग्रजी भाषांतर केलें. मिशिमा युकिओ यांनी या कादंबरींत असें प्रतिपादन केलें आहे की, तो तरुण भिक्षु दुभंगलेल्या व्यक्तित्वाचा होता. त्या मंदिराच्या सौंदर्यावर तो बेहद्द भाळला होता आणि त्याच वेळीं जगाशीं असलेल्या आपल्या परात्मभावाचा (अॅलिएनेशनचा) पगडाहि त्याच्यावर जबरदस्त होता. त्याने वेडाच्या झटक्यांत त्या सौंदर्याकृतीबरोबरच स्वतःचाहि नाश करून घेण्याचा निश्चय केला आणि सुवर्णमंदिराला आग लावून स्वतःहि त्यांत उडी घेतली.

या घटनेनंतर १९५५ सालीं हें सुवर्णमंदिर पुनः पूर्वीसारखें जसेंच्या तसें बांधून काढण्यांत आलें. आज आपण पाहतों तें हें नवें मंदिर. ज्यांनी जुनें मंदिर

पाहिलें आहे ते सांगतात की, जुनी इमारत आजच्या इमारतीपेक्षा जास्त सुंदर होती. परंतु या म्हणण्यांत कांही तथ्य नाही असें सांगणारेहि भेटतात. जपानमध्ये लाकडी इमारतीच प्रामुख्याने असल्यामुळे त्यांना आगी लागण्याचे प्रकार वारंवार घडतात, परंतु त्यानंतर पुनः पहिल्यासारखीच इमारत ताबडतोब उभी करण्याची जी चिकाटी जपानी लोक दाखवितात ती आश्चर्यचकित करणारी असते. ही नवी इमारत हुवेहूव पहिल्या इमारतीसारखीच दिसावी असा त्यांचा प्रयत्न असतो आणि त्यांत ते अपेक्षेवाहेर यशस्वी होतात.

या मंदिराच्या आवारांत शेवाळाची एक वाग पाहावयास मिळाली. साकुरा व मेपल वृक्षांच्या खाली मुद्दाम लावलेलें हें शेवाळ खरोखरीच छान दिसतें. शेवाळांतील सौंदर्य पाहावयाचें असेल तर तें जपानमध्येच पाहावें. आपल्याजवळ असणाऱ्या लहानसहान गोष्टींचें प्रदर्शन करण्यांतील जपान्यांची हुशारीहि लक्षांत घेण्यासारखी आहे.

रेव्हरंड फुकुओका यांच्याशीं झालेली दिलखुलास चर्चा

दिवसभराच्या पायपिटीने काकासाहेब व सरोजबेन हीं दोघे पार थकून गेलीं होतीं, म्हणून तीं दोघे तोमिकोसानवरोबर ओसाकाला परत गेली, आणि आम्ही दोघे मागे राहिलों. आणखी कांही प्रेक्षणीय स्थळें पाहतां आल्यास पाहावींत व नंतर आगगाडीने ओसाकाला परत जावें असें आम्हीं ठरविलें. आमच्यावरोबर कियोमिझु मंदिराचे भिक्षु फुकुओका होते. त्यांनी आम्हांला स्वतःवरोबर फिरवून कियोमिझु मंदिर दाखविलें. त्यानंतर आम्हीहि थकलों व आगगाडीने परत जाण्याचा विचार करूं लागलों. इतक्यांत फुकुओकासान म्हणाले, “आगगाडीने कशाला जातां ? आमची मोटार तुम्हांला घरपोच नेऊन सोडील.” आम्हांला वाटलें, ते ड्रायव्हरवरोबर आमची पाठवणी करतील. पण त्याऐवजी ते स्वतःच आम्हांला पोचवायला आले. जपानी आतिथ्याचा आणखी एक सुखद अनुभव आम्हांला आला. पण सुमारे वीस मैलांच्या या प्रवासांत श्री. फुकुओका यांच्याशीं माझी जी दिलखुलास चर्चा झाली ती मला या आतिथ्यापेक्षाहि जास्त मोलाची वाटली. श्री. फुकुओका हे पूर्वी शिक्षक होते. आता ते कियोमिझु मंदिरांतील धर्मशिक्षण विभागाचे प्रमुख म्हणून काम करीत आहेत. ते उच्च दर्जाचे विचारवंत असून त्यांचें वाचनहि चांगलें आहे. आता ते भिक्षु बनले असले तरी ते कुटुंबवत्सल भिक्षु आहेत. ते भारतांत कांही दिवस राहून गेले आहेत. त्यामुळे भारतांतील परिस्थितीचें त्यांना चांगलें ज्ञान आहे. म्हणून मीं त्यांना पहिला प्रश्न भारतासंबंधीच विचारला.

भारतीय लोकांचे गुणदोष : जपानी दृष्टिकोनांतून

“भारतीय लोकांसंबंधी तुमचें काय मत आहे ?” या माझ्या प्रश्नाला उत्तर देतांना ते म्हणाले,

“ भारतीय लोक फारच धर्मभोळे व भावनाप्रधान वाटले आम्ही राजगीर (राजगृह)ला गेलों असतां आमच्या दर्शनासाठी एक स्त्री भरल्या डोळ्यांनी किती तरी वेळ दारांत उभी होती. आम्हांला त्या वेळीं तें वरें वाटलें; कारण त्यायोगे आमचा अहंभाव मुखावला होता. पण आता वाटतें, इतकी अंधश्रद्धा वरी नव्हे. हा दोष हिंदु धर्मांमुळे भारतीय लोकांत आला असावा अशी माझी समजूत आहे. ”

यावर मी म्हणालों, “ अशी अंधश्रद्धा सर्वच धर्मांत आढळते. येथे फुजिइ गुरुजींच्या दर्शनाने सद्गदित झालेले, त्यांच्या दर्शनासाठी तासन् तास ताटकळत उभे असलेले स्त्री-पुरुष मीं स्वतःच पाहिले आहेत. ख्रिस्ती व मुसलमान लोकां-मध्येहि असे धर्मभोळे लोक भरपूर आढळतात. हा मानवी मनाचा कमकुवतपणा म्हणतां येईल. त्या बाबतींत हिंदु धर्मच विशेष दोषी आहे असें मला वाटत नाही. भारतांत गरीब व श्रीमंत यांमध्ये जी भयंकर मोठी तफावत आढळते तिचा दोषहि कांही लोक हिंदु तत्त्वज्ञानावर लादतात. हिंदु तत्त्वज्ञानाला या दोषाबद्दल कितपत जबाबदार धरतां येईल याविषयीहि मी साशंक आहे. कारण जगांत वेगवेगळ्या धर्मानुयायांमध्येहि अशी आर्थिक विपमता आढळते. जपानमध्ये ती आढळत नाही याचें श्रेय शितो किवा बौद्ध धर्माला देण्याऐवजी येथील भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीला मी तें देईन. ”

स्त्रीचा सामाजिक दर्जा

“ भारतांत स्त्रीला जो सामाजिक दर्जा अलीकडील काळांत प्राप्त झालेला आहे तसा तो जपानी स्त्रीला प्राप्त व्हावा यासाठी कांही प्रयत्न येथे चालू आहेत काय ? ” मी विचारलें.

यावर रेव्हरंड फुकुओका म्हणाले, “ जपानच्या नव्या घटनेने स्त्रीला मत-दानाचा हक्क आणि पुरुषावरोबर समान दर्जा दिला आहे. तरी पण अजून ती सामाजिक-राजकीय क्षेत्रांत फारशी पुढे आलेली नाही. आता तर जुन्या सरंजाम-शाहीचा वारसा चालविणाऱ्या लोकांच्या हातांत सत्ता आली आहे. त्यामुळे जपानी स्त्रीची प्रगति खुंटते की काय, तिच्या आधुनिकीकरणाला आळा बसणार की काय अशी भीति निर्माण झाली आहे, कारण स्त्रियांनी चूल व मूल एवढ्याच मर्यादित क्षेत्रांत समाधान मानावें, अशा प्रकारचें शिक्षण शाळांतूनच दिलें जाऊं लागलें आहे. भारतांत व सिलोनमध्ये स्त्रिया देशांतील सर्वोच्च पदावर जाऊन पोचू शकतात, इतकेंच नव्हे तर आपली जबाबदारी त्या पुरुषांइतक्याच तडफेने व कौशल्याने पार पाडतात हें पाहून आम्हांला फार आनंद व आदर वाटतो. जपानी स्त्रियांच्या बाबतींत अशी परिस्थिति कधी काळीं – निदान नजीकच्या भविष्यकाळांत – निर्माण होईल कीं नाही याविषयी मी साशंक आहे. ”

थोडा वेळ थांबून ते पुढे म्हणाले, “ तरी पण जुन्या काळच्या जपानी स्त्रीची स्थिति लक्षांत घेऊन आजच्या स्त्रीच्या स्थितीशी तुलना केल्यास तिच्या परिस्थितीत पुष्कळच सुधारणा झाली आहे असें दिसून येईल. कांही लोक गमतीने असें म्हणतात की, दुसऱ्या महायुद्धानंतर जपानमध्ये पायमोजे आणि स्त्रिया या दोन गोष्टी बळकट बनल्या आहेत. (Since the war only two things have become stronger – women and nylon stockings.) त्यांत थोडेफार तथ्य आहे. आता जपानी स्त्री जीवनाच्या बहुतेक क्षेत्रांत मुक्तपणे वावरू लागली आहे. तिच्यावरील धार्मिक बंधनें पुष्कळच शिथिल झालीं आहेत. पूर्वी जपानमध्ये पवित्र ठिकाणीं स्त्रियांना प्रवेश करण्यास बंदी होती. परंतु कांही वर्षांपूर्वी एक स्त्री पुरुषवेशांत तेथे गेली. तेव्हापासून ही बंदी हळूहळू सैल झाली. आता स्त्रियांना मज्जाव असलेलीं फारच थोडीं ठिकाणे उरलीं आहेत. ”

ब्रह्मचर्य व गार्हस्थ्य

“ भारताप्रमाणेच जपानमध्येहि गृहस्थजीवन हें ब्रह्मचारी जीवनापेक्षा कमी प्रतीचे मानलें जातें काय ? ” मीं विचारलें.

“ तसें मानणारे कांही लोक आजहि सापडतील, पण पूर्वी त्यांची संख्या खूपच मोठी होती. परंतु पुढे ‘जोदो शिनशू’ (नंदनवनाचा खरा मार्ग दाखविणारा शुद्ध संप्रदाय) या पंथाचे संस्थापक शिनरान यांनी या परंपरागत कल्पनेला धक्का दिला. माणसाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीला कृत्रिमपणे आळा घालणें चूक आहे असें सांगून त्यांनी स्वतःच लग्न केलें. तेव्हापासून भिक्षूंवरील लग्न न करण्याचें बंधन सैल झालें. हा पंथ जपानांत सर्वांत अधिक लोकप्रिय आहे. यावरून आमच्याकडे ब्रह्मचर्यापेक्षा गार्हस्थ्याला अधिक महत्त्व दिलें जाऊं लागलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. ” फुकुओकासान म्हणाले.

शिष्टाचाराचा अतिरेक

“ जपानांत शिष्टाचाराचा थोडा अतिरेक होतो, असा माझा समज झाला आहे. त्या बाबतींत तुमचें काय मत आहे ? ” मीं विचारलें.

“ तुमचें म्हणणें खरें आहे. कॉन्फ्यूशियसच्या विचारांच्या प्रभावामुळे कृत्रिम शिष्टाचार या देशांत फार वाढले. सरंजामशाहीचाहि तो परिणाम होता. परंतु दुसऱ्या महायुद्धानंतर या शिष्टाचाराचें प्रस्थ पुष्कळच कमी झालें आहे. नव्या पिढींत तर त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करण्याचीच प्रवृत्ति आढळते. आमच्या अंगवळणीं ते शिष्टाचार पडल्यामुळे आम्हांला ते स्वाभाविक वाटतात. परंतु इतरांना ते किती कटकटीचे वाटत असतील याची मला कल्पना आहे. ”

भारताने बौद्ध बनलें पाहिजे काय ?

“जपान व भारत यांच्यांत घनिष्ठ स्नेहसंबंध निर्माण व्हावयाचे असतील तर भारतांत बौद्ध धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणांत झाला पाहिजे, असें आज दुपारीं जेवणाच्या वेळीं कांही भिक्षुंनी सांगितल्याचें तुम्ही ऐकलेंच आहे. त्या बाबतींत तुमचें काय मत आहे ?” मीं विचारलें.

यावर आपला आवाज थोडा कठोर करून रेव्हरंड फुकुओका उद्गारले “मला हा विचार मुळीच मान्य नाही. धर्माच्या पायावर विभिन्न समाजांत ऐक्य निर्माण करण्याचे दिवस आता उरले नाहीत. सर्वच धर्मांचीं मूलतत्त्वे चांगलीं आहेत, पण त्यांचें आचरण मात्र कोणीच करीत नाही. यापुढे मानवतेच्या, माणुसकीच्या व्यापक आधारावरच स्नेहसंबंध निर्माण होऊं शकतील व त्याच दिशेने प्रयत्न झाले पाहिजेत.”

“पण तुमचा हा विचार किती भिक्षुंच्या गळीं उतरेल ? जुन्या मंडळींची गोष्ट सोडून देऊं; पण अलीकडे जे तरुण लोक भिक्षु बनतात त्यांच्यांत तरी मानवतेला महत्त्व देण्याची ही वृत्ति आढळते काय ? शिक्षक या नात्याने तुमचा अशा तरुणांशीं संबंध येत असला पाहिजे. तेव्हा या बाबतीत तुम्हीच अधिकारवाणीने सांगू शकाल.” मी म्हणालों.

शांतताविचाराने भारलेले तरुण

यावर फुकुओकासान उत्तरले, “नव्याने भिक्षु बनणाऱ्या तरुणांमध्ये मानवतावादी वृत्ति बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत आढळते. विशेषतः जागतिक शांततेची ओढ त्यांच्यांत प्रकर्षाने दिसून येते. जगांतून युद्धे नाहीशीं व्हावींत, अण्वस्त्रें नष्ट करावींत, अमेरिकेने व्हिएटनामचें अघोरी युद्ध थांबवावें यासाठी जागतिक शांतता-परिपदेने जे प्रयत्न चालविले आहेत त्यांत ही तरुण भिक्षुमंडळी उत्साहाने भाग घेतात. हिरोशिमा-नागासाकीला अणुबाँबमुळे ज्यांच्यावर आपत्ति कोसळली आहे, अणु-उत्सर्गी किरणांमुळे जी नवी पिढी अपंग बनली आहे, जे जखमी लोक अजूनहि मृत्युशय्येवर खिंतपत पडले आहेत. त्यांच्यासाठी जपान सरकार कांही करत नाही, याची आमच्या तरुणांना चीड येते. पण नुसते चिडून ते थांबत नाहीत. अशा लोकां-साठी निधि गोळा करणें, त्यांना भेटून त्यांचें दुःख हलकें करणें, त्यांना शक्य तेवढी मदत करणें अशीं कामें ही तरुण मंडळी करतात. त्यांत आमच्या भिक्षुची संख्या बरीच मोठी असते.

गांधीविचारांचें महत्त्व

“गांधीजींच्या विचारांशीं तुमचा परिचय आहेच. ते विचार जगाच्या शांततेला हातभार लावू शकतील असें तुम्हांला वाटतें काय ?” मीं विचारलें.

“ आजच्या जागतिक संदर्भात गांधीजींचे विचार मला फार मोलाचे वाटतात. पण ते फार स्थूल स्वरूपांत मांडण्यांत आले आहेत. मुख्यतः त्यांच्या अहिंसेमंबंधी अधिक सूक्ष्म चिंतन झाले पाहिजे. त्यांचा चरखा, ग्रामोद्योग वगैरेंचा नवा अर्थ आम्हां लोकांना आता कळू लागला आहे. यंत्रांच्या भरमसाट व अंदाधुंद वापरामुळे आमच्या देशांत प्रदूषणाची (पोल्यूशनची) जी समस्या निर्माण झाली आहे तिचे उत्तर गांधीजींच्या विकेंद्रित, ग्रामोद्योगप्रधान अर्थव्यवस्थेंत मिळेल अशी आशा आम्हांला वाटते. अर्थात् जोपर्यंत भारत देश यंत्रीकरणाच्या मोहांतून सुटणार नाही तोपर्यंत गांधीजींच्या विचारांचा जागतिक मतावर फारसा परिणाम होणार नाही, हेंहि खरेंच. गांधीजींच्या विचारांतील आणखी एक गोष्ट आपण स्वीकारली पाहिजे. आपण कोणी तुच्छ, मागसलेले आहोंत, हा हीनगंड टाकून स्वाभिमानाची योग्य मर्यादेंत जोपासना करण्यास गांधीजींनी भारतीयांना शिकविलें. ती शिकवण आम्हांलाहि फार उपयोगी पडेल. आमच्यांत दुसऱ्या प्रकारचा हीनगंड आहे – आम्ही विकसित देशांच्या मालिकेंत वसत असूनहि ! पण मला वाटतें, ‘मागसलेले’ व ‘पुढारलेले’ देश ही संकल्पनाच चुकीची आहे. भांडवल-वाल्यांनी आपल्या शोषणकार्यासाठी ती निर्माण केली आहे. तिच्यांतून आता आपण वाहेर पडलें पाहिजे. त्या कामीं गांधी-विचारांचा चांगला उपयोग होऊं शकेल.”

भारत-जपान मैत्री

“ भारत व जपान यांच्यांत स्नेहभाव कसा वाढवितां येईल ? ” मीं शेवटचा प्रश्न विचारला.

“ मी स्वतः वैयक्तिक पातळीवरील स्नेहसंबंधांना विशेष महत्त्व देतो. ते अधिक स्थायी, टिकाऊ असतात. त्यांतूनच या दोन देशांत स्नेहभाव निर्माण होईल व वाढेल. संस्थेच्या द्वारे होणाऱ्या प्रयत्नांचें महत्त्व मी कमी लेखत नाही. पण त्यांना एक मर्यादा असते. तशी मर्यादा वैयक्तिक स्नेहसंबंधांना असत नाही. ” रेव्हरंड फुकुओका म्हणाले.

माझ्या मताशी त्यांचें मत इतकें जुळतें असलेले पाहून मला गंमत वाटली.

आतामी

२३-८-७२

वृद्धाश्रम : जपानी पद्धत

म्हातारपण कसें घालवावयाचें ? हा एक यक्षप्रश्न सुधारलेल्या देशांतील लोकांसमोर उभा आहे. मुलेंबाळें असोत किंवा नसोत, पैसा-अडका असो किंवा

नसो, जन्माचा जोडीदार ह्यात असो किंवा नसो, सर्वच वृद्ध स्त्री-पुरुषांना हा प्रश्न भेडवासीत असतो. जेथे एकत्र कुटुंब-पद्धति अस्तित्वांत आहे तेथे हा प्रश्न बहुधा निर्माणच होत नाही; कारण त्या पद्धतींत वृद्धांचाहि उपयोग होतो. त्यामुळे त्यांचें अस्तित्त्व कोणाला भारभूत वाटत नाही. वैयक्तिक स्वभावदोषांमुळे किंवा स्वभाव-वैचित्र्यामुळे जुन्या-नव्या पिढ्यांचें सहजीवन एकत्र कुटुंबपद्धतींत अनेकदा अशक्य होऊन वसतें हें खरें; पण जुन्या पिढीने नव्या पिढीशी थोडें जुळतें किंवा पडतें घ्यावयाचें ठरविल्यास संघर्ष टळतो आणि सहजीवन सुसह्य. शक्य वनतें. भारतांत मोठ्या गहरांमध्ये ही समस्या अलीकडच्या काळांत थोड्याफार प्रमाणांत दृग्गोचर होऊं लागली आहे. मुलें नोकरीधंद्यानिमित्त परगावीं गेली आणि जन्माचा जोडीदार स्वर्गस्थ झाला म्हणजे ही समस्या एकत्र कुटुंबपद्धतीतहि निर्माण होते. पण तिने अजून वृद्धाश्रम स्थापन करण्याची आवश्यकता भासावी एवढें उग्र रूप धारण केलेलें नाही. तरी पण आज ना उद्या आपल्यालाहि वृद्धाश्रमांचा आसरा घ्यावा लागणार अशी चिन्हे दिसू लागली आहेत. जपानांत इतर पाश्चात्य देशांप्रमाणे एकत्र कुटुंब-पद्धति मोडकळीस आल्यामुळे तेथे वृद्धाश्रमांना वाढती मागणी येऊं लागली आहे. आजचे वृद्धाश्रम अपुरे पडू लागले आहेत. त्या समाजाचें हें अंग समजून घेण्याची संधि आज आम्हांला लाभली. ओसाका शांतिस्तूपाच्या परिसरांत असा एक वृद्धाश्रम असून त्याचें संचालन कु. तोमिको कावाशिमा या करतात. त्यांनी आज सकाळीं आम्हांला त्यांचा वृद्धाश्रम दाखविला आणि त्यासंबंधी सविस्तर माहिती सांगितली. इथली परिस्थिति भारताच्या परिस्थितीहून पुष्कळच भिन्न असली तरी या वृद्धाश्रमापासून आपल्याला पुष्कळच शिकतां येण्यासारखें आहे. निदान जपानी समाजाच्या एका अंगाचें दर्शन तरी त्यांतून निश्चितच घडतें. त्या दृष्टीने हें वर्णन उपयुक्त ठरेल.

सामुदायिक जीवनाला महत्त्व

वृद्धाश्रमाच्या यशस्वितेची सारी भिस्त सामुदायिक जीवनाची शिस्त पाळण्यावर आहे. आपला वृद्धाश्रम हें एक मोठें कुटुंब आहे, अशी भावना आश्रमीय लोकांमध्ये असेल तरच हा प्रयोग यशस्वी होऊं शकतो, कारण एकाकी जीवनाला कंटाळून किंवा भिऊन लोक येथे येत असतात. त्यामुळे आश्रमाच्या दैनंदिन कार्यक्रमाची सुरुवात सामुदायिक प्रार्थनेने करण्यांत एक प्रकारचें औचित्य आहे, हें मला पटलें. या वृद्धाश्रमांत शितो, बौद्ध, ख्रिस्ती वगैरे सर्व धर्मांचे व पंथांचे स्त्री-पुरुष असल्यामुळे येथील प्रार्थना मूक असते. सर्वांनी एका मोठ्या दिवाणखान्यांत एकत्र जमावयाचें आणि डोळे मिटून दहा मिनिटें आपल्या मनांतल्या मनांत प्रार्थना करावयाची. हा कार्यक्रम आटोपल्यावर सर्वांनी कांही सामुदायिक गाणी म्हटली. त्या गाण्यांचा संबंध शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याशी होता. आम्ही सारे

गुण्यागोविंदाने एकत्र राहणार आहोंत आणि आरोग्यसंपन्न जीवन जगणार आहोंत, अशा प्रकारचा आत्मविश्वास त्या गाण्यांतून व्यक्त झालेला होता. थोडा वेळ सामुदायिक व्यायामहि (पी. टी. सारखा) करण्यांत आला. दंडांवर, खांद्यांवर आपल्या हातांनी वुक्क्या मारून घेणें हा त्यांतील एक विशेष लक्षांत राहिलेला व्यायामप्रकार होय. त्यानंतर काकासाहेबांचें व्याख्यान झालें. त्यांनी भातांतील वानप्रस्थाश्रमाची कल्पना समजावून सांगितली. मलाहि बोलण्यास सांगण्यांत आलें. मी म्हणालों, “ येथील सुव्यवस्था पाहून आनंद झाला. पण इतक्या लोकांना असें अनिकेत बनून राहावें लागावें, याचें दुःखहि झालें. आमच्या देशांतील ग्रामीण भागांत अजून एकत्र कुटुंबपद्धति टिकाव धरून आहे. मूलवाळ नसलेल्या एकाकी व्यक्तीचा प्रतिपाळ करण्याची जबाबदारीहि गावचे लोक पार पाडतात. पण शहरांतून ही समस्या हळूहळू पुढे येत आहे. त्यामुळे येथील अनुभवाचा आम्हांला चांगला उपयोग होऊं शकेल. ”

पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या अधिक

या वृद्धाश्रमांत एकूण सत्तर वृद्ध असून त्यांत साठ स्त्रिया व दहा पुरुष आहेत. स्त्रियांची संख्या जास्त असण्याचें कारण जपानांत पुरुषांच्या मानाने स्त्रिया अधिक दीर्घायुषी असतात. येथील पुरुषांचें सरासरी आयुर्मान एकूणसत्तर वर्षे असून स्त्रिया सरासरीने पंचाहत्तर वर्षे जगतात. त्यामुळे विधवा होणाऱ्या स्त्रियांची संख्या अशा वृद्धाश्रमांत स्वाभाविकपणेंच जास्त असते. विधुर पुरुष एकाकी जीवन कंठण्यास विधवा स्त्रियांपेक्षा अधिक समर्थ असल्यामुळेहि कदाचित् येथे पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या जास्त असावी. या आश्रमांत कांही जोडपीहि आहेत. तुटपुंज्या प्राप्तीवर सुखाने जगतां येत नाही म्हणूनहि ती येथे आलीं असण्याची शक्यता आहे.

राजेशाही जीवन

कारण या आश्रमांतील जीवन एका दृष्टीने मोठें राजेशाही थाटाचें व आरामशीर आहे. येथे प्रत्येक व्यक्तीला स्वतंत्र खोली असून या खोल्या सर्व आधुनिक सुखसोयींनी सुसज्ज आहेत. जोडप्यांसाठी मोठ्या खोल्या आहेत. येथील खोल्यांतील सामानसुमान पाहिल्यानंतर आपल्याकडील मध्यमवर्गीय लोकांनाहि येथील रहिवाशांच्या भाग्याचा हेवा वाटेल.

येथे राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीवर दरमहा पंचवीस हजार येन (६२५ रुपये) खर्च केले जातात. यांपैकी कांही खर्च प्रिफेक्चर (जिल्हा परिषद्) देते, कांही भाग येथे राहणाऱ्या व्यक्तीकडून घेतला जातो व उरलेल्या खर्चासाठी देणग्या मिळविल्या जातात. येथे सरकारकडून निराधार वृद्धांना वार्धक्यवृत्ति मिळते. ज्यांच्याजवळ स्वतःची संपत्ति किंवा मिळकत नसते असे लोक आपली वार्धक्यवृत्ति आपला वांटा म्हणून येथे जमा करतात. ज्यांना शक्य असतें ते आपला संपूर्ण खर्च देतात. साठ

वर्षावरील वृद्धांनाच या आश्रमांत प्रवेश दिला जातो. प्रवेशेच्छू धट्टाकट्टा असावा, त्याला स्वतःचीं कामें स्वतः करतां यावींत, अशी अपेक्षा असते. ज्या व्यक्तीला मुलेंबाळें अथवा अन्य कुटुंबीय नसतील तिला प्रथम पसंती दिली जाते. ज्या क्रमाने अर्ज येतील त्या क्रमाने प्रवेश दिला जातो. सध्या ३० लोकांचीं नांवे प्रतीक्षायादीवर आहेत.

या मंडळींचें सामुदायिक स्वयंपाकघर व भोजनघर आहे. त्यांत कांही लोक काम करतात. ज्यांना वागेची आवड आहे ते वागेंत काम करतात. ज्यांना संगीताची गोडी आहे ते एकत्र जमून गायन-वादनाचा अभ्यास करतात. कांही चित्रें काढण्यांत रमून जातात, कांही खेळणीं वनवितात, कांही लेखन-वाचनांत मग्न राहतात; तर कांहीजण गप्पागोष्टी व वादविवाद यांत रंगून जातात. एखाद्या सहलीला जावें आणि मन रमवावें तशा मनःस्थितींत येथील लोक वावरत असावेत अशी माझ्या मनावर एकूण वातावरणाची छाप पडली.

रेव्हरंड तोमिको कावाशिमा या येथील वृद्धांसमोर नातीसारख्या. अगदीच कोवळ्या. त्या या लोकांशीं कशा एकरूप झाल्या आहेत तें पाहिलें की कौतुक वाटतें. शांतिस्तूपाची व्यवस्था सांभाळून त्या वृद्धाश्रमाची जबाबदारी सांभाळतात. या चिमुरड्या मुलीचा हा कामाचा उरक व तडफ पाहून मन थक्क होतें. वेगवेगळ्या स्वभावांच्या स्त्री-पुरुषांचा तो शंभुमेळा सुखासमाधानाने एकत्र ठेवावयाचा म्हणजे केवढें मोठें काम. पण तोमिकोसान जणू अगदी लीलया ते करीत असतात.

येथील मंडळींनी काकासाहेबांना मातीच्या दोन वाहुल्या भेट म्हणून दिल्या. हाकाता या गावीं अशा कलापूर्ण वाहुल्या तयार केल्या जातात. लपंडाव खेळणाऱ्या या वाहुल्या फार छान होत्या. पण वजनाने त्या भारी असल्यामुळे त्या तेथेच ठेवाव्या लागल्या.

ओसाका व कोबे

ओसाका हें जपानमधील दुसऱ्या क्रमांकाचें सुमारे तीस लाख लोकवस्तीचें व्यापारी शहर आहे. योदो नदीच्या मुखाशीं हें शहर वसलेलें असून शहरांतहि कालव्यांचें जाळें पसरलेलें आहे. ओसाका हें बंदरहि आहे. पण येथून वीस मैलांवर असलेलें कोबे हें जपानचें सर्वांत मोठें बंदर असल्यामुळे ओसाकाचा सारा परदेशी व्यापार कोबे बंदरांतूनच होतो. सुमारे तेरा लाख वस्तीचें कोबे बंदर आणि ओसाका हीं जुळी शहरेच समजण्यास हरकत नाही. कोबेचें हवामान परदेशी लोकांना मानवण्यासारखें सौम्य असल्यामुळे आणि तेथील दाट अरण्यांनी भरलेल्या डोंगरां-मुळे थंडीच्या दिवसांत उत्तरेकडून येणाऱ्या गार वाऱ्यांपासून संरक्षण होत असल्या-मुळे परदेशी लोकांचें हें आवडतें ठिकाण आहे. ओसाकांत व्यापारधंदा करणारे अनेक भारतीय कोबेला राहतात. जपानमधील दोन मशिदींपैकी एक मशीद कोबेला

आहे. (दुसरी तोक्योंत आहे.) अर्थात् जपानी लोकांत इस्लामचे अनुयायी नाहीत. जे परदेशी मुसलमान येथे राहतात त्यांच्यासाठी या मशिदी आहेत. कांही दिवसांपूर्वी श्री. नरेश मंत्री यांनी कुराणाचें जपानी भाषांतर आणून दाखविलें होतें. सौदी अरेवियाच्या सरकारच्या मदतीने प्रसिद्ध करण्यांत आलेले तें पुस्तक कागद, छपाई वगैरे वावतींत अगदी अप्रतिम होते. शंभर रुपयांपेक्षा जास्त त्या पुस्तकाचा उत्पादनखर्च असावा. पण तें दहा रुपयांना मिळतें. इतकें असूनहि जपानी लोक तें कितपत वाचीत असतील याची शंकाच वाटते. इस्लामविषयी जपानी लोकांना मुळांतच फारसें प्रेम वाटत नसावें, असें दिसतें.

ओसाकाचा पांचमजली भुईकोट किल्ला (म्हणजे वाडा), त्सुतेनकाकु नांवाचा उंच मनोरा, नाकानोशिमा उद्यान, तेनमानगु मंदिर वगैरे कांही गोष्टी येथे पाहण्यासारख्या होत्या. पण दोन दिवसांत आम्ही नारा व क्योतो येथे इतकें कांही पाहिलें होतें की आता आणखी कांही दुय्यम दर्जाचें पाहण्याची उत्सुकता अथवा उत्साह आमच्या ठिकाणीं उरला नव्हता. म्हणून एका भारतीय भोजन देणाऱ्या खानावळींत परांठे-भाजीचें जेवण करून जपान बुद्ध संघाच्या मंदिरांत गेलों आणि तेथे थोडा वेळ विश्रांति घेऊन ओसाका स्टेशनवर पोचलों. तोक्यो स्टेशनसारखेंच हें स्टेशनहि नवख्या माणसाला गोंधळून टाकण्याइतकें अवाढव्य आहे.

बुलेटकार

ओसाकाहून आम्ही शिनकान सेन (सुपर एक्सप्रेस) गाडीने ३-२०ला निघालों आणि ६-२९ वाजतां सुमारे २७५ मैल अंतरावरील आतामीला पोचलों. ओसाका-तोक्यो हें ३४१ मैलांचें अंतर तीन तास दहा मिनिटांत कापणारी जगांतील सर्वांत वेगवान् गाडी ती हीच. हिलाच बुलेटकार असेंहि म्हणतात. या गाडीचे दोन प्रकार आहेत. एकीचें नांव कोदामा म्हणजे प्रतिसाद किंवा पडसाद; आणि दुसरीचें नांव हिकारी म्हणजे प्रकाश. ओसाका-तोक्योचें अंतर कापण्यास कोदामाला चार तास लागतात, तर तेंच अंतर हिकारी ३ तास १० मिनिटांत कापते. परंतु दोघांचा वेग मात्र सारखाच आहे—ताशी २०० किलोमीटर किंवा १२५ मैल. हिकारी फक्त नागोया स्टेशनावरच थांबते, तर कोदामा अनेक स्टेशनें घेते. यामुळे दोन्ही गाड्यांचा धावण्याचा वेग सारखाच असूनहि वेळ मात्र कमीजास्त लागतो. आम्हीं कोदामाने प्रवास केला. कारण आम्हांला वाटेंत उतरावयाचें होतें.

ही गाडी वातानुकूलित आहे. हवावंद डब्यांमुळे गाडीचा वेग जाणवतच नाही. इतका की मला त्याच्याविषयी शंकाच येऊं लागली. म्हणून आम्ही डायनिंग कारमध्ये गेलों आणि तेथील वेगदर्शक घड्याळांत २०० किलोमीटरवर काटा स्थिर राहत असल्याचें पाहून स्वतःची खात्री करून घेतली. या दोन गाड्यांसाठी

न्यू तोकाइदो लाइन नांवाचा स्वतंत्रच लोहमार्ग तयार करण्यांत आला आहे. या मार्गावरून दर वीस मिनिटांनी गाड्या सुटत असतात. एखाद्या स्टेशनांत आमची गाडी उभी असतांना शेजारच्या रुळांवरून दुसरी गाडी पसार झाली की आमची गाडी भूकंप झाल्यासारखी डोलू लागे. तेव्हा मात्र या गाड्यांच्या प्रचंड वेगावद्दल खात्री पटे.

आम्हीं पहिल्या वर्गातून प्रवास केला. पहिल्या वर्गाच्या डब्यांवर इंग्रजींत ग्रीनकार असें लिहिलेले असतें. त्याखेरीज डब्यांच्या बाह्य रंगारूपांत कांहीहि फरक नसतो. डब्यांतहि तसा विशेष फरक नसतो. पहिल्या वर्गाच्या डब्यांत एका रांगेंत गादीदार चार खुर्च्या असतात आणि दुसऱ्या किंवा साध्या वर्गाच्या डब्यांत पांच खुर्च्या असतात, एवढाच फरक. या खुर्च्या गोल फिरवितां येतात. त्यामुळे समोर-समोर बसण्याची सोयहि करून घेतां येते. वरोवरचें सामान डब्यांत प्रवेश केल्या-वरोवर समोरच एका खोलीसारख्या जागेंत ठेवावयाचें असतें. यामुळे बसण्याच्या जागीं अडगळ व अडचण होत नाही. गाडी स्टेशनवर एक-दोन मिनिटेंच थांबते. तेवढ्या वेळांत सामान घेऊन खाली उतरावें लागतें. त्या कामीं कंडक्टर मदत करतो. शिवाय गाडी कोणत्या स्टेशनावरून निघाली व आता कोणत्या स्टेशनावर उभी राहणार आहे याची सूचना गाडींतील दूरध्वनिक्षेपकावरून सारखी दिली जात असते. त्यामुळे कांही अडचण होत नाही. ज्यांना उतरावयाचें असतें ते तयारींतच राहतात.

कोणत्याहि स्टेशनावर गर्दी, गोंधळ मुळीच पाहावयास मिळत नाही. फलाटा-वर गाड्यांचे कोणत्या क्रमांकांचे डबे कोठे उभे राहतील हे दर्शविणारे क्रमांक लिहिलेले असतात. त्या क्रमांकांनुसार लोक फलाटावर रांगा लावून उभे असतात. गाडी थांबतांच डब्यांचें दार आपोआप उघडतें आणि एका बाजूने आंतील लोक बाहेर पडतात तर दुसऱ्या बाजूने बाहेरचे लोक शिस्तींत आंत येतात. शत्रूच्या किल्ल्यावर हल्ला करण्याच्या आवेशांत आगगाडीच्या डब्यावर तुटून पडणारे, खिडक्यांतून सामानासह आंत उड्या मारणारे व डब्यांत प्रवेश मिळविण्याच्या विवंचनेने फलाटावर धावपळ करणारे उतारू पाहण्याची सवय झालेल्या आपल्या नजरेला हें दृश्य अगदीच अद्भुत वाटतें. येथील डब्यांतील व फलाटावरील स्वच्छता व टापटीप या गोष्टी तर आपल्या देशांत केवळ स्वप्नांतच पाहावयास मिळण्याची शक्यता. गाडीला पोचावयास लागणारा वेळ व तिच्याकडून घेतलीं जाणारीं स्टेशनें यांवरून भाड्याचे दर ठरतात. ३४१ मैलांसाठी १२८ रुपयांपासून ७२ रुपयांपर्यंत दर आहेत. आपल्याकडे एवढ्या अंतराला (५५० किलोमीटर) वातानुकूलित डब्यासाठी १३१ रुपये व पहिल्या वर्गासाठी ६४ रुपये पडतात. पण त्यामानाने किती कमी सोयी उपलब्ध असतात !

फुजियामा दिसला नाही

या प्रवासांत सहा वाजण्याच्या सुमारास फुजियामाचें दर्शन घडण्याची शक्यता होती. परंतु तो ढगांनी झाकला गेल्यामुळे आम्हांला दिसला नाही. सकाळीं तो नक्की दिसतो असें समजलें. पण आम्हांला त्याचा काय फायदा ?

मात्र हामामात्सु शहराजवळ हामाना या जपानमधील तिसऱ्या क्रमांकाच्या सरोवराचें दर्शन घडलें. हें सरोवर एवढ्या विस्तृत प्रदेशांत पसरलेलें आहे की आपण समुद्राच पाहत आहोंत असा भास होतो. अधूनमधून बेटांवर घरें आहेत. त्यांना जोडणारे पूल आहेत. जणू एखादी सुंदर जलनगरीच साकार झाली आहे.

विलासनगरी आतामी

अर्धवर्तुळाकार, किंवा तीनचतुर्थांश वर्तुळाकार समुद्रकिनारा आणि त्याच्या काठावर तिन्ही वाजूस असलेल्या हिरव्यागार टेकड्यांवरील अनेकमजली भपकेदार इमारती – त्यांतील बहुसंख्य हॉटेले असलेल्या – यामुळे आतामीला आपो-आपच एक प्राकृतिक देखणेपण प्राप्त झालें आहे. एक लाख किंवा त्याहून अधिक लोकवस्ती असलेल्या दीडशे जपानी शहरांत आतामीचा समावेश होत नाही. त्याअर्थी तें छोटेंच शहर असलें पाहिजे. परंतु येथे अस्थायी किंवा जंगम लोकसंख्या वरीच मोठी असली पाहिजे. एकेकाळीं आतामी हें नवविवाहित दांपत्यांच्या मधुचंद्राचें लोकप्रिय स्थान होतें. आजहि गरीब लोक मधुचंद्रासाठी याच शहरांत येतात. पण अलीकडे विमानप्रवास स्वस्त झाल्यामुळे त्यांतल्या त्यांत सुस्थितींत असणारे लोक मधुचंद्रासाठी हवाई, गुआम किंवा हाँगकाँगला जाणें अधिक पसंत करतात. या छोटेखानी शहरांत तीनशेहून अधिक हॉटेले व खानावळी आहेत. यावरून हौशी लोकांसाठीच हें स्थान राखून ठेवण्यांत आलें आहे, हें स्पष्ट होतें.

आतामी हें एकेकाळीं एका मोठ्या ज्वालामुखीचें निवासस्थान होतें आणि त्या ज्वालामुखीचा कांही भाग समुद्रांत गडप होऊन उरलेल्या टेकड्यांवर आतामी शहर वसलें आहे, असें सांगतात. बहुधा या ज्वालामुखीच्या अस्तित्वाची खूण म्हणूनच या शहरांत जागजागीं गरम पाण्याचे झरे आढळतात. उन्हाळ्यांत या शहराचें सरासरी उष्णतामान दहा अंशांनी कमी आणि हिवाळ्यांत दहा अंशांनी जास्त असतें. त्यामुळे तोक्योच्या लोकांना या शहराचें नेहमीच आकर्षण वाटतें. तोक्योहून हें ठिकाण फक्त पासष्ट मैलांवर असून 'कोदामा' या बुलेट ट्रेनने फक्त पन्नास मिनिटांत येथे पोचतां येतें. त्यामुळे सुटीच्या दिवसांत आधी रिझर्व्हेशन केलेलें नसेल तर येथील हॉटेलांत जागा मिळत नाही. विलासनगरीचे सारे आनुषंगिक दोष – मदिरा, मदिराक्षी व जुगार – येथे प्रामुख्याने विद्यमान आहेत असें म्हणतात. अर्थात् आम्ही एका उंच टेकडीवरील जपान बुद्ध संघाच्या मंदिरांत, मुख्य शहरापासून दूर, उतरलों आहोंत. यामुळे शहराच्या या वैशिष्ट्याची झलक

आम्हांला पाहावयास मिळणार नाही, हें उघड आहे. येथून रात्रीच्या वेळीं शहराचें एकूण दृश्य मात्र खरोखर अत्यंत मनोहर दिसतें.

जपान बुद्ध संघाचे क्रमांक दोनचे नेते भिक्षु ग्योजो मात्सुया येथे आहेत. ते एकव्याऐंशी वर्षांचे असूनहि शरीराने चांगले धट्टेकट्टे आहेत. पूर्वी ते जपानच्या सैन्यांत फार मोठ्या हुद्यावर होते हें त्यांच्या पीळदार शरीरयष्टीकडे पाहतांच लक्षांत येते.

२४-८-७२

आज सकाळीं फुजिइ गुरुजींच्या मातुःश्रींच्या श्राद्धतिथीनिमित्त प्रार्थनेचा खास कार्यक्रम येथील बुद्ध मंदिरांत झाला. प्रार्थनेनंतर गुरुजींनी एक तासभर अस्खलितपणें व्याख्यान दिलें. त्यांत त्यांनी आपली मातृभक्ति वर्णन करून सांगितली. त्या ओघांत त्यांच्या दारिद्र्याच्या आठवणीहि आल्या. त्यांना किती खडतर जीवन घालवावें लागलें याची कल्पना त्यांच्या व्याख्यानावरून आली. आजच्या भाषणांत ते विशेष रंगून गेलेले दिसले. वस्तुतः त्यांच्या मातेचें निधन चोवीस फेब्रुवारीला झालें होतें. परंतु दर महिन्याच्या चोवीस तारखेस गुरुजी मातेच्या स्मरणार्थ विशेष प्रार्थना करतात. मातृभक्ति किंवा मातृमाहात्म्य ही गोष्ट आता भूतकाळांत विलीन होणार अशीं चिन्हें दिसत आहेत. एकत्र कुटुंबसंस्था, किंबहुना एकूण कुटुंबसंस्थाच डळमळूं लागलेली असतांना मातृभक्तीच्या जुन्या भावना व कल्पना तशाच चालूं राहतील अशी आशा करणेंहि व्यर्थ आहे. आमच्यासारखे मधल्या पिढीचे लोक या बाबतींतील जुन्या लोकांच्या भावना निदान जाणूं तरी शकतात. नव्या पिढीला तेवढी जाण तरी आहे कीं नाही कोण जाणे !

एका भारतमित्रांशीं सुखसंवाद

सायंकाळीं आमच्यासाठी कांही कार्यक्रम नव्हता. आतामीमध्ये तशीं प्रेक्षणीय स्थळेंहि नाहीत. शिवाय आभाळ इतकें ढगांनी भरून आलें होतें की कोठे बाहेर जाण्याची हिंमत होत नव्हती. तरी पण गावांत एक फेरफटका मारून येण्याचा मोह नरेशना व मला झालाच. भिक्षु इवाओ कामियामा हे गाडी घेऊन आमच्या-वरोबर येण्यास तयार होते. म्हणून आम्ही दोघांनीच गावांत जाऊन येण्याचें ठरविलें. अपेक्षेप्रमाणे पावसाने आम्हांला चांगलें झोडपून काढलें. पण छल्या असल्यामुळे प्रत्यक्ष फारसं भिजावें लागलें नाही. रेव्हरंड जुंकाइ ओसादा यांच्या भेटीमुळे आजची संध्याकाळ सार्थकी लागली, अशा कृतार्थतेच्या भावनेने मी मुक्कामावर परतलों.

खरे भारतमित्र

रेव्हरंड जुंकाइ ओसादा हे सेइगोइन नांवाच्या बौद्ध मंदिराचे प्रमुख, जपान-भारत महाबोधी सोसायटीचे मुख्य संचालक आणि यूथ एक्स्चेंज सर्व्हिस इंटर-

नॅशनलचे सभासद आहेत. हे गृहस्थ उदार विचारांचे व भारतप्रेमी आहेत. त्यांच्या विद्वत्तेमुळे त्यांना युरोप-अमेरिकेच्या भेटीचीं निमंत्रणे नेहमी येत असतात. परंतु तिकडे जाण्याऐवजी ते पुनःपुन्हा भारतांत जात असतात. देशोदेशींच्या विद्यार्थ्यांना आपल्या घरीं ठेवून घेणे व त्यांना सर्वतोपरी मदत करणे हा त्यांचा आवडता छंद आहे. सध्या त्यांच्याकडे श्रीलंकेचे दोन, भारताचा एक व ऑस्ट्रेलियाचा एक असे चार विद्यार्थी राहत आहेत. त्यांच्या पत्नीहि त्यांच्यासारख्याच उदार मनाच्या व विश्वकुटुंबवादी आहेत. दहा-बारा वर्षांचा काळासावळा सिलोनी मुलगा त्यांच्या अंगावर असा खेळत होता, जणू तो त्यांचा स्वतःचाच मुलगा असावा. परदेशी - विशेषतः काळ्या - लोकांशीं अशी आत्मीयतेची वागणूक फारच क्वचित् पाहावयास मिळते. ओसादासान यांची नरेशवर खास मर्जी आहे. ते त्यांच्या घरच्यासारखेच आहेत. तेथे देऊळ आणि घर एकत्रच आहे. त्या घरांत गरम पाण्याचा झरा असून त्याच्यावर स्नानगृह बांधण्यांत आले आहे. स्नानप्रिय नरेणनी त्या पाण्याने मनसोक्त आंघोळ केली आणि मग मलाहि आग्रह केला. पावसांतून आल्यामुळे मी थोडा काकडलो होतोच. मीं लगेच पडत्या फळाची आज्ञा मानून गरमगरम आंघोळ करून घेतली.

भारताचें आकर्षण कां ?

ओसादासान भारतांत अनेकदा जाऊन आले आहेत हें समजल्यावर त्यांचे भारतविषयक विचार जाणून घेण्याची मला इच्छा झाली आणि मीं त्यांची रीतसर मुलाखतच घेतली. माझा पहिला प्रश्न असा होता “ भारतांत आपण वारंवार जात असतां. त्या देशाची कोणती गोष्ट तुम्हांला आकर्षित करते ? ”

यावर ते उत्तरले, “ जपानांत माणूस यंत्राचा गुलाम झाला आहे. त्याच्यांतील माणूसपण जणू हरवले आहे. भारतांत, विशेषतः भारताच्या ग्रामीण भागांत, माणुसकीचे झरे अजून जिवंत असल्याचें आढळतें. म्हणून मला भारताचें आकर्षण वाटतें. ”

भारतीयांचा स्वभाव व शिष्टाचार

“ भारतीय लोकांचा स्वभाव व भारतीय शिष्टाचार यांवद्दल तुमचें काय काय मत आहे ? ” मीं विचारलें.

“ प्रत्येक देशांतील लोकांचा स्वभाव व शिष्टाचार हीं तेथील विशिष्ट परिस्थित्यनुसार वनत असतात. त्यामुळे त्यावद्दल कोणीं कोणास हसूं नये किंवा दोष देऊं नये, असें मला वाटतें. भारतीय लोक स्वभावाने सामान्यतः उदार व सहिष्णु वाटतात. वेगवेगळे धर्म व पंथ तेथे वर्षानुवर्षे गुण्यागोविंदाने नांदत आहेत. अनेक भाषा तेथे चालतात. त्यांतून ही उदारता व सहिष्णुता आली असावी. हृदयाची श्रीमंती भारतांत जेवढी आढळते तेवढी ती इतरत्र दिसत नाही. आमच्या

देशांत भौतिक श्रीमंती खूप वाढली आहे. इतकी की तिचा आता वीट येऊं लागला आहे. ती थोडी कमी होईल तर वरं, असें वाटतें. आमची खरी भूक हृदयाच्या श्रीमंतीची आहे. ती आम्हांला भारतांतून मिळेल अशी आशा वाटते.

“ भारतांत शिष्टाचारांचें प्रस्थ फार नाही. लोकांच्या वागणुकींत स्वाभाविक अनौपचारिकपणा असतो. तो मला आवडतो. आमच्या शिष्टाचारांतील औपचारिकपणा थोडा कमी होईल तर बर, असें मला वाटतें. सुदैवाने नव्या पिढींत तो तसा कमीहि होऊं लागला आहे. ” ओसादानसान म्हणाले.

हिंदु धर्म अवनतीला कारण ?

“ भारताच्या भौतिक अधोगतीस व राजकीय अवनतीस हिंदु धर्म कारणीभूत आहे, असें कांही लोक म्हणतात. या वावतींत आपलें मत काय आहे ? ”

“ मला तसें वाटत नाही. ब्रिटिशांच्या वसाहतवादी धोरणामुळे भारताची भौतिक अधोगति झाली. त्यांत हिंदु धर्माचा कांही दोष नाही. आम्ही अमेरिकेच्या गुलामगिरींत फार थोडा काळ राहिलों यामुळे चटकन् वर येऊं शकलों. तुमच्यासारखे आम्हांला दीर्घकाळ गुलामींत राहावें लागलें असतें तर आमची स्थिति तुमच्यासारखीच झाली असती. ” ते म्हणाले.

भारताने बौद्ध धर्माचा स्वीकार करावा काय ?

“ भारतांत हिंदु धर्माच्या जागीं बौद्ध धर्म आला तर या दोन देशांचें भावनिक ऐक्य लवकर होईल असें कांही लोकांना वाटतें. या वावतींत तुमचें मत काय आहे ? ”

यावर रेव्हरंड जुंकाइ ओसादा गंभीरपणें म्हणाले, “ छे: छे ! हा विचार अगदी चूक आहे. दोन्ही देश जसे आहेत तसे आपापल्या धर्मासह राहिले पाहिजेत. तरच त्यांच्यांत खरी मैत्री निर्माण होईल. परस्पर ऐक्य व स्नेहभाव निर्माण व्हावा म्हणून सरकारी पातळीवरून तसेच जपान-भारत मैत्री संघ, महाबोधी सोसायटी, सर्वोदय समाज वगैरे विनसरकारी संस्थांच्या द्वारेहि प्रयत्न चालू आहेत. त्यांतूनच स्नेहभाव निर्माण होईल. भारतांतील गरीब व लायक मुलांना येथे आणून आम्ही शिक्षण देतो. तें मुख्यतः धंदेशिक्षण असतें. हीं मुलें जेव्हा भारतांत परत जातात तेव्हा आपोआपच जपानविषयक माहिती व सद्भाव यांचा प्रसार करतात. आम्ही भारताला वेळोवेळीं धान्याच्या रूपाने किंवा अन्य आर्थिक मदत पाठवितों. वांगला देशाच्या निर्वासितांसाठी आम्हीं अशीच मदत पाठविली होती. अशा प्रकारच्या साहाय्यांतून परस्पर सद्भाव वाढण्यास मदत होईल. भारतांतून जास्तीत जास्त तरुणांनी येथे येऊन लघुउद्योगांचें प्रशिक्षण घ्यावें आणि भारतांत परत जाऊन आपल्या देशबांधवांना त्याचा उपयोग करून द्यावा, असें आम्हांला वाटतें. मात्र येथे येणाऱ्या तरुणांनी तीन-चार वर्षे राहण्याच्या तयारीने आलें पाहिजे. कारण

एखाद्या वर्षासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा निम्मा वेळ येथील प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्यांतच जातो, आणि मग शिकण्यासाठी फारच थोडा वेळ मिळतो. ”

जपानी स्त्रियांच्या प्रगतीला हातभार

“ जपानी स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा कसा उंचावेल याचा विचार जपानांत आल्यापासून माझ्या मनांत घोळत आहे. जपानी समाजाची परंपरागत चौकटच अशी भक्कम आहे की, तिच्यांतून बाहेर पडून जगांतल्या पुरोगामी स्त्रियांसारखा सामाजिक दर्जा प्राप्त करून घेणें जपानी स्त्रीला शक्य होत नाही. मला वाटतें, भारतीय स्त्रीची या कामांत तिला थोडीफार मदत होऊं शकेल. सामाजिक चौकटीला फारसा धक्का न लावतां, कौटुंबिक जीवनाला हानि न पोचवितां, समाजकार्य कसें करावें, सामाजिक-राजकीय जबाबदाऱ्या कशा उचलाव्यात हें भारतीय स्त्रीने शिकून घेतलें आहे. तिचा जपानी स्त्रीला कांही उपयोग होऊं शकेल असें तुम्हांलाहि वाटतें काय ? ” मीं विचारलें.

“ होय, माझेहि तुमच्यासारखेंच मत आहे. भारतीय व जपानी स्त्रियांचीं शिष्टमंडळें एकमेकांच्या देशांत येत-जात राहिलीं तर दोन्ही देशांतील स्त्रियांना एकमेकींपासून पुष्कळ शिकतां येईल. जपानी स्त्रियांकडून भारतीय स्त्रिया स्वयंपाकघरांतीलच नव्हे तर एकूण घरांतील स्वच्छता, टापटीप, कलापूर्ण सजावट, नम्रता, शालीनता, हसतमुखपणा वगैरे गोष्टी शिकूं शकतील; तर भारतीय स्त्रियांकडून जपानी स्त्रिया वेगवेगळ्या समाजकार्यांतील सहभाग, घराबाहेर पडून सामाजिक-राजकीय कामें करण्याची कला, आपलें स्त्रीत्व व चारित्र्य न सोडतां समाजांत प्रतिष्ठेच्या व जबाबदारीच्या जागांवर काम करण्याचें कौशल्य, आपल्या हाताखालच्या पुरुषांकडून कामें करवून घेण्याची हातोटी, हीनमनोगंड सोडून देऊन पुरुषांशीं बरोवरीच्या नात्याने वागण्याचा आत्मविश्वास वगैरे गोष्टी शिकूं शकतील. मात्र त्यासाठी स्त्रियांना घरांत राहण्याची संधि मिळाली पाहिजे. एकमेकींच्या सहवासांत जास्तीत जास्त वेळ घालविण्याची संधि जपानी व भारतीय स्त्रियांना मिळाली तर दोन्ही देशांना त्याचा खूप उपयोग होईल. ”

रेव्हरंड जुंकाइ ओसादा यांच्या या मनमोकळ्या मुलाखतीने मी खूश होऊन गेलों. विलासनगरी आतामींत येऊन शेवटीं मीं काय केले हें जेव्हा भारतांतल्या रसिक शोकिनांना समजेल तेव्हा ते माझी गणना बावळटांत करतील यांत शंका नाही. पण माणूस आपला मूळ स्वभाव कसा सोडणार ?

आज रक्षाबंधन. सरोजबेननी आम्हांला राखी बांधली. त्यांनी कांही जपानी बंधूंनाहि राखी बांधली. राखीमागील भावना येथील लोकांना मोठी लोभस वाटते.

नगाधिराज फुजियामा

निरासाकी

२५-८-७२

अहाहा ! फुजियामा दिसला !

आज सकाळीं ६-१५ला आतामीहून मोटारने निघून ९-१५ला मिनोबुसान या गावीं पोचलों. आज फुजिइ गुरुजींच्या गाडींतून प्रवास करण्याची संधि मला मिळाली. पुढच्या वाजूस गुरुजींच्या वैयक्तिक चिटणीस भिक्षुणी कात्सु होरिउचि यांच्याबरोबर मी बसलों होतो. कात्सुसानना हिंदी उत्कृष्ट येतें. त्यामुळे त्यांच्याशीं अनेक विषयांवर गप्पा होऊं शकल्या. जातां जातां गोतेम्बा हें गाव जवळ येतांच कात्सुसाननी तेथील दुरून दिसणारा शांतिस्तूप मला दाखविला. त्याबरोबर मला फुजियामाची आठवण झाली. भारतीयांना हिमालय जसा पवित्र वाटतो तसा जपान्यांना फुजि पर्वत वाटतो. म्हणून ते त्याला फुजियामा (यामा म्हणजे पर्वत) असें न म्हणतां फुजिसान या आदरपूर्ण नांवाने संबोधतात. म्हणून मीं कात्सुसानना विचारलें, “ इथून फुजिसान दिसतो असं म्हणतात, तें खरं काय ? ”

त्याबरोबर त्यांनी उजवीकडे वळून पाहिलें आणि त्या आश्चर्याने उद्गारल्या. “ अहाहा ! काय सुंदर दृश्य आहे हें ! या पावसाळ्याच्या दिवसांत फुजिसान इतका स्वच्छ नि स्पष्ट दिसेल अशी मला स्वप्नांतहि कल्पना नव्हती. ” त्याबरोबर आम्हीं सर्वांनी तिकडे वळून पाहिलें. खरोखरीच तें अद्भुत दृश्य होतें. लख्ख सूर्य-प्रकाशांत नगाधिराज फुजीवरील बर्फ चांदीसारखें चकाकत होतें. फुजीचीं अनेक चित्रें मीं आतापर्यंत पाहिलीं होती. तीं इतकीं सुंदर होतीं की माझा त्यांच्या खरे-पणावर विश्वासच बसला नव्हता. मला वाटे, यांत छायाचित्रकाराची कांही तरी हातचलाखी नक्कीच असली पाहिजे; खरा फुजियामा इतका सुंदर असणें शक्यच नाही. पण आज फुजियामा पाहिला आणि दुसऱ्या अर्थाने माझा भ्रमनिरास झाला. “ अरे, हा तर चित्रांतल्यापेक्षाहि जास्त सुंदर आहे. कोणाहि चित्रकाराला अथवा छायाचित्रकाराला हें अद्भुत सौंदर्य कुंचल्यांत किवा कॅमेऱ्याच्या खोक्यांत पकडतां येणेंच शक्य नाही. ” मी स्वतःशीच उद्गारलों. जपानी माणूस या डोंगरावर इतका कां फिदा झाला आहे, याचें कोडें मला आज त्याच्या प्रथमदर्शनानेच उलगडलें. मीहि त्याच्या सौंदर्याने वेडा झालों आणि तो नजरेआड होईपर्यंत त्याच्याकडे टक लावून पाहत राहिलों. अठ्ठ्याऐंशी वर्षांचे वृद्ध आदरणीय निचिदात्सु फुजिइ गुरुजी जन्मभर फुजिसानला पाहत आले आहेत. पण त्यांनाहि आजच्या त्याच्या दर्शनाने

मोहून टाकलें. मध्येच अदृश्य होऊन तो पुनः दिसूं लागला की लहान मुलासारखे ते आनंदित होत आणि आमचें लक्ष - जें त्याच्यावरच खिळलेलें असे - त्याच्याकडे वेधून घेत. आज ज्या परिसरांत आम्ही वावरत होतो तें थून फुजीचें दर्शन होतें असें समजल्यावरून माझी नजर त्याचा गोध घेण्यासाठी दिवसभर भिरभिरत राहिली. पण सकाळीं तो जसा स्पष्ट दिसला तसा तो पुनः दिसला नाही. या दिवसांत तो क्वचितच दिसतो असें नंतर समजलें. पण तो फारच लहरी आहे. केव्हा दिसेल आणि केव्हा ढगाआड लपेल तें कोणालाहि सांगतां येत नाही.

सर्वांत उंच पर्वत

फुजियामा हा जपानमधील सर्वांत उंच पर्वत आहे. त्याची उंची समुद्रसपाटीपासून १२,३९७ फूट किंवा ३७७६ मीटर आहे. एकोणतीस हजार फुटांहून अधिक उंच शिखरें असणाऱ्या हिमालयाशीं तुलना करतां फुजियामा हा वच्चाच म्हणावा लागेल. शिवाय हिमालय हा पृथ्वीचा मानदंड असल्यासारखा पूर्वकडून पश्चिमेकडे हजारो मैल लांब पसरलेला आहे तर फुजियामा साध्या डोंगरासारखा इवलासा आहे. तरी पण त्याचें सौंदर्य अप्रतिम आहे, हें कबूल करावेंच लागतें. हा ज्वालामुखी पर्वत आहे. पण गेल्या दोनशे वर्षांत त्याचा उद्रेक झालेला नाही. १७०७ सालीं झालेल्या प्रचंड उद्रेकाच्या वेळीं शंभर किलोमीटर अंतरावर असलेल्या तोक्यो शहरावर त्याच्या उद्रेकांतून वाहेर पडलेल्या राखेचा पंधरा सेंटिमीटर एवढा थर बसला होता. यावरून त्याच्या भयानकतेची कल्पना यावी. त्याच्यावर चढण्यास दोन दिवस लागतात. वस्तुतः फुजीच्या माथ्यावर पोचण्यास सात ते नऊ तास लागतात; आणि खाली उतरण्यास दोन ते पांच तास लागतात. परंतु बहुतेक गिर्या-रोहक दुपारनंतर डोंगर चढायला सुरुवात करतात आणि त्याच्या दहा टप्प्यांपैकी सातव्या किंवा आठव्या टप्प्यावर रात्रीचा मुक्काम करून सकाळीं शिखर गाठतात. यामुळे दोन दिवस लागतात. तरीहि शेकडो लोक त्याच्या मुखापर्यंत जातात आणि फळांच्या रसांचीं डबडीं, दुधाच्या व दारूच्या वाटल्या यांनी त्याचें मुख वारंवार भरून जातें असें म्हणतात. नवनवोन्मेषशाली निसर्गप्रमाणे फुजिसानचें विविध दर्शन घेणें हा स्थानिक व परदेशी रसिकांचा छंद आहे. धुक्यांत, ढगांत गुंफटलेला फुजिसान अवगुंठनवती रजपूत रमणीसारखा कोणाला भासल्यास नवल नाही. आसो व फुजियामा हीं जपानचीं दोन वैशिष्ट्यें आपल्याला दिसली, यामुळे जपानयात्रा सार्थ झाली, अशी कृतार्थतेची भावना आज माझ्या मनांत निर्माण झाली आणि मीं फुजिसानला मनोमन प्रणाम केला.

फुजिसान सर्वांत उंच कसा झाला ?

फुजिसानकडे पाहत असतां मला त्याच्यासंबंधीची एक मजेदार लोककथा आठवली. फार प्राचीन काळी यात्सु-गा-ताके हा पर्वत फुजियामापेक्षा उंच होता.

एकदा फुजिदेवता (आसामा सामा) आणि यात्सु-गा-ताके देव (गोंगेन सामा) यांच्यांत दोघांपैकी उंच कोण याविषयी वाद सुरू झाला. त्यांनी अमिताभ बुद्धाला या प्रश्नाचा निर्णय करण्यास सांगितलें. काम फारच अवघड होतें. पण बुद्धाने विचार करून त्यांतून मार्ग काढला. त्याने एक मोठी नळी आणली आणि ती दोन्ही डोंगरांच्या माथ्यांवर ठेवली. नंतर त्या नळीच्या तोंडांतून पाणी ओतलें. त्याबरोबर तें पाणी यात्सु-गा-ताकेकडून फुजिसानकडे वाहत गेलें. निर्णय लागला. फुजिसानवाई यात्सु-गा-ताकेबुवांपेक्षा बुटक्या आहेत. फुजिवाई स्त्री असली तरी आपला पराभव मान्य करण्यास ती तयार नव्हती. तिने एक भलीमोठी काठी घेतली आणि रागा-रागाने यात्सुगा-ताकेच्या माथ्यावर तिने जोरात प्रहार केले. त्याबरोबर त्याचें मस्तक छिन्नविच्छिन्न होऊन त्यांतून आठ लहानलहान शिखरें निर्माण झालीं आणि फुजिवाई सर्वांत उंच ठरल्या. यात्सु-गा-ताके या शब्दाचा अर्थच आठ शिखरें असा होतो.

प्रत्येक लहानमोठ्या पर्वतावर त्या स्थानाची अधिष्ठात्री देवता (स्त्री किंवा पुरुष) निवास करीत असते आणि तिला प्रसन्न करून घेतल्यास ती आपल्याला साह्य करते अशी भावना जपानच्या ग्रामीण लोकांत, विशेषतः शिकाच्यांत, आढळते असें म्हणतात. आपल्याकडेहि डोंगरांकडे पावित्र्याच्या नजरेने पाहिलें जातें त्याच्याशीं या भावनेचें खूप साम्य आहे.

थापाड्यांच्या स्पर्धेतहि फुजिसानचा मजेदार वापर केला जातो. एकदा अशीच स्पर्धा चालली असतां एका थापाड्याने सांगितलें, “ माझा बाप किती शक्ति-शाली आहे त्याची गोष्ट मी सांगतो. एकदा काय झालं, सुरंगाच्या लोकांनी खूप जोर करून फुजिसानला मागे ढकललं. त्यामुळे तो कोशूच्या वाजूला कलला. तसा तो कललेला राहिला तर एखाद्या दिवशीं पडून जाईल, म्हणून माझा बाप तिथे धावून गेला आणि त्यानं नुसत्या एका ऊदकाडीच्या आधारानं त्याला थोपवून धरलं. ”

मिनोबुसान : निचिरेनपंथीयांची 'मक्काशरीफ'

मिनोबु ही निचिरेन पंथाचे संस्थापक निचिरेन शोनिन यांची कर्मभूमि (शोनिन म्हणजे संत अथवा पवित्र पुरुष) निचिरेन (१२२२-१२८२) कामा-कुराहून १७ मे १२७४ रोजीं मिनोबूला आले आणि आपल्या आयुष्याचीं शेवटचीं नऊ वर्षे त्यांनी येथे घालविली. त्यांच्या धकाधकीच्या जीवनांत निवान्तपणें चिंतन-लेखन करण्याची त्यांना मिळालेली ही पहिलीच संधि. निचिरेन-पंथाचें मार्गदर्शक लिखाण त्यांनी येथेच केलें. त्यांचें निधन १२८२ सालीं तोक्योच्या इकेगामी या उप-नगरांत झालें, पण त्यांच्या इच्छेनुसार त्यांचें शव मिनोबूला आणून येथे त्यावर समाधि बांधण्यांत आली. यामुळे मिनोबु ही निचिरेनपंथीयांची काणी किंवा मक्का समजली जाते. मक्केला ज्याप्रमाणे 'शरीफ' हा आदरार्थी प्रत्यय लावला जातो

त्याप्रमाणे मिनोबूलाहि 'सान' हा आदरार्थी प्रत्यय लावला जातो. इतर लोक या गावाला नुसतें मिनोबु म्हणतील; पण निचिरेन पंथाचे लोक मिनोबुसान असेंच म्हणतील.

चेरी (साकुरा), सेडार (सुगि) वगैरे वृक्षांच्या दाट झाडींत येथील तीन प्रमुख मंदिरें मोठी छान दिसतात. यांतील सोशिदो (संस्थापक-निवास) हें मंदिर प्रमुख असून त्यांत निचिरेनची मूर्ति आहे. या मंदिराचा अंतर्भाग रंगीवेरंगी लाख-कामाने सुशोभित करण्यांत आला आहे. दुसरें मंदिर बुद्धाचें असून तिसरें निचिरेन पंथाच्या अनुयायांचें स्मारकगृह आहे. या ठिकाणीं देशांतील थोरथोर निचिरेन-पंथीयांची रक्षा जपून ठेवलेली आहे. या मंदिरांसमोर नतमस्तक साकुरा (drooping chrey) चीं जीं झाडें आहेत तशीं इतरत्र पाहावयास मिळत नाहीत. 'वीपिग विलो'च्या जातीचीं हीं झाडें असून त्यांच्या फाद्या वेलीप्रमाणे खाली लोंबतात. यांच्यावर फुलें फुललीं की तें दृश्य अत्यंत सुंदर दिसतें असें म्हणतात.

खालच्या बाजूस निचिरेनची समाधि, त्यांचें राहण्याचें मूळ ठिकाण - या जागेवर सध्या इमारत वगैरे नसून रिकामी जागा आहे. दगडी कठडा बांधून ही जागा तशीच ठेवण्यांत आली आहे - त्यांच्या जुन्या निवासस्थानाचें लाकूडसामान वापरून बांधलेलें छोटेसें देऊळ व निचिरेन शोनिन ज्या बुद्धमूर्तीची स्वतः पूजा करीत असत ती मूर्ति वगैरे गोष्टी आहेत. धार्मिक व ऐतिहासिकदृष्ट्या वस्तुतः याच गोष्टी महत्त्वाच्या समजल्या पाहिजेत. परंतु त्यांच्याकडे कोणाचेंच लक्ष नसावें असें वाटतें. सगळी गर्दी वरच्या भपकेवाज मंदिरांकडेच लोटत असते. अर्थात् हा मनुष्यस्वभाव सगळीकडे सारखाच आहे म्हणा !

रोपवेचा प्रवास

मिनोबुसान नांवाचा डोंगर या मंदिरांच्या पाठीशीच आहे. त्याच्यावरहि महत्त्वाची मंदिरें आहेत. तेथे जाण्यास पायऱ्याहि आहेत आणि रोपवेहि आहे. आम्ही रोपवेने वर गेलों. १६६५ मीटरचें हें अंतर कापण्यास सात मिनिटें लागतात. शिकाळ्यासारख्या एका डव्यांतून एका वेळीं तीस माणसें जाऊं शकतात. त्यांपैकी पांच-सहा माणसांपुरतीच वसण्याची सोय आहे. इतर लोक उभे राहतात. लोखंडाचीं तीन दोरखंडें या डव्याची ने-आण करतात. हीं तिन्ही दोरखंडें वरच्या बाजूस असून शेंडी किंवा वेणी धरून खेचल्याप्रमाणे डवा ओढतात. हा डवा जमिनीपासून खूप उंचावर असतो. त्यामुळे खाली पाहिलें की भीति वाटते. शेंडी तुटली तर काय, असा विचार मनांत येतो. खालच्या बाजूस कसलाच आधार नसल्यामुळे निराधारपणाची भावना प्रवळ होते. म्हणून आपण आपलें दूरवर पाहावें हें वरें. सभोवतालचें दृश्य फार छान दिसतें. येथून फुजिसानचें दर्शन घडतें असें म्हणतात, पण आज त्याने दर्शन देण्याची कृपा केली नाही. दिवसभर आकाश दगाळच होतें.

गुरुजींच्या मातुःश्रींची समाधि

मिनोबुसान डोंगराच्या दुसऱ्या वाजूस सुमारे एक किलोमीटर अंतरावर दाट जंगलांत गुरुजींच्या मातुःश्रींची समाधि आहे. तेथे आज प्रार्थना व्हावयाची होती. म्हणून आम्ही तिकडे गेलों. अठ्याऐंशी वर्षांचे गुरुजी काठीचा आधार घेऊन झपाझप चालत होते. त्यामानाने काकासाहेबांचे पाय दोन वाजूस दोन माणसांचा आधार घेऊनहि लटपटत होते. बहुधा त्यांच्या उंचीमुळे तसें होत असावे. उंच माणसाला वृद्धपणीं पाय लटपटण्याचा जेवढा त्रास होतो तेवढा तो वुटक्या माणसाला होत नाही. उतार इतका अधिक आणि पायवाट इतकी ओबडधोवड होती की सरोजबेनना तेथे येणें शक्यच नव्हतें. म्हणून त्या वरच बसून राहिल्या.

आम्ही पंधरा मिनिटांत समाधिस्थानाजवळ जाऊन पोचलों. सभोवती किरं झाडी. समाधीसाठी अगदी योग्य स्थान. तरी पण अशा अवघड जागीं समाधि कां बांधली असावी हा प्रश्न माझ्या मनांत उभा राहिला. त्यासंबंधी कात्मुसानकडे चौकशी केली असतां त्या म्हणाल्या, “चाळीस वर्षांपूर्वी हा सारा डोंगरच अरण्यासारखा होता. आजची रोपवे, रस्ते वगैरे कांहीच तेव्हा नव्हतें. येथील लोकांनी समाधीसाठी जी जागा पसंत केली तेथेच समाधि बांधण्यांत आली.”

उद्या कोफूच्या शांतिस्तूपाचें उद्घाटन आहे. म्हणून आम्ही मिनोबुसानहून ३-४५ ला निघून ४-४५ ला कोफूला पोचलों. हें चांगलें मोठें शहर आहे. शांतिस्तूपापर्यंत जाण्याचा नक्की रस्ता मोटारचालकाला माहीत नसल्यामुळे शांतिस्तूप शोधून काढण्यांत एक तास गेला. तेथेच आमची राहण्याची सोय केली असेल अशी आमची कल्पना होती; परंतु स्तूपाचें काम अजून पुरें झालेलें नाही. सारी मंडळी तें पूर्ण करण्यांत गढून गेली आहेत. तेथे राहिल्यास आमची गैरसोय होईल, म्हणून आम्हांला वीस किलोमीटर दूर असलेल्या नियासाकी गावांत आणून ठेवलें आहे. कोफूंतच एखाद्या हॉटेलांत आमची सोय केली असती तर निष्कारण एवढा लांबचा पल्ला पडला नसता. पण तेथे उकाडा आहे म्हणून आम्हांला येथे आणलें आहे. एका दृष्टीने हें बरेंच झालें; कारण जपानच्या मुक्कामांत खासगी घरांत राहण्याचा अनुभव आम्हांला मिळाला नव्हता तो आज मिळाला. अनुभवांतील एक अपूर्णता दूर झाली.

लक्षाधीशाच्या घरीं नोकर नाही

आजचे आमचे यजमान श्री. कोइचि आकियामा हे निरासाकीचे लक्षाधीश कारखानदार व जमीनदार आहेत. कोफूच्या स्तूपाच्या बांधकामांत त्यांचें बरेंच साह्य झालें आहे. त्या निमित्ताने स्तूप बांधणारे भिक्षु क्यूजिन सातो यांच्याशी त्यांची मैत्री झाली व म्हणून आम्हांला त्यांच्याकडे उतरविण्यांत आलें आहे. हें आलीशान घर त्यांनी नुकतेंच बांधलें आहे. १३० चुबो म्हणजे सुमारे

चारशेतीस चौरस मीटर क्षेत्रफळाच्या या घराला दर चौरस मीटरला एक लाख येन या दराने चार कोटि तीस लाख येन म्हणजे सुमारे दहा लाख रुपये खर्च आला आहे. घर चांगलें प्रशस्त दुमजली आहे. सर्व आधुनिक सुखसोयींनी तें युक्त आहे. वाहेरच्या दिवाणखान्यांत पाश्चात्य पद्धतीचे सोफे व खुर्च्या आहेत. दूरदूरच्या देशांतून मिळविलेले नाना रंगांचे व आकारांचे दगड येथे ठेवलेले आहेत. यांतील कांही दगड हजार हजार रुपये किमतीचे आहेत. जपानी लोकांचा हा दगडांचा शोक पाहिला की मला विस्मय वाटतो. भरपूर खोल्या आहेत. पण झोपायला पलंग मात्र नाहीत. सुदैवाने कमोड असल्यामुळे काकासाहेब व सरोजवेन यांची सोय झाली आहे. एवढ्या मोठ्या लक्षाधीशाच्या घरीं दोन-चार तरी नोकर असावेत अशी माझी समजूत होती. पण घराच्या झाडलोटीपासून धुणी-भांडीं, स्वयंपाकपाणी वगैरेपर्यंत सारी कामें घराच्या गृहिणीलाच करावीं लागतात. सुदैवाने कोईचिसान यांची आई घरांत आहे आणि त्यांना एक मुलगीहि आहे. यामुळे त्या तिघी मिळून सारें काम करतात. अर्थात् मुलगी शिकत असल्यामुळे तिला घरकामासाठी फारच थोडा वेळ देतां येत असला पाहिजे हें उघड आहे.

श्रीमती आक्रियामा यांचे काबाडकष्ट पाहून न राहवल्याने मीं कोईचिसान याना अखेर विचारलेंच, “तुम्ही घरकामाला एखादा नोकर किवा वाई कां ठेवत नाही ?”

“नोकर आम्हांला परवडत नाही.” कोईचिसान म्हणाले.

“आश्चर्य आहे !” मी उद्गारलों.

“त्यांत कांहीच आश्चर्य नाही. नोकर ठेवायचा म्हणजे त्याला रोज दोन हजार येन (पन्नास रुपये) पगार दिला पाहिजे. महिन्याकाठी नोकरावर पंधराशे रुपये खर्च करणें आम्हांला शक्य नाही. म्हणून आम्ही गाडीसाठी ड्रायव्हरहि ठेवलेला नाही. कधी तशीच गरज भासली तर कंपनीतील एखाद्या नोकराला बोलावून घेतों. पण अशी गरज बहुधा भासतच नाही.” ते म्हणाले.

त्यांचा युक्तिवाद मला कांही पटला नाही. लाखो रुपये मिळविणाऱ्या व खर्च करणाऱ्या गृहस्थाला एक-दोन घरगडी ठेवणें कसें परवडत नाही, हें मला समजूं शकलें नाही. पण मला वाटते, त्यांची अडचण आर्थिक नसून मानसिक आहे. घरचीं सारीं कामें घरातल्या वायकांनी करायचीं आणि वाहेरचीं कामें पुरुषांनी करायचीं ही येथील परंपरा आहे. नोकरांकडून कामें करवून घेऊन घराच्या मालकिणीने आरामांत लोळावयाचें ही भारतीय परंपरा येथील लोकांना अपरिचित आहे. आपलीं स्वतःची व घराच्या पुरुषमंडळींचीं कामें करण्याची सवय जपानी मुलींना लहान-पणापासूनच लावण्यांत येते. यामुळे त्यांना त्यांत अस्वाभाविक किंवा अन्याय-कारक असें कांही वाटतच नाही. भांडीं व कपडे धुण्यासाठी घरांत यंत्रें असल्यामुळे स्त्रीला हीं कामें जड वाटत नाहीत. पण तिला बाजारहाटहि करावा लागतो.

पाहुण्यांच्या सरवराईची जवावदारीहि तिच्यावरच असते. या साऱ्या कामांतून तिला डोकें वर काढण्यास फुरसतच मिळत नसली पाहिजे. पण तिला जणू या कावाड-कष्टाचें कांही वाटतच नाही. तिच्या चेहऱ्यावरचें प्रसन्न स्मित जराहि मावळत नाही. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत अव्याहत रावत राहावयाचें एवढेंच जपानी स्त्रीला माहीत आहे - मग ती लक्षाधीशाची वायको असो की सामान्य कारकुनाची अथवा मजुराची वायको असो !

आमचे कपडे धुऊन टाकण्याची तयारी श्रीमती आकियामा यांनी दाखविली. पण मला तें पसंत पडलें नाही. मीं माझे कपडे नेहमीप्रमाणे स्वतःच धुऊन टाकले. काकासाहेब व सरोजबेन यांच्या सेवेसाठी भिक्षुणी ग्योइ ताकामुरा आल्या आहेत. त्या त्यांची सर्व कामें करतात.

घरांत देवघर कां नाही ?

एवढ्या मोठ्या सुंदर घरांत विचाऱ्या देवासाठी एखादा कोपरा किंवा साधा देव्हाराहि नसावा ही गोष्ट माझ्या भारतीय मनाला - तसा मी मूर्तिपूजेचा भोक्ता किंवा पुरस्कर्ता नसूनहि - थोडी खटकली. यजमानाला त्यासंबंधी प्रश्न विचारणें कितपत औचित्याला धरून होईल अशी शंकाहि माझ्या मनाला चाटून गेली. तरी पण आपण या देशाची व समाजाची ओळख करून घेण्यासाठी आलों आहोंत, तेव्हा औचित्य किंवा शिष्टाचार यांत न वसणाऱ्या गोष्टीहि जाणून घेण्यास हरकत नाही, नव्हे तें आपलें कर्तव्यच आहे, अशी माझ्या मनाची समजूत घालून मी अत्यंत नम्रपणें त्यांना म्हणालों,

“ हा प्रश्न मी विचारतो आहे, त्याबद्दल आपण मला माफ करा. केवळ तुमची भूमिका समजून घेण्यासाठीच मी तो विचारतो आहे. तुमच्या या मोठ्या बंगल्यांत देवघर किंवा देव्हारा कोठेच दिसत नाही, हें कसें ? देवपूजेला तुमचा तार्विक विरोध वगैरे आहे काय ? ”

“ छे ! छे ! तसें कांही मुळीच नाही. ” कोइचिसान हसून म्हणाले, “ तुम्हांला कदाचित् खरें वाटणार नाही. पण हें घर बांधतांना आणि नंतरहि आम्ही लोक कामांत इतके व्यग्र होतो की देवाची किंवा देवघराची आम्हांला आठवणच झाली नाही. देवाशी किंवा धर्माशी आमचें मुळीच वैर नाही. पण आमच्या दैनंदिन जीवनांत त्या दोघांचाहि कांहीच संबंध येत नसल्यामुळे त्यांची आठवण आम्हांला होत नाही. नववर्षाच्या दिवशीं आम्ही मंदिरांतहि जातो. पण तें तेवढ्यापुरतेंच. पुन तो दिवस उगवेपर्यंत आम्हांला त्या मंदिराचीहि आठवण येत नाही. तरी पण आता आम्ही आमच्या घराण्यांतला देव्हारा आणण्याचा विचार करतो आहोंत. एखादें सुंदर देवघर तयार करावें, त्यांत लाख-दोन लाख येन

किमतीचा मौल्यवान् देव्हारा ठेवावा वगैरे गोष्टींची चर्चा घरांत चालू आहे. तिला लकरच मूर्तस्वरूप येईल असें वाटते. ”

म्हणजे देव्हाराकडेहि दुर्मिळ दगडांकडे पाहावे त्या दृष्टीनेच हे गृहस्थ पाहत होते. देव आणि धर्म या गोष्टी जपानी तरुणांच्या दृष्टीनेच नव्हे तर मध्यम वयाच्या स्त्री-पुरुषांच्या दृष्टीनेहि कशा कालवाह्य व निरर्थक ठरल्या आहेत याचा अंदाज या अनुभवावरून यावा. आचार्य विनोबा भावे यांनी देव व धर्म यांच्यागेवजी अध्यात्म हा शब्द वापरण्यास सुरुवात केली आहे. तो जास्त सार्थ वाटतो. विज्ञानाच्या विकासाबरोबर अध्यात्माची गरजहि माणसाला भासू लागेल हा त्यांचा अंदाज बरोबर वाटतो.

चा-नो-यु ऊर्फ टी सेरिमनी

जपानला येतांना ज्याप्रमाणे कांही गोष्टींची माहिती हरप्रयत्नाने करून घेण्याचें मीं मनाशीं योजिलें होतें त्याप्रमाणे कांही गोष्टींकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करावयाचें असेंहि मीं ठरविलें होतें. अशा गोष्टी म्हणजे गेयशा, इकेवाना (पुष्परचना), चा-नो-यु (चहासमारंभ), नाइटक्लव वगैरे होत. दुर्लक्ष करावयाचें म्हणजे सहज पाहतां आल्यास डोळे मिटून घ्यावयाचें असें नव्हे, तर त्यांच्यासाठी जीव टाकून धडपड करावयाची नाही एवढेंच.

यांपैकी चानोयूचा कार्यक्रम आज आम्हांला अनपेक्षितपणें पाहावयास व अनुभवावयास मिळाला, आणि आपण त्या बाबतींत घेतलेला निर्णय अगदी योग्य होता अशी माझी खात्री पटली. थोडक्यांत सांगावयाचें तर ज्या चानोयूचा जपानी व परदेशी लोक इतका उदोउदो करतात तो समारंभ मला अगदी पोरकट व हास्यास्पद वाटला !

हा कार्यक्रम असा झाला :-

चानोयूच्या कलेतील तज्ज्ञ अशा दोन बायांनी चट्या अंथरलेल्या एका खोलीत हा कार्यक्रम करून दाखविला. आपण ही कला शिकण्यासाठी मुद्दाम चीनला गेलों होतो असें त्यांतील वृद्ध स्त्रीने आम्हांला सांगितलें. सामान्यतः या कार्यक्रमास दोन-तीन व्यक्तीच हजर असाव्यात असा संकेत आहे. पण आज आम्ही सहा-सात लोक होतो. आम्ही गुडघे टेकून (अर्थात् काकासाहेब व सरोजबेन यांचा अपवाद. सरोजबेनना तर जमिनीवरच बसतां येत नाही !) भक्तिभावाने व मूकपणें सारा कार्यक्रम पाहत होतो. या वेळीं इतर फालतू बडबड न करतां कला, सौंदर्य, पुष्परचना वगैरेसारख्या नाजूक विषयांसंबंधी हलकी कुजबुज करावयाची असते चहा तयार करणारी बाई गेगडीवर पाणी उकळत असलेली किटली घेऊन आली. तिने सर्वांना कमरेंत वाकून अभिवादन केलें. तिच्या सहकारिणीने चिनी मातीचा एक सुंदर वाडगा, लाकडाचा लांब दांडा असलेला एक छोटेखानी डाव (ओघराळ्यासारखी

पळी), दाढीच्या ब्रशासारखा एक ब्रश, जपानी हिरव्या चहाची भुकटी असलेले डव्यासारखे एक लाकडी भांडे आणि मोठ्या कानकोरण्याच्या आकाराचा लांब दांड्याचा एक लाकडी चमचा एवढी सामग्री आणून अदवीने मांडून ठेवली. या दोन्ही बायांनी खोलीत आल्यानंतर जे गुडघे टेकले होते ते कार्यक्रम संपेपर्यंत तसेच होते. मीं मात्र पांच-दहा मिनिटांतच पायांना रग लागल्यामुळे नेहमीप्रमाणे मांडी घालून वसलों.

मुख्य वार्डने चिनी मातीच्या वाडग्यांत शेंगडीवर उकळणाऱ्या किटलींतून लाकडी दांड्याच्या डावाने पाणी काढून तो वाडगा स्वच्छ धुतला. तो पुसून काढला. मग लाकडी चमच्याने चहाची पूड त्या वाडग्यांत टाकली; आणि तिच्यावर डावाने किटलींतील सुमारे छटाकभर उकळते पाणी ओतले. नंतर ब्रशाने तें चांगले फेसाटले. भरपूस फेस आला की झाला चहा तयार. तिची ती कलाकृति चालू असतांना तिच्या सहकारिणीने एका बशींतून जपानी मिठाईचा एक-एक तुकडा आमच्यासमोर ठेवला. त्यांतील निम्मा चहा घेण्यापूर्वी व निम्मा चहा घेतल्यानंतर घ्यावयाचा होता. कांही ठिकाणीं संपूर्ण तुकडा चहाच्या आधी खाऊन टाकण्याची पद्धत आहे. माझे मत मात्र असें झाले की ही मिठाई चहा घेतल्यानंतर जिभेचा कडवटपणा घालविण्यासाठी वापरणे योग्य ठरेल !

चहा तयार झाल्यावर सहकारिणीने तो वाडगा उचलून दोन हातांत धरला. हातांच्या ओंजळींत तो दोनदा फिरविला आणि आमच्यासमोर आणून ठेवला. आपण तो वाडगा ओंजळींत घ्यावयाचा, त्याच्या देखणेपणाची (वाडग्याच्या – वार्डच्या नव्हे !) स्तुति करावयाची, तो दोनदा ओंजळींत फिरवावयाचा आणि तीन घोटांत तो कडू काढा घशाखाली उतरवावयाचा. मात्र अधाशाप्रमाणे सगळा चहा संपवायचा नाही, थोडासा भाग त्यात राहू द्यावयाचा, वगैरे साऱ्या हालचाली नरेशांच्या सांगण्याप्रमाणे मीं पार पाडल्या. हा कडूझार चहा पिण्यांत लोकांना कसली गंमत वाटते तें मला समजत नाही.

त्या दोन्ही स्त्रियांच्या हालचाली आपल्याकडे भातुकलीचा खेळ खेळणाऱ्या मुलींच्या हालचालींसारख्या मला प्रतीत झाल्या. हा कार्यक्रम चार-चार तास चालतो, आणि तेवढा वेळ सारे लोक गुडघे टेकून वसतात हें ऐकल्यावर मला जपानी लोकांच्या सहनशीलतेचें कौतुक वाटले.

ज्ञेन संप्रदायाने जपानला ज्या अनेक सांस्कृतिक गोष्टी दिल्या त्यांपैकी हा चा नो यु एक होय. (यांतील 'यु' म्हणजे गरम पाणी. चा म्हणजे चहा. चानोयु म्हणजे चहाचें गरम पाणी. 'यू' असें म्हणणें अशुद्ध आहे. कारण 'यू' चा शब्दार्थ उत्कृष्ट, अद्वितीय वगैरे आहे.) ही कला चीनमधून जपानमध्ये आली असून बौद्ध साधूंनी ध्यानाच्या वेळीं झोप येऊं नये म्हणून चहाचा वापर करण्यास सुरुवात

केली होती. इतका कडू चहा घेतल्यानंतर खरोखरीच झोप उडून जात असेल यांत शंका नाही.

नव्या पिढीला हा सारा प्रकार हास्यास्पद वाटत असल्यास नवल नाही !

२६-८-७२

फुजियामाच्या परिसरांत

आजचा सवंध दिवस फुजियामाच्या परिसरांत भटकण्यांत गेला. सुमारे दोनशे मैलांचा फेरफटका झाला. श्री. कोइचि आकियामा व त्यांचा मुलगा युकिहितो (युकि म्हणजे भाग्य, हितो म्हणजे पुरुष. युकिहितो म्हणजे भाग्यवान् मुलगा) यांनी आपापल्या गाड्या काढल्या होत्या. सारा खर्च त्यांनीच केला. आकाश ढगाळ होतें व अधूनमधून झिमझिम पाऊस पडत होता. त्यामुळे फुजियामाचें दर्शन मनासारखें घडलें नाही. परंतु काल त्याचें दर्शन मनसोक्त मिळाल्यामुळे आज फारसा विरस झाला नाही.

बर्फाचीं शिवालिंगे

फुजीच्या परिसरांत असलेलीं यामानाका, कावागुचि, शोजि, साइको व मोतोसु ही पांच सरोवरे प्रख्यात आहेत. त्यांत पडणारें फुजिसानचें प्रतिबिंब पाहणें हा एक अविस्मरणीय आनंद असतो. आम्ही यांतील चार सरोवरे पाहिलीं. कावागुचि सरोवर पाहतांना सतराव्या शतकांतील वाशो (१६३४-१६९४) या जपानी कवीने याच सरोवराच्या काठीं उभे राहून काढलेले काव्यमय उद्गार मला आठवले. तो म्हणाला होता :-

On Kawaguchi's shore I muse
While Fuji through the changing mist
Presents all hundred views,

(फुजिसान क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या धुक्याच्या द्वारे आपलीं शेकडो रूपें दाखवीत असतो. अशा वेळीं मी कावागुचीच्या किनाऱ्यावर चिंतनांत मग्न असतो.)

पण या सरोवरांपेक्षा माझ्या लक्षांत राहतील तीं भुयारांत पाहिलेलीं बर्फाचीं शिवालिंगे. नारसावा गावाजवळच्या भुयारांत हीं शिवालिंगे आहेत. शिवालिंग हे त्या बर्फाच्या आकारांना माझ्या भारतीय आत्म्याने दिलेले नांव. येथील लोकांच्या दृष्टीने तो नुसता एक नैसर्गिक चमत्कारच आहे. हे भुयार चांगले लांबलचक असून आंत अंधार आहे. खूप वाकून आंत चालावे लागते. गुहेबाहेर कमालीचा उकाडा होत होता. हवेतील उकाडा लक्षांत घेऊन मी अंगांत नुसता सदराच घालून आलों हातो. पण जसजसा आंत जाऊ लागलों तसतसा थंडीचा कडाका जाणवू लागला.

मधोमध एक दोरखंड बांधून आंत जाणाऱ्या व बाहेर येणाऱ्या लोकांसाठी स्वतंत्र मार्ग तयार करण्यांत आले आहेत. वरच्या खडकांतून मधूनच एखादा थेंब अंगावर पडे आणि थराळून अंगावर काटा उभा राही. बाहेर एवढा उन्हाळा असतांना आणि जवळपास कोठेहि बर्फाचा मागमूस नसतांना भूपृष्ठापासून दीडशे-दोनशे फुटांच्या अंतरावर हें बर्फ कोठून येतें याचा उलगडा बहुधा संशोधकांनाहि झाला नसावा. निसर्गाच्या अनेक कोडचांपैकी हें एक कोडें होय. एकेकाळीं हा भाग ज्वाला-मुखीचा परिसर असल्यामुळे एखाद्या गुहेत अग्नि धडधडत असलेला आढळला असता तर कोणाला आश्चर्य वाटलें नसतें. पण हा बर्फ कसा येतो ? कोठून येतो ?

त्या शिवालिंगांची संख्या मात्र कमी-जास्त होत असावी. आज आम्हांला तीन शिवालिंगें आढळलीं. यापूर्वी तेथे गेलेल्या लोकांनी आठ-नऊ शिवालिंगें पाहिल्याचें नमूद करून ठेवले आहे. माणसाला अतर्क्य असणाऱ्या पृथ्वीच्या पोटांतील घडामोडींशीं या साऱ्या प्रक्रियेचा संबंध असला पाहिजे.

शो सेन क्यो

आज दिवसभर हिंडतांना दिसलेल्या द्राक्षांच्या वागांचा येथे उल्लेख केला पाहिजे. या यामानाशी जिल्ह्यांत द्राक्षांचें अतोनात उत्पादन होतें. घरीं, दारीं, शेतांत, हॉटेलच्या अंगणांत सगळीकडे द्राक्षांचेच वेल आणि त्यांना लोंबणारे भलेमोठे घोस. आपल्याकडे रस्त्यावरच्या चिंचा किंवा कैन्याहि चोरीला जातात. पण येथे रस्त्या-वरच्या द्राक्षांच्या घोसांनाहि कोणी हात लावीत नाही. एवढें अमाप उत्पादन होत असूनहि भाव मात्र घसरत नाहीत. भारतांतल्यापेक्षा येथे द्राक्षें महागच असावीत. भारतीय द्राक्षांच्या मानाने जपानी द्राक्षें चवीलाहि मला जरा डावींच वाटलीं.

अशा या द्राक्षमळ्यांच्या प्रदेशांतून फिरत फिरत आम्ही कोफूला पोचलों आणि तेथून जवळच असलेलें आराकावा नदीचें पात्र, तिचा धवधवा, सभोवतालचे डोंगर, त्या डोंगरांतील काकुएनबो नांवाचा कडा (या कड्यावर बसून या नांवाच्या साधूने तप केलें होतें म्हणून त्याला हें नांव देण्यांत आलें आहे) वगैरे गोष्टी पाहिल्या. या प्रदेशाला शोसेनक्यो असें म्हणतात. आराकावा नदीच्या पात्रांतील शिळांना नैसर्गिकरीत्या जे आकार प्राप्त झाले आहेत ते गमतीदार वाटतात. स्थानिक लोक बहुधा हे दगड पाहण्यासाठीच येत असावेत. या ठिकाणीं आम्हांला कांही घोडागाड्या पाहावयास मिळाल्या. रेंसच्या घोड्यांसारखे धिप्पाड व धष्टपुष्ट घोडे, त्यांचे कोचवान, आंत बसलेले हौशी लोक सगळेच मजेदार वाटत होते. बहुधा कोफूहून आलेले ते हौशी प्रवासी असावेत.

समंजस जमीनदार

श्री. कोइचि आकियामा हे कारखानदार, बांधकामकंपनीचे अध्यक्ष, पेट्रोल पंपांचे मालक व जमीनदारहि आहेत. त्यांच्या मालकीची बरीच जमीन आहे.

पण ते स्वतः शेती करीत नाहीत. जमीन पड ठेवली तर तिच्यांत जंगल वाढतें; म्हणून खंड न घेतांहि ते आपली जमीन कसण्यासाठी शेतकऱ्यांना देतात. या भागांत खंड देऊन शेत कसायला कोणी तयार होत नाही, ही मोठी नवलाची गोष्ट आहे. ग्रामीण भागांतील लोकांना कारखान्यांतून भरपूर पगाराच्या नोकऱ्या मिळत असल्यामुळे शेती करण्याकडे त्यांचें दुर्लक्ष होत आहे असें दिसतें.

कमाल धारणा कायद्यामुळे जनतेंत आर्थिक समता निर्माण होते, म्हणून तो असला पाहिजे, असें कोइचिसाननी सांगितलें. यावरून येथील जमीनदारवर्गहि समाजहिताचा विचार करणारा असावा असें वाटतें. या कायद्यामुळे शेतीचें उत्पादन वाढलें असें त्यांचें मत आहे. त्यांचें हें मत आपल्या देशांतील जमीनमालकांच्या मताशीं जुळणारें नाही. कमाल जमीन धारणा कायद्यामुळे शेतांचे लहान तुकडे होतील व त्यायोगे उत्पादन घटेल असें त्यांना वाटतें. परंतु शेतकऱ्याला त्याच्या मालकीची जमीन मिळाल्यास तो तिच्यांतून जास्त उत्पन्न काढील व म्हणून शेतीचे लहान तुकडे नुकसानकारक होणार नाहीत असें म्हणणाऱ्या आचार्य विनोबा भावे यांच्या मताशीं कोइचिसान यांचें मत मिळतेजुळतें दिसतें.

रात्रीं अधूनमधून धडाम्धुडूम् असे बंदुकीचे आवाज ऐकूं येत असतात. त्यांच्यामुळे आम्ही घाबरून जाऊं नये म्हणून कोइचिसान यांनी आम्हांला प्रथमच सांगून ठेवलें होतें की, " सध्या शेतांत पीक तयार झालें आहे. तें खाण्यासाठी पाखरें येतात. त्यांना भिववून उडवून लावण्यासाठी जागजागीं थोड्या थोड्या वेळाने बार करणारीं बंदुकांसारखीं यंत्रें बसविण्यांत आलीं आहेत. तीं रात्रभर चालू असतात. त्यांच्यामुळे अस्वस्थ होण्याचें कांही कारण नाही. "

प्रत्येकाने आपल्या शेतावर रात्रीं जागून राखण करण्याऐवजी हीं यांत्रिक राखणयंत्रें जास्त चांगलीं. पण येथेहि मला पाखरें कांही पाहावयास मिळालीं नाहीत; अथवा त्यांचे आवाजहि ऐकूं आले नाहीत. पाकोळ्यांसारखे एक प्रकारचे पक्षी येथे आहेत असें समजलें; पण ते दिसले मात्र नाहीत.

सानवानचो हॉटेल
तोक्यो
खोली क्र. ४१४

२७-८-७२

फुजिसानचें अनपेक्षित दर्शन

आज सकाळीं फुजिसानने अगदी अनपेक्षितपणें दर्शन दिलें—अगदीं स्वच्छ, आरशांत दिसावें तसें ! काल दिवसभर त्याच्या दर्शनासाठी वणवण भटकलों पण तो जणू रुसून वसला होता. तोच फुजिसान, खट्याळ मुलाने आईला शोधायला लावून ती दमल्यावर ' कशी गंमत झाली एका माणसाची ! ' असें म्हणत पुढे येऊन अकस्मात् उभे राहावें तसा अगदी पुढ्यांत येऊन हजर झाला होता. सुरीने कापून काढलेल्या कलिंगडाच्या मोठ्या जपानी तुकड्यासारखा तो दिसत होता. (जपानमध्ये आपल्याकडच्याप्रमाणे कलिंगडाची अर्धचंद्राकार फाक कापत नाहीत. पिरामिडासारखा तुकडा येथे कापतात.) काल त्याच्या कमरेपर्यंतचा भाग स्पष्ट दिसत होता व वरचा भाग ढगांत लपला होता—बुरखा घेतलेल्या रमणीसारखा ! आज तो बरोबर उलट स्थितींत होता. आज त्याचा कमरेपर्यंतचा भाग पांढऱ्याशुभ्र ढगांनी झाकून टाकला होता — पांढरी लुंगी लपेटलेल्या एखाद्या दक्षिणात्यासारखा ! पांढऱ्याशुभ्र चिनी मातीच्या बशीत ठेवलेल्या कलिंगडाच्या तुकड्याचा क्षणभर भास होई तर दुसऱ्याच क्षणीं ढगांच्या समुद्रांत तरंगणाऱ्या पर्वतशिखरासारखा तो दिसे. पिरामिडाच्या आकाराशीं आज त्याचें अदभुत साम्य दिसलें. जवळजवळ तीन तासपर्यंत तो स्वच्छ दिसत होता.

'घरीं' परत

कोफूजवळच्या टेकडीवर पंधरा वर्षांपूर्वी काकासाहेबांनी ज्या स्तूपाची कोनशिला बसविली होती त्याचें उद्घाटन आज दुपारीं बारा वाजतां काकासाहेब व नेपाळचे राजदूत यांच्या हस्ते संयुक्तपणें झालें. त्यानंतर फुजिइ गुरुजींचा निरोप घेऊन आम्ही तोक्योला परतलों. गुरुजी हाकानोला आठ दिवस विश्रांति घेण्यासाठी जाणार आहेत असें समजल्यावरून आम्हींच धावपळ करून त्यांची भेट घेतली. ते हाकानोला निघालेच होते. आम्ही ३१ ला येथून निघणार. त्या अवधींत त्यांची गाठ पडणार नाही म्हणून आमची धडपड होती. त्यांना मात्र याची कांहीच कल्पना नसावी

रविवार असल्यामुळे तोक्योला परतणाऱ्या मोटारींची गर्दी होईल हें ओळखून आम्ही २-३० लाच निघालों. पण तरीहि गर्दी टळली नाही. हायवेवर देखील

मोटारीचे असे ताफे लागले होते की त्यांतून बाहेर पडतां पडतां नाकीं नऊ आले. अंदाजापेक्षाहि एक तास जास्त लागला.

अखेर एकदाचे सानवानचोमध्ये पोचलों. मला वाटलें, आपण आपल्या पूर्वीच्याच खोलींत आलों आहोंत. खोलीचा क्रमांक तोच होता. फक्त पांचव्या मजल्यावरून चौथ्या मजल्यावर आलों होतो. त्यामुळे तसें वाटलें. वऱ्याच दिवसांचा प्रवास आटोपून आपण आपल्या घरीं आलों आहोंत असेंच वाटत आहे.

आज रात्रीं येथील टेलिव्हिजनवर रविशंकर सतारीवर राग 'माँझ खमाज' वाजवीत होते. अल्लारखा तवल्याच्या संगतीला होते. जपान्यांची ही गुणग्राहकता मला कौतुकास्पद वाटली. आमची आकाशवाणी किंवा दूरचित्रवाणी जपानी संगीताकडे डोळे व कान उघडून पाहत तरी असेल काय? अशाने आम्ही मैत्री कशी साधणार? की सर्वांनी आम्हांलाच समजून घेतलें पाहिजे?

२८-८-७२

मीं येथून 'केसरी'ला तीन लेख पाठविले आहेत. त्या संदर्भांत काकासाहेब मला म्हणाले, "लेख पाठविण्यापूर्वी मला दाखविले नाहीत ते?" यावर मी काय उत्तर देणार? मुलगा कितीहि मोठा झाला तरी बापाला तें कुक्कुलें वाळ असल्यासारखेंच वाटत असतें. ही जगरहाटी आहे. काकासाहेबांनी माझें कांहीच लिखाण - विशेषतः अलीकडच्या काळांतील पुस्तकें - वाचलेलें नसल्यामुळे मी एक स्वतंत्र लेखक म्हणून वावरतो आहे, याची त्यांना कल्पनाच नाही. तसा मी पहिल्यापासूनच एकांडा शिलेदार असल्यामुळे आपलें लिखाण प्रसिद्धीपूर्वी कोणाला दाखविण्याची मला सवयच नाही. तरी पण वर्णनांत कांही तथ्यात्मक चूक राहूं नये म्हणून मी हे लेख पाठविण्यापूर्वी श्री. नरेश मंत्री यांना दाखविले होते व त्यांच्या सूचनेवरून कांही चुका दुरुस्तहि केल्या होत्या.

आज रात्रीचें जेवण अजंता रेस्टॉरंटमध्ये झालें. प्रसिद्ध नर्तिका यामिनी कृष्णमूर्तीच्या परिवाराशीं संबंध असलेले मूर्ति नांवाचे एक आंध्र गृहस्थ गेलीं पंचवीस वर्षे येथे आहेत. त्यांनी हें हॉटेल चालविलें आहे. आमच्याबरोबर कांही जपानी मित्रमंडळीहि होती. आठ लोकांच्या जेवणाचा खर्च फक्त पांच हजार येन म्हणजे सव्वाशे रुपये आला. माणशीं पंधरा रुपयांत पोटभर जेवण मिळणें ही जपानांत स्वस्ताईची कमालच समजली पाहिजे. तसें पाहिलें तर एका पुरीला शंभर येन, एका चपातीला पन्नाम येन व बशीभर भाताला शंभर येन हे भाव कांही फार कमी म्हणतां येणार नाहीत; पण एकूण जेवण स्वस्तांत झालें खरें.

या उपाहारगृहांत भारतीय साड्याहि विकत मिळतात. जपानांतून साड्या न्यावयाच्या नाहीत असें मीं मनाशीं ठरवून टाकलें होतें; म्हणून मी त्या बाजूला

फिरकलों नाही. पण नरेणभाईना नुकतेच एका लेखाचे २५०० येन मिळाले होते. त्या पैशांची माझ्या मुलीसाठी एक साडी घेऊन देण्याचें त्यांनी जाहीर केलें. म्हणून आम्ही साडी-विभागांत गेलों. तेथे नायलॉनच्या भारीपैकी उत्तम साड्या होत्या. पण तसल्या साड्या भारतांत मिळूं शकतात. म्हणून मीं एक सॅटिनची साडी पसंत केली. रंग थोडा भडक असल्यामुळे चि. मायाऐवजी तिच्या आईलाच ती जास्त शोभून दिसेल असें वाटलें.

श्रीमती यामातो कावाकामी आज भेटावयास आल्या होत्या. सौ. शांताबाई किल्लोस्कर, डॉ. द. पां. आपटे वगैरे मंडळींशीं त्यांचा चांगला स्नेह आहे. महाराष्ट्र व मराठी भाषा यांच्यावर त्यांचें विशेष प्रेम आहे. पुण्यांत राहून आल्या आहेत. त्यांचे वडील पूर्वी बौद्ध होते पण नंतर ख्रिस्ती बनले आहेत. यजमान बौद्ध आहेत. पण त्या स्वतः कोणताच धर्म मानीत नाहीत. इंग्रजी छान बोलतात. यामुळे त्यांच्याशीं सहजसंभाषण शक्य झालें. अत्यंत हुशार प्राध्यापिका आहेत. पण स्वभाव इतका नम्र की आश्चर्य वाटतें. त्यांनी भारतांतील आपल्या मित्र-मैत्रिणींसाठी लहान लहान भेट्टी मजजवळ दिल्या. नरेण मंत्रीजवळ त्या मराठी शिकतात. माझ्याकडे भेट म्हणून गोळा झालेलीं कांही जपानी पुस्तके; 'मीं पाहिलेले गांधीजी' हें माझें पुस्तक व कांही जड भेट-वस्तु मीं त्यांना दिल्या.

२९-८-७२

मी निकोला कां गेलों नाही ?

जपानला येणारी प्रत्येक व्यक्ति सर्वांत प्रथम निकोला जाण्यासाठी धडपडते. तोक्योपासून सुमारे शंभर मैलांवर असलेलें हें सौंदर्यधाम जपानमधील अप्रतिम प्रेक्षणीय स्थळ समजलें जातें. जपानी भाषेंत अशी म्हण आहे की, जोंपर्यंत तुम्ही निको पाहिलेलें नाही तोंपर्यंत 'केवको' म्हणजे वाहवा, उत्कृष्ट, (magnificent) असें म्हणूं नका. याचा अर्थ, निको हा सौंदर्यस्थळांतील अखेरचा शब्द समजला जातो. तेथील चुझेंजी सरोवर, इएयासु या तोकुगावा पेशवाईच्या संस्थापकाच्या समाधीवर १६३६ साली बांधलेलें तोशोगु मंदिर, केगोनी धवधवा वगैरेंचीं वर्णनें वाचून व ऐकून कांही झालें तरी आपण निकोला जावयाचेंच असे मी मनाशीं ठरविलें होतें. पण आमच्या यजमानसंस्थेने आखलेल्या आमच्या जपानदौऱ्याच्या कार्यक्रमांत निकोला स्थान नसल्याचें जेव्हा मला समजलें तेव्हा माझा बराच विरस झाला. येथे परत आल्यावर मीं त्यासंबंधी विचारणा केली तेव्हा संस्थेने उदारपणें कंडक्टेट टूर-मधून निकोला जाऊन येण्याची माझी व्यवस्था करण्याचें मान्य केलें. काकासाहेब व

सरोजबेन यापूर्वी निक्कोला अनेकदा जाऊन आले असल्यामुळे त्यांना तेथे पुनः जाण्याचा उत्साह नव्हता. आतापर्यंतचा सारा प्रवास एकत्र केल्यानंतर हा एवढाच प्रवास एकट्याने करावा हें मला रुचलें नाही. शिवाय एका दिवसाच्या या सहलीसाठी ७५०० येन म्हणजे सुमारे २०० रुपये खर्च येणार होता. आपल्या एकट्यासाठी एवढा खर्च संस्थेला करावां लागावा हेंहि मला योग्य वाटलें नाही. येथे आल्यानंतर पहिले चार-पांच दिवस कांहीसे आळसांत गेले होते. त्याची हळहळ आता वाटली. आज व उद्या एवढे दोनच दिवस माझ्याजवळ आहेत. त्यांत उरलेलीं कामें उरकावयाचीं आहेत. म्हणूनहि निक्कोचा कार्यक्रम टाळण्याची इच्छा मला झाली. शेवटीं मीं मनाची अशी समजूत घातली की, पहिल्या फेरींत सारें कशाला संपवून टाकावयाचें ? पुनः येण्यासाठी कांही तरी आकर्षण शिल्लक असलेलें बरेंच !

अपेक्षेप्रमाणे आजचा दिवस फारच गडबडीचा गेला. इतका की क्षणाचीहि उसंत मिळाली नाही. बुराकुमिन लोकांची जाहीर सभा, माइनिचि शिबून पत्राच्या कचेरीला भेट व श्री. सुसुमु एजिरी यांच्याशीं चर्चा असे तीन महत्त्वाचे कार्यक्रम आज पार पडले. यामुळे दिवस सार्थकीं लागला असें वाटलें.

अस्पृश्यता : जपानी पद्धत !

येथे येण्यापूर्वी जपानसंबंधी मी जी पुस्तके वाचली होती त्यांत १९२२ साली लंडनहून प्रसिद्ध झालेलें श्री. ओकाकुरा काकुझो यांचें ' दि अवेकनिंग ऑफ जापान ' (जपानची जागृति) हें एक होतें. इ. स. १८६३ सालीं जन्मलेल्या या हुशार तरुणाला जपान सरकारने पाश्चात्य कला व शिक्षण यांची माहिती मिळविण्यासाठी १८८६ सालीं अमेरिकेला व युरोपांत पाठविलें होतें. ते परत आल्यावर त्यांनी तोक्योच्या इंपीरियल आर्ट स्कूलची स्थापना केली होती. त्या कलाविद्यालयाचे ते संचालक होते. इंपीरियल आर्कियाॅलॉजिकल कमिशनचे ते प्रमुख संघटक व सभासद होते. अशा या विद्वान् गृहस्थाने जपानसंबंधी युरोप-अमेरिकेंत पसरलेलें पीतसंकट (यलो-पेरिल) - विषयक गैरसमज दूर करण्यासाठी हें पुस्तक लिहिलें होतें. या पुस्तकांत पृष्ठ सेहेचाळीसवर जपानमधील अस्पृश्यांसंबंधी पुढीलप्रमाणे माहिती होती :-

“ Bellow the commoners, and, in fact, ostracized entirely from the social scheme, were the outcasts known as Yettas. They were the descendendants of criminals, who, in early times, were not allowed to intermarry with other families, and so formed a distinct caste by themselves. Some of them became quite wealthy, owing to their possession of a monopoly in the handling of leather and hide, an occupation considered unclean, according to the Buddhist canons. It was from their ranks that the public executioners were appointed. Before the Restoration, when all men were made equal in the eye of law, any contact with this class was considered a pollution. ”

याचा मथितार्थ असा की, समाजाच्या अगदी खालच्या तळाशीं 'येत्ता' नांवाचे समाजाने बहिष्कृत केलेले अस्पृश्य लोक होते. प्राचीन काळीं हे लोक गुन्हेगार जमातीचे होते. त्यांना समाजांतील इतर वर्गांशीं बेटीव्यवहार करण्याची परवानगी नव्हती. बौद्ध धर्माने निषिद्ध ठरविलेला कातडी सोलण्याचा व कमावण्याचा आणि जोडे शिवण्याचा व्यवसाय ही त्यांची मक्तेदारी होती. यामुळे त्यांच्यापैकी कांही लोक श्रीमंतहि बनले होते. गुन्हेगारांना फाशी देणाऱ्या मांगांचें कामहि हेच लोक करीत असत. सम्राट् सत्तेची पुनःस्थापना झाल्यानंतर या लोकांवरील सारीं बंधने कायद्याने दूर केलीं आणि त्यांना सर्वांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळवून दिला. तत्पूर्वी या लोकांशी कसलाहि संबंध ठेवणें अपवित्र समजलें जात असे.

जातिरहित समाजांतील विषमता

जपानी समाज हा जातिरहित व वर्गरहित असा एकसंध समाज आहे, असें समजलें जातें. या समाजांत १९७२ सालीं ही जन्मजात अस्पृश्यता उरलेली नसणार,

पन्नास वर्षापूर्वी लिहिलेल्या पुस्तकांतील परिस्थिति आता पूर्णपणे पालटलेली असणार, अशी माझी समजूत होती. परंतु 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका'च्या नवीनतम आवृत्तीतहि या जमातीची जी माहिती दिलेली आढळली तिच्यावरून ही अस्पृश्यता अजून नष्ट झालेली नसावी, असा माझा समज झाला. या ज्ञानकोशाच्या आठव्या खंडांत पृष्ठ ७३९ वर 'एता' या शीर्षकाखाली या जमातीची जी माहिती दिली आहे तिच्यावरून खाटकांचाहि या जमातींत समावेश होत असावा असें दिसते. या माहितीप्रमाणे साऱ्या अस्पृश्य जमातींच्या समुदायाला 'सेनमिन' असें नांव असून त्यांतील बहुसंख्य लोक 'हिनिन' (हीन, भिकारी, अस्पृश्य) व 'एता' या जातीचे असून त्यांपैकी हिनिन हे फाशी देणारे मांग, फिरस्ते नट व वैदू होते आणि एता हे खाटीक व ढोर होते. या दोहोंपैकी एता हे जास्त खालच्या दर्जाचे समजले जात. या लोकांना अमुक एका भागांत व क्षेत्रांतच राहावे लागे (महारवाड्यांप्रमाणे), त्यांना आपसांतच वेटीव्यवहार करावा लागे आणि इतर जपान्यांच्या घरांत घरगडी म्हणून काम करतां येत नसे. एता माणसाच्या नुसत्या उपस्थितीनेहि विटाळ होतो अशी भावना उच्चवर्णीयांमध्ये होती. हिनिन लोकांना इतर जपानी तुच्छ व अस्पृश्य समजत असले तरी ते स्वतः मात्र एता लोकांना तुच्छ व अस्पृश्य समजत.

हें सारें वर्णन भारतांतील अस्पृश्यतेशीं अगदी मिळतेंजुळतें आहे. किंवाहना या विषवल्लीचें मूळ भारतीय समाजरचनेंतच असावें, असा अंदाज ज्ञानकोशांतील लेखकाने व्यक्त केला आहे. हिंदु व बौद्ध धर्मांत मानवी हत्येशीं अथवा पशुहत्येशीं संबंधित व्यवसाय घृणित समजले गेले होते. या अहिंसाविषयक कल्पनेंतूनच हे व्यवसाय करणारे लोक जपानांतहि अस्पृश्य ठरले असावेत असें लेखकाला वाटतें. मात्र त्याने दुसराहि एक सिद्धान्त सांगितला आहे. तो असा की जपानने कोरियाशी केलेल्या युद्धांत जे युद्धकैदी व गुलाम त्याला मिळाले त्यांना त्याने अस्पृश्यांचा दर्जा दिला. हाहि सिद्धान्त भारतांतील अस्पृश्यांच्या (विशेषतः भंग्यांच्या) वावतींत कांही विद्वान् मांडतात, हें येथे नमूद करण्यासारखें आहे.

१८६८ सालच्या मेइजी पुनःस्थापनेनंतर या अस्पृश्य जमातींवरील सारीं बंधनें कायद्याने दूर करण्यांत आली असलीं तरी १९२२ सालीं एता लोकांनी आपल्यावरील अन्याय दूर करून घेण्यासाठी एक समता संघ स्थापन केला होता व त्याचे तेरा लाख सभासद होते, यावरून कायद्याने या बाबतीत फारसें कांही केले नव्हतें व अस्पृश्यतेची व्यथा भोगणाऱ्या लोकांची संख्याहि कमी नव्हती असें दिसते. १९६० नंतरहि एता जमातींतील व्यक्तीशीं लग्न करण्यास किंवा तिने तयार केलेले अन्न खाण्यास बिगरएता लोक सामान्यतः तयार नसतात असें लेखांत नमूद करण्यांत आलें आहे.

सानका नांवाच्या आणखी एका अस्पृश्य जमातीचा उल्लेख सदर ज्ञानकोशांत

सापडतो. हे लोक डोंगरांत व जंगलांत भटकें जीवन घालवितात. गवत व लाकडें विकून ते आपली उपजीविका चालवितात; पण ते आदिवासी नाहीत.

लॉरेन्स ऑलसोन यांचा अनुभव

१९६३ सालीं न्यूयॉर्कच्या अमेरिकन युनिव्हर्सिटीज फील्ड स्टाफतर्फे प्रकाशित झालेल्या डॉ. लॉरेन्स ऑलसोन यांच्या 'डायमेनशन्स ऑफ जापान' या पुस्तकांत 'बुराकु पीपल' या नांवाचें एक स्वतंत्र प्रकरण असून त्यांत या लोकांची अद्यतन माहिती दिली आहे. हिरोशिमा शहरालगतच्या फुकुशिमा चो नांवाच्या बुराकु लोकांच्या वसाहतींत काम करणाऱ्या श्रीमती मासुदा यांचे अनुभव ऑलसोन यांनी नमूद केले आहेत. श्रीमती मासुदा यांनी बुराकु लोकांना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांच्यावर बौद्ध धर्मातील जोदो शिन पंथाचा इतका जबरदस्त पगडा आहे की, फार थोडे लोक ख्रिस्ती बनतात. बहुधा यामुळेच जपानांत ख्रिस्ती लोकांची संख्या वाढली नसावी. कदाचित् ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतरहि आपल्याबरील अस्पृश्यतेचा डाग पुसला जाणार नाही, अशी खात्री वाटत असल्यामुळेच ते धर्मांतराला तयार होत नसावेत. हिरोशिमा महानगरपालिकेच्या एका बुराकु सभासदाने श्री. ऑलसोन यांच्याशी बोलतांना असें सांगितलें की, "Most Japanese simply avoid talking about the subject and pretend it doesn't exist." (अधिकांश जपानी लोक या विषयासंबंधी बोलण्याचें सफै टाळतात; किंबहुना अशी कांही समस्या अस्तित्वांतच नाही, असा आव ते आणतात.) मी जपानांत आल्यापासून या प्रश्नाची माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करतो आहे. पण असा कांही प्रश्न आपल्या देशांत विद्यमान आहे याचीच कल्पना भल्याभल्यांना दिसत नाही. ज्यांच्याशीं मीं बोललों ते सर्वच सज्जन लोक असल्यामुळे त्यांनी जाणूनबुजून खोटें सांगितलें असेल असें मी मानीत नाही. तरी पण ज्यांना या विषयाची थोडीफार माहिती आहे ते लोकहि आपल्या समाजाचें व्यंग्य परदेशी पाहुण्यांसमोर उघडें होऊं नये या हेतूने त्याविषयी मोकळेपणाने बोलण्याचे टाळतात असा माझा ग्रह झाला.

वेगळेपणाची भावना

आपल्याकडील महारवाड्यांप्रमाणे बुराकु* लोकांच्या वसाहती गावाबाहेर असतात. त्यांना गावांत घर बांधतां येत नाही किंवा राहतां येत नाही. या वसाहती

* आजकाल जपानमध्ये 'एता' किंवा 'येंत्ता' या शब्दाचा वापर केला जात नाही. त्याऐवजी 'बुराकु' शब्द वापरला जातो. बुराकु याचा अर्थ गाव, वसाहत, जमात असा आहे. प्रतिष्ठित समाजापासून वेगळ्या जागेंत राहणाऱ्या 'एता', 'हिनिन', 'सानका' वगैरे सर्व अस्पृश्य जमातींचा 'बुराकु'मध्ये समावेश होतो. बुराकुमिन याचा उच्चार जपानी पद्धतीप्रमाणे (मधल्या उकाराचा लोप होण्याच्या नियमाप्रमाणे) बुराकमिन असा केला जातो.

कांही ठिकाणीं नदीच्या काठी किंवा अन्य पडीत जमिनींवर असतात. या वसाहती जपानच्या राजधानीपासून - तोक्योपासून - दूर असल्यामुळे राज्यकर्त्यांचे त्यांच्याकडे लक्ष गेलें नाही असें कांही लोक म्हणतात. पण जपानभर पसरलेल्या सुमारे तीस लाख बुराकु लोकांपैकी पांच लाख लोक तोक्योंत राहतात हें जेव्हा मला समजलें तेव्हा या मुद्द्यांत कांही अर्थ नसल्याचें माझ्या लक्षांत आलें. बाह्य रंगरूपाच्या बाबतींत किंवा वांशिकदृष्ट्या बुराकुमिन (मिन म्हणजे लोक) बुराकेतेर जपानी लोकांपेक्षा मुळीच वेगळे नाहीत. त्यामुळे अमेरिकेंतील निग्रो लोकांप्रमाणे ते तसे ओळखूं येत नाहीत. याचा फायदा घेऊन कांही बुराकु लोक तोक्यो, ओसाका यांसारख्या मोठ्या शहरांत जाऊन राहतात. मात्र असें करतांना इतर बुराकु लोकांशीं आपला संबंध येणार नाही, इतकेंच नव्हे तर बुराकु वसाहतीचा शिक्का असलेलें पत्रहि आपल्या नांवावर येणार नाही, अशी खबरदारी त्यांना घ्यावी लागते. या जमातींतील कांही सुशिक्षित लोक - डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक वगैरे - अशा प्रकारे उच्च वर्गांत मिसळून गेले आहेत. मात्र त्यांची मूळ जात उघडकीला आली की त्यांना सभ्य समाजांत राहणें अशक्य होतें. यामुळे सुधारलेला बुराकु माणूस आपल्या जमातीसाठी कांही करण्यास तयार होत नाही.

एक दलितमित्र

फुकुओका जिल्ह्यांतून जपानी लोकसभे (दिएत) वर समाजवादी पक्षातर्फे निवडून गेलेले बुराकु संसद् सभासद श्री. जिइचिरो मात्सुमोतो यांनी मात्र आपल्या जमातीच्या उद्धारासाठी खूप प्रयत्न केले. श्री. मात्सुमोतो भारतांतहि आले होते आणि त्यांनी येथील लोकांसमोर बुराकु लोकांच्या दुःस्थितीचें वर्णन केलें होतें, असें समजतें. भारतांतील अस्पृश्य व जपानी बुराकु यांच्या स्थितीचा त्यांनी तुलनात्मक अभ्यासहि केला होता. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे बुराकु लोकांच्या हालअपेष्टांकडे जपानी लोकांचेहि लक्ष त्या वेळीं बऱ्याच प्रमाणांत वेधलें गेलें होतें. 'शूकान आसाही' (शूकान म्हणजे साप्ताहिक. आसाही म्हणजे उगवता सूर्य) या साप्ताहिकाने १९५८ सालीं एक पंधरा पानी विशेष लेख प्रसिद्ध करून जनापभर विखुरलेल्या सहा हजार वसाहतींतून दीनवाणें जीवन व्यतीत करणाऱ्या बुराकु लोकांच्या दुःखांवर प्रकाश टाकला होता. शाळा-कॉलेजांतून आणि सरकारी व बिनसरकारी नोकऱ्यांत बुराकु लोकांवर कसा पद्धतशीर अन्याय होतो तें त्या लेखांत सोदाहरण दाखवून देण्यांत आलें होतें. जपानी कंपन्यांत व कारखान्यांत कोणालाहि नोकरीवर ठेवण्यापूर्वी त्याची जातकुळी, शील-चारित्र्य, शिस्त वगैरेची कसून छाननी केली जाते. बुराकु लोकांचा एके काळीं गुन्हेगार जमातीशीं संबंध होता असा समज असल्यामुळे साहजिकच बुराक उमदेवाराला अशी नोकरी मिळूं शकत नाही. या सान्या सामाजिक-आर्थिक कोंडीमुळे अनेक स्वाभिमानी बुराक तरुण निराशेने आत्महत्या करतात असेंहि

आढळून आले आहे. या दृष्टीने भारतीय अस्पृश्यांपेक्षा जपानी बुराकूची स्थिति अधिक दयनीय आहे असेंहि म्हणतां येईल किंवा भारतीय अस्पृश्यांप्रमाणे जपानी अस्पृश्यांचीं मनें बोथट बनलेलीं नाहीत असाहि निष्कर्ष काढतां येईल. भारतीय अस्पृश्यता उघड असून ती जगभर बदनाम झालेली आहे. याच्या उलट जपानी अस्पृश्यता छुपी असून जगांतल्या लोकांनाच नव्हे तर खुद्द जपानी लोकांनाहि तिची माहिती नाही, यामुळेहि जपानी अस्पृश्यांत अधिक नैराश्य पसरलें असण्याची शक्यता आहे.

एका चांभाराची व्यथा

बुराकु लोकांच्या उन्नतीसाठी काम करणाऱ्या 'लिबरेशन लीग' या संस्थेच्या हिरोशिमा शाखेचे प्रमुख व चांभारकाम करणारे गृहस्थ श्री. ऑलसोन यांना म्हणाले, "आम्ही संप किंवा अशीच कांही प्रत्यक्ष चळवळ केल्यास त्याने आमचेंच नुकसान होण्याची भीति आहे. आधीच यंत्रनिर्मित चर्मवस्तूंमुळे आमचें कंबरडें मोडलें आहे. त्यांत पुनः बड्या भांडवलदारांनी पादत्राणांसाठी मोठीं यंत्रें वापरण्यास सुरुवात केली तर आम्हां चांभारांवर उपासमारीचीच पाळी येईल."

दरसाल लाखो लोक नोकऱ्या मागण्यासाठी तयार होत असतांना बुराकु-मिनना नोकऱ्या कोठून द्यावयाच्या या विचाराने लिबरल डेमोक्रेट्स सत्ताधारी पक्ष त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो. पण जगभर असंतोषाचें भांडवल करण्यास टपून बसलेल्या साम्यवादी पक्षानेहि बुराकुमिनकडे लक्ष देऊं नये याचें आश्चर्य वाटतें. नाही म्हणायला भारतांतल्या साधनशुचितावादी समाजवादी पक्षासारखा जपानचा समाजवादी पक्ष मात्र या लोकांच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जपानमधील सत्ताधारी पक्ष भारतांतील सत्ताधारी पक्षाप्रमाणे सत्तेचें व संपत्तीचें आमिष दाखवून बुराकु लोकांतील वजनदार मंडळींना फोडून आपल्याकडे ओढण्याचा व त्यांच्यामार्फत एकगट्टा मते मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असतो व त्यांत यशस्वीहि होतो. जिल्हा परिषदांनी या लोकांसाठी कांही ठिकाणीं सार्वजनिक संडास व विहिरी बांधल्या आहेत आणि हिरोशिमाच्या जिल्हा परिषदेने अठ्ठेचाळीस कुटुंबें राहूं शकतील अशा दोन नव्या चाळीहि बांधल्या आहेत. परंतु जोंपर्यंत सर्वसामान्य लोकांच्या मनांतून बुराकुमिनविषयीचा तिटकारा, तुच्छताभाव व परकेपणा नाहीसा होणार नाही तोंपर्यंत या मलमपट्ट्यांचा कांही उपयोग होणार नाही, असें बुराकु लोक म्हणतात व तें खरें आहे.

सातोशी ताकागी व तादाओ कावाकुबो

बुराकु लोकांसंबंधी माहिती मिळविण्याची माझी धडपड पाहून नरेश मंत्री यांना बहुधा माझी कीव आली असावी. ते मला म्हणाले, "आमच्या यंग सर्वोदय संघटनेंतील कांही तरुण या लोकांत काम करतात. त्यांच्याशी मी तुमची गाठ घालून

देतों. ” त्याप्रमाणे श्री. कोजी ओकामोतो यांच्यामार्फत त्यांनी निरोप पाठवून श्री. सातोशी ताकागी व तादाओ कावाकुबो या दोन तरुणांना बोलावून घेतलें. विद्यापीठांत उच्च शिक्षण घेणारे हे तरुण सेवाभावी व हुशार आहेत. यांपैकी श्री. ताकागी यांना पाहतांच मला माझे मित्र प्रा. दि. के. बेडेकर यांचा मुलगा चि. सुधीर बेडेकर याची आठवण झाली. आकार-प्रकार, चेहरा-मोहरा, विचारांतील गांभीर्य व सखोलपणा, अल्पभाषित्व या सर्वच बाबतींत त्या दोघांत इतकें साम्य आहे की, मी थक्कच झालों. कदाचित् त्यामुळेच मला त्याच्याबद्दल विशेष आत्मीयताहि वाटूं लागली. बुराकुमिन प्रश्नाची पार्श्वभूमि व पूर्वपीठिका सांगतांना ते म्हणाले, “ एकेकाळीं या लोकांना इतरांसारखे कपडे वापरायचीहि परवानगी नव्हती. त्यांना सक्तीने वेगळे कपडे वापरावे लागत. लोकांत फूट पाडून आपली सत्ता कायम टिकविण्याची ही सरंजामदार सत्ताधीशांची क्लृप्ति होती, असें म्हणतात. हे लोक वांबूचें व कातड्याचें काम यांसारखीं परंपरागत कामें करतात. त्यांत सुरक्षितता किंवा निश्चिती नसते. काम कधी मिळतें; कधी मिळत नाही. स्वतः कच्चा माल विकत आणून पक्का माल तयार करणें किंवा भांडवलदाराने दिलेल्या कच्च्या मालापासून पक्का माल तयार करून देणें असें त्यांच्या कामाचें स्वरूप असतें. मालाला मागणी कमी होणार असें दिसलें की मालक उत्पादन घटवितो. त्या वेळीं या लोकांवर उपासमारीची पाळी येते. त्यांतून त्यांचा बचाव करण्यासाठी काय करतां येईल याचा विचार करण्यासाठी आम्हीं विश्वविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी एक अभ्यासमंडळ तयार केलें आहे. आम्ही वारंवार त्यांच्या वस्त्यांत जातो व त्यांची विचारपूस करतो. श्री. मात्सुमोतो यांनी स्थापन केलेली बुराकु काइहो दोमेइ (बुराकुमुक्तिसंघ) ही त्यांची प्रमुख संघटना असून सध्या श्री. आसादा हे तिचे अध्यक्ष आहेत.

कार्याची प्रेरणा : गीताचें सामर्थ्य

“ या लोकांच्या सेवेची प्रेरणा तुम्हांला कशी मिळाली ? त्यांच्या जीवनावरील एखादी कथा-कादंबरी तुमच्या वाचनांत आली होती काय ? ” मीं विचारलें.

यावर फिकटपणें हसून सातोशीसान म्हणाले, “ अहो, तीच तर शोकान्तिका आहे. जपानी साहित्यांत या लोकांचा उल्लेखहि आढळत नाही. जणू आमच्या लेखकांनीहि त्यांना बहिष्कृतच ठेवलें आहे. पण कांही दिवसांपूर्वी नोबुयासु ओकाबायाशी यांनी जातीय भेदभावासंबंधी लिहिलेलें एक गीत माझ्या ऐकण्यांत आलें. त्यांतहि या जमातीचा प्रत्यक्ष उल्लेख नव्हता. म्हणून असा भेदभाव कोणत्या जमातीच्या बाबतींत केला जातो हे जाणून घेण्याची मला इच्छा झाली, आणि त्यांतून या कामाची प्रेरणा मिळाली. जातीय भेदभावामुळे दोन प्रेमिकांना लग्न करतां आलें नाही, म्हणून प्रेयसीने आत्महत्या केली, अशा अर्थाचें तें शोकगीत होतं. त्यांतील कारणाने मी हेलावलों. ”

“तुमच्या कामाचें स्वरूप काय ?” मीं विचारलें.

“आम्ही आमच्या अभ्यासगटामार्फत त्यांच्या अडचणी समजावून घेतों, त्यांच्या वतीने सरकारशीं बोलणीं करतो. सरकारकडून शक्य तेवढी मदत त्यांना मिळवून देतो. पण आम्ही हीं कामें स्वतंत्रपणें न करतां शक्यतोवर त्यांच्या काइहो दोमेइ या संघटनेमार्फत करतो. त्यांची संघटना मजबूत बनावी, असाच आमचा प्रयत्न असतो. आम्ही आमच्या अभ्यासगटातर्फे एक मासिक काढतो. त्यांत या कामाची माहिती देतो. कोठे कसा भेदभाव केला जातो हें शोधून काढून तो लोकांसमोर मांडतो.”

“मला या लोकांना भेटतां येईल काय ?” मीं विचारलें.

“तें सहज शक्य आहे. पण तुम्ही तर परवाच जपान सोडणार म्हणतां. तेव्हा तें शक्य होणार नाही. मात्र उद्या त्या लोकांची एक जाहीर सभा आहे. त्या सभेला तुम्ही या. तेथे त्यांचे कार्यकर्ते व आमच्यासारखे सहानुभूतिदार तुम्हांला पाहायला मिळतील. त्या व्याख्यानांवरून त्यांच्या समस्यांची तुम्हांला थोडीशी कल्पना येईल.” ते म्हणाले.

त्याप्रमाणे उद्या त्यांच्याबरोबर सभेला जावयाचें ठरलें आहे. त्या निमित्ताने जपानी लोकांची राजकीय जाहीर सभा कशी असते हेंहि पाहावयास मिळेल.

२९-८-७२

हिविया पार्कातील जाहीर सभा

ठरल्याप्रमाणे आज सकाळीं श्री. सातोशी ताकागी व तादाओ कावाकुबो यांच्याबरोबर काइहो दोमेइ या बुराकमिन संघटनेतर्फे होणाऱ्या सभेसाठी मी हिविया पार्कात गेलों. पुण्यांतील संभाजी पार्क किंवा पेशवे पार्क यांसारखीच ही शहराच्या मध्यभागीं असलेली बाग आहे. आज दिवसभर ही सभा चालणार होती. परंतु तिचें सर्वसामान्य स्वरूप समजून घेणें व बुराकु लोकांना पाहणें एवढाच माझा मर्यादित उद्देश होता. म्हणून मी तेथे सुमारे दोन तास थांबून परत आलों. पार्काच्या एका कोपऱ्यांत थोडी मोकळी जागा आहे. तेथे ही सभा भरली होती. सुमारे दीड हजार तरुण स्त्री-पुरुष सभेला हजर होते. स्त्रियांची संख्या फार थोडी व विद्यार्थ्यांची अधिक होती. त्यांनी छातीवर व पाठीवर पिवळीं फडकीं बांधली होती. त्यांवर जपानी लिपींत काळ्या-निळ्या शार्ईने घोषणा लिहिलेल्या होत्या. त्यांनी आपल्या कपाळावर लाल-पिवळ्या; पट्ट्यांसारखीं फडकीं बांधलीं होती. त्यांवरहि घोषवाक्यें लिहिलेलीं होती. श्रोतेमंडळी शांतपणें शिस्तींत बसली होती. त्यांच्या हातांत संघाचा झेंडा होता. लाल कापडावर काटेरी वर्तुळ व एक तारा असें झेंड्यांचें रूप होतें. काटेरी वर्तुळ हें काटेरी मूकुटाचें प्रतीक समजलें जातें.

“ इशिकावाला सोडवून आणूं या ! ”

आजच्या सभेचा एक खास उद्देश होता. १९६३ सालीं कु. योशिए नाकादा नांवाच्या एका शाळकरी मुलीचा ती शाळेंत जात असतांना खून झाला होता. त्या वेळीं खरा गुन्हेगार असलेला खुनी इसम पोलिसांच्या मदतीने साफ निसटला. पण कोणाला तरी पकडणें आवश्यक होतें म्हणून पोलिसांनी काझुओ इशिकावा या २४ वर्षांच्या बुराकु तरुणाला या गुन्ह्याबद्दल पकडलें आणि त्याच्यावर खटला भरला. जिल्हा न्यायाधीशाने सरळसरळ पक्षपात करून फारसें खोलांत न शिरतां तरुण इशिकावाला फाशीची शिक्षा सुनावली. (आपल्याकडे पूर्वी कोठेहि चोरीचा गुन्हा घडला की पोलिसलोक गुन्हेगार जमातीच्या लोकांना पकडून खटला भरत असत, याचें मला या वेळीं स्मरण झालें.) या शिक्षेविरुद्ध उच्च न्यायालयांत अपील करण्यांत आलें. आतापर्यंत साठ वेळा हायकोर्टांत या खटल्याची सुनावणी झाली. गेलीं आठ वर्षे हा खटला हायकोर्टांत रेंगाळत आहे. या मुदतींत अनेक न्यायाधीश आले आणि गेले. आता श्री. इनामी नांवाच्या न्यायमूर्तीसमोर हा खटला चालू आहे. येत्या नोव्हेंबरांत त्याचा निकाल लागेल अशी अपेक्षा आहे.* इशिकावाला न्याय मिळावा अशी मागणी करणाऱ्या पत्रकावर लोकांच्या सह्या गोळा करण्याचें काम चालू असून आतापर्यंत दोन लाख सह्या गोळा झाल्या आहेत. ‘ इशिकावाला सोडवून आणूं या ’ अशा अर्थचिं एक जोरदार गीत अधूनमधून सामुदायिकपणें गायिलें जात होतें. या निमित्ताने बुराकु लोकांविषयी सामान्य जनतेंत जे गैरसमज व लोकभ्रम आहेत ते दूर करतां येतील असें या तरुणांना वाटतें. या लोकांविषयी जनतेंत किती विचित्र लोकभ्रम आहेत याचें एकच उदाहरण सांगितलें म्हणजे पुरे. लोकांना असें खरोखरीच वाटतें की, प्रत्येक बुराकु (एता) माणसाच्या शरीरांत कुत्याचें एक हाड असतें. बुराकु माणसाचा उल्लेख करतांना लोक ४ ही खूण करतात. त्याचा अर्थ असा की, बुराकु हा माणूस नसून चतुष्पाद प्राणी आहे. एका हाताचीं चार बोटे किंवा दोन हातांचीं प्रत्येकी दोन बोटे अथवा एका हाताचीं तीन व दुसऱ्या हाताचें एक अशीं चार बोटे दाखवून ही सांकेतिक खूण केली जाते. यावरून सामान्य लोकांच्या डोक्यांत बुराकु-मिनविषयी कशा विपरीत व विकृत कल्पना आहेत याचा अंदाज येतो.

न्यायालयाच्या भिंतींवर शब्दांचा मारा

ज्या ठिकाणीं ही सभा चालू होती त्याच्या बाजूलाच उच्च न्यायालयाची इमारत आहे. त्या इमारतीवर शब्दांच्या तोफा डागण्याचें काम वेगवेगळे वक्ते आळीपाळीने करीत होते. दि. एत (संसदे) मधील समाजवादी पक्षाचे दहा सभासदहि आजच्या वक्त्यांमध्ये होते. काझुओ इशिकावा हा निरपराधी आहे, पोलिसांनी खरा

* जून १९७३ पर्यंत तरी या खटल्याचा निकाल लागला नव्हता.

पुरावा लपविला आहे तो पुढे आणा, ही सर्वांची मुख्य मागणी आहे. व्याख्यानाचा सारांश तादाओ कावाकुबो मला सांगत होता. या दोन्ही तरुणांना मोडकेंतोडकें इंग्रजी येतें. शिवाय माझे उच्चारहि त्यांना चटकन् कळत नाहीत. परंतु यांतून त्यांनी एक मजेशीर मार्ग काढला आहे. ते आपल्याजवळ इंग्रजी-जपानी पॉकेट डिक्शनरी ठेवतात. एखादा शब्द समजला नाही की माझ्यासमोर ती डिक्शनरी करतात. मी तिच्यांतून मला अभिप्रेत असलेला शब्द काढून त्यावर वोट ठेवतो. त्याबरोबर एखादें रहस्य उलगडल्याचा आनंद त्यांच्या चेहऱ्यांवर फुलतो आणि अडलेल्या संभाषणाचा प्रवाह पुढे चालू होतो. बुराकुमिनचा प्रश्न समजून देण्याची जेवढी उत्सुकता माझ्या ठिकाणी आहे तेवढीच तो समजून देण्याची उत्सुकता त्यांच्यांत आहे. यामुळे आमच्या तारा चांगल्या जुळतात आणि संभाषण अर्थपूर्ण बनते.

विरोध-निदर्शन : जपानी पद्धत

अकरा वाजतां सभेचा पहिला हप्ता संपला. त्यानंतर निदर्शनांचा कार्यक्रम सुरू झाला. या लोकांनी पार्काच्या बाहेर येऊन निदर्शनं करूं नयेत म्हणून पार्काच्या फाटकांवर लाठीधारी व शिरस्त्राणधारी पोलिसांचा पहारा ठेवण्यांत आला होता. त्यांच्या हातांत विशिष्ट प्रकारच्या ढालीहि होत्या. आज कायदा मोडण्याचा निदर्शकांचा विचार नसल्यामुळे त्यांनी पार्काच्या आवारांतच निदर्शनं सुरू केलीं. एकमेकांच्या कमरेभोवतीं हात लपेटून साखळीनृत्याच्या ढंगाने ते हैदोस धुल्ला करीत होते. तोंडाने घोषणा व आरोळ्या चालूच होत्या. फाटकासमोर येतांच बाहेर उभ्या असलेल्या पोलिसांकडे मुठी वळवून, हातवारे करीत ते निषेधाच्या आरोळ्या ठोकीत होते. पोलिस मात्र चेहऱ्यावर कसलाहि भाव न आणतां शांतपणें समोर ढाली उभ्या करून त्यांच्याकडे पाहत उभे होते.

या निदर्शनाच्या कार्यक्रमानंतर जेवणाची सुटी होती. बहुतेकांनी जेवणपेट्या आणलेल्या होत्या. जपानांत जेवणपेटी ही आधुनिक काळांत सार्वत्रिक बनलेली एक अत्यावश्यक बाब झालेली आहे. पुस्तकाच्या आकाराच्या छोट्या, चपट्या लाकडी पेट्यांत भात, मासळी, मांस, सॅलड, फळाची एखादी फोड आणि दोन लाकडी काड्या एवढें साहित्य असतें. फार मोठ्या प्रमाणावर या लाकडी जेवणपेट्यांचें उत्पादन होत असल्यामुळे किंमतहि माफक असते. शहरांतील यांत्रिक जीवनाला या पेट्या फार उपयुक्त ठरतात.

जेवण झाल्यानंतर पुनः सभा व निदर्शनं असा एक प्रकारचा चक्री कार्यक्रम होता. या कार्यक्रमाला वृत्तपत्रांनी फारशी प्रसिद्धि दिलेली नाही. 'माइनिचि डेली न्यूज'चे संपादक श्री. तेत्सुरो तोमिहिरो यांना जेव्हा मीं यासंबंधी विचारलें तेव्हा ते म्हणाले, "बुराकु लोकांच्या अवनतीला ते स्वतःच कारणीभूत आहेत. वस्तुतः इतर समाजांत मिसळण्यास त्यांना कोणीच अडकाठी करीत नाहीत. पण ते आपल्या

वेगळ्या वस्त्या सोडून बाहेर यायला तयार नाहीत. ” आपल्याकडील कांही सनातनी लोक अस्पृश्यांच्या अवनतीवद्दल अस्पृश्यांनाच जबाबदार धरतात, याचें मला स्मरण झालें. एकूण सगळीकडचा उच्चभ्रू समाज सारखाच आहे.

बुराकु लोकांची समस्या ही अशी आहे – भारतांतील अस्पृश्यांच्या प्रश्नाशीं मिळतीजुळती. तिच्याकडे पाहण्याचा बुराकेतर लोकांचा दृष्टिकोण जवळजवळ आपल्याकडील सवर्ण लोकांच्या दृष्टिकोणासारखाच आहे. परंतु सुदैवाने कांही बुराकेतर तरुण त्यांच्या मदतीला धावले आहेत. त्यांच्या सहकार्याने बुराकुमिन आज दुःस्थितीतून बाहेर पडतील अशी आशा आपण करावी.

आंतरजातीय विवाहाचा तोडगा

“ तुमच्या मते बुराकुमिनची समस्या सोडविण्याचा हुकमी मार्ग कोणता ? ” त्या तरुणांनी मला विचारलें.

“ शिक्षण, विचार-प्रचार, लेख, पुस्तके यांच्या द्वारे सर्वसामान्य लोकांच्या मनोवृत्तींत बदल घडवून आणणें हाच एकमेव मार्ग मला तरी दिसतो. त्या दिशेने तुमची वाटचाल चालूच आहे. आम्ही आमच्या देशांत आंतरजातीय विवाहांनाहि विशेष प्राधान्य देतो. त्यांचें प्रमाण अजून फारसें वाढलेलें नाही. पण अस्पृश्यता कायमची नष्ट करण्याचा तोच एकमेव उपाय होय, असें मी समजतो. तुम्ही तरुणांनी बुराकु मुलींशीं लग्न केलीं तर हा प्रश्न सुटायला नक्कीच मदत होईल. ” मी सांगितलें.

“ तुमच्या या मताशीं आम्ही सहमत होऊं शकत नाही. ” ते नम्रपणें म्हणाले, “ तुमच्या आणि आमच्या सामाजिक परिस्थितींत मोठा फरक आहे. आम्ही बुराकु मुलींशीं लग्न केलीं तर आम्हीच बहिष्कृत ठरूं आणि आमचीं मुलें बुराकु जमातीचीं समजलीं जातील. तुमच्याकडे ब्राह्मणांच्या मुलाने अस्पृश्य मुलींशीं लग्न केलें तर त्यांचीं मुलें अस्पृश्य समजलीं जात नाहीत. शिवाय अशा लग्नांना तुमच्याकडे राजसत्ता व विचारवंत लोक यांचा पाठिंबा असल्यामुळे त्यांचे दुष्परिणाम लग्न करणाऱ्यांना भोगावे लागत नाहीत. आम्हांला तशी अनुकूल परिस्थिति नाही. याशिवाय आमचीं मुलें जर बुराकु समजली जाणार असतील तर अशा लग्नांचा फायदा काय ? बुराकु लोकांची संख्या वाढेल एवढेच. बुराकेतर मुलींनी बुराकु तरुणांशीं लग्न केलीं तरी शेवटीं परिणाम तोच होणार. म्हणून तुमचा हा उपाय आमच्या उपयोगी पडणारा नाही. ”

त्यांच्या या खुलाशाने मीहि निरुत्तर झालों. साम्यवादाजवळ या सामाजिक विषमतेवरील रामबाण औषध आहे, असें म्हणतात. पण येथे तर साम्यवादीच बुराकु-मिनच्या समस्येकडे दुर्लक्ष करून राहिले आहेत. शिवाय जपानच्या एकूण आर्थिक परिस्थितीवरून येथे साम्यवादी समाजरचना निर्माण होण्याची सुतराम् शक्यता दिसत नाही. मग काय, या दुर्दैवी बुराकु लोकांना असेंच सडतकुजत राहावें लागणार ? याचें उत्तर कोण देऊं शकेल ?

माइनिचि शिबुन

निहोन शिबुन क्योकाइ (जापान न्यूजपेपर पब्लिशर्स अँड एडिटर्स असोसिएशन) या जपानी वृत्तपत्र संघटनेचे महासचिव (सेक्रेटरी जनरल) श्री. सुसुमु एजिरी यांच्याशीं झालेल्या मागील मुलाखतींत असें ठरलें होतें की, जपान-भ्रमण करून तोक्योला परत आल्यावर मीं त्यांना पुनः भेटावयाचें आणि आम्ही उभयतांनी प्रचलित परिस्थितीवर पुनः एकदा चर्चा करावयाची. त्यांनी मला एखाद्या प्रमुख वृत्तपत्राची कचेरी व तिचें कामकाज दाखविण्याचेंहि आश्वासन दिलें होतें. हें सारें मनापासूनचें बोलणें होतें की केवळ तोंडदेखला औपचारिकपणा होता याची मला कल्पना नव्हती. आमच्या भारतीय पद्धतीप्रमाणे ते एव्हाना माझ्यासारख्या बिनसरकारी सामान्य पत्रकाराला दिलेलें आश्वासन विसरून गेले असते तरी मला फारसें आश्चर्य वाटलें नसतें. तरी पण आपण आपलें कर्तव्य करावें या भावनेने मीं त्यांना काल फोन केला. त्या वेळीं ते कचेरींत नव्हते. त्यांच्या संस्थेच्या आंतरराष्ट्रीय विभागाचे संचालक श्री. कोजी साकुराई यांनी फोन घेतला. नमस्कार-चमत्कार झाल्यावर त्यांनी मला पहिलाच प्रश्न केला, “तुम्ही ठरल्याप्रमाणे आमच्या कचेरींत केव्हा येतां ? इथल्या माइनिचि शिबुन पत्राचें कार्यालय तुम्हांला दाखविण्याची आम्हीं तरतूद करून ठेवली आहे. तुमच्या सवडीप्रमाणे वेळ ठरवूं.” मी अत्यंत आनंदित होऊन आज दुपारची वेळ सांगितली. मला त्यांची कचेरी शोधून काढण्यास थोडी अडचण भासेल असेंहि मीं सूचित केलें. त्याबरोबर ते म्हणाले, “त्याची काळजी करूं नका. आमच्या कचेरींतील एक कार्यकर्ते श्री. हितोशी साइतो हे तुम्हांला नेण्यासाठी सानवानचोत येतील. तुम्ही तयार राहा.”

त्याप्रमाणे ठरलेल्या वेळीं श्री. हितोशी साइतो संस्थेची गाडी घेऊन माझ्या खोलीवर आले; आणि आम्ही दोघे माइनिचि शिबुन पत्राच्या कचेरींत गेलों. त्या ठिकाणीं त्या पत्राचे लोकसंपर्क अधिकारी (पब्लिक रिलेशन्स ऑफिसर) श्री. युजिरो माएदा आमची वाट पाहत होते. बुटके, कृश व अत्यंत विनम्र माएदासान मला एकदम आवडले. ते तु तुरु चालत त्या प्रचंड कचेरींतील प्रत्येक विभागांत आम्हांला घेऊन गेले आणि आपलेपणाने त्यांनी आम्हांला सारें दाखविलें व सांगितलें. त्यांचें शिक्षण अमेरिकेंत झालें आहे. यामुळे ते इंग्रजी चांगलें बोलूं शकतात.

एका शतकाची वाटचाल

जपानमध्ये सकाळच्या व संध्याकाळच्या दैनिकांच्या मिळून दररोज सुमारे सव्वापांच कोटि प्रती निघतात. त्यांपैकी ८१,२१,७७२ प्रती माइनिचि शिबुन या दैनिकाच्या असतात. हें दैनिक तोक्यो, ओसाका, किताक्युशु, नागोया व साप्पोरो (होक्कायदो) या शहरांतून सकाळीं व संध्याकाळीं प्रसिद्ध होत असतें. त्याच्या या

लोकप्रियतेमागे शंभर वर्षांची तपश्चर्या आहे. १८७२ साली 'तोक्यो निचिनिचि शिबुन' (तोक्यो दैनिक समाचार) या नांवाने सुरू झालेल्या या पत्राने यंदाच्या फेब्रुवारीत आपली शताब्दी धूमधडाक्याने साजरी केली. आज ज्या इमारतीत तोक्योची मुख्य कचेरी आहे ती सहा वर्षांपूर्वी बांधून पुरी झाली असून ती नऊ मजली आहे. शिवाय जमिनीखाली सहा तळघरें आहेत. तिला तीन कोटि अमेरिकन डॉलर खर्च आला असून त्यांतील दीड कोटि डॉलर अत्याधुनिक यंत्रसामग्रीवर खर्च झाले आहेत. ही इमारत एवढी प्रचंड आहे की तिचा एकतृतीयांश भाग दुकानें, कंपन्या वगैरेना भाड्याने देण्यांत आला आहे. वृत्तपत्रांच्या खपाच्या बाबतींत रशिया व अमेरिका यांच्यानंतर जगांत जपानचा क्रमांक लागतो; आणि जपानमधील वृत्तपत्रांमध्ये माइनिचि शिबुन हें प्रथमश्रेणीच्या दोन-तीन दैनिकांत अग्रेसर समजलें जातें. जपानच्या प्रत्येकी एक हजार लोकांपैकी ५०० लोकांच्या वाचनांत हें पत्र येतें. दर सहा माणसांपैकी एकजण माइनिचि शिबुनचा वर्गणीदार आहे. बहुतेक लोक माइनिचि दैनिकाची सकाळची व संध्याकाळची अशा दोन्ही आवृत्त्या विकत घेतात. अशा लोकांना दरमहा फक्त नऊशे येन म्हणजे सुमारे साडेबावीस रुपये द्यावे लागतात. प्रातःकालीन आवृत्तीचीं सरासरी दररोज चौवीस पानें असतात व तिची किंमत पंचवीस येन म्हणजे सुमारे साठ पैसे असते. सायंकालीन आवृत्ति बारा पानांची असते व तिची किंमत दहा येन म्हणजे सुमारे पंचवीस पैसे असते. शहरापासून दूर असलेल्या भागांत सकाळच्या व संध्याकाळच्या आवृत्त्यांची संकलित आवृत्ति तयार केली जाते. तिची मासिक वर्गणी सातशे येन म्हणजे सुमारे १७ ५ रुपये असते. रोज या पत्राच्या तेरा आवृत्त्या निघतात. त्यांपैकी दहा सकाळच्या असतात. वृत्तपत्राची प्रत जपानच्या कोनाकोपन्यांत जाऊन ताबडतोब पोचेल अशा प्रकारे वितरणाचें जाळें विणलेलें आहे. सुमारे ९७ टक्के प्रती घरपोच दिल्या जातात. हें वितरणाचें काम करणाऱ्या ५६०० संस्था असून त्यांत काम करणाऱ्या साठ हजार लोकांमध्ये निम्मे विद्यार्थी आहेत. या वितरणसंस्थांपैकी साठ टक्के संस्था फक्त माइनिचि शिबुनचेंच वितरण करतात.

यंत्रविज्ञानाचा भरपूर वापर

एवढ्या प्रचंड खपाच्या वृत्तपत्राची कचेरी व छापखाना यांत हजारो माणसें काम करीत असतील अशी माझी कल्पना होती. पण एकेक विभाग नजरेखाली घालत आम्ही जसजसे पुढे जाऊं लागलों तसतसे तेथील तुरळक कर्मचारी पाहून माझे आश्चर्य वाढूं लागलें. मला वाटलें, बहुधा कामगारलोक दुपारच्या जेवणासाठी वाहेर गेले असावेत. तरी पण खात्री करून घेण्याकरिता श्री. माएदा यांना मीं विचारलें, "या पत्रांत किती लोक काम करतात?" यावर त्यांनी सांगितलें, "माइनिचि शिबुनचा एकूण नोकरवर्ग सात हजार असून त्यांपैकी तीन हजार नोकर तोक्योच्या या मुख्य कार्यालयांत काम करतात." मीं विचारलें, "एवढ्या थोड्या लोकांवर काम भागतें?"

तेव्हा ते म्हणाले, " इथलें बहुतेक सारें काम यंत्रांच्या साहाय्याने चालतें. आता हेंच पाहाना, मुद्रितें तपासण्यासाठी आपोआप यंत्राच्या साहाय्याने या पट्ट्यावरून प्रूफरीडरच्या टेबलावर येतात आणि तपासलेलीं मुद्रितें याच पट्ट्यावरून छापखान्यांत जातात. त्यामुळे हें काम करणारे पोन्हे आम्हांला लागत नाहीत. यंत्रावर किती मजकुराची जुळणी झाली आहे, अजून किती मजकूर लागेल, पानाची मांडणी कशी झाली आहे वगैरे गोष्टी वृत्तसंपादकाला त्याच्या टेबलावरील यंत्रांत बसल्या जागीं दिसतात. त्यामुळे किती तरी लोकांचे श्रम वांचतात. एवढेंच कशाला, आमच्या या मुख्य कार्यालयांत पत्राचीं जीं चोवीस पानें छापून तयार होतात त्यांपैकी वीस पानें आम्ही टेलेटाईप सर्किटच्या साहाय्याने इतर चार शाखांकडे पाठवितों. त्यामुळे तेवढीं पानें त्यांना तयार मिळतात. त्यांची फक्त छपाई त्यांनी करावयाची. उरलेलीं चार पानें प्रत्येक शाखेने आपापलीं तयार करावयाचीं असतात. त्यांत स्थानिक बातम्या व जाहिराती यांचा समावेश असतो. अत्याधुनिक यंत्रांच्या साहाय्याने छापल्या जाणाऱ्या प्रती मोजणें, त्यांचे गठ्ठे बांधणें, त्यांच्यावर गंतव्य स्थानाचे पत्ते चिकटविणें व ते बाहेर उभ्या असलेल्या ट्रकांत नेऊन टाकणें हीं सारीं कामें केलीं जातात. स्वयंचलित यंत्रांचा वापर केल्यामुळे मानवी शक्तीची अत्यंत कमी गरज आम्हांला भासते. त्यामुळे तुम्हांला इतके कमी लोक येथे दिसतात. मजकूर यंत्रावर चढवून कागद एकदा यंत्रांत घातला की छापलेल्या वृत्तपत्राचे गठ्ठे वितरणासाठी आपोआप बाहेरच्या ट्रकांत जाऊन पडतात. फक्त मध्ये कांही बिघाड होत नाही, एवढेंच कामगारांनी पाहावयाचें. "

आपल्याकडे रोज बारा पानांचा मजकूर देणाऱ्या व पन्नास हजार प्रती निघणाऱ्या मराठी दैनिकाला वर्षभर जेवढा कागद पुरतो तेवढा माइनिचि शिबुनला रोज लागतो. हा हिशेब लक्षांत घेतल्यास या पत्राच्या प्रचंड व्यापाची कल्पना येते.

कर्मचाऱ्यांचा सहभाग

या पत्राचें कामकाज पाहत असतांना मला सर्वांत अधिक आवडलेली गोष्ट म्हणजे येथे काम करणारे नोकर या पत्राचे भागधारक आहेत ही होय. माइनिचि न्यूज पेपर्स ही सामायिक भांडवलाची मंडळी (जॉइंट स्टॉक कंपनी) असून तिचे भाग फक्त संचालक व कर्मचारी यांच्यांतच विभागलेले आहेत. हे भाग बाजारांत विकायला काढले तर वाटेल तेवढी किंमत येऊं शकेल; पण आपल्या स्वतंत्र धोरणाला बाध येऊं नये म्हणून संस्थेने ही संरक्षक व्यवस्था केली आहे.

प्रूफरीडरचें महत्त्वपूर्ण स्थान

येथे काम करणाऱ्यांच्या पगाराची मी चौकशी केली तेव्हा असें समजलें की, उपसंपादकांना दरमहा सरासरी एक लाख येन (२५०० रुपये) पगार मिळतो. सामान्य कामगाराला मिळणाऱ्या मजुरीच्या दीडपट ही रक्कम आहे. मात्र प्रत्येक कर्मचाऱ्याला सहा महिन्यांच्या पगाराइतका बोनस मिळतो. म्हणजे अठरा महिन्यांचा पगार (अठरा

लाख येन) त्यांना दरवर्षी मिळतो. शिवाय वृत्तपत्राचे भागधारक म्हणून मिळणारा लाभांश वेगळाच. येथे मुद्रितें तपासणाऱ्याचें स्थान फारच महत्त्वाचें समजलें जातें. जपानी लिपीची गुंतागुंत लक्षांत घेतां तें योग्यच वाटतें. प्रूफरीडरला उपसंपादका-इतकाच पगार मिळतो. एवढेंच नव्हे तर प्रूफरीडर हा उपसंपादकहि होऊं शकतो. यावरून त्याच्या योग्यतेची कल्पना येते. आपल्याकडील प्रूफरीडरचें उपेक्षणीय स्थान लक्षांत घेतां ही गोष्ट माझ्या विशेष लक्षांत राहिली. येथे व्यंगचित्रकार नोकर म्हणून नाहीत, हें एक वेगळेपण म्हणून सांगतां येईल. बाहेरच्या व्यंगचित्रकारांकडून व्यंगचित्रें लेखांप्रमाणे मोबदला देऊन घेतलीं जातात. बातम्यांच्या मानाने व्यंगचित्रांना येथे फारच कमी महत्त्व असावें असें दिसतें.

जाहिरातींचें प्रचंड उत्पन्न

जपानी वृत्तपत्रांच्या एकूण उत्पन्नांत जाहिरातींचा वाटा सर्वांत अधिक म्हणजे त्रेपन्न टक्के असून वृत्तपत्रांच्या विक्रीपासून सदतीस टक्के व इतर मार्गांनी दहा टक्के उत्पन्न मिळतें. माइनिचि शिबुनमध्ये एक पानभर जाहिरात (सकाळच्या आवृत्तींत) द्यावयाची असल्यास त्यासाठी ८५,९९,५०० येन (सुमारे २८ हजार डॉलर किंवा सव्वादोन लाख रुपये) द्यावे लागतात. यावरून या पत्राचें जाहिरातीचें उत्पन्न केवढें असेल याची कल्पना यावी.

इतर प्रकाशनें व कार्यव्याप

माइनिचि वृत्तपत्रसंस्थेतर्फे इतर अनेक प्रकाशनें चालविलीं जातात. त्यांपैकी ब्रेललिपींत अंधांसाठी चालविलें जाणारें बत्तीस पानी साप्ताहिक, प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी चालविलीं जाणारीं दैनिकें उल्लेखनीय आहेत. शिवाय जपानी भाषेंतील साप्ताहिकें, मासिकें व वार्षिकें, इंग्रजी भाषेंतील दैनिकें व वार्षिकें इत्यादींचाहि चांगला बोलबाला आहे.

याखेरीज संस्थेतर्फे वक्तृत्वकला, संगीत व खेळ यांना उत्तेजन मिळावें म्हणून मोठमोठ्या स्पर्धा घडवून आणल्या जातात. अशा प्रकारें जपानी जनतेच्या जीवनांत सर्व मार्गांनी प्रवेश करण्याचा ही संस्था यशस्वी प्रयत्न करीत आहे.

संपादकांशीं बातचीत

माइनिचि वृत्तपत्रसंस्थेतर्फे प्रकाशित होणाऱ्या 'माइनिचि डेली न्यूज' या इंग्रजी दैनिकाचे संपादक श्री. तात्सुओ शिबाता यांच्या नांवें श्री. मुकुंदराव किल्लो-स्करांचें एक पत्र माझ्याजवळ होतें. त्यांच्याशीं विचारविनिमय करण्याची इच्छा मीं व्यक्त केली तेव्हा श्री. माएदा म्हणाले, "श्री. शिबाता अलीकडेच सेवानिवृत्त झाले आहेत. पण तुमची इच्छा असल्यास तुम्ही सध्याच्या संपादकांना भेटूं शकाल." त्यांच्या या सौजन्याचा लाभ घेऊन मी आजचे संपादक श्री. तेत्सुरो

तोमिहिरो यांना भेटलों व त्यांच्याशीं कांही विषयांची मीं चर्चा केली. "जपान बुद्ध संघ, शांतिस्तूप, फुजिइ गुरुजी वगैरेसंबंधी तुमच्या पत्रांत कांहीच बातमी प्रसिद्ध होत नाही, याचें कारण काय ?" या माझ्या प्रश्नाला उत्तर देतांना ते म्हणाले, "खरें विचाराल तर आम्हांला यांपैकी कशाचीच माहिती नाही. जपानांत बौद्ध धर्माचे इतके पंथ-उपपंथ आहेत की त्या सर्वांची माहिती राखणें व ती वृत्त-पत्रांत देणें कोणालाच शक्य नाही. आमच्या वाचकांनाहि त्यांत मुळीच स्वारस्य नाही. बौद्ध धर्माविषयी एखाद्याने नवीन माहिती देणारा लेख लिहिला तर तो आमच्या पत्रांत प्रसिद्ध होऊं शकेल."

भारताविषयीच्या बातम्या

"भारताविषयी तुमच्या पत्रांत फारच थोड्या बातम्या वाचावयास मिळतात. ज्या बातम्या तुम्ही देतां त्याहि दुष्काळ, उपासमार, खून-मारामाच्या यांसंबंधीच असतात, तेथे जें कांही चांगलें घडतें त्याचा उल्लेखहि तुमच्या पत्रांत येत नाही. आमच्या स्वातंत्र्याची रजतजयंती नुकतीच भारतांत धूमधडाक्याने साजरी झाली. त्याची बातमी तुम्ही चार ओळींत दिली आणि त्याच वेळीं मद्रासेंत श्री. गोरा यांनी हिंदु-मस्लिम मित्रांसह गोमांस व डुकराचें मांस यांचें सहभोजन घडवून आणलें ती बातमी मात्र भडकपणें दिली. असा कुत्सितपणा तुम्ही कां दाखवितां ?" मीं जरा रागानेच विचारलें.

यावर श्री. तोमिहिरो शांतपणें हसून म्हणाले, "जपानमधील सर्व प्रमुख वृत्तपत्रांचे बातमीदार जगभर पसरलेले आहेत. दिल्लींतहि आमचे बातमीदार आहेत. त्यांनी पाठविलेल्या बातम्या जपानी भाषेंतील वृत्तपत्रांत मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध होत असतात. बांगला देशाच्या मुक्तिसंग्रामाच्या बातम्याहि आम्हीं पुष्कळ मोठ्या प्रमाणांत दिल्या होत्या. परंतु जपानचे लोक मुख्यतः हांगकांगपर्यंतच प्रवास करतात. त्याच्यापलीकडील प्रदेशाचें त्यांना आकर्षण वाटत नाही. त्यांना बौद्ध धर्माखेरीज भारताविषयी आकर्षण वाटावें, असें भारतांत कांही नाही. शिवाय इंग्रजी पत्रांचें वाचक मुख्यतः अमेरिकन व युरोपियन असतात. त्यांना युरोप-अमेरिकेंतील घडामोडी जाणून घेण्याचीच उत्सुकता असते. म्हणून त्याच बातम्या आम्ही देतो."

अशी रोखठोक व व्यवहारवादी भूमिका घेणाऱ्याशीं आपण जास्त काय झोलणार ? मीं त्यांचे आभार मानून निरोप घेतला. श्री. युजिरो माइदा यांनी घेतलेल्या तसदीबद्दल त्यांचे आभार मानून श्री. हितोशी साइतो यांच्याबरोबर श्री. सुसुमु एजिरो यांना भेटण्यासाठी हिबिया पार्कमधील त्यांच्या कचेरींत गेलों. मधली टेकडी ओलांडून आम्ही पायीं गेलों असतो तर दहा मिनिटांत पोचलों असतो. पण आपल्या सन्माननीय पाहुण्याला पायीं चालविणें साइतोसानना योग्य वाटलें नाही. त्यांनी भाड्याची टॅक्सी केली आणि आम्ही पस्तावलों. 'ट्रॅफिक जॅम'मध्ये आम्ही

सापडलों आणि चक्रव्यूहांत अडकलेल्या अभिमन्यूसारखी आमची स्थिति झाली. सुमारे मैलभराचें अंतर कापण्यास टॅक्सीला अर्धा तास लागला. भाड्याचा भूदंड भरावा लागला तो वेगळाच.

तरी पण माइनिचि शिबुन पत्राची ती प्रचंड यंत्रणा पाहून झालेलें समाधान मनांत तरळत असल्यामुळे या त्रासाचें कांही वाटलें नाही.

श्री. सुसुमु एजिरी यांची पुनर्भेट

कचेरी सुटण्याची वेळ झाली होती. सगळे कर्मचारी घरीं जाण्याच्या गडबडींत होते. अशा वेळीं श्री. सुसुमु एजिरींशीं निवान्तपणें गप्पागोष्टी होण्याची मीं अपेक्षाच वाळगली नव्हती. त्यामुळे जेव्हा ते आपणहोऊन उत्सुकतेने माझ्याशीं बोलूं लागले तेव्हा मला थोडें नवल वाटलें. पहिल्या भेटींत प्रश्न विचारण्याचें काम मुख्यतः मींच केलेलें होतें. आज प्राश्निकाची भूमिका एजिरी यांनी घेतली होती.

त्यांनी मला पहिलाच प्रश्न विचारला तो आंतरराष्ट्रीय राजकारणाशीं संबंधित होता. माझी पूर्वपीठिका माहीत नसतांना त्यांनी मला हा प्रश्न विचारावा यांत आपला गौरवच झाला असें मला वाटलें. त्यांचा प्रश्न असा होता :-

“ चीनशीं जपानचे जे नवे मैत्रीसंबंध सुरू झाले आहेत त्याबद्दल तुमचें काय मत आहे ? ”

मी म्हणालों, “ चीनशीं जपानची मैत्री जमली तर एक शांतताप्रिय राष्ट्र या नात्याने आम्हांला आनंदच होईल. पण माझ्या मते या बाबतींत दोन मूलभूत प्रश्न आहेत. पहिला असा की, या मैत्रीतून जपान काय साधूं इच्छितो आणि तें साध्य होण्याची कितपत शक्यता आहे ? दुसरा असा की, चीनच्या शब्दांवर व वागण्यावर कितपत विश्वास ठेवावा ? जपानला स्वतःचा माल खपविण्यासाठी चीनची बाजारपेठ हस्तगत करावयाची आहे असें दिसतें. पण चीन त्या बाबतींत गाफील राहिल असें मला वाटत नाही. तो जपानला फार खोलांत शिरूं देणार नाही, काठावरच ठेवील असा माझा अंदाज आहे. ”

यावर श्री. सुसुमु एजिरी म्हणाले, “ तुमचें म्हणणें खरें आहे. जपानला जें हवें आहे तें चीन सहजासहजीं मिळूं देईल असें मला वाटत नाही. शिवाय चिनी माणसाची क्रयशक्ति फारच मर्यादित आहे. त्याच्याकडून जपानी मालाचा उठाव मोठ्या प्रमाणावर होईल अशी शक्यता कमीच आहे. ” *

* आम्हां दोघांचाहि हा अंदाज खोटा ठरला. तोक्योहून आलेल्या २६ डिसेंबर १९७२ च्या बातमीवरून असें दिसतें की, जपानच्या सहा पोलाद कंपन्यांनी चीनला सुमारे बावीस कोटि डॉलर किमतीचा चौदा लाख टन पोलादी माल १९७३ च्या पहिल्या सहामाहींत पुरविण्याचा करार केला आहे. जपानने परदेशाशीं केलेला पोलादनिर्यातीचा हा सर्वांत मोठा करार आहे असें म्हणतात.

मी म्हणालों, “ कदाचित् कच्चा माल मिळविण्यासाठी जपानची ही धडपड चालू असेल. ”

“ पण चीनजवळ जपानला देण्याइतका अतिरिक्त कच्चा माल आहे कुठे ? धान्याच्या बाबतींतहि तो अजून स्वावलंबी झालेला नाही. कॅनडा-अमेरिकेकडून गहू मिळविण्याची त्याची धडपड चालू आहे. चीनकडून खनिज तेल मिळू शकेल असें म्हणतात. पण चीन अण्वस्त्रनिर्मितीवर आज जो अवाढव्य खर्च करीत आहे तो लक्षांत घेतां त्याला आपला कच्चा माल परदेशांना देणें कितपत परवडेल याविषयी मी साशंक आहे. ” श्री. एजिरी म्हणाले.

“ मग ही सारी धडपड चाललीय कशासाठी ? ” या माझ्या प्रश्नाला उत्तर देतांना ते म्हणाले, “ जपान सरकारला आपलें दिवसेंदिवस वाढणारें राष्ट्रीय उत्पन्न कोठे तरी गुंतविण्याची निकड उत्पन्न झाली आहे. त्या कामीं आपल्याला चीनचा उपयोग होईल अशी त्याला आशा वाटत असावी. भांडवलदारांनाहि चीन-मध्ये लाभदायक गुंतवणूक होऊं शकेल अशी आशा वाटत असावी. अर्थात् त्यांच्यापैकी कांहीजण खासगीरीत्या हें कबूल करतात की यांतून फारसें कांही निष्पन्न होणार नाही. मात्र जाहीरपणें ते कबूल न करतां उलट ते भलताच उत्साह दाखवीत आहेत. यांत त्यांचा अंतःस्थ हेतु काय आहे कोण जाणे ! ”

“ मला मात्र दुसरीच भीति वाटते. आमच्याशीं चीनने जसा विश्वासघात केला तसा तो जपानशीं न करो म्हणजे झालें. ” मीं माझी भीति व्यक्त केली.

“ त्याची काळजी मला वाटत नाही. चीनशीं कसें वागावयाचें, कसें ‘डील’ करावयाचें तें आम्हांला हजारों वर्षांच्या अनुभवाने माहीत झालें आहे. तुम्ही जसें फसलांत तसें आम्ही फसणार नाही. ” ते म्हणाले.

“ ईश्वर करो आणि तुमच्यावर तशी पाळी न येवो. ” अशी सदिच्छा व्यक्त करून आणि त्यांनी दिलेल्या मौल्यवान् सहकार्याबद्दल पुनःपुन्हा आभार मानून मीं त्यांचा निरोप घेतला.

गेल्या खेपेला त्यांच्या कार्यालयाच्या दिवाणखान्यांत काढलेला आम्हां दोघांचा फोटो त्यांनी मला भेट म्हणून दिला आणि आपल्या संस्थेच्या गाडींतून मला माझ्या हॉटेलवर पोचविण्याची व्यवस्था केली.

जपानमधील मधूर आठवणींपैकी श्री. सुसुमु एजिरी यांची सौजन्यपूर्ण वागणूक ही एक निश्चितच असेल याविषयी मला शंका वाटत नाही.

आज रात्रीं नेपाळचे राजदूत श्री. प्रकाशचंद्र ठाकूर यांच्या घरीं आम्हांला विशेष मेजवानी देण्यांत आली. तिला श्री. अर्जुन असरानी आपल्या सौभाग्यवतींसह हजर होते. त्यांच्याशीं पुष्कळच महत्त्वाची चर्चा झाली.

दूतावास-अधिकाऱ्यांचीं दुःखें

श्री. अर्जुनभाईना मी म्हणालों, “तुम्ही मंडळी आमच्याशीं इतक्या स्नेहाने व सौजन्याने वागताहांत की मात्रा त्यावर विश्वासच बसत नाही. कारण परदेशांत जाणाऱ्या लोकांकडून भारतीय दूतावासांतील अधिकाऱ्यांचा रूक्षपणा, वेपवाई, उद्धटपणा यांच्याच गोष्टी मीं ऐकल्या-वाचल्या आहेत. त्यांत कांही तथ्य नाही काय ? ”

श्री. असरानी म्हणाले, “ तसें मी म्हणूं शकत नाही. त्या लोकांच्या तक्रारींत पुष्कळच तथ्य आहे. आमच्या कांही दूतावासांत कर्मचारीवर्ग अपुरा असल्यामुळे त्याच्यावर कामाचा ताण फार पडतो व मग त्याच्याकडून अशा चुका होतात. पण या दोषाचा वांटा भारतांतून येणाऱ्या लोकांकडेहि थोडाफार जातो. तुमच्यासारखे सरळ व्यवहार करणारे लोक आम्हांला तापदायक वाटत नाहीत. पण ज्यांना लांड्या-लवाड्या व गैरव्यवहार करावयाचे असतात ते लोक जेव्हा आमचा वापर करूं पाहतात तेव्हा त्यांच्या गैरव्यवहारांत सामील होण्याचें आम्ही नाकारतो आणि मग ते आमच्याविरुद्ध काहूर उठवतात. शिवाय येथील कामाचें स्वरूपच असें विचित्र असतें की, माणूस वैतागून जातो. रोज कुठे ना कुठे पार्टी असते. तिला सपत्नीक हजर राहणें भाग असतें. एखाद्या दिवशीं गंमत म्हणून पार्टीला जाणें वेगळें आणि रोज सक्तीने हजर राहावें लागणें वेगळें. त्यायोगे त्यांतील आनंद नाहीसा होऊन वीट येऊं लागतो. त्यामुळे मुलावाळांत वावरून कौटुंबिक जीवनाचा आनंद उपभोगणें आम्हांला शक्य होत नाही. जपानसारख्या ठिकाणीं सगळ्याच गोष्टी — मुलांच्या शिक्षणापासून रोजच्या भाजीपाल्यापर्यंत — इतक्या महाग असतात की, महिन्याच्या जमाखर्चाची तोंडमिळवणी करतांना जीव मेटाकुटीला येतो. आम्हांला एका विशिष्ट दज्याने राहावें लागत असल्यामुळे या खर्चात काटकसर करतां येत नाही. आपला देश गरीब असल्यामुळे या परिस्थितीविरुद्ध आम्ही तक्रार करीत नाही. पण आम्ही मजेंत व चैनींत असतो असा जो ग्रह सर्वसामान्य भारतीयांमध्ये पसरलेला आहे तो खरा नाही, एवढेंच मला म्हणावयाचें आहे. परदेशी दूतावासांतील नोकरी संपल्यावर आमच्याजवळ कांहीहि शिल्लक उरलेली नसते. जें कांही सामान-सुमान आम्ही परदेशांत विकत घेतलेलें असेल तेवढीच आमची कमाई. आमच्या अडचणी लक्षांत घेऊन लोक अधिक व्यवस्थितपणें वागतील तर त्यांना आमच्याकडून शक्य तें सहकार्य अवश्य मिळेल. अर्थात् सरकारी मंत्री, संसद् सदस्य, इतर सरकारी पाहुणे यांच्या सरवराईत आम्ही गुंतलों असूं तेव्हा इतरांकडे थोडेंफार दुर्लक्ष होण्याची शक्यता गृहीत धरलीच पाहिजे. ”

उठल्यासुटल्या, निष्कारण, सरकारी खर्चाने परदेश-दौरे करणारे मंत्री व संसद् सभासद यांच्यामुळे परदेशी दूतावासांतील कर्मचाऱ्यांना किती त्रास होतो

याची वर्णनें मीं इतर अनुभवी लोकांकडून ऐकलीं आहेत. त्यामुळे परदेशीं जाणाऱ्या सामान्य लोकांना दूतावासांकडून पुरेसें सहकार्य कां मिळत नाही, याची मला कल्पना आहे. मला वाटते, दूतावासांतील कर्मचाऱ्यांच्या अडचणींचाहि आपण विचार केला पाहिजे.

जपानी माणसाच्या अंतरंगांत शिरण्याची युक्ति

श्री. अर्जुन असरानी जपानला दुसऱ्यांदा आले आहेत. जपानी समाज व जपानची राजकीय-आर्थिक स्थिति यांचें त्यांनी सखोल निरीक्षण केलें आहे. जपानी भाषाहि थोडीफार शिकून घेतली आहे. म्हणून जपानी माणसासंबंधीची माझी शंका मीं त्यांना विचारली.

“ जपानी माणूस असा अलिप्त - रिझर्व्हड - कां वाटतो ? ”

यावर ते म्हणाले, “ परकीयांशीं मोकळेपणाने बोलणें त्याला भाषेच्या अडचणीमुळे शक्य होत नाही. जुनी वेगळेपणाची - आयसोलेशनची - पकड अजून ढिली झालेली नाही. त्यामुळे आपल्या देशवांधवांशीं तो जितक्या मोकळेपणाने वागतो-बोलतो तितका मोकळेपणा त्याला परकीयांशीं वागतांना-बोलतांना साधत नाही. तरी पण त्याला बोलके करण्याची एक युक्ति आहे. त्याला तुम्ही मदिरागृहांत घेऊन जा आणि भरपूर मद्य पाजा. मात्र त्याच्याबरोबर तुम्हीहि दांरू घेतली पाहिजे. एकत्र बसून मदिरापान सुरू झालें की तो खुलतो आणि मग तुमच्यापासून कांहीहि लपवून ठेवीत नाही. मदिरा आणि मदिराक्षी यांच्या बाबतींत भारतीय लोक जो भलताच सोवळेपणाचा आव आणतात त्याची जपानी माणसाला चीड येते; आणि तो आमच्यापासून दूर पळण्याचा प्रयत्न करतो. ”

“ म्हणजे मग या बाबतींत सिंधी-पंजाबी लोक जास्त उपयुक्त ठरत असतील नाही ? ” मीं मिस्किलपणें विचारलें. अर्जुनभाई स्वतः सिंधी असल्यामुळे त्यांना या प्रश्नांतील खोच कळली. त्यांनी सिंधी माणसाचा मुद्दा बाजूला ठेवला आणि म्हणाले, “ एका अर्थाने तुमचें म्हणणें बरोबर आहे. पण पंजाबी माणसांत जपान्यांना न आवडणारा असा एक दोष आहे. पंजाबी माणूस मोठा आक्रमक असतो. तो तुमच्या पाठीवर थाप मारील, तुमची थट्टामस्करी करील, आणि आपण या मार्गाने जवळीक निर्माण करित आहोंत अशी स्वतःची समजूत करून घेईल. पण हा अनौपचारिकपणा जपान्याला आवडत नाही, सहन होत नाही. त्यामानाने त्याला दक्षिण भारतीय लोक जास्त पसंत पडतात. जपानच्या सहकार्याने भारतांत कांही कारखाने सुरू करण्याचीं बोलणीं सध्या चालू आहेत. हे कारखाने मुंबईपासून दक्षिणेकडे असावेत असा त्यांचा आग्रह आहे. त्याचे कारण ते असें सांगतात की, दक्षिण भारतांत मजुरांचा उपद्रव विशेष नसल्यामुळे तेथे हे कारखाने असावेत. पण त्याचें खरें मानसिक कारण असें आहे की, उत्तर भारतीय लोक

त्यांना फारसे आवडत नाहीत. उलट सौम्य स्वभावाचे, शिष्टाचारसंपन्न दाक्षिणात्य त्यांना जवळचे वाटतात. ”

हें मनोविश्लेषण वरोवर असेलहि. पण मला असें वाटतें की, दक्षिण भारताची उष्ण दमट हवा व भात-मासळीचा आहार यांमुळे जपान्यांना दक्षिण भारत अधिक प्रिय असावा.

जपानच्या मैत्रीचा फायदा

“ जपानशीं मैत्री व्हावी म्हणून आपण सध्या धडपडत आहोंत, या मैत्रीचा भारताला काय फायदा आहे ? ” या माझ्या प्रश्नाला उत्तर देतांना श्री. अर्जुन असरानी म्हणाले,

“ एका विकसित, संपन्न, आर्थिकदृष्ट्या सामर्थ्यवान् व सुसंस्कृत देशाशीं मैत्री होणें हें केव्हाहि लाभदायकच असतें. तरी पण या मैत्रीमुळे कांही तात्कालिक फायदेहि होण्याची शक्यता आहे. उदाहरणार्थ, जपानकडून माल मागविल्यास वाहतुकीचा खर्च खूपच कमी होतो. युरोप-अमेरिकेकडून रासायनिक खतें आणली तर दर टनाला वीस डॉलर वाहतूकखर्च येतो; पण हींच खतें जपानकडून घेतलीं तर फक्त दहा डॉलर खर्च येतो. शिवाय जपानजवळ सध्या अतिरिक्त परकीय चलन खूप साठलें आहे. तें त्याला कोठे तरी गुंतविणें भाग आहे. कारण त्यान तें गुंतविलें नाही तर अमेरिका येनचें पुनर्मूल्यन करण्यास जपानला पुनः भाग पाडील. हा अतिरिक्त पैसा भारतांत गुंतविण्यास आपण जपानला राजी करूं शकलों तर आपलाहि त्यांत फायदा होईल.

“ राजकीयदृष्ट्या बोलावयाचें तर जपानशीं भारताची मैत्री जमली तर चीनच्या आक्रमक वृत्तीला थोडाफार पायबंद वसेल. कारण जपानच्या आर्थिक सामर्थ्याची चीनलाहि जाणीव आहे. ”

जपानी माणसाचा 'मूदो'

“ जपानी वृत्तपत्रांसंबंधी तुमचें काय मत आहे ? सध्या जपानी वृत्तपत्रांत चीन-जपान मैत्रीसंबंधी पहिल्या पानावर ठळकपणें वातम्या प्रसिद्ध होत असतात. त्याचें रहस्य काय आहे ? ” मीं विचारलें.

“ तें रहस्य समजण्यासाठी जपानी समाजाचें एक वैशिष्ट्य जाणून घेतले पाहिजे. हा समाज लहरी आहे. समाजमानसाची ही जी लहर तिला येथे 'मूदो' असें म्हणतात. इंग्रजी 'मूड' शब्दाचें तें जपानीकरण आहे. हा मूदो समुद्राच्या लाटांसारखा वर-खाली हेलाकावत असतो. जपानी वृत्तपत्रें अंतर्गत प्रश्नांसंबंधी सरकार-वर वाटेल तेवढी कडक टीका करतात, पण परराष्ट्रीय संबंधांच्या बाबतींत तीं सरकारी धोरणाचाच पाठपुरावा करतात. जपानी जनतेचा 'मूदो' आपल्याला हवा तसा वनविण्यासाठी सरकार वृत्तपत्राचा उपयोग करून घेतें. सध्या चीनशीं

मैत्री करावी, असा मूदो निर्माण करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न चालू आहे. चीनशी मैत्री करण्यांत जपानचा आर्थिक लाभ आहे, असें सरकारला वाटते. म्हणून येथील वृत्तपत्रांत पहिल्या पानावर चीनविषयक वातम्या ठळकपणे येत आहेत. येथील सत्ताधारी व विरोधी पक्षांना धर्माचें कांही सोयरसुतक नाही. पण धार्मिक संघटनांकडून आर्थिक व अन्य साह्य घेण्यास कोणालाहि संकोच वाटत नाही. 'मूदो' तयार करण्यास या संघटनांचेहि साह्य घेतलें जातें.

जपानमधील वाढती महागाई

“जपानमध्ये भरमसाट वाढत असलेल्या महागाईवद्दल कांही लोकांनी माझ्याशीं बोलतांना तक्रार केली. तिच्यांत कितपत तथ्य आहे ? ” मीं विचारलें.

“तिच्यांत मुळीच तथ्य नाही. ज्या प्रमाणांत महागाई वाढते त्याच्या दुप्पट प्रमाणांत पगार, मजुरी, भत्ते व वोनस हीं वाढतात. त्यामुळे महागाईविरुद्ध तक्रार करण्यास कांही जागा नाही. येथील सरकार निर्यातीसाठी कारखानदारांना प्रत्यक्ष आर्थिक साह्य (सबसिडी) देत नाही, परंतु देशांत तयार होणारा माल परदेशांत स्वस्त किमतीला विकतां यावा यासाठी देशांत तो महाग विकण्याची मुभा सरकारने कारखानदारांना दिली आहे. त्याप्रमाणे आपण तयार केलेला माल कारखानदार देशांत जास्त किमतीला विकतात. त्यांतील नफ्याचा फार मोठा भाग सरकारला करांच्या रूपाने मिळतो. प्रत्यक्ष करांचें प्रमाण येथे फार कमी आहे. अशा प्रकारें जनताच निर्यातीला हातभार लावते. येथील केवढाहि मोठा श्रीमंत माणूस परदेशी मोटार विकत घेणार नाही. तो जपानी गाडीच वापरील. ही देशनिष्ठा महत्त्वाची आहे. जपानच्या उन्नतीचें सारें श्रेय त्याच्या या देशनिष्ठेला आहे. जपानी लोक आपसांत वाटेल तेवढ्या लांड्यालबाड्या करतील. पण आपल्या देशाच्या हिताला ज्यायोगे धक्का लागेल असें कोणतेंहि कृत्य जपानी माणूस करणार नाही.”

जपानला आलेला चीन-प्रेमाचा पुळका

“जपानला अचानक चीनच्या प्रेमाचा हा जो पुळका आलेला आहे त्याचें कारण काय ? कालपर्यंत तैवानशीं असलेली आपली मैत्री म्हणजे एक पवित्र बंधन आहे व तें कधीहि तुटणें शक्य नाही, असें कंठरवाने ओरडून सांगणारा जपान आज अकस्मात् तैवानकडे पाठ फिरविण्यास तयार होतो, हें जरा चमत्कारिकच नव्हे काय ? ” मीं विचारलें.

“त्यांत चमत्कारिक असें कांही नाही. जपानी माणूस हा प्रामुख्याने व्यवहारवादी आहे. आपला व आपल्या देशाचा फायदा ज्यांत असेल असें कोणतेंहि कृत्य करण्यास त्याला सिद्धान्त, तत्त्वज्ञान वगैरे गोष्टी परावृत्त करूं शकत नाहीत. चीन आपल्याकडे युद्धकालीन नुकसानभरपाई (वॉर रेपरेशन्स) मागेल अशी भीति जपानला वाटत होती. ही नुकसानभरपाई देणें त्याला परवडण्यासारखें नव्हतें.

म्हणून चीनला मान्यता देण्याची टाळाटाळ तो करीत होता. अता अलीकडेच आपण जपानकडे युद्धाची नुकसानभरपाई मागणार नाही असें चीनने जाहीर करतांच जपानने मोहरा बदलला आणि चीन-जपान मैत्रीला अकस्मात् भरती आली. ”

चिनी व जपानी यांच्यांतील फरक

“ चिनी व जपानी यांच्यांत तुमच्या मते काय फरक आहे ? ” मीं विचारलें.

यावर श्री. अर्जुनभाई म्हणाले, “ चिनी माणूस हा भारतीयांप्रमाणेच व्यक्तिनिष्ठ, संस्कृतिप्रेमी, विचारस्वातंत्र्याचा भोक्ता आहे. याच्या उलट जपानी माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे. तो सामूहिकपणे विचार करतो. त्याचा हा स्वभाव साम्यवादाला अनुकूल आहे. त्यामानाने चिनी माणसाचा स्वभाव साम्यवादाला प्रतिकूल आहे. म्हणून चीनचें जपानीकरण करावें अशी इच्छा माओ बाळगून आहे; आणि म्हणून जपानशीं संबंध वाढविण्यास चीन उत्सुक आहे. ”

जपानी समाजशास्त्रज्ञ प्राध्यापिका चिए नाकाने यांनीहि असेच विचार त्यांच्या भेटिंत व्यक्त केले होते, याचें मला स्मरण झालें. चीन, जपान, कोरिया, थायलंड, व्हिएटनाम, इंडोनेशिया, मलेशिया, श्रीलंका, बांगला देश, भारत, पाकिस्तान व अफगाणिस्तान या देशांतील लोकांच्या स्वभावाचें तुलनात्मक अध्ययन केल्यास तें मोठें मनोरंजक व उद्बोधक ठरेल यांत मुळीच शंका नाही.

३०-८-७२

आजचा दिवस आवराआवर करण्यांत व मित्रांचे निरोप घेण्यांत गेला. जपानी लोकांनी दिलेल्या बऱ्याचशा अवजड भेटी मीं येथे देऊन टाकल्या आणि माझ्या सामानाचें वजन वीस किलोच्या मर्यादेंत राहिल अशी व्यवस्था केली.

आज सकाळीं काकासाहेबांना कांही पुस्तकें विकत घ्यावयाचीं होतीं म्हणून बाजारांत गेलों. येथे विकलेल्या वस्तूची नांवनिशीवार पावती देण्याची पद्धत नाही. नुसता एकूण आकडा (येनचा) लहानशा चिटोऱ्यावर यंत्रांतून काढून देतात. बहुधा हें परस्परविश्वासाचें द्योतक असावें. पण आपल्याला पुस्तकांच्या नांवनिशीवार पावती मिळाल्याखेरीज आपण हलणार नाही असा काकासाहेबांनी आग्रह धरला. दुकानदार भला माणूस होता. त्याने व्यवस्थितपणे टाईप करून पावती करून दिली. या सान्या प्रकरणांत निष्कारण वेळ वाया गेला. नंतर आम्ही हिविया पार्कजवळील मातोबा नांवाच्या प्रख्यात कंपनींत मोत्यांची खरेदी करावयास गेलों. किनोकुनिया कंपनीचे मालक श्री. तोकुओ मासुइ यांच्या ओळखीमुळे आम्हांला चांगले मोती पुष्कळच कमी किमतींत मिळाले. त्यांचा सर ओवण्यांत बराच वेळ गेला. ‘ व्ही. आय. पी. ज कॉन्फिडेन्शियल गाइड - टोकियो अँड हाँगकाँग ’

हैं सुंदर पुस्तकहि भेट म्हणून दुकानदाराने दिलें, त्याच्या सौजन्यपूर्ण वागणुकीने मी खूपच प्रभावित झालों.

या सगळ्या गडवडींत जेवणाची वेळ टळून गेली. मला जेवणाचें एवढें कौतुक नाही. एखाद्या वेळेचें जेवण चुकलें तरी मी फारसा अस्वस्थ होत नाही. पण माझ्या-मुळे नरेशना उपाशी राहावें लागलें याची चुटपूट माझ्या मनाला लागून राहिली. टॅक्सीच्या खर्चाचा वगैरे भूदंड त्यांना पडला तो निराळाच. येथे येणाऱ्या मंडळीं-साठी नरेशना स्वतःच्या खिशांतून पुष्कळच खर्च करावा लागतो. त्यांची प्राप्ति फार मर्यादित आहे. आपण त्यांच्यावर हा खर्च लादून अन्याय करतो ही जाणीव फारच थोड्यांना असते.

हॉटेलवर पोचलों तों काल ठरल्याप्रमाणे कांही तरुण विद्यार्थी येऊन माझी वाट पाहत असल्याचें दिसून आलें. म्हणून खाण्यापिण्याचा विचार डोक्यांतून काढून टाकून त्यांच्याशीं चर्चा करावयास बसलों. भाषेची अडचण बरीच त्रासदायक होती. इतक्यांत 'केसरी'चे उपसपादक श्री. वि. स. वाळिंबे यांचे मित्र श्री. काझुओ-तेराओ निरोप घेण्यासाठी आले. त्यांनाच वेठीला धरलें आणि विद्यार्थ्यांशीं चर्चा चालविली.

जपानी विद्यार्थ्यांच्या समस्या

जपानी विद्यार्थ्यांसमोर प्रामुख्याने कोणत्या समस्या आहेत हें जाणून घेण्याचा मी येथे आल्यापासून प्रयत्न करतो आहे. पण मला समाधानकारक उत्तर अजून मिळालेलें नाही. कोणाहि तरुण विद्यार्थ्याला हा प्रश्न विचारला की त्याचें पहिलें उत्तर येतें, "प्रदूषण (पॉल्यूशन) ही आमची प्रमुख समस्या आहे." मग त्याला समजून सांगावें लागतें की, "बाबारे, प्रदूषण ही कांही विद्यार्थ्यांची समस्या नव्हे. ती सार्वत्रिक समस्या आहे. आमच्या भारतीय विद्यार्थ्यांसमोर वेकारीची समस्या आहे. पदवी घेतल्यानंतरहि त्यांना नोकऱ्या मिळत नाहीत. पण येथे नोकऱ्या भरपूर उपलब्ध असल्यामुळे ती समस्या नाही." पुष्कळ खोदून खोदून विचारल्या-वर असें आढळून आलें की, येथे परीक्षेंत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वर्ग (क्लास) देण्याची जी पद्धत आहे ती सदोष असून तिच्यामुळे चांगल्या विद्यार्थ्यां-वर अन्याय होतो. म्हणून ही पद्धत रद्द करावी अशी विद्यार्थ्यांची मागणी आहे. कांही दुय्यम-तिय्यम दर्जाच्या सरकारी विद्यापीठांतून विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्या-साठी पन्नास-साठ हजार रुपयांपर्यंत लाच घेतली जाते. त्या पद्धतीविरुद्धहि असंतोष आढळतो. कारण त्यायोगे श्रीमंतांच्या मुलांना त्यांची लायकी नसतांना प्रवेश मिळतो आणि गुणी मुलें बाहेर राहतात.

"तुमच्यामध्ये हिप्पींचें प्रमाण किती आहे?" असा प्रश्न मीं विचारला असतां कांही तरुणांनी मला सांगितलें, "आमच्या देशांत हिप्पी बनण्यासाठी

आवश्यक असणारें वातावरण नाही. कांही मुलें हिप्पी बनल्याचा आव आणतात; पण ते खरे हिप्पी नव्हेत. अमेरिकन् हिप्पी हेच खरे हिप्पी होत." मला यांतला वारकावा कळला नाही, म्हणून मीं तो विषय सोडून दिला.

जपानचे तरुण विद्यार्थी अधिक गंभीर, समजदार व जबाबदार आहेत, असा माझा ग्रह झाला. कदाचित् अशा निवडक तरुणांशींच संबंध आल्यामुळ माझा तसा समज झाला असावा विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या गटांत वावरल्यावरच या वावतींतील निष्कर्ष ठामपणें काढतां येईल.

जुनी चौकट मोडत आहे ?

श्री. काझुओ तेराओ हे पूर्वी 'जपान टाइम्स' या तोक्योच्या इंग्रजी दैनिकांत उपसंपादक होते. तेथून ते दुसऱ्या एका संस्थेंत गेले आणि आता क्योदो या जपानच्या सर्वांत मोठ्या वृत्तसंस्थेंत काम करीत आहेत. मीं त्यांना विचारलें, "जपानमध्ये सामान्यतः एक संस्था सोडून दुसऱ्या संस्थेंत जाणें अप्रशस्त व हानिकारक समजलें जातें. मग तुम्ही अशा वारंवार नोकऱ्या कसे बदलतां ?" यावर ते म्हणाले, "संस्थेशीं किंवा आपल्या नोकरीशीं एकनिष्ठ राहण्याची जुनी जपानी संकल्पना आता झपाट्याने बदलत आहे. तिची जागा अमेरिकन पद्धतीची अवसरवादी संकल्पना घेत आहे. मला वाटतें, कांही दिवसांत जुनी प्रथा नामशेष होऊन जाईल." श्री. तेराओ यांचें हें भविष्य लवकर खरें ठरेल असें कोणी मानीत नाही; पण आर्थिक व्यवहाराची जुनी चौकट आता मोडूं लागली आहे, असा अंदाज करण्यास हरकत नाही. ती कित्ती काळाने मोडून पडेल हें काळच ठरवील.

एक धाडसी मराठी तरुण

आवराआवरीच्या गडवडींत असतांनाच उस्मानावादचे पहिलवान वाळ देशमुख भेटून गेले. महाराष्ट्र कुस्तीगीर परिषदेचे कार्यकर्ते व व्यायामप्रेमी म्हणून मराठवाड्यांतील अनेक लोक त्यांना ओळखत असतील. इंग्रजीचा गंध नसतांना जपानसारख्या देशांत येऊन येथे एक भारतकेंद्र उभारण्याची उमेद ते वाळगून आहेत. स्थानिक मंडळींचा एवढा विश्वास त्यांनी संपादन केला आहे की, 'दिल्ली असोसिएट्स कंपनी' नांवाची एक भारतीय आहार देणारी खानावळ चालविण्यास त्यांना भांडवल पुरविणारे जपानी मित्र मिळाले आहेत. जूदोमध्ये प्रावीण्य मिळविण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू आहे. इतर कोणाची मदत नसतांना जपानमध्ये आपलें वस्तान बसविण्याची जिद्द वाळगणाऱ्या या तरुणाचें मला कौतुक वाटलें. भारतांतून येणाऱ्या मराठी लोकांच्या आपण उपयोगी पडावें, अशी त्यांची इच्छा आहे. भारतकेंद्राच्या त्यांच्या कल्पनेला महाराष्ट्रांतून पाठिंबा मिळाल्यास त्यांना आनंद होईल.

जपानांत मिधी, गुजराती, मारवाडी, पंजाबी, मद्रासी (तमिळ, मल्याळम् व आंध्र) मंडळी वरीच भेटतात. पण मराठी माणूस क्वचितच भेटतो. अर्थात् हें

रडगाणें कांही नवीन नाही. खुद्द भारतांत तरी महाराष्ट्रावाहेर किती मराठी लोक भेटतात ? आणि म्हणूनच श्री. बाळ देशमुख यांचें कौतुक वाटतें.

वस्त्रदानांतील अनोखा आनंद

निरासाकीला आमच्या यजमानांचा तरुण मुलगा युकिहितो आकियामा माझ्या भारतीय पोशाखाची तोंडभरून वारंवार स्तुति करूं लागला तेव्हा मी त्याचा हेतु ताडला आणि त्याला म्हणालों, “तुला हे कपडे हवेत काय ?” यावर तो उत्तरला, “छे: छे: ! तुमची किती अडचण होईल त्यामुळे ! ” मी म्हणालों, “माझी कांही अडचण होणार नाही. तुला ते आवडले असतील तर मी आनंदाने देतो.” त्याने डोळे विस्फारून माझ्याकडे पाहत संमतिदर्शक स्मित केलें; आणि मीं लगेच अंगावरील कपडे काढून त्याला दिले. पठाणी सुरवार आणि नेहरू सदरा किंवा झब्बा. लगेच त्याने ते कपडे अंगांत घातले आणि आनंदाने उड्या मारीत घरभर सर्वांना दाखवीत फिरला. “उद्या माझे मित्र मला या कपड्यांत पाहतील तेव्हा ईर्ष्येने जळफळतील. या परिसरांत कुणाजवळहि असले कपडे मिळणार नाहीत.” तो आनंदाने म्हणाला.

भारतीय कपड्यांबद्दल जपानी तरुणांना खरोखरीच फार आकर्षण वाटतें. त्यांच्यासाठी इतर कांही भेटी नेण्याऐवजी खास भारतीय पद्धतीचे कपडे नेल्यास त्यांना ते खालीने आवडेल. वायकांच्या साड्यांवर तर जपानी महिला तुटून पडतील! यंग सर्वोदय संघटनेचे प्रमुख श्री. कोजी ओकामोतो यांनी माझ्यासाठी खूप तसदी घेतली होती. त्यांना तशा मामुली भेटी मीं दिल्या होत्या. पण त्याने माझेंच समाधान झालें नव्हतें. कांही तरी भरीव त्यांना द्यावें अशी माझी इच्छा होती. म्हणून मीं त्यांना विचारलें, “तुम्हांला माझे भारतीय कपडे आवडतात काय ?” ते म्हणाले, “हें काय विचारणें झालें ? नक्कीच आवडतात.” “तर मग मी तुम्हांला हे भेट म्हणून देतो. हे घातल्यावर तुम्ही खरे यंग सर्वोदय दिसूं लागाल.” प्रथम त्यांना ती गंमतच वाटली. पण जेव्हा मी खरोखरीच सुरवार, झब्बा, जाकीट व कोल्हापुरी वहाणा असा संपूर्ण पोशाख त्यांच्या हवालीं केला तेव्हा त्यांचा त्यावर विश्वासच बसेना. अखेर जेव्हा त्यांची खाली पटली तेव्हा लगेच त्यांनी तो पोशाख अंगावर चढवला आणि भराभर फोटो काढून घेतले. त्यांचा तो आनंद पाहून मला फार बरें वाटलें. सर्वोदय कार्यकर्त्याला खादीचे भारतीय कपडे जपानांत घालायला मिळणें ही संधि अपूर्व तर खरीच. कांही खास प्रसंगीं आता ते हे कपडे घालतील आणि त्याद्वारा भारत-जपान स्नेहभावनेला बळकटी येईल.

हॉटेल सिंगापूर, हाँगकाँग
खोली क्र. ४०८

३१-८-७२

सायोनारा

सकाळीं १०-३०ला सानबानचो हॉटेलांतून निघून आम्ही तोक्योच्या प्रशस्त आंतरराष्ट्रीय विमानतळावर पोचलों. श्री. अर्जुनभाई असरानी, जपानबुद्ध संघाचे चिटणीस भिक्षु ग्योहो तोमिताका, प्रा. कोकी नागा, ओकामोतो दांपत्य, नरेश मंत्री, भिक्षु इशिवाशिसान वगैरे अनेक मंडळी निरोप देण्यासाठी विमानतळावर आली होती. पाहुण्यांचें स्वागत करण्यासाठी किंवा 'सायोनारा' (गुडबाय) म्हणून त्याला निरोप देण्यासाठी रेल्वे-स्टेशनवर किंवा विमानतळावर जाणें हा जपानी लोकांचा एक खास षोक किंवा छंद आहे. येणारी-जाणारी व्यक्ति जेवढी मोठी किंवा महत्त्वाची असेल तेवढी गर्दी अधिक. आमच्याबरोबर श्री. फुजिइ गुरुजी असते तर विमानतळावरील निरोप देणाऱ्यांची गच्ची माणसांनी फुलून गेली असती. मिळालेल्या भेटी येथेच वांटून टाकून मीं माझें सामान वीस किलो वजनाच्या मर्यादित ठेवलें होतें पण काकासाहेब व सरोजबेन यांनी मिळालेल्या साऱ्या भेटी बरोबर घेतल्यामुळे त्यांच्या सामानाचें वजन दुप्पट झालें होतें.

जपानी माणूस कसा आहे ?

दुपारीं एक वाजतां विमान सुटलें व वाटेंत कोठेहि न थांबतां ४-४५ वाजतां हाँगकाँगला पोचलें. नेहमीप्रमाणे विमान निम्मेशिम्में रिकामेंच होतें. यामुळे दुपारच्या भोजनानंतर ज्यांना वामकुक्षी करावयाची होती त्यांची छान सोय झाली. सुमारे दोन तास जपानवरूनच आम्ही उडत होतो. अधूनमधून समुद्र लागे व जपानचीं विखुरलेलीं बेटें दिसत. ३-४५ला तैवान (फोर्मोसा) भेटलें. डोंगर-दऱ्या व खेडींच मुख्यतः दिसलीं. तैपेह हें राजधानीचें शहर मात्र दिसलें नाही.

विमानांत हाँगकाँगच्या भारतीय दूतावासांतील (कमिशनमधील) प्रथम सचिव श्री. भारतभूषण जुलका भेटले. पुण्यांत आमचा एक 'जुलका टेलर' आहे. पठाणी सुरवार शिवण्यांत हातखंडा असलेला (स्पेशालिस्ट). त्याची ओळख झाल्यापासून या नांवाविषयी मला कुतूहल होतें. म्हणून श्री. जुलका यांना त्याचा खुलासा विचारला. त्यांच्याकडून असें समजलें की, जुलका हा पंजाबी शिखांचा एक पंथ असून हे लोक केस (डोकीचे व चेहऱ्यावरील) वाढवीत नाहीत. श्री. जुलका यांच्याकडे व्यापार-विभाग असून जपानला त्या कामाच्या निमित्ताने त्यांना वारंवार जावें लागतें. म्हणून जपानी माणसासंबंधी त्यांचा अनुभव मीं विचारला. ते म्हणाले, " जपानी माणूस फार घमेंडखोर व आंतल्या गाठीचा आहे. पण जेथे

त्याचा आर्थिक स्वार्थ असेल तेथे तो वाटेल तेवढा झुकेल. चीनशीं व्यापार करणें त्याच्या फायद्याचें असल्यामुळेच तो चीनशीं एवढी लाडीगोडी लावीत आहे. चीन-कडून कच्चे लोखंड घेऊन तो त्याला तयार पोलाद व यंत्रसामग्री पुरवील. चीनची ऋयशक्ति मर्यादित आहे असें समजणें चूक आहे. कॅटनच्या औद्योगिक जत्रेंत वर्षांतून दोनदा जगांतले अनेक देश भाग घेऊन लक्षावधि रुपयांची खरेदी-विक्री करतात. याचा अर्थ चीनची ऋयशक्ति चांगली मोठी आहे. म्हणूनच एवढी उलाढाल होऊं शकते. चीन-जपान मैत्रीचा भारताच्या निर्यातीवर विपरीत परिणाम होईल. कारण त्यायोगे जपान भारताकडून आजचें कच्चे लोखंड आयात करीत असतो त्याची मागणी कमी होईल.

भारतीय व्यापाऱ्यांचा दुर्व्यवहार

“जपानशीं भारताचा व्यापार अनुकूल प्रमाणांत न वाढण्यास भारतीय व्यापाऱ्यांचे गैरव्यवहार कारणीभूत आहेत असें जें बोललें जात त्यांत कितपत तथ्य आहे ? ” मीं विचारलें.

“त्यांत पुष्कळच तथ्य आहे. आपल्या व्यापाऱ्यांना जिकडे-तिकडे वाम-मार्गाचा अवलंब करण्याची सवय जडलेली आहे. उदाहरणार्थ, एखाद्या यंत्रांत असणाऱ्या स्टेनलेस स्टीलच्या कड्यां (रिंज) ऐवजी अॅल्युमिनियमची कडी टाकण्यास भारतीय व्यापारी सांगतो; आणि किंमत मात्र तेवढीच लावून मधल्या फरकाची रक्कम स्वित्झर्लंडमधील आपल्या खात्यावर जमा करण्यास सांगतो. या गैरव्यवहारांत जपानी कारखानदारांचा कांही फायदा नसतो. उलट माल खराब निघाल्यामुळे वदनामी मात्र पदरांत पडते. म्हणून असले व्यवहार करण्यास जपानी व्यापारी किंवा कारखानदार तयार होत नाहीत.

“शिवाय आपल्या लोकांना मालाचें पॅकिंग उत्कृष्ट असणें किती आवश्यक असतें हें कळत नाही. त्यामुळे माल चांगला असला तरी वाईट पॅकिंगमुळे गिन्हाईक तो हातांत धरत नाही. भारतीय खेळण्यांना परदेशांत चांगली मागणी आहे. पण आमचे व्यापारी डालडाच्या उकिरड्यावर फेकण्याच्या लायकीच्या डव्यांतून हीं खेळणीं पाठवतात. जपानी मालाचें पॅकिंग पाहूनच गिन्हाईक खूश होतें. तें असल्या भिकार पॅकिंगमधलीं खेळणीं कशी घेणार ? ” श्री. जुलका म्हणाले.

भारत सरकारचें अनिश्चयी धोरण

ते पुढे म्हणाले, “भारत सरकारवरहि या बाबतींत बरीच जबाबदारी येऊन पडते. आपल्याकडे कोणत्याच गोष्टीचा निर्णय झटपट होत नाही. एखादें काम नोकरशाहीच्या चक्रांत अडकलें की तें किती काळ रेंगाळत पडेल हें सांगतां येत नाही. यामुळे भारताशीं सरकारी पातळीवर व्यवहार करण्यास इतर देशांतले लोक धजत

नाहीत. आम्ही आमच्याकडून पराण्या ढोसून सरकारी यंत्रणेला जागे करण्याची घडपड करीत असतो. पण आमचे प्रयत्न फार अपुरे पडतात.”

“ नव्यानेच अवतरलेल्या लोकशाहीचे हे दोष आहेत. अनुभवाने शहाणपण येईल तसतसे हे दोष दूर होतील अशी आशा आपण वाळगूं या.” मीं समारोप केला.

सत्संग : हाँगकाँग-स्टाईल

विमानतळावर भारतीय दूतावासांतील एक अधिकारी श्री. अलेक्झांडर आले होते. गिवाय आमचे यजमान श्री. श्यामसुंदर झुनझुनवाला व श्रीमती कमला कपाही हेहि हजर होते. श्री. झुनझुनवाला यांनी आमच्या उतरण्याची सोय हेनेसी रोडवरील हॉटेल सिगापूरमध्ये केली आहे. आधुनिक सोयींनी युक्त असें हें हॉटेल आहे.

आम्ही हाँगकाँगला नक्की कशासाठी उतरलों आहोंत याचा अंदाज मला आलेला नाही. येथे पाहण्यासारखें जेवढें होतें तेवढें जपानला जातांना पाहिलें होतें. श्री. झुनझुनवाला यांना काकासाहेबांनी येथून जातांना असें सांगितलें होतें की, “ येथील लोकांना मला भेटण्याची इच्छा असल्यास मला जपानच्या मुक्कामांत कळवा, म्हणजे आम्ही परत जातांना येथे उतरूं. त्याप्रमाणे आज आम्ही येथे उतरलों आहोंत. आज रात्री श्री. झुनझुनवाला यांच्या घरीं आमच्या भोजनाचा कार्यक्रम होता. त्या वेळीं श्री. झुनझुनवाला यांनी कांही मंडळींना बोलावले होतें. पण ती मंडळी व्यापारीवर्गातील होती. काकासाहेबांसमोर मद्याचे प्याले हातांत घेऊन ते लोक आपसांत व्यापारधंद्यासंबंधीच वोलत राहिले. आम्ही खुळ्यासारखे फळांच्या रसाचे प्याले हातांत घेऊन त्यांच्याकडे पाहत वसलों. येथे एखादी सभा किंवा खासगी बैठक होईल अशी माझी पेक्षा होती. तसें कांहीच घडलें नाही. बरें, सर्वांचें जेवण एकत्र झालें असतें तरी तें समजण्यासारखें होतें. पण तसेंहि झालें नाही. आम्हांला जेऊ घालून त्यांनी आमची खानगी हॉटेलकडे केली आणि मग त्यांचें जेवण झालें. सरोजबेन एका गुजराती व्यापाऱ्यांबरोबर जन्माष्टमीच्या सत्संगासाठी खानगी झाल्या. सगळाच खुळ्यांचा बाजार. आत्मवंचना. जेथील लोकांना आपल्याकडून कांही ऐकावयाचें नसेल त्यांच्यावर आपलें अस्तित्व लादणें मला तरी पटत नाही. असा हा हाँगकाँगडंगाचा सत्संग आज झाला.

२५.०।१४ सोई सुचरित

नुआ, राम ५ मार्ग

बँकॉक (थायलंड)

१-९-७२

दुपारीं श्री. कपाही यांच्या आलीशान वंगल्यांत भोजनाचा साग्रसंगीत कार्यक्रम झाला. श्रीमती कमला कपाही या मूळच्या ऑस्ट्रेलियन असल्या तरी आता पूर्णपणे भारतीय बनून गेल्या आहेत. हाँगकाँगच्या सार्वजनिक कार्यांत त्यांचा खूप मोठा भाग असतो. श्री. कपाही हे पंजाबी असून पूर्वी अनेक वर्षे जपानांत राहिले होते. युद्धापूर्वी जपानी लोक अधिक सौजन्यशील व परंपरानिष्ठ होते, परंतु आता ते धंदेवाईक बनले आहेत असें त्यांचें मत दिसलें.

दुपारची विश्रांति घेऊन ४-३०ला विमानतळावर पोचलों. जपानला जातांना जो समुद्राखालचा बोगदा तयार होऊन उद्घाटनासाठी थांबला होता तो आता चालू झाल्यामुळे पंधरा मिनिटांत आम्ही विमानतळ गाठू शकलों. श्री. श्यामसुंदरजी व त्यांच्या पत्नी सौ. विद्याबहन निरोप देण्यासाठी आले होते. भारतीय दूतावासाच्या लोकांनी आज तोंड दाखविलें नाही. कोणाचा साधा फोनहि आला नाही. यावरून जातांना त्यांनी दाखविलेली आस्था सरकारी हुकमावरून दाखविली होती की काय अशी शंका येते. ५-३०ला आमचें धौलगिरी (धवलगिरी) हें बोइंग विमान हाँगकाँगच्या विमानतळावरून उडालें आणि २ तास ५० मिनिटांनी बँकॉकच्या आंतरराष्ट्रीय विमानतळावर उतरलें. स्थानिक वेळेप्रमाणे त्या वेळीं येथे ६-३० वाजले होते. हाँगकाँगच्या विमानतळाकडे येतांना व जातांना हवेचीं 'पॉकेट्स' निर्माण होऊन विमानाला गचके बसतात असें ऐकलें होतें. पण तसा अनुभव एकदाहि आला नाही.

नको असलेले पाहुणे

विमानतळावर उतरल्यावर काकासाहेबांच्या पाहुणचाराची जबाबदारी घेण्यास कोणीच पुढे येईना. एअर इंडियावाल्यांनी बँकॉकमध्ये आपल्या मुबकामाची मोफत सोय करण्याचें कबूल केलें होतें, असें काकासाहेबांचें म्हणणें, तर तशी सूचना आपल्याला मिळाली नसल्याचें एअर इंडियाच्या अधिकाऱ्यांचें म्हणणें. भारतीय दूतावासाच्या लोकांना भारत सरकारकडून तसा हुकूम मिळाला नसल्यामुळे तेहि कांही करूं शकत नव्हते.

त्यांचा हा घोळ चालू असतां सौ. शैलजाताई सोवनी बाहेर माझी वाट पाहत होत्या. त्यांनी मला सांगितलें, " या लोकांचा घोळ लवकर संपणार नाही. तुम्ही

माझ्याबरोबर घरीं चला. ” प्रा. नी. वि. सोवनी आमच्या गोखले अर्थशास्त्र संस्थेचे जुने कार्यकर्ते असले तरी त्या संस्थेत मी जाण्यापूर्वीच ते निवृत्त झाल्यामुळे त्यांच्याशीं माझी प्रत्यक्ष ओळख होऊं शकली नव्हती. परंतु प्रा. वि. म. दांडेकर यांनी मला सांगितलें होतें की, “ सोवनी पतिपत्नी अत्यंत आतिथ्यशील असून तुम्ही त्यांच्याकडे निःसंकोचपणें चार-आठ दिवस राहण्यास मुळीच हरकत नाही. ” अनोळखी गृहस्थांकडे चार-आठ दिवस राहण्याची कल्पना मला पसंत नव्हती; म्हणून जपानमधून मीं फक्त एक दिवस राहण्याचा मनोदय पत्राने प्रा. सोवनी यांना कळविला होता आणि त्यांची गैरसोय होणार नसल्यास त्यांच्याकडे उतरण्याची इच्छा व्यक्त केली होती. त्या पत्राला प्रा. सोवनी यांनी त्वरित उत्तर पाठवून आपली संमति कळविली होती. इतकेंच नव्हे तर शहरापासून वरेच दूर असलेल्या विमानतळापासून घरीं पोचणें व पत्ता शोधून काढणें मला अडचणीचें होईल म्हणून त्यांनी सौ. शैलजाताईंना गाडी घेऊन पाठविलें होतें. येणाऱ्या पाहुण्यांना नेण्या-आणण्याची कामगिरी सौ. शैलजाताईच करतात असें समजलें.

हांगकांगच्या विमानतळावर माणशीं दहा हांगकांग डॉलर (सुमारे बारा रुपये) द्यावे लागतात.

प्रा. नी. वि. सोवनी घरीं आमची वाट पाहत होते. पहिल्याच भेटींत आमची चांगली गट्टी जमली. सोवनी दांपत्याच्या प्रेमळ व सौजन्यशील, आतिथ्यशील स्वभावाने मी खूपच प्रभावित झालों. त्यांच्या या प्रशस्त बंगल्यांत वावरतांना आपण आपल्याच घरांत वावरत आहोंत असें वाटतें. सोवनी दांपत्याशीं मनमोकळेपणाने गप्पागोष्टी सुरू झाल्यावर आपण पुण्यांतच आहोंत असा भास मला झाला. भरपूर जागा आणि आधुनिक सुखसोयीचें प्राचुर्य यांमुळे येथील मुक्काम आनंददायक होईल यांत शंका नाही.

सौ. शैलजाताई लवकरच जपानच्या सहलीला जाणार आहेत. त्यांना मीं आणलेलीं चित्रें, छायाचित्रें व पुस्तके दाखविलीं आणि प्रेक्षणीय स्थळांची माहिती सांगितली. त्यांनी आधीच पुष्कळ माहिती मिळवून ठेवली होती.

बँकाँक शहर खूपच पसरलेलें आहे. व्हिएतनाममध्ये लढणाऱ्या अमेरिकन सैनिकांचें सुटी घालविण्याचें हें ठिकाण असल्यामुळे येथे भरपूर पैसा आला आहे. उत्कृष्ट रस्ते व नवनवीन घरे-बंगले यांच्या रूपाने पैसा साकार झालेला दिसत आहे. सैनिकांना शरीरदान करून भरपूर पैसा मिळविण्याचा सोपा मार्ग उपलब्ध झाल्यामुळे येथील गरीब जनतेंत चारित्र्याविषयी बेपर्वाई निर्माण झाल्याचें समजतें. हे अमेरिकन लोक पैशाच्या जोरावर किती देशांना भ्रष्ट बनविलील हें सांगतां येत नाही.

१६२।१९ लेक गार्डन्स,
कलकत्ता ४५

२-९-७२

प्रेक्षणीय स्थळांना भेटी

सकाळीं सौ. शैलजाताईनी मोठ्या आस्थेने व अगत्याने येथील प्रेक्षणीय स्थानें दाखविलीं. सोन्याचा बुद्ध, संगमरवरी बुद्ध, पाचूचा बुद्ध, हस्तकला केंद्र, नदीचा प्रशस्त किनारा व पात्र, मंडई वगैरे ठिकाणांना आम्हीं भेटी दिल्या. येथील शहरांत तशी विशेष स्वच्छता दिसत नाही; (जपानशीं तुलना करतां कमी, पण भारताशीं तुलना करतां येथे खूपच अधिक स्वच्छता आढळली.) पण येथील मंदिरें मात्र अगदी लख्ख वाटलीं. पाचूच्या (Emerald) बुद्धाच्या मंदिरांतील भिंतीवर चित्रित केलेलें रामायण (थाई भाषेंत 'रामाकिएन') मोठें प्रेक्षणीय आहे. थायलंडमध्ये राम आणि रामायण यांची लोकप्रियता भारतापेक्षाहि अधिक आहे. कांही नांवांमध्ये उच्चारणपरिवर्तन झाल्यामुळे आपल्याला तीं प्रथम परकीं वाटतात. पण त्यांचें मूळ स्वरूप कळलें की परकेपणा दूर होतो. तोस्सारोंत (दशरथ), चानोक (जनक), प्रोत (भरत), सतरुत (शत्रुघ्न), सुक्रिप (सुग्रीव), कैकेसरी (कैकेयी), सम्मानक्का (शूर्पणखा), तोस्साकान (रावण), सदायु (जटायु), मोंतो (मंदोदरी) वगैरे नांवें प्रथमदर्शनीं चमत्कारिक वाटतात. पण नंतर त्यांतील गंमत कळते. बँकाँक हें नांव पाश्चात्यांनी या शहराला दिलेलें असून याचें मूळचें नांव कृड. थेप म्हणजे देवदूतनगर (थेप म्हणजे देव) असें आहे. हें शहर वीस लाख लोकवस्तीचें असून तें मेनाम चाओफ्या या नदीच्या दोन्ही तीरांवर वसलें आहे. हें तसें अगदी अलीकडील म्हणजे दोनशे वर्षांपूर्वीचें शहर आहे. शंभर वर्षांपूर्वी या शहरांत एकहि सडक नव्हती. सारा व्यवहार नदीच्या कालव्यांतून चालत असे. आजहि हे कालवे जागजागीं पाहावयास मिळतात. पण ते आता चिखलाने व घाणीने भरलेले आहेत. भाजीपाल्याने भरलेल्या छोट्या होड्या या कालव्यांतून फिरत असतात. अनेक लोक त्यांच्याकडून भाजी विकत घेतात. पण अलीकडे मोटारीचें प्रमाण वाढल्यामुळे या कालव्यांचें महत्त्व घटलें आणि रस्त्यांचें वाढलें. येथून चाळीस मैलांवर असलेलें अयोध्यानगर ही या देशाची मूळ राजधानी. तेथे फारसें कांही पाहण्यासारखें नाही, असें म्हणतात.

संगमरवरी इमारतीच्या परिसरांत देशोदेशींच्या बुद्धमूर्ति मांडलेल्या आहेत. त्यांतील तपश्चर्येमुळे शरीरांतील एकेक हाड स्पष्ट दिसत असलेल्या बुद्धाची मूर्ति आपलें लक्ष चटकन वेधून घेते. वाटपो किंवा वाट जेतुबोन (जेतवन) या मंदिरां-

तील १६० फूट लांबीची झोपलेल्या बुद्धाची मूर्ति कलेच्या दृष्टीने तशी महत्त्वाची नाही. पण तिच्या अवाढव्यपणामुळे लक्षांत राहते.

हस्तकलाकेंद्रांतील बावूंची कारागिरी नजर खिळवून टाकते. तसेच कापड, धातु वगैरेच्या वस्तूवरीलहि नक्षीकाम अप्रतिम वाटते.

दुपारीं श्री. परुळकर नांवाचे गृहस्थ आले होते. त्यांना पाहतांच मला श्री. पु. ल. देशपांडे यांची आठवण झाली. इतकें हुवेहुव वाटण्यासारखें साम्य त्या दोघांत आहे. श्री. विजय तेंडुलकर यांचे ते परममित्र. श्री. तेंडुलकर अमेरिकेहून परततांना वँकॉकला तीन आठवडे श्री. परुळकरांकडे राहिले होते. सोवनी दांपत्याप्रमाणे त्यांच्याशींहि माझी तार चटकन् जुळली. तेहि मला जास्त राहण्याचा आग्रह करूं लागले. सोवनी पतिपत्नींनी तर सकाळपासूनच धोशा लावला होता की, “तुम्ही अगदीच धावतपळत आला आहांत. चार दिवस मुक्काम केला असता तर आम्हांला आनंद झाला असता. आम्ही तुम्हांला हिंडवून आणलें असतें सगळीकडे.” त्या सर्वांच्या स्नेहाने मी अगदी भारावून गेलों. मराठी माणसें इतकीं प्रेमळ असूं शकतात हा अनुभव नवाच होता. आपण उगाचच संकोच केला, दोन-चार दिवस येथे राहिलों असतों तर बरें झालें असतें, अशी खरुख मनाला लागून राहिली.

पण आता शेवटच्या क्षणीं कार्यक्रम बदलणें इष्ट नव्हतें. कलकत्याच्या विमानतळावर तेथील मित्रांना बोलावलें होतें, पुण्याच्या गाडीचें रिझर्व्हेशन करून ठेवण्यास त्यांना कळविलें होतें, घरींहि तारीख कळविली होती. म्हणून मोठ्या कष्टी मनाने मीं त्या मंडळींचा निरोप घेतला.

प्रा. सोवनींनी टॅक्सी मागवून दिली. तिच्या भाड्यासाठी पंचवीस वाट, विमानतळावरील हमालीसाठी दहा वाट व विमानतळभाड्यासाठी वीस वाट असे पंचावन्न वाटहि त्यांनी मला न मागतां दिले. माझी डॉलरपुंजी संपुष्टांत आली होती. कलकत्याच्या विमानतळावर जकातवाल्यांनी जकात आकारली तर ती देतां यावी यासाठी थोडे डॉलर जवळ ठेवले होते.

थायलंडचें लोकजीवन

ज्याला आपण पूर्वी सयाम या नांवाने ओळखत होतो, त्या थायलंड देशाचें लोकजीवन मोठें मजेदार आहे. प्रा. नी. वि. सोवनी येथील ‘एकाफे’च्या कार्यालयांत अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून अनेक वर्षे काम करीत आहेत. त्यांच्याकडून समजलेली या देशाच्या लोकजीवनाची माहिती येथे नमूद करण्यासारखी आहे.

येथील संस्कृतीवर भारतीय संस्कृतीची खूपच छाप दिसून येते. लोकांमध्ये भारताप्रमाणेच धर्मश्रद्धा व अंधविश्वास भरपूर आहे. प्रत्येकजण आयुष्यांत एकदा तरी भिक्षु बनतोच. (भिक्षु बनण्याचा असा एक समारंभ आज आम्हीं एका मंदिरांत प्रत्यक्ष पाहिला. बौद्ध भिक्षूच्या मार्गदर्शनाखाली एका तरुणाचें मुंडन कर-

ण्याचा तो कार्यक्रम होता. प्रथम त्याच्या आईने सेपटीरेझरने मुलाचे कांही केस कापले. नंतर त्याच्या बापाने केस कापले.) येथील भिक्षु भिक्षा मागत नाहीत. लोकच भात, मासळी, सिगारेटचें पाकिट वगैरे भिक्षूला लागणाऱ्या जीवनाश्यक वस्तु घेऊन दारांत उभे राहतात आणि भिक्षु आले की त्यांना त्या देतात.

येथे वास्तुदेवतेचें महत्त्व फार आहे. घर बांधण्यापूर्वी घराबाहेरच्या कोपऱ्यांत वास्तुदेवाची विधिपूर्वक स्थापना केली जाते. असे वास्तु (house of Spirits) बाजारांत विक्रीला ठेवलेले मीं आज पाहिले. या वास्तूचा आकार घरासारखा किंवा देवळासारखा असतो. त्यांत घोडा वगैरे वस्तु असतात.

येथील लैंगिक जीवन वरेंचसें मुक्त स्वरूपाचें आहे. लोक खुशालचेंडू स्वभावाचे आहेत. त्यांना इतरांवर राज्य करण्याची महत्त्वाकांक्षा नाही; आणि कोणी येऊन आपल्यावर राज्य केले तरी त्याबद्दल ते फारशी कुरकुर करीत नाहीत. अमेरिकेने त्यांना उत्कृष्ट रस्ते बांधून दिले आहेत. अमेरिकन सैनिक येथे येऊन हजारो डॉलर उधळतात. त्यामुळे लोकांजवळ व सरकारजवळहि भरपूर पैसा आहे. याचें चलन वाट हें असून तें चांगलें भक्कम आहे. एक वाट म्हणजे भारताचे नवे चाळीस पैसे. या चलनाशीं भारतीय चलनाचे व्यवस्थित संबंध जोडण्याचा प्रयत्न भारत सरकारने केलेला नाही. त्यामुळे येथे गवळ्याचा धंदा करणारे उत्तर भारतीय आड-मार्गाने येथील कमाई भारतांत पोचवत असतात.

एकेकाळीं येथील 'एकाफे'ची कचेरी पूर्णपणें भारतीय होती. लोक गमतीने तिला मद्रास कॅफे म्हणत. कारण त्या वेळच्या मद्रासी संचालकांनी सारे मद्रासीच येथे भरले होते. आता हळूहळू भारतीयांचें प्रमाण घटत असून इतर लोक येत आहेत. सध्याचे संचालक ईजिप्शियन असून ते भारतद्वेषे आहेत. यामुळे भारतीयांना बराच त्रास होतो.

या देशांत खनिज पदार्थ फारसे नाहीत. पण तांदूळ, नारळ, सुपारी, फळें यांचें उत्पादन भरपूर प्रमाणांत होतें. लोक फारसे उद्योगी नसूनहि सुपीकपणामुळे येथील जीवनमान खूप उंचावले आहे.

येथील पुरुष बेजबाबदार व स्त्रिया कष्टाळू आहेत. एक बायको सोडून दुसरी करणें म्हणजे पुरुषांच्या हातचा मळ आहे. माजी पंतप्रधानांच्या तर अशा दोनशे बायका होत्या. यांपैकी एक बायको प्रमुख असते व बाकीच्या दुय्यम असतात. मात्र प्रत्येक बायकोला लग्नाच्या वेळीं तिची भविष्यकालीन तरतूद होऊं शकेल अशी रक्कम किंवा मालमत्ता द्यावी लागते. वर उल्लेखिलेल्या पंतप्रधानांनी प्रत्येक बायकोला एकेक वंगला व मोटार दिली होती. पण त्यांच्या मृत्यूनंतर त्या विवाऱ्यांची दुर्दशाच झाली.

वहुतेक बायका नवऱ्याने सोडून दिल्यावर पुनः लग्न न करतां मुलांना घेऊन तशाच राहतात व काम करून पोट भरतात. (त्यांच्या घराची जी मालकीण शेजारी

राहते ती अशीच एका लक्षाधीशाची टाकलेली बायको आहे. तिचे मुलगे डॉक्टर, इंजिनियर वगैरे आहेत. ती नुकतीच युरोप-अमेरिकेची हौशी सफरहि करून आली आहे.)

येथे तीन-चार महिन्यांसाठी हंगामी लग्नहि करतां येतें. त्यामुळे लैंगिक बाबतींत फारसा वाऊ केला जात नाही. तसे लोक स्वभावाने गरीब आहेत. पण एखाद्या वेळीं क्रूर कृत्यहि करून जातात. अलीकडेच एका मोठ्या पोलिस अधिकाऱ्याने आपल्या एका बायकोच्या नांवें प्रचंड रकमेचा विमा उतरवला आणि तिच्या सामानांत एक टाइमबाँब ठेवून तिला विमानाने रवाना केलें. कोणाला संशय येऊं नये म्हणून तिच्याबरोबर आपल्या मुलीलाहि पाठविलें. ठरल्याप्रमाणे त्या बाँबचा स्फोट होऊन ती बायको, मुलगी व विमानांतील प्रवासी यांच्यासह तें विमान नष्ट झालें. आता तो गुन्हेगार सापडला असून त्याच्यावर खटला चालू आहे. असला दुष्टपणा या देशांत सहसा घडत नाहीं. यामुळे या घटनेने सर्वांना धक्का बसला आहे.

विमान की लोकलगाडी ?

आमचें 'त्रिशूल' हें बोइंग विमान ६-१० ऐवजी ६-३०ला आलें आणि ६-४५ ऐवजी ७-१०ला सुटलें. अर्थात् तें कलकत्याला ७-४० ऐवजी ७-५५ला पोचलें. बँकॉकहून इंडोनेशियाचा एक फुटबॉल संघ व नेपाळचा एक प्रवासी जथा विमानांत चढला. त्यामुळे विमानाची शानच गेली. मुंबईच्या लोकलगाडीसारखें तें ठासून भरलें होतें. या अकस्मात् गर्दीमुळे जेवणांतील पुऱ्या अपुऱ्या पडल्या.

बंगाली भाषा सेवेला पावली

कलकत्याच्या विमानतळावर जकातखात्याकडून फार कसून तपासणी केली जाते आणि प्रवाशांना फार त्रास दिला जातो असें मीं ऐकलें होतें. जकात भरण्यासाठी लागल्यास जवळ पैसे असावेत म्हणून सरोजवेनकडून मीं दहा डॉलर उसने मिळविले होते. पण तेवढ्याने भागेल कीं नाही अशी धाकधूक वाटत होती. विमानतळ कोराकरकरीत असून अजून त्याची घडी नीट बसावयाची आहे. सुमारे अर्धा तास थांबल्यावर सामान आलें. मी नियमाप्रमाणे हिरव्या दिव्याखाली जाऊन उभा राहिलों. ज्यांच्याजवळ जकातयोग्य माल आहे पण तो पांचशे रुपयांच्या सवलतीच्या मर्यादेंत बसतो, अशांसाठी हा विभाग आहे. इतक्यांत एक हमाल येऊन माझें सामान लाल दिव्याच्या विभागांत घेऊन गेला. यांत त्याची कांही बदमाशी होती की तिथला बाबू रिकामा असल्यामुळे माझी तपासणी लवकर आटोपावी अशी सदिच्छा त्याच्या मुळाशीं होती हें मला समजलें नाही. साहजिकच तेथील बाबूने मला माझें सारें सामान उघडून दाखवावयास सांगितलें. माझ्याजवळ कोणकोणत्या जकातयोग्य वस्तु आहेत तें मीं आधीच जाहीर केलें होतें. मात्र भेटवस्तूंना जकातनियमांप्रमाणे जकातींतून सूट मिळूं शकत नाही हें माहीत असूनहि

मीं त्या सगळ्या वस्तूंचा समावेश जाहीर केलेल्या जकातयोग्य वस्तूंत केला नव्हता. ही एक प्रकारची लबाडीच म्हणतां येईल. मात्र माझ्याजवळच्या वस्तु प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर त्यांपैकी ज्या जकातयोग्य ठरतील त्यांच्यावर जकात देण्याची मीं तयारी ठेवली होती. जकातबाबूला बहुधा माझ्या सामानांत कांही आक्षेपार्ह सापडलें नसावें. त्याने माझी वैयक्तिक चौकशी - मी कोण, कुठला, काय करतो वगैरेची - केली. मीं टाडप करून ठेवलेली माझी माहिती (वायोडाटा) त्याला दिली. तिच्यांतील मी लेखक असून मला सहा भाषा येतात व त्यांपैकी एक बंगाली आहे ही माहिती वाचतांच तो खूष झाला आणि मीं बंगालीसाठी काय काय केले आहे तें विचारूं लागला. त्यानंतर वातावरण एकदम बदललें. त्याने माझ्या सामानाची तपासणी थांबविली आणि मीं जाहीर केलेल्या जकातयोग्य वस्तूंच्या किमती विचारल्या. त्यांची बेरीज थोडी जास्त होत होती. म्हणून त्यानेच त्यांत कमीजास्त करून सर्व ठाकठीक केले आणि मला बाहेर जाण्याची परवानगी दिली. माझ्या-जवळच्या ट्रान्झिस्टरसाठी पावतीहि तयार करून दिली.

श्री. सीतारामजी सेकसरिया यांचे चिरंजीव गाडी घेऊन विमानतळावर आले होते. जातांना मी त्यांच्या घरीं उतरलों होतो आणि माझे अंथरूण वगैरे सामान त्यांच्याकडे ठेवले होते. मात्र या खेपेला गुजरातीचे प्रख्यात नाटककार व कादंबरीकार माझे मित्र श्री. शिवकुमार जोशी यांच्याकडे उतरण्याची माझी इच्छा मीं त्यांना कळविली होती. म्हणून त्यांच्या घरीं जाऊन मी त्यांना भेटलों आणि तेथून श्री. शिवकुमारभाईंच्या घरीं गेलों. ते माझी वाटच पाहत होते.

या ठिकाणीं घरासमोरच्या पटांगणांत 'जात्रा' नांवाचें बंगाली लोकनाट्य चालू होतें. तें गॅलरींत उभे राहून थोडा वेळ पाहिलें. जपानी कावुकीसारखें तें वाटलें.

३-९-७२

आज सकाळीं येथील गुजराती मंडळींच्यातर्फे चालविण्यांत येणाऱ्या बाल-मंदिराच्या ग्रंथालयाचें उद्घाटन होतें. त्यांत शिवकुमारभाई वक्ते होते. त्यांनी मलाहि बोलण्याचा आग्रह केला; आणि मी जपानसंबंधीचें माझे पहिलें व्याख्यान कलकत्तानिवासी गुर्जर बंधुभगिनींसमोर दिलें. तेथून त्यांच्या एका गुजराती मित्रांच्या घरीं साहित्यप्रेमी मंडळीसह चर्चेचा कार्यक्रम झाला. महाराष्ट्र-गुजरातपासून इतक्या दूर राहणाऱ्या व व्यापारांत असणाऱ्या गुजराती लोकांना मराठी साहित्याची माझ्यापेक्षाहि जास्त अद्यतन माहिती व अभिमान आहे हें पाहून मी थक्क झालो. 'साधना' परिवारांतील सौ. तारा पंडित व त्यांचे चित्रकार यजमान श्री. पंडित यांच्याशीं त्यांच्या व आमच्या समान अशा एका मित्रांच्या घरीं गप्पागोष्टी झाल्या.

दुपारीं 'स्किन गेम' हा अमेरिकन सिनेमा आणि 'हयवदन' हें कन्नड नाटककार श्री. गिरीश कर्नाड यांच्या नाटकाचें हिंदी रूपांतर पाहिलें. 'अनामिका' या हौशी मंडळींनी 'कलामंदिर' या सुंदर नाट्यगृहांत सादर केलेलें हें नाटक अप्रतिम असून तें अत्यंत कलात्मक प्रकारे सादर करण्यांत आलें. या नाटकाला प्रख्यात व्हायोलिन-वादक श्री. व्ही. जी. जोग आले होते. त्यांच्याशीं श्री. शिवकुमारभाईंनी माझी ओळख करून दिली.

कलकत्ता-मुंबई मेल

४-९-७२

नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे 'लेक'च्या काठी फिरावयास गेलों; आणि तेथे भरपूर फोटो काढले. चित्रकलेतील प्रावीण्यामुळे 'सोविएत भूमी'चें बालपारितोषिक मिळवून रशियाला जाऊन आलेला शिवकुमारभाईंचा छोटा मुलगा रुचिर याच्या चित्रांचा संग्रह पाहून मी थक्क झालों. श्री. सीतारामजी, त्यांचे दोन नातू, रुचिर, शिवकुमारभाई या सर्वांना जपानहून आणलेल्या कांही वस्तु भेट म्हणून दिल्या आणि जपानहून आपल्या वडिलांनी आपल्यासाठी कांहीच न आणल्यावद्दल नाराज होणाऱ्या मुलीसाठी एक साडी विकत घेतली.

सायंकाळी इतका जोराचा पाऊस पडला की कलकत्त्याचे अनेक भाग जलमय झाले. त्यांतून वाट काढतां काढतां जिवाचें पाणी होऊन गेले. आजची आपली गाडी चुकणार अशी खात्री झाली. पण दैव जोरावर होतें. गाडी सुटण्यास ५-१० मिनिटें असतांना आम्ही फलाटावर पोचलों आणि जिवांत जीव आला.

जपानी माणूस

जपानी माणूस आहे तरी कसा ? त्याच्यासंबंधी जपानला जाण्यापूर्वी मी इतकें कांही उलट-सुलट वाचलें-ऐकलें होतें की, मी गोंधळूनच गेलों होतों; आणि जपानी माणसाचें जास्तींत जास्त खरें स्वरूप जाणून घेण्याचा आपण प्रयत्न करावयाचा, असें मी मनाशीं ठरविलें. अर्थात् ही गोष्ट कांही सोपी नव्हती. जगांत इतर सर्व गोष्टींचा थांगपत्ता लागेल; पण माणसाच्या मनाचा थांगपत्ता लागणार नाही. वर्षानुवर्षे आपण ज्यांच्या सहवासांत राहतों त्यांच्याहि मनाचा अंदाज आपल्याला लागलेला नाही असा कालांतराने आपल्याला शोध लागतो. माझे एक मन म्हणे, “ हा निरर्थक प्रयत्न तूं सोडून दे. तुझ्या हातांत कांहीच येणार नाही. ” पण लगेच दुसरें मन म्हणे, “ अशी कच खाणें बरोबर नाही. तुझ्या देशवांधवांच्या जीवनपद्धतींचा शोध घेऊन ‘भारतीय माणूस’ या नांदाचें पुस्तक तूं लिहिलें आहेस ना ? मग जपानी माणसाची ओळख करून घेणें तुला कां अवघड वाटावें ? ”

अखेर मीं दुसऱ्या मनाचा कौल मान्य करण्याचें ठरविलें; परंतु जपानी माणसाला जाणणें हें खरोखरीच फार अवघड असल्याचें लवकरच माझ्या लक्षांत आलें. तरी पण तो प्रयत्न मीं जपानमध्ये असेपर्यंत चालूच ठेवला. एवढेंच नव्हे तर तो अजूनहि चालू आहे.

उभा समाज

जगांतील कोणत्याहि समाजाची खरीखुरी ओळख प्रत्यक्ष त्या समाजांत वावरणाऱ्या व त्या समाजाचा घटक असणाऱ्या व्यक्तीलाच असू शकते. म्हणून जपानी समाजाविषयी मोकळेपणाने लिहिणाऱ्या जपानी लेखकांची या कामीं मदत घेण्याचें मीं ठरविलें. सुदैवाने असे दोन-तीन लेखक (ग्रंथरूपाने वा प्रत्यक्षपणें) मला भेटले. जपानांत हिंडतांना आलेले अनुभव मीं त्यांच्या विवेचनाच्या निकषावर घासून पाहिले आणि माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें त्यांच्या ग्रंथांतून व प्रत्यक्ष चर्चेतून मिळविण्याचा मीं प्रयत्न केला. यांपैकी जपानच्या आजच्या मान्यवर समाजशास्त्रज्ञ प्राध्यापिका चिए नाकाने यांना समक्ष भेटण्याची संधि मला मिळाली. त्यांच्या ‘जॅपॅनीज सोसायटी’ या ग्रंथाच्या सखोल वाचनाने जपानी समाजाच्या आधारभूत चौकटीची कल्पना मला आली, तर आठ परकीय भाषा जाणणारे, जागतिक संघटनांत जपानचें प्रतिनिधित्व केलेले व जपानचे राजदूत म्हणून भारत, इराण, पोलंड, अर्जेन्टिना वगैरे देशांत कामाचा अनुभव घेतलेले श्री. इचिरो कावासाकी यांच्या ‘जॅपॅन अनमास्कड’ (जपानचा बुरखा फाडला) या कांहीशा हलक्याफुलक्या शैलींत लिहिलेल्या पुस्तकावरून जपानी स्वभावाच्या कांही बारीक खाचाखोचा मला कळल्या. श्री. कावासाकी यांचें हें पुस्तक १९६९ सालीं प्रसिद्ध झालेलें असून

श्री. अर्जुन असरानी यांनी मला भेट दिलेली त्याची १९७१ची आवृत्ति ही अकरावी आवृत्ति आहे. यावरून सदर पुस्तकाच्या लोकप्रियतेची कल्पना यावी.

श्रीमती चिए नाकाने यांचें पुस्तक जास्त शास्त्रीय स्वरूपाचें व म्हणून समजण्यास थोडें कठीण आहे. तरी पण त्यांनी मांडलेला आधारभूत सिद्धान्त एकदा समजला की मग आंतील विवेचन कळणें सुलभ जातें. त्यांचा तो सिद्धान्त असा की, जपानी समाजाची रचना उभी (Vertical) असून अशी रचना असणारा जगांत हा एवढा एकच समाज आहे. इतर सारे समाज आडवे किंवा क्षितिज-समांतर (horizontal) आहेत. अधिक स्पष्टपणें सांगावयाचें तर उभ्या समाजाची रचना पिरामिडासारखी किंवा वरती निमुळते होत गेलेल्या अनेक मजली गोपुरासारखी असते, तर आडवा समाज हा अनेक खोल्या असलेल्या बैठ्या वाड्यासारखा किंवा वराकीसारखा असतो. जपानी समाजाच्या या जगावेगळ्या रचनेमुळे त्याचें स्वरूप जाणून घेणें जगांतील लोकांना अवघड जातें.

उभा समाज आणि आडवा समाज यांतील मुख्य फरक असा की, उभा समाज वर्गजातिरहित व एकसंघ असतो; तर आडवा समाज हा विभिन्न जातिजमाती व वर्ग यांची आवळ्यांची मोट असते. या जातिजमाती व वर्ग यांच्या एकमेकांवर क्रिया-प्रतिक्रिया होत असतात; संघर्ष व तडजोडी या गोष्टी त्यांच्यांत सतत चालू असतात. त्यामुळे अल्पमत व बहुमत यांवर आधारित खुल्या लोकशाहीला आडव्या समाजांत भरपूर वाव असतो. याच्या उलट उभ्या समाजांत अशा लोकशाहीला फारसा वाव नसतो. तेथे सारा कारभार एकमताने चालविण्याची धडपड दिसते. या एकमताच्या निर्मितीसाठी चाललेल्या धडपडीलाच हा समाज लोकशाही असें समजतो. पण लोकशाहीमध्ये मतस्वातंत्र्याला किंवा मुक्त अभिव्यक्तीला जें महत्त्वाचें स्थान असतें तें या समाजांत जवळजवळ विद्यमान नसतेंच. एका अर्थी हा समाज म्हणजे कुटुंबप्रमुखावर आधारलेलें जुन्या काळाच्या सरंजामदारी पद्धतींतील संयुक्त कुटुंबच असतें. जपानी समाजांत जाती किंवा वर्ग यांना स्थान नाही असें म्हणतांना श्रीमती नाकाने यांनी बुराकुमिन या अस्पृश्य समाजाचें अस्तित्व विचारांत घेतलेलें दिसत नाही. जपानच्या एकूण समाजजीवनापासून बुराकु लोक पूर्णपणें अस्पृष्ट राहिले असल्यामुळे त्यांची संख्या खूप मोठी (३५ लाख) असूनहि त्यांचा जपानी समाजावर कांही परिणाम घडत नाही, असें त्यांनी गृहीत धरलें असावें.

धर्माला दुय्यम स्थान

समाजाच्या रचनेचा विचार करतांना जपानमध्ये धर्माला फारसें महत्त्व दिलें गेलेलें नाही, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. जपानमध्ये शिंतो, बौद्ध व ख्रिस्ती हे तीन प्रमुख धर्म आहेत. या प्रत्येक धर्माचे अनेक पंथहि आहेत. पण पंथ व जाती यांत

फरक आहे. पंथ बदलतां येतो. जात बदलतां येत नाही. यामुळे पंथांतील संघर्षाला जातींतील संघर्षाइतकी धार नसते. भारतांत जातीचें प्राबल्य आहे तर इतर मुस्लिम व ख्रिस्ती देशांत पंथांना प्राधान्य आहे. जपानमध्ये आर्थिक विषमता इतकी अल्प आहे की, तिची जाणीव जवळजवळ होतच नाही. माणसाचा पोशाख, त्याचें राहणी-मान, शिक्षण वगैरेवरून श्रीमंत व गरीब असा भेद करणें वाह्यतः तरी जपानांत शक्य होत नाही. धर्माभिमानालाहि तेथे फारशी धार कधीच नव्हती, आज तर ती जवळजवळ अस्तित्वांतच नाही, असें म्हटलें तरी चालेल. ख्रिस्ती जपान्याच्या घरांत बुद्धाची मूर्ति असते आणि नववर्षाच्या दिवशीं तो शिंतो मंदिरांत दर्शनाला जातो. विवाहविधि शिंतो पद्धतीने आणि अंत्यसंस्कार बौद्ध पद्धतीने करण्यांत (marrying Shinto Style and dying Buddhist) तेथे कोणालाच विरोधाभास वाटत नाही. अशा प्रकारे धर्म ही एक निव्वळ वैयक्तिक बाब मानली गेल्यामुळे त्याचें सामाजिक महत्त्वच संपुष्टांत आलें आहे.

जपानधर्मो लोक : हाच मुद्दा 'The Japanese and the Jews' या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत श्री. इसाइया बेन-दासान या तथाकथित ज्यू लेखकाने वेगळ्या शब्दांत मांडला आहे. त्याचें म्हणणें असें की, जपानी माणसाला कोणत्याच प्रचलित धर्मांत स्वारस्य नाही. जपान-धर्म (Nihonism) हाच त्याचा धर्म आहे. त्यामुळे शिंतो, बौद्ध व ख्रिस्ती एकमेकांच्या उपासनास्थानांना सारख्याच भक्तिभावाने भेटी देतात किंवा सर्व धर्मांच्या बाबतींत सारखीच उपेक्षावृत्ति, उदासीनता धारण करतात. जपानमध्ये वावरतांना जपानी लोक अधिकाधिक जपानधर्मी बनत आहेत, हें माझ्याहि लक्षांत आलें; व म्हणून हें विवेचन मला पटलें.

अनेक प्रश्नांचें एक उत्तर

जपानी माणूस परक्या लोकांना कां बुजतो ? त्याला जपानीखेरीज दुसऱ्या भाषा शिकणें अवघड कां जातें ? परंपरागत संस्कार व प्रथा जपानांत इतक्या दृढ-मूल कां झालेल्या दिसतात ? जपानी माणसांत एवढी कार्यक्षमता कोठून आली ? त्याच्या शिस्तबद्ध व टापटिपीच्या राहणीचें रहस्य कशांत आहे ? वगैरे अनेक प्रश्नांचें उत्तर एकच असल्याचें आढळून येतें. तें असें की, पुरातन काळापासून हा समाज भौगोलिक, ऐतिहासिक व आर्थिकदृष्ट्या सान्या जगापासून वेगळा पडलेला आहे. सुरुवातीच्या काळांत ज्या कांही जाति-जमाती तेथे जाऊन वसल्या तेवढ्याच. त्यानंतर बाहेरून येणाऱ्या जमातीचा ओघ बंद पडला. चीन-कोरियाच्या मार्गाने तेथे गेलेल्या भारतीय बौद्ध धर्माचें स्वरूपहि पुष्कळसें स्थानिकच बनलें. त्याला आपल्या जन्मभूमीशीं संबंध ठेवण्याची गरज भासली नाही. ही सहाव्या शतकांतली गोष्ट. त्यानंतर जपानांत सरंजामशाही व लष्करशाही यांचें अधिराज्य सुरू झालें. त्यांनी परकीयांना आपले दरवाजे बंद करून टाकले. त्यामुळे जगाचा संपर्कच

तुटला. ख्रिस्ती धर्म व इस्लाम यांनी साऱ्या जगावर आपलें प्रभुत्व स्थापन करण्या-
 साठी ज्या तुफानी स्वाऱ्या केल्या त्यामुळे जगांतील इतर देशांत काय चाललें आहे
 याची निदान पुसटशी का होईना, कल्पना वेगवेगळ्या देशांतील लोकांना आली.
 पण या सर्वांपासून जपानी समाज अलिप्त (isolated) राहिला. दुसऱ्या महा-
 युद्धानंतर अमेरिकेची लष्करी राजवट जपानवर स्थापन झाली, आणि तेव्हा-
 पासूनच जपानचा वाहेरच्या जगाशी खरा संबंध येऊं लागला. नव्यानेच शहरांत
 आलेला खेडवळ मुलगा प्रारंभी जसा वुजल्यासारखा वागतो, तशी कांहीशी जपानी
 माणसाची स्थिति आहे. हा मुलगा बुद्धिमत्ता, शरीरसामर्थ्य, कामाचा उरक वगैरे
 वावतींत सर्वसामान्य शहरी मुलांपेक्षा कितीहि सरस किंवा वरचढ असला तरी
 शहरी जीवनाचा भपका, भाषेचा नखरा, नागर शिष्टाचार यांमुळे तो इतका दिपून
 व भांवावून जातो की त्याला आपल्या अंगच्या गुणांची चमक दाखविणेंहि कांही
 दिवस शक्य होत नाही. पण एकदा का तो शहरी वातावरणाला सरावला की मग
 हळूहळू तो आपला प्रभाव पाडूं लागतो. (किंवा 'गुण' दाखवूं लागतो.) जपानी-
 खेरीज दुसरी भाषा शिकण्याची कधी गरजच न भासल्यामुळे जपानी माणसाला
 परकी भाषा शिकणें जड जातें. ती लिहितां-वाचतां आली तरी वोलण्याइतकी जीभ
 वळत नाही. भाषेच्या वावतींतील हें वैगुण्य माणसांत एक प्रकारचा न्यूनमनोगंड
 निर्माण करतें, आणि तो माणूस इतर दृष्टींनी हुशार, सुधारलेला असेल तर
 हा न्यूनगंड अहंगंडाचें रूप धारण करतो. जपानी माणसाच्या वावतीत कांहीसं
 असेंच घडलें आहे. युरोप-अमेरिका हे आधुनिक ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रांतील त्यांचे
 गुरु आहेत. शिवाय दुसऱ्या महायुद्धांत जपानला इंग्लंड-अमेरिकेकडून पराभव
 स्वीकारावा लागला होता. यामुळे स्वाभाविकपणेंच पाश्चात्य संस्कृति व समाज
 यांच्याविषयी जपानी माणसाच्या मनांत एक प्रकारचा शिष्यभाव व न्यूनमनोगंड
 आढळून येतो. पण त्याच वेळीं आशियाई लोकांच्या वावतीत त्यांच्या मनांत एक
 प्रकारची तुच्छतेची भावना व अहंगंड असल्याचें दिसून येतें. वस्तुतः हे दोन्ही
 गंड चुकीचे व निराधार आहेत; आणि जसजसा जपानचा संपर्क जगाशी वाढत
 जाईल तसतसा तो या दोन्ही गंडांपासून मुक्त होईल अशी आशा वाळगण्यास हरकत
 नाही. जपानी स्त्री-पुरुष सौंदर्याच्या वावतीत थोडें उणेच असल्याचें जाणवतें. चपटे
 नाक व वारीक डोळे यांमुळे चेहऱ्याचा रेखीवपणा व देखणेपणा यांचा अभावच
 सामान्यतः त्यांच्यांत आढळतो. पाश्चात्य लोकांशीं जेव्हा ते आपली स्वतःची
 तुलना करतात तेव्हा आपण कुरूप व बूटके आहोंत याची जाणीव त्यांना होते आणि
 पाश्चात्य लोकांविषयीचः त्यांचा गंड जास्तच वाढतो असें कांही लोकांचें मत आहे.
 मला स्वतःला मात्र जपानी लोक कुरूप वाटत नाहीत. त्यांच्यांतहि काँकेशस ढंगाचें
 देखणे चेहऱे वरेच पाहावयास मिळतात. तरी पण पाश्चात्यांविषयीचा त्यांचा
 गंड स्पष्ट दिसून येतोच.

भारताकडून घडलेली चूक

या संदर्भात भारतीय नेतृत्वाकडून जपानच्या बाबतीत घडलेल्या एका चुकीचा उल्लेख केला पाहिजे. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर त्याच्याशी राजनैतिक, सांस्कृतिक व व्यापारिक संबंध वाढविण्यास जपान फार उत्सुक होता. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आज्ञाद हिंद सेनेमुळे जपानी लोकांचा भारतीय सैनिकांशी जवळचा संबंध आला होता. नेताजींविषयी आजहि जपानी लोकांमध्ये आत्मीयता व आदरभाव दिसून येतो. जपानकडून युद्धाची नुकसानभरपाई घ्यावयाची नाही, असें भारताने ठरविल्यामुळे भारताविषयी एक प्रकारची कृतज्ञताभावना जपानी राष्ट्रांत निर्माण झाली होती. शिवाय आंतरराष्ट्रीय न्यायमंडळावरील भारतीय न्यायमूर्तींनी जपानच्या राज्यकर्त्यांना युद्धगुन्हेगार ठरवितां येणार नाही असा निर्णय दिल्यामुळे ही कृतज्ञता अधिकच वाढली होती. अशा वेळीं जपानने पुढे केलेला मैत्रीचा हात भारताने स्वीकारला असता तर या दोन देशांत केव्हाच बंधुभाव निर्माण झाला असता. पण त्या वेळीं भारतीय नेतृत्वाचें - म्हणजेच पंडित जवाहरलाल नेहरूंचें - सारें लक्ष रशिया, अमेरिका व चीन या बड्या राष्ट्रांवर केंद्रित झालें होतें. जपानच्या मैत्रीचें मोल त्याला कळलें नाही व त्याने तिकडे दुर्लक्ष केलें. जपानच नव्हे तर दूर पूर्व आशियांतील सर्वच छोटीं राष्ट्रे त्या वेळीं गांधी-नेहरूंच्या व्यक्तित्वाने भारावून भारताशी मैत्री करण्यास उत्सुक होतीं. परंतु भारताने त्यांच्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष केलें. पुढे चीनकडून भारताचा पराभव झाल्यावर भारताच्या मोठेपणाचा बुडबुडा फुटला आणि दक्षिण-पूर्व आशियांतील इतर छोटेया देशांप्रमाणेच जपानहि भारताला तुच्छ समजू लागला. आपल्या पिताजींकडून झालेल्या या चुकीची भरपाई श्रीमती इंदिरा गांधी कशा करतात व भग्न झालेली भारतीय प्रतिमा पुनः कशी सांघतात तें आता पाहावयाचें आहे.

अभिशापांतून वरदान

निसर्गाने जपानला एकाकीपणाचा (isolation चा) जो अभिशाप दिला होता त्याचें जपानने वरदानांत रूपांतर करून दाखविलें. अन्नवस्त्रासाठी इतरांवर अवलंबून न राहतां त्या बाबतींत स्वावलंबी बनून जपानने या वरदानाचें प्रात्यक्षिक जगाला दाखविलें. यांतूनच त्याची कलाकुशलता, कार्यक्षमता, श्रमनिष्ठा विकसित झाली. इ. स. ७०० पासून १८६८ सालीं सम्राट्सत्तेची पुनःस्थापना होईपर्यंत सम्राट् व हुकूमशहा यांच्या अमलाखाली जपानी समाज वावरला. हजार-वाराशें वर्षे सतत लष्करी अमलाखाली राहावें लागल्यामुळे जपानी माणसांत एक प्रकारची कडक शिस्त आपोआपच बाणली गेली. लष्करशाहीच्या अभिशापांतून जपानने मिळविलेलें हें एक वरदानच होतें. यांतूनच आपल्या परंपरेशीं असलेला धागा तुटून देण्याची वृत्ति जपानमध्ये निर्माण झाली. कालांतराने पाश्चात्य

संस्कृतीच्या प्रभावाखाली आल्यावर जपानचें बाह्यांग आमूलाग्र बदलून गेलें. आज पोशाख व अधिकांश शिष्टाचार-सवयी यांच्या बाबतींत जपानचें पाश्चात्त्यीकरण झालें आहे. कोट, पॅट, नेकटाय, स्कर्ट हा बहुतेक शहरी स्त्री-पुरुषांचा पोशाख तेथे झाला आहे. खेड्यापाड्यांपर्यंतहि हा पोशाख जाऊन पोचला आहे. (खरें म्हणजे जपानांत ग्रामीण संस्कृतीचें जतन करणारीं खेडीं अशीं उरलेलींच नाहीत. सर्व आधुनिक सोयी व सवयी खेड्यांपर्यंत जाऊन पोचल्या आहेत. त्यामुळे तेथील खेडीं हीं शहरांच्याच लहान प्रतिकृति आहेत.) जुन्या पद्धतीचा पोशाख वापरणारे स्त्री-पुरुष जपानांत क्वचितच पाहावयास मिळतात. परंतु एवढें असूनहि आपलें जपानीपण घराच्या चार भितींत टिकवून ठेवण्याची धडपड तेथील लोक करीत असलेले दिसतात. घरांत वापरण्याचे किमोनो व युकाता, टेबल-खुर्च्या-पलंगांऐवजी चटया, घरांत प्रवेश करतांना बाहेरचीं पादत्राणें बाहेर ठेवून सपाता वापरण्याची प्रथा, चहा, भात, मासळी, मांस यांचा आहार, जेवतांना काट्याचमच्याऐवजी लाकडी काड्या वापरण्याचा आग्रह, गुडघे टेकून बसण्याची परंपरागत पद्धत, वगैरे गोष्टींतून त्यांची ही धडपड दिसून येते. यांत ते कितपत यशस्वी होतील हें सांगणें कठीण आहे. कारण, आधुनिकीकरण व पाश्चात्त्यीकरण यांचा रेटा एवढा जबरदस्त आहे की त्यांच्या प्रवाहांत जुनी जपानी संस्कृति वाहून गेल्याचें दृश्य लवकरच दिसल्यास कोणाला आश्चर्य वाटूं नये. त्याचीं पूर्वचिन्हें आताच दिसूं लागलीं आहेत.

जपानच्य यशस्विततेचें रहस्य

युद्धाच्या पराभवाचा एवढा भयंकर आघात सहन करूनहि जपान आज जगांतील एक अत्यंत बलाढ्य औद्योगिक राष्ट्र म्हणून प्रतिष्ठा पावलें आहे; आणि त्याने मनांत आणल्यास तें लष्करीदृष्ट्याहि पूर्वीप्रमाणे सामर्थ्यशाली बनूं शकेल. त्याच्या या यशस्विततेचें रहस्य कशांत आहे? गेलीं पंचवीस वर्षें जपानला अमेरिकेशीं केलेल्या संरक्षणकरारामुळे लष्करावर मुळीच खर्च करावा लागला नाही. जपानी लोकांत असणाऱ्या प्रचंड जीवनशक्तीचा (energy चा) उपयोग युद्धपूर्व-काळांत लष्करी सामर्थ्य वाढविण्यासाठी करण्यांत आला होता. तीच जीवनशक्ति युद्धोत्तर काळांत औद्योगिक विकासासाठी वापरण्यांत आली; म्हणून जपान एवढी नेत्रदीपक प्रगति करूं शकला, हें खरें असलें तरी त्याच्यांत कांही अंगभूत गुण आहेत व त्यांच्या जोरावरच राखेंतून उठणाऱ्या फिनिकस पक्ष्याप्रमाणे जपानी राष्ट्र पुनः जोमाने वर येऊं शकलें, यात शंका नाही. हे अंगभूत गुण कोणते? ते गुण म्हणजे काम करण्यांतील शिस्तबद्धता, जीवनानंद उपभोगण्याची क्षमता, व्यावसायिक कुशलता, शिक्षण, समूहभावना, ऐक्य, स्पर्धेत उतरण्याचें धाडस, देशभक्ति, महत्त्वा-कांक्षा व जिद्द हे होत. जपानचे पहिले पंतप्रधान श्री. योशिदा शिगेरू यांनी मृत्युपूर्वी थोडेच दिवस असें म्हटलें होतें की, “ जपानी लोकांचा उद्योगीपणा, उपक्रमशीलता

आणि सर्जनशीलता यांमुळेच आलेल्या संधीचा पुरेपूर फायदा ते घेऊं शकले. . . आर्थिक पुनर्वसन आणि प्रगति या बाबतींत जपानने जो चमत्कार करून दाखविला त्याचें श्रेय राजकीय गोष्टींपेक्षा जपानी माणसाचा कष्टाळू स्वभाव आणि त्याचें सद्भाग्य यांनाच द्यावें लागेल.” (' जॅपॅनीज डिसेसिव्ह सेंचुरी : १८६७-१९६७ ' - फ्रेगर, न्यूयॉर्क, १९६७). श्री. शिगेरू यांनी राजकीय वातावरणाला गौण लेखले असलें तरी त्याचें महत्त्व कमी ठरत नाही. जपानमधील विशिष्ट परिस्थितीमुळे तेथे राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली नाही. या राजकीय स्थैर्यामुळेच जपानला एवढी आघाडी आर्थिक क्षेत्रांत मारतां आली. अर्थात् याच्या उलट वाजूने अमेंहि म्हणतां येईल की. जपानी माणसाला राजकारणांत विशेष स्वारस्य नसल्यामुळे त्याने आर्थिक विकासावरच सारें लक्ष केंद्रित केलें; आणि म्हणूनच तेथे राजकीय अस्थिरता निर्माण होण्यास कारण उरलें नाही.

सारा समाज एक कुटुंब

दुस-या महायुद्धापूर्वीपर्यंत जपानांत एकत्र कुटुंबपद्धति फार प्रबळ होती. कुटुंबप्रमुखाला जवळजवळ हुकूमशहाचे अधिकार प्राप्त झालेले असत. कुटुंबांतील सामूहिक स्नानगृहाचा वापर सर्वांत प्रथम करण्याचा मान कुटुंबप्रमुखाला असे. त्यानंतर सर्वांनी त्या टबांत आळीपाळीने उतरावयाचें ! टबांत उतरण्यापूर्वी अंग स्वच्छ धुण्याची खबरदारी घेतली जात असली तरी एकदा एका व्यक्तीने तें पाणी वापरलें की तें थोडें तरी मलिन होत असलेंच पाहिजे. म्हणूनच कुटुंबप्रमुखाला प्रथम स्नान करण्याचा मान दिला जाई. तसेंच जेवणाच्या वेळीं अत्यंत मूल्यवान् व मानाचा समजला जाणारा कच्च्या माशाचा सर्वांत मोठा तुकडा (साशिमि) सर्वांच्या आधी कुटुंबप्रमुखाला देण्यांत येत असे. (हा मासा श्री. फुजिइ गुरुजींसमोर प्रथम ठेवण्यांत येई व त्यांनी त्याचा तुकडा काढून घेतल्यावर तो मासा इतरांकडे सरकविला जाई, हें दृश्य मीं जपानमध्ये अनेक भोजनांत पाहिलें होतें. त्याचा अर्थहि हाच होता.)

आता जपानमध्ये ही जुनी एकत्र कुटुंबपद्धति मुळीच उरलेली नाही. मुलांची लग्नें होताच तीं आई-बापांपासून वेगळीं राहूं लागतात. त्यामुळे मुलें-नातवंडे असणाऱ्या आई-बापांनाहि नाइलाजाने वृद्धाश्रमाचा आश्रय घ्यावा लागतो.

परंतु जपानी समाजाची रचना मात्र एखाद्या मोठ्या एकत्र कुटुंबासारखी आहे. प्रत्यक्षांत एकत्र कुटुंबपद्धति नाहीशी होत असतांना समाजाची रचना कुटुंबासारखी असणें व ती टिकून राहणें हा विरोधाभास चमत्कारिक वाटतो. पण जरा खोलांत शिरल्यावर त्यांतील विरोध नाहीसा होतो. कुटुंबामध्ये सारे निर्णय कुटुंबप्रमुखाने घ्यावयाचे आणि इतरांनी त्यांची अंमलबजावणी करावयाची ही पद्धत जपानी समाजांत आजहि मोठ्या प्रमाणांत आढळते. समाजांतील पुढारी निर्णय घेतात व ते इतर लोक अमलांत आणतात अल्पमत-बहुमत यांसारखे प्रकार तेथे

नाहीत. सगळे निर्णय एकमताने घेतले जातात. त्यासाठी विलंब लागला तरी त्याची पर्वा त्यांना वाटत नाही. यालाच ते लोकशाही असें म्हणतात. ही लोकशाही समाजातील वरच्या निवडक लोकांची असते. सामुदायिक जीवनाची ही शिस्त लहानपणापासून जपानी मुलांच्या मनावर विवविली जाते. त्या कामीं खेळांचा फार उपयोग होतो. आजहिं प्रत्येक शाळेजवळ विस्तृत क्रीडांगण अवश्य असतें.

वशिलेबाजी कां नाही ?

भारतीय समाजांत जातीला फार महत्त्व आहे. त्याचें कारण नात्या-गोत्यांतील लोकांविषयी भारतीयांना विशेष आत्मीयता असते. त्यामुळेच येथे वशिलेबाजीला नेहमीच समाजमान्यता मिळत आली आहे. जपानांत जातीचें स्थान समूहाने घेतलें आहे. भारतीय किंवा हिंदु हा 'कास्ट कॉन्ग्रेस' असतो तर जपानी माणूस 'ग्रुप कॉन्ग्रेस' असतो. तो आपल्या भावासाठी कांही करणार नाही; परंतु आपल्या 'ग्रुप'मधील माणसासाठी शक्य तें सर्व करील. यामुळे एक भाऊ शहराचा महापौर व दुसरा भाऊ सावा पोस्टमन, भाऊ उद्योगपति तर त्याची विधवा वहीण मोलकरीण अशीं दृश्यें दिसलीं तर जपानी मनाला त्यांत कांही चमत्कारिक वाटणार नाही. गरीब भावाला मदत करण्याची नैतिक जबाबदारी श्रीमंत भावावर असते, असें कोणी मानीत नाही. भावापेक्षा शेजारी जास्त जवळचा वाटतो. त्यामुळे नातेवाइकांसाठी होणाऱ्या वशिलेबाजीला जपानांत कांही स्थानच नाही.

निष्ठा संस्थेला

कुटुंब किंवा जमात यांचें अधिष्ठान नाहीसें झाल्यामुळे जपानी माणसाच्या जीवनांत साहजिकच संस्थेला प्राधान्य प्राप्त झालें. ज्या संस्थेंत किंवा कारखान्यांत तो काम करतो तेंच त्याचें निष्ठाकेंद्र बनतें. यांतून कांही चांगल्या व कांही वाईट गोष्टी निष्पन्न झाल्या आहेत. चांगली गोष्ट अशी की, त्यामुळे जपानी माणसाच्या जीवनाला स्थैर्य व सुरक्षितता लाभली. एखाद्या संस्थेंत किंवा कारखान्यांत एकदा तुम्ही प्रवेश मिळविला की तुमची जन्माची विवंचना संपली. तुम्ही त्या संस्थारूपी कुटुंबाचे घटक बनता. तुमच्या सुखदुःखाची काळजी आता त्या संस्थेला. तुमचा सारा भार ती आजन्म वाहील. तुमच्याकडून फारच भयंकर गुन्हा घडला तर गोष्ट वेगळी, परंतु लहानसहान चुका आईच्या मायेने पोटांत घातल्या जातात अशी सुरक्षितता लाभल्यामुळे पांच-दहा रुपये जास्त मिळतात म्हणून जपानी माणूस एक नोकरी सोडून दुसरीकडे जात नाही; किंवा अधिक चांगली नोकरी मिळविण्याचा एक टप्पा (stepping stone) या दृष्टीने तो आपल्या चालू नोकरीकडे पाहत नाही. किंबहुना अशा प्रकारे नोकरींत धरमोड करणाऱ्याकडे जपानमध्ये तुच्छतेने पाहिलें जातें, आणि बाहेरची नोकरी सोडून आपल्या कंपनींत आलेल्या माणसाला त्या कंपनीतील लोकहिं विश्वासाहें मानत नाहीत व म्हणून जवळ करीत नाहीत.

याचा एक दुप्परिणाम असा दिसून येतो की, आपली खासगी किंवा सरकारी नोकरी सोडून बाहेरची चांगली नोकरी घेण्यातहि जपानी माणूस तयार होत नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या विविध शाखांत नोकरी मिळावी म्हणून इतर देशांतील बुद्धिमंत जिवाचें रान करीत असतात, तर जपान सरकारला त्या कामांसाठी जाणारे लोक मिळत नाहीत. कारण, आपण आपली जागा सोडून गेलों तर पुनः आपल्याला ती जागा मिळेल अशी शाश्वती जपानी माणसाला वाटत नाही, म्हणून तो या जागतिक संस्थेकडे फारसा फिरकत नाही. सुरक्षिततेच्या या फाजील हव्यासामुळे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांतील त्याच्या संचाराला एक प्रकारे आळाच बसला आहे.

या सुरक्षिततेतून थोडीफार बेफिकिरी येणे स्वाभाविक आहे. त्यामुळे दिवसभर 'ओ-चा' (चहा) पिण्यांत जपानी माणसाचा किती वेळ जात असेल तें सांगणें कठीण आहे. रमतगमत काम करणें हें जपानी माणसाचें खास वैशिष्ट्य आहे. तसेंच आळशी व कामचुकार लोक उद्योगी लोकांच्या समूहांत त्यामुळे सहज खपून जातात. बहुधा त्यामुळेच जपानी पांढरपेशा नोकरांमध्ये गमतीने असें म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे की, "यासुमा-झु, ओकुरे-झु, हाताराका-झु" (गैरहजर राहूं नका, कामाच्या जागीं पोचण्यांत लशीर करूं नका, आणि काम करूं नका.) परंतु असें असलें तरी त्याचा अनिष्ट परिणाम प्रत्यक्ष कामावर होत नाही. कारण जपानी माणसाचें त्याच्या कामावर प्रेम असतें. इतर देशांतील लोक जें मुख्य काम करतात तें घोटासाठी कांही तरी करणें भाग असतें म्हणून करतात, त्यांचे छंद व आवडी वेगळ्याच असतात. यामुळे केव्हा एकदा रोजच्या कामाच्या पाट्या टाकून आपण मोकळे होतो आणि आपल्या आवडीच्या छंदाकडे वळतो असें त्यांना होऊन जातें. पण जपानी माणसाला कामाबाहेर असा जबरदस्त छंद जवळजवळ नसतोच. काम हाच त्याचा छंदहि असतो. यामुळे कचेरीच्या वेळांत काम पुरें झालें नाही तर कचेरीचा वेळ संपल्यावर जास्त वेळ बसून तो तें काम पुरें करतो किंवा सुटीच्या दिवशीं करण्यासाठी तें घरीं घेऊन जातो. बहुधा यामुळेच कचेरीतून उशिरा घरी येणाऱ्या नवऱ्याबद्दल त्याच्या बायकोच्या मनांत कांही विपरीत शंका येत नाही. उलट कचेरीच्या वेळानंतरहि आपल्या नवऱ्याला कचेरीचें काम करावें लागतें, त्या अर्थी तो फार महत्त्वाचा माणूस आहे, त्याच्यावर साहेबाची विशेष मर्जी आहे, आणि ही गोष्ट आपल्याला अभिमानास्पद आहे, असें ती मानते. मित्त-मैत्रिणींच्या सहवासांत चार घटका घालविणारे खुशालचेंडू नवरे या समजुतीचा गैरफायदा घेत असले तर नवल नाही. परंतु अशांची संख्या फार थोडी असते.

रजा घेत नाहीत

या परिस्थितीचा एक मजेदार परिणाम असा दिसून येतो की, जपानी पगारदार नोकर सहसा रजा घेत नाहीत. तेथेहि आपल्यासारखाच साडेपांच किंवा सहा

दिवसांचा कामाचा आठवडा असतो; आणि पगारी नोकराला वर्षातून दोन आठवडे भरपगारी रजा मिळते. परंतु या रजेचा आनंद उपभोगणारे फारच थोडे. कांही लोक गमतीने असें म्हणतात की, आपण रजा घेऊन बरेच दिवस कामावरून दूर राहिलों तर आपण खरोखरी किती थोडें काम करीत असतो, हें आपल्या अनुपस्थितींत होणाऱ्या कामावरून आपल्या वरिष्ठांच्या लक्षांत येईल, या भीतीने जपानी लोक रजा घेत नाहीत. कांही लोक असें म्हणतात की, आपण रजा घेऊन चैन केली तर आपले सहकारी आपल्याला स्वार्थी व नीच समजतील या भीतीने जपानी माणूस रजा घेत नाही.

तें कसेंहि असो. या गोष्टीचा अत्यंत इष्ट असा परिणाम जपानच्या उत्पादकते-वर झाला आहे. व्यक्तिशः जपानी कामगार हा जर्मन किंवा अमेरिकन कामगाराच्या निम्त्याने किंवा चौथाईने कार्यक्षम असूनहि एकूण उत्पादनक्षमतेत जपान त्या देशांपेक्षा खूपच पुढे आहे; याचें कारण ठराविक वेळेंतच काम करण्याची पाश्चात्य कामगारांची अलिप्त वृत्ति आणि समर्पणभावनेने काम करण्याची जपानी कामगारांची वृत्ति हें होय.

संघशक्तीचें फळ : सामूहिक विचारपद्धति

जपानच्या अद्भुत औद्योगिक प्रगतीचें श्रेय जपानी माणसाच्या सांघिक शक्तीला आहे. एकेकट्या जपानी कामगाराची उत्पादनक्षमता पाश्चात्य कामगारांच्या तुलनेने पुष्कळच कमी असली तरी त्यांना सांघिक जीवनाची सवय जुन्या सरंजामशाहीच्या काळापासून लागलेली असल्यामुळे सर्वांच्या एकत्रित प्रयत्नांनी निष्पन्न होणारें फळ फार मोठें असतें.

यांतूनच जपानच्या आणखी एका राष्ट्रीय 'गुणा'चा विकास झाला आहे. त्याला 'गुण' म्हणावयाचें की 'दोष' तें ज्याने-त्याने आपापल्या आवडीनुसार ठरवावें. तो गुण असा की, जपानी माणूस व्यक्तिशः विचार करण्याऐवजी सामुदायिकपणें विचार करतो. याचा एक फायदा असा की, सारें राष्ट्र एकमुखाने बोलतें. 'मता-मतांचा गलबला' किंवा 'जो-तो युक्तीच सांगतो' अशी बजबजपुरी जपानांत निर्माण होत नाही. या गुणाने राष्ट्र एकसंघ व सामर्थ्यशाली राहतें, असें कांही लोकांना वाटतें व म्हणून त्यांना हा गुण सद्गुण वाटतो.

व्यक्तिविकास कुंठित होतो

परंतु या पद्धतीने व्यक्तिविकास खुंटतो, स्वतंत्रपणें विचार करण्याची क्षमताच कुंठित होते. तेथील तरुणांशीं चर्चा—विचारविनिमय करतांना ही गोष्ट मला फार जाणवली. मीं त्यांना एखादा प्रश्न विचारला की, त्याचें उत्तर देण्यापूर्वी ते आपसांत विचारविनिमय करीत आणि सर्वांच्या वतीने एकजण कोणी तरी उत्तर देई. मला तें चमत्कारिक वाटे. प्रत्येकाने आपापले विचार सांगावेत, असें मीं त्यांना सांगितलें की,

ते आश्चर्यानि माझ्याकडे पाहत राहत. प्रत्येकाला वेगळा विचार असू शकतो हेच जणू त्यांना पटत नसे. आपल्याकडे अशा प्रकारे तर्कण विद्यार्थ्यांशीच नव्हे तर खेड्यांतल्या अशिक्षित शेतकऱ्यांशी देखील जेव्हा आपण विचारविनिमय करतो तेव्हा प्रत्येकाचें मत वेगळें असल्याचें आणि आपलें स्वतंत्र मत व्यक्त करण्यास प्रत्येकजण उत्सुक असल्याचें आपल्याला दिसून येतें. व्यक्तिविकासाला हें विचारस्वातंत्र्य उपयुक्त ठरतें आणि खऱ्या लोकशाहीची वाढ व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या विकासाखेरीज होत नसते. त्या दृष्टीने भारतांत व्यक्तिविकास व लोकशाही यांना खूपच अनुकूल वातावरण आहे, असें म्हणतां येतें. सध्या त्यांतून विचारांची व आचारांची बजबजपुरी निर्माण झालेली दिसते. त्यामुळे विचारवंतांनाहि या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व मतस्वातंत्र्याचा वीट आला आहे. पण मुक्त विचारावर खरी श्रद्धा अक्षणाऱ्याने या परिस्थितीमुळे गांगरून जातां कामा नये. शिक्षण व जगाचा अनुभव जसजसा वाढत जाईल तसतशी ही बजबजपुरी कमी होईल आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्य अधिक-अधिक जबाबदार बनत जाईल अशी श्रद्धा खऱ्या विचारवंताने बाळगली पाहिजे. तरच विचारांच्या एकमार्गीकरणाच्या (regimentation च्या) धोक्यापासून आपला बचाव होईल.

जपानमध्ये गेलीं हजार-बाराशे वर्षे ही एकमार्गीकरणाची प्रक्रिया सतत चालत आली आहे. त्यामुळे स्वतंत्रपणें विचार करण्याची जपानी माणसाची शक्तीच जणू नाहीशी झाली आहे. वेगवेगळ्या देशांशी जपानचीं प्रातिनिधिक स्वरूपाचीं बोलणीं जेव्हा होतात तेव्हा त्याचा हा दोष स्पष्टपणें दिसून येतो. 'एकसदस्य शिष्टमंडळ' हा प्रकारच जपानच्या बाबतींत संभवत नाही. प्रत्येक शिष्टमंडळांत अनेक सभासद असतात व त्या सर्वांच्या विचारविनिमयानंतर निर्णय घेतले जातात. पुष्कळदा एवढा विचारविनिमय पुरेसा वाटत नाही. आणि पुनः मोठ्या वर्तुळांत विचार केला जाता. तेथे पुष्कळदा जुना किंवा पूर्वीचा निर्णय बदललाहि जातो. त्यामुळे ज्यांच्याशी बोलणीं झालेलीं असतात ते परदेशी प्रतिनिधि बुचकळ्यांत पडतात. झटपट निर्णय घेणं हि जणू जपानी रक्तांतच नसावें. आमचा जपान-दौरा आखणाऱ्या व अमलांत आणणाऱ्या जपान शुद्ध संघाचे कार्यकर्ते एकत्र बसून तासन् तास कसा खल करीत असत तें पाहिल्या-नंतर मला त्यांच्या धीराचें (पेशन्सचें) कौतुक वाटलें. जो निर्णय घेण्यास आपल्याकडे सामान्यतः पांच-दहा मिनिटें लागतात तो त्यांना तीन-चार तास बसूनहि घेतां येत नसे. सामूहिक विचार करण्याच्या पद्धतीमुळे त्यांची वैयक्तिक विचारशक्ति जणू खलासच झाली आहे.

चिवटपणाची देणगी

पण याचबरोबर जपानी माणसाला दुसरी एक देणगी मिळालेली आहे. ती म्हणजे चिवटपणाची. आपलें म्हणणें मान्य होणार नाही, हें दिसत असूनहि

जपानी माणूस आपला मुद्दा सोडणार नाही. एकदा एक रस्ता पकडला की जाम कांही केल्या तो सोडावयाचा नाही असा मुंगळ्याचा स्वभाव त्याला लाभला आहे. यामुळेच दुसरें महायुद्ध समाप्त होऊन तीस वर्षे होत आली तरी आपल्या देशासाठी लढणारे जपानी सैनिक कांही वेटांवर आढळतात. आपल्या राष्ट्राचा पराभव होऊं शकेल ही गोष्टच त्यांना असंभव वाटते.

संप व हरताळ नाहीत

जपानी समाज हा सामान्यतः समतावादी (egalitarian) समाज आहे. साम्यवादी राष्ट्रे वगळतां इतकी सामाजिक-आर्थिक समता किंवा अधिक निश्चित शब्दांत बोलावयाचें तर विषमतेचा अभाव असलेली समाजरचना जगांत कोठेच नसेल. शेतकरी, कामकरी, कारकून, अध्यापक, प्राध्यापक, डॉक्टर, इंजिनियर, दुकानदार यांच्या प्राप्तींत इतकें कमी अंतर असतें की तें कोणालाहि बोचत नाही आपल्या प्राप्तींत सर्वांना वांटा देण्यास कारखानदार आनंदाने तयार असतात. वैयक्तिक सुखापेक्षा आपल्या कामांत सहभागी होणाऱ्या लोकांचें सुख ते अधिक महत्त्वाचें मानतात. यामुळे साहजिकच आपण ज्या संस्थेंत किंवा कारखान्यांत काम करीत असतो तो आपला स्वतःचाच कारखाना आहे अशी भावना कामगारांत निर्माण होते. अशी भावना निर्माण झाल्यावर संप-हरताळ करण्याची कल्पनाच त्यांना त्याज्य वाटावी हें स्वाभाविक आहे. तसे अधूनमधून किरकोळ संप वगैरे तेथे होतात पण ते लुटपुटीचे असतात कुटुंबांत थोडा वेळ धुसफुस व्हावी आणि थोड्या वेळाने सर्व 'आलबेल' व्हावें, तशासारखें त्यांचें स्वरूप असतें. कामगार-मालक किंवा विद्यार्थी व संस्थाचालक यांच्यातील तंटे याच भूमिकेंतून लढविले जातात. यामुळे देशांतील सगळ्या कामगारांची अथवा विद्यार्थ्यांची एकजूट होऊं शकत नाही. अशा अखिल जपान संघटनेला कांही आधारच तेथे नाही. एकेक संस्था, कारखाना, विद्यापीठ किंवा महाविद्यालय यांची स्वतःची स्वतंत्र संघटना असते. परंतु कामगारांना जास्तींत जास्त पगार व सोयी-सवलती देऊन खूप ठेवण्याकडे कारखानदारांचा कल असतो. मजुरांचा तुटवडा हें जरी त्यांचें प्रमुख कारण असलें तरी कारखान्याचें कौटुंबिक स्वरूप हेंच त्यांच्या मुळाशीं असतें.

ज्येष्ठतेचें तत्त्व निर्णायक

या कौटुंबिकतेतून निर्माण होणारें ज्येष्ठतेचें तत्त्व ही जपानी समाजाची एक विशेषता समजली पाहिजे. माणसाची गुणवत्ता किंवा मालकाशीं असणारे लागे-वांधे अथवा नातेसंबंध यांना जपानांत कांही महत्त्व नसतें. त्याचें स्थान त्याच्या ज्येष्ठतेवरून (सीनियॉरिटीवरून) ठरतें. यामुळे एखाद्या संस्थेंत किंवा कारखान्यांत मालकाचा अथवा संचालकाचा प्रत्यक्ष मुलगा जरी काम करीत असला तरी तो कालक्रमाने उशिरा लागलेला असेल तर त्याच्या आधी लागलेला मनुष्य हा

मालकाच्या किंवा संचालकाच्या निवृत्तीनंतर त्याची जागा घेतो आणि मालकाच्या मुलाला त्याच्या हाताखाली काम करावे लागते. या पद्धतीमुळे पुष्कळदा गुणी माणसाची कुचंबणाहि होते. कारण त्याच्यांत कितीहि गुण असले तरी त्याला त्याची पाळी येईपर्यंत रांगेत थांबावेच लागते. परंतु या पद्धतीचा एक फायदाहि आहे. तिच्यामुळे एक प्रकारची निश्चितता व निश्चितता काम करणाऱ्यांमध्ये राहते; कोणी तरी उपटसुंभ येऊन आपल्या डोकीवर बसेल अशी भीति कोणाला वाटत नाही किंवा वशिलेवाजी होईल अशी शंकाहि कोणाला येत नाही. याच पद्धतीमुळे परदेशांत शिकून आलेल्या तरुणांना जपानांत मुळीच प्राधान्य दिले जात नाही. किंबहुना अशा लोकांना नोकरी मिळणेच कठीण जाते. आपल्या देशांतोल विद्यापीठांत शिकून तयार झालेल्या उत्तम तरुणांनाच नोकऱ्या देण्याकडे जपानी कारखानदारांचा कल असतो.

जपानांत क्रांतीची शक्यता नाही

अमेरिकेसारख्या संपन्न व समृद्ध देशांत आर्थिक विषमता पराकोटीची असूनहि कामगारांना व मध्यमवर्गीयांना त्यांच्या श्रमाचा भरपूर मोवदला मिळत असल्यामुळे तेथे वर्गसंघर्ष वाढून क्रांतीचा स्फोट होईल अशी शक्यता कोणाला वाटत नाही. जपानमध्येहि जवळजवळ तशीच किंबहुना क्रांतीला अधिकच प्रतिकूल परिस्थिति आहे. खरें म्हणजे जपानच्या इतिहासांत आमूलाग्र बदल किंवा उलथापालथ घडवून आणणारी क्रांति कधीच झालेली नाही. जपानी माणसांत एक प्रकारची सनातनी वृत्ति (innate conservatism) घर करून असलेली आजहि आढळते. त्यामुळे जुन्या परंपरेशी असलेले संबंध पूर्णपणे तोडून टाकण्यास तो तयार होत नाही. परंतु त्यापेक्षाहि अधिक महत्त्वाची गोष्ट अशी की, क्रांतीची प्रेरणा जिच्यापासून मिळावयाची ती असह्य आर्थिक विषमताच जपानमध्ये विद्यमान नाही. शिवाय त्या समाजाची घडण एखाद्या मोठ्या कुटुंबासारखी असल्यामुळे वेगवेगळ्या समाजघटकांत पराकोटीची द्वेषभावना निर्माण होण्याची शक्यता नाही. या सर्व कारणांमुळे जपानांत साम्यवादी पद्धतीची किंवा अन्य कोणत्याहि प्रकारची क्रांति होण्याची शक्यता दिसत नाही.

निरामिष आहाराचा परिणाम

जपानी माणूस अल्पसंतोषी आहे, त्याच्या महत्त्वाकांक्षा फार मर्यादित असतात, म्हणूनहि जपानांत क्रांति होण्याची संभाव्यता नाही, असे कांही लोकांना वाटते. या अल्पसंतोषी स्वभावाचे कारण जपानी माणसाच्या आहारांत असावे असे श्री. इचिरो कावासाकी यांना वाटते. त्यांचे म्हणणे असे की, भात, मासळी व भाजीपाला खाणारे जपानी लोक मांसाहारी पाश्चात्यांच्या मानाने कमी अधाणी व कमी वखवखलेले आहेत. या बाबतींत गांधीजींच्या शाकाहारी व

जपानी माणूस आपला मुद्दा सोडणार नाही. एकदा एक रस्ता पकडला की जाम कांही केल्या तो सोडावयाचा नाही असा मुंगळ्याचा स्वभाव त्याला लाभला आहे. यामुळेच दुसरें महायुद्ध समाप्त होऊन तीस वर्षे होत आलीं तरी आपल्या देशासाठी लढणारे जपानी सैनिक कांही वेटांवर आढळतात. आपल्या राष्ट्राचा पराभव होऊं शकेल ही गोष्टच त्यांना असंभव वाटते.

संप व हरताळ नाहीत

जपानी समाज हा सामान्यतः समतावादी (egalitarian) समाज आहे. साम्यवादी राष्ट्रे वगळतां इतकी सामाजिक-आर्थिक समता किंवा अधिक निश्चित शब्दांत बोलावयाचें तर विषमतेचा अभाव असलेली समाजरचना जगांत कोठेच नसेल. शेतकरी, कामकरी, कारकून, अध्यापक, प्राध्यापक, डॉक्टर, इंजिनियर, दुकानदार यांच्या प्राप्तींत इतकें कमी अंतर असतें की तें कोणालाहि बोचत नाही. आपल्या प्राप्तींत सर्वांना वांटा देण्यास कारखानदार आनंदाने तयार असतात. वैयक्तिक सुखापेक्षा आपल्या कामांत सहभागी होणाऱ्या लोकांचें सुख ते अधिक महत्त्वाचें मानतात. यामुळे साहजिकच आपण ज्या संस्थेंत किंवा कारखान्यांत काम करीत असतो तो आपला स्वतःचाच कारखाना आहे अशी भावना कामगारांत निर्माण होते. अशी भावना निर्माण झाल्यावर संप-हरताळ करण्याची कल्पनाच त्यांना त्याज्य वाटावी हें स्वाभाविक आहे. तसे अधूनमधून किरकोळ संप वगैरे तेथे होतात पण ते लुटुपुटीचे असतात कुटुंबांत थोडा वेळ धुसफुस व्हावी आणि थोड्या वेळाने सर्व 'आलवेल' व्हावें, तशासारखें त्यांचें स्वरूप असतें. कामगार-मालक किंवा विद्यार्थी व संस्थाचालक यांच्यातील तंटे याच भूमिकेंतून लढविले जातात. यामुळे देशांतील सगळ्या कामगारांची अथवा विद्यार्थ्यांची एकजूट होऊं शकत नाही. अशा अखिल जपान संघटनेला कांही आधारच तेथे नाही एकेक संस्था, कारखाना, विद्यापीठ किंवा महाविद्यालय यांची स्वतःची स्वतंत्र संघटना असते. परंतु कामगारांना जास्तीत जास्त पगार व सोयी-सवलती देऊन खूप ठेवण्याकडे कारखानदारांचा कल असतो. मजुरांचा तुटवडा हें जरी त्याचें प्रमुख कारण असलें तरी कारखान्याचें कौटुंबिक स्वरूप हेंच त्याच्या मुळाशीं असतें.

ज्येष्ठतेचें तत्त्व निर्णायक

या कौटुंबिकतेतून निर्माण होणारें ज्येष्ठतेचें तत्त्व ही जपानी समाजाची एक विशेषता समजली पाहिजे. माणसाची गुणवत्ता किंवा मालकाशीं असणारे लागे-वांधे अथवा नातेसंबंध यांना जपानांत कांही महत्त्व नसतें. त्याचें स्थान त्याच्या ज्येष्ठतेवरून (सीनियॉरिटीवरून) ठरतें. यामुळे एखाद्या संस्थेंत किंवा कारखान्यांत मालकाचा अथवा संचालकाचा प्रत्यक्ष मुलगा जरी काम करीत असला तरी तो कालक्रमाने उशिरा लागलेला असेल तर त्याच्या आधी लागलेला मनुष्य हा

मालकाच्या किंवा संचालकाच्या निवृत्तीनंतर त्याची जागा घेतो आणि मालकाच्या मुलाला त्याच्या हाताखाली काम करावे लागते. या पद्धतीमुळे पुष्कळदा गुणी माणसाची कुचंबणाहि होते. कारण त्याच्यांत कितीहि गुण असले तरी त्याला त्याची पाळी येईपर्यंत रांगेत थांबावेच लागते. परंतु या पद्धतीचा एक फायदाहि आहे. तिच्यामुळे एक प्रकारची निश्चितता व निश्चितता काम करणाऱ्यांमध्ये राहते; कोणी तरी उपटसुंभ येऊन आपल्या डोकीवर बसेल अशी भीति कोणाला वाटत नाही किंवा वशिलेवाजी होईल अशी शंकाहि कोणाला येत नाही. याच पद्धतीमुळे परदेशांत शिकून आलेल्या तरुणांना जपानांत मुळीच प्राधान्य दिले जात नाही. किंबहुना अशा लोकांना नोकरी मिळणेच कठीण जाते. आपल्या देशांतोल विद्यापीठांत शिकून तयार झालेल्या उत्तम तरुणांनाच नोकऱ्या देण्याकडे जपानी कारखानदारांचा कल असतो.

जपानांत क्रांतीची शक्यता नाही

अमेरिकेसारख्या संपन्न व समृद्ध देशांत आर्थिक विषमता पराकोटीची असूनहि कामगारांना व मध्यमवर्गीयांना त्यांच्या श्रमाचा भरपूर मोवदला मिळत असल्यामुळे तेथे वर्गसंघर्ष वाढून क्रांतीचा स्फोट होईल अशी शक्यता कोणाला वाटत नाही. जपानमध्येहि जवळजवळ तशीच किंबहुना क्रांतीला अधिकच प्रतिकूल परिस्थिति आहे. खरें म्हणजे जपानच्या इतिहासांत आमूलाग्र बदल किंवा उलथापालथ घडवून आणणारी क्रांति कधीच झालेली नाही. जपानी माणसांत एक प्रकारची सनातनी वृत्ति (innate conservatism) घर करून असलेली आजहि आढळते. त्यामुळे जुन्या परंपरेशी असलेले संबंध पूर्णपणे तोडून टाकण्यास तो तयार होत नाही. परंतु त्यापेक्षाहि अधिक महत्त्वाची गोष्ट अशी की, क्रांतीची प्रेरणा जिच्यापासून मिळावयाची ती असह्य आर्थिक विषमताच जपानमध्ये विद्यमान नाही. शिवाय त्या समाजाची घडण एखाद्या मोठ्या कुटुंबासारखी असल्यामुळे वेगवेगळ्या समाजघटकांत पराकोटीची द्वेषभावना निर्माण होण्याची शक्यता नाही. या सर्व कारणांमुळे जपानांत साम्यवादी पद्धतीची किंवा अन्य कोणत्याहि प्रकारची क्रांति होण्याची शक्यता दिसत नाही.

निरामिष आहाराचा परिणाम

जपानी माणूस अल्पसंतोषी आहे, त्याच्या महत्त्वाकांक्षा फार मर्यादित असतात, म्हणूनहि जपानांत क्रांति होण्याची संभाव्यता नाही, असें कांही लोकांना वाटते. या अल्पसंतोषी स्वभावाचें कारण जपानी माणसाच्या आहारांत असावे असें श्री. इचिरो कावासाकी यांना वाटते. त्यांचे म्हणणे असें की, भात, मासळी व भाजीपाला खाणारे जपानी लोक मांसाहारी पाश्चात्यांच्या मानाने कमी अधाणी व कमी वखवखलेले आहेत. या बाबतीत गांधीजींच्या शाकाहारी व

अहिंसक मार्गाचीहि त्यांनी साक्ष काढली आहे. परंतु युद्धोत्तर काळांत जपानी माणूस गोमांसापासून डुकराच्या मांसापर्यंत सर्व प्रकारचें मांस खाऊं लागला आहे व त्यामुळे बुटक्या जपान्याची उंचीहि थोडीफार वाढली आहे, ही सत्य-स्थिति त्यांनी नजरेआड केलेली दिसते. अर्थात् शतकानुशतकांच्या शाकाहाराने (मासळीचा अंतर्भाव गोवा व बंगाल येथील ब्राह्मणांप्रमाणे जपानी लोकहि मांसा-हारांत करीत नाहीत !) जपानी माणसाचा जो पिंड बनला आहे तो पंचवीस-तीस वर्षांच्या मांसाहाराने तावडतोव बदलला नसणार हें मान्य करावें लागेल.

लग्न ... जपानी पद्धत

जपानमध्ये प्रेमविवाहांचें प्रमाण अलीकडील काळांत खूपच वाढलें आहे. (सुमारे ७० टक्के विवाह हे प्रेमविवाह (रेनाइ केक्कोन) आणि ३० टक्के जुन्या पद्धतीने जमविलेले विवाह (मिआइ केक्कोन) असतात.) मुली सामान्यतः वयाच्या २४ व्या वर्षी आणि मुलें २८ किंवा २९ व्या वर्षी लग्न करणें पसंत करतात. (सुमारे १२ टक्के बायका आपल्या नवऱ्यांहून वयाने मोठ्या असतात, असेंहि आढळून आलें आहे.) जपानांत घटस्फोटाचें प्रमाण जेमतेम १० टक्के (अमेरिकेंत २५ टक्के) आहे. यावरून जपानी लोकांचें वैवाहिक जीवन सुखाचें असतें असें अनुमान काढण्यास हरकत नसावी.

मध्यस्थाचें महत्त्व

परंपरागत पद्धतीच्या जमविलेल्या लग्नांमध्ये लग्न जमविणाऱ्या मध्यस्थाला फार महत्त्व असणें स्वाभाविक होतें. आजहि अशा प्रकारे लग्न जमविणाऱ्या मध्य-स्थाला खूप महत्त्व आहे. लग्नाच्या वेळीं वधू-वरांचे आईबाप कुठे तरी कोपऱ्यांत असतात. त्यांचें अस्तित्व कोणाला जाणवतहि नाही. परंतु मध्यस्थ मात्र आपल्या पत्नीसह नवरानवरीजवळ प्रामुख्याने मिरवत असतो. अर्थात् त्याच्यावर जबाब-दारीहि मोठी असते. लग्नांतच नव्हे तर लग्नानंतरहि नवदांपत्यामध्ये कांही गैर-समज किंवा वैमनस्य निर्माण झाल्यास तें त्याला दूर करावें लागतें. हेइयन काळा-पर्यंत (इ. स. ७९४ ते ११९२) जपानी पुरुष पत्नीच्या घरीं नांदायला जात असे. त्यानंतर कामाकुरा (११९२ ते १३३३) व एदो (१६०२ ते १८६७) या काळांत बायको नवऱ्याच्या घरीं नांदायला जाऊं लागली. हीच प्रथा आजहि चालू आहे. एखाद्या मुलीच्या बापाला मुलगा नसल्यास तो आपल्या जावयाला दत्तक घेतो; आणि अशा प्रकारे जावई आपल्या सासऱ्याचें नांव ग्रहण करून त्याचा वंश पुढे चालवितो. मेइजी (इ. स. १८६८ ते १९११) कालखंडाच्या प्रारंभापर्यंत बहुतेक लग्नें गावांतल्या गावांतच होत असत. त्यामुळे दोन्ही कुटुंबांना एकमेकांची माहिती असे. नंतर मात्र शहरीकरणाची प्रक्रिया वाढल्यामुळे परगावांशीं सोयरिकी होऊं लागल्या आणि एकमेकांची जातकुळी वगैरे पारखून घेण्यासाठी मध्यस्थाची गरज

तीव्रतेने भासूं लागली. या मध्यस्थाला हाशी वाताशी (पूल बांधणारा) असें म्हणतात. लग्नांत कोणी किती पैसे खर्च करावयाचे, हें आधी ठरविलें जातें. आपल्याकडल्याप्रमाणे याद्या केल्या जातात व त्यावर मध्यस्थाची सही असते. याद्यांप्रमाणे सर्व पार पाडण्याची जबाबदारी त्याच्यावर असते.

आधुनिक पद्धतीचा प्रारंभ

जुन्या काळीं जपानी लग्न हें एक मोठें अवडंबर असे. संबंध गावाला जेवण घालावें लागे. त्या खर्चाने लोक कर्जबाजारी होत. पुढे १९०० सालीं बॅरन कानेहिरो ताकागी या सुधारकांनी लग्नांतील फापटपसान्याला फाटा देऊन तोक्योच्या हिबिदा दाइजिंगु या शिंतो मंदिरांत आधुनिक विवाहपद्धतीचा पाया घातला. हीच पद्धत पुढे प्रचलित व लोकप्रिय झाली. ती सोयीची असल्यामुळे शिंतोधर्मीयांप्रमाणे बौद्ध व ख्रिस्ती लोकांनीहि ती स्वीकारली. आता जपानांत लग्न हा केवळ एक उपचार उरला आहे. प्रत्येक लग्न सरकारी कचेरींत नोंदवावें लागत असल्यामुळे या नोंदणीलाच खरें कायदेशीर महत्त्व प्राप्त झालें आहे.

लग्नसराई

सप्टेंबर व ऑक्टोबर हे महिने जपानांत लग्नाच्या मोसमाचे लोकप्रिय महिने आहेत. तरी पण सामान्यतः मार्च ते मे व सप्टेंबर ते नोव्हेंबर या सहा महिन्यांत लग्नसराई विभागलेली असते. ताइआन (शुभदिवस) या दिवशीं सर्व लग्नें होतात. दर सहा दिवसांनी हा दिवस येतो. लग्नाचा खर्च नवरा-नवरी वांटून घेतात. नवऱ्याच्या निम्मे पैसे नवरी देते. लग्नापायीं नवऱ्याची निम्मी वार्षिक कमाई खर्ची पडते. समजूतदारपणा असल्यामुळे दोघेहि पति-पत्नी लग्नाच्या आधी नोकरी करून विवाहखर्चाची तरतूद करतात. बहुधा त्यांना आईवडिलांकडून थोडीफार उसनवारीहि करावी लागते. लग्नानंतर मुलाने स्वतंत्र बिऱ्हाड थाटावयाचें असतें. त्याचीहि तरतूद नवदांपत्याला आधीच करावी लागते. (घरीं सासू किंवा वडीलधारें माणूस नसल्यामुळे नववधूला नोकरी किंवा सार्वजनिक काम करणें शक्य होत नाही, हें उघडच आहे.)

भारी पोशाखाचें प्रस्थ

लग्नाच्या वेळीं घालावयाच्या पोशाखाचें बरेंच प्रस्थ अजूनहि जपानांत आढळतें. विशेषतः वधूने परिधान करावयाचा पोशाख अत्यावश्यक समजला जातो. त्याला 'उचिकाके' असें म्हणतात. त्यांत भारी किमतीचा किमोनो आणि एक विशिष्ट प्रकारचें शिरोभूषण (पगडीसारखें) असतें. या शिरोभूषणाला त्सुनो कोकुशि (शिग लपविणारें) असें म्हणतात. स्त्रियांच्या डोकीवर मत्सराचीं शिंगें (horns of jealousy) असतात अशी समजूत आहे. हीं शिंगें लपविण्या-

साठी हें पगडीसारखें शिरोभूषण असतें. वराच्या झग्यावरील पट्ट्यांत (ओबीमध्ये) तलवारीचें लाल म्यान असतें. पण त्यांत तलवार नसते. यांपैकी नुसता वधूचा पोशाख विकत घेतला तरी त्याला २० लाख येन पडतात. पण तोच भाड्याने घेतल्यास फक्त २ हजार येन पुरतात. सुमारे ३-४ हजार येनमध्ये वधूवरांचे उत्कृष्ट पोशाख भाड्याने मिळतात. बहुतेक सर्व लोक याच मार्गाचा अवलंब करतात. पूर्वी वधूचा पोशाख शुभ्र असला पाहिजे असा कटाक्ष असे, पण आता रंगीत पोशाखहि चालतो.

‘ सान सान कुदो ’

जपानी लग्नविधि फार सुटसुटीत आहे. तीन कपांमध्ये साके नांवाचें मद्य ओतलें जातें. हें मद्य कपांत ओतण्याचें काम एक मुलगा व एक मुलगी करतात. त्यांना फुलपाखरें म्हणतात. या तीन कपांतील दारूचे तीन-तीन घोट वधू-वर घेतात. एकमेकांच्या कपांतून ते आळीपाळीने घ्यावयाचे असतात. या विधीला ‘ सान सान कुदो ’ (तीन-तीन नऊ वेळा) असें म्हणतात. नंतर पुरोहित शितो प्रार्थनेतील मंत्र म्हणतो. या भटजीला ‘ नारितो ’ असें म्हणतात. यानंतर देवासमोर लग्नाच्या शपथा घेऊन अंगठ्या बदलण्याचा कार्यक्रम झाला की संपला लग्नविधि. नंतर यज्ञवेदी-समोर वधू-वर एकत्रित गुडघे टेकतात. या यज्ञवेदीला ‘ इरोरि ’ (sunken hearth) असें म्हणतात. ख्रिस्ती पद्धतीप्रमाणे वधू-वरांनी मिळून केक कापण्याचा विधीहि अलीकडे लोकप्रिय झाला आहे. बौद्ध व ख्रिस्ती पद्धतीने लग्नविधीहि होतात; परंतु सामान्यतः शितो पद्धतीचा अवलंब करण्याकडेच बहुतेक लोकांची प्रवृत्ति असते. आपल्याकडील सनईप्रमाणे जपानी लोकांचें ‘ कोतो ’ नांवाचें मंगल तंतुवाद्य आहे. त्याला १३ तारा असतात. हें वाद्य लग्नाच्या वेळीं वाजविण्यांत येतें.

मंगल कार्यालयांची चलती

खेड्यांमध्ये लग्न वराच्या किंवा मध्यस्थाच्या घरीं होतें. परंतु शहरांत जागेच्या टंचाईमुळे तो कार्यक्रम हॉटेलांत किंवा मंगल कार्यालयांत होतो. आजकाल मंगल कार्यालयांची कशी चलती आहे तें तोक्योच्या ‘ साम्पुकु काइकान ’ (hall of three happinesses) या मंगल कार्यालयाच्या हकीकतीवरून लक्षांत येतें. नवरा, नवरी व त्यांचे नातेवाईक या तिघांचा स्वर्ग असलेलें हें मंगल कार्यालय सहा मजली असून त्यांत पंधरा दिवाणखाने आहेत. एका दिवाणखान्यांत तासाला दोन लग्नें लागतात. म्हणजे दर ताशी ३० लग्नें तेथे होऊं शकतात. मुहूर्ताच्या दिवशीं सकाळीं ९ वाजल्यापासून रात्रीं ९ वाजेपर्यंत या एका मंगल कार्यालयांत ३६० लग्नें लावलीं जाऊं शकतात. लग्नाचीच नव्हे तर लग्नानंतरच्या मधुचंद्राचीहि व्यवस्था या मंगल कार्यालयामार्फत केली जाते. लग्न-समारंभाचीं छायाचित्रेंहि लगेच तयार करून मिळतात. साम्पुकु काइकानला १९६६ सालीं २ अब्ज येन नफा झाला होता. यावरून या धंद्यांतील नफ्याची कल्पना येईल. ही कल्पना आल्यामुळेच

शितो व बौद्ध मंदिरेंहि या मंगल कार्यालयाच्या क्षेत्रांत उतरलीं आहेत. लग्नाचा मोसम नसेल त्या वेळीं साम्पुकु काडकानचीं उपाहारगृहे व हॉल सर्वसामान्य लोकांच्या सेवेला तत्पर असतात.

मुख्य खर्च जेवणाचा व भेटींचा

लग्नाच्या पोशाखाच्या भाड्याव्यतिरिक्त लग्नाचा इतर खर्च जेमतेम ५ हजार येन (१२५ रुपये) येतो. परंतु स्वागतसमारंभाचा खर्च खूपच प्रचंड असतो. प्रत्यक्ष लग्नसमारंभाला बाहेरचे लोक हजर नसतात. फक्त नातेवाईकच असतात. परंतु नंतरच्या मेजवानीला सुमारे २०० लोक असतात. त्या वेळीं प्रत्येकी किमान ५ हजार येन खर्च येतो. अगदी थोड्या खर्चात लग्न केलें तरी मधुचंद्राच्या खर्चासह किमान ४ लाख येन (१० हजार रुपये) खर्च होतात.

स्वागतसमारंभाला जास्तीत जास्त प्रतिष्ठित व्यक्ति (मंत्री, जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष, कंपनीचे डायरेक्टर वगैरे) हजर राहणें हें आपल्याकडल्याप्रमाणेच प्रतिष्ठितपणाचें लक्षण समजलें जातें. या वेळीं वधू-वरांच्या अभिनंदनपर भाषणें होतात. भाषणांमध्ये नवरा-नवरीचें गुणगान, दोन्ही घराण्यांची स्तुति व थट्टाविनोद असतो. हीं भाषणें चालू असतांना नवरी पोशाख बदलून येते. तेवढ्या अवधींत ती चार-पांच वेळा पोशाख बदलते. भोजनसमारंभाच्या शेवटीं कोपऱ्यांत वसलेला मुलीचा बाप या 'तुच्छ' जेवणाला हजर राहिल्याबद्दल उपस्थितांचे आभार मानतो. आजकालच्या तरुणांना लग्नावर होणारी ही पैशाची उधळपट्टी आवडत नाही. पण आईबापांच्या आग्रहापुढे व घराणाच्या प्रतिष्ठेच्या कल्पनेपुढे ते नमते घेतात. लग्न आटोपतांच पाश्चात्य पद्धतीचे कपडे घालून वधू-वर मधुचंद्रासाठी आतामी-सारख्या प्रेक्षणीय, रमणीय स्थळांकडे रवाना होतात.

आपल्याकडे निमंत्रित मंडळी वधू-वरांना अहेर किंवा भेटी देतात. याच्या उलट जपानमध्ये वधू-वरांनी निमंत्रितांना भेटी देण्याची प्रथा आहे. कमीत कमी हजार येन (२५ रुपये) ची एक भेटवस्तु दिली जाते असें गृहीत धरलें तरी या भेटीचाच खर्च किती तरी होतो. भेटी घेण्यापेक्षा देण्यांत जपानी माणसाला जो आनंद होतो त्याचेंच हें एक प्रतीक समजण्यास हरकत नाही.

स्त्रीचें स्थान दुय्यम दर्जाचें

झपाट्याने आधुनिकीकरण व पाश्चात्त्यीकरण होत असलेल्या जपानी समाजांत आधुनिकतेशीं मेळ न खाणारें असें एक वैशिष्ट्य आढळतें. तें असें की, जपानी स्त्रीला समाजांत दुय्यम दर्जावरच समाधान मानावें लागतें. जुन्या सरंजामदारी समाजस्थितीचा तो अवशेष आहे असें म्हणतां येईल. स्त्रीने चूल व मूल हेंच आपलें क्षेत्र समजलें पाहिजे असा जपानी पुरुषाचा आग्रह असतो. एवढेंच नव्हे,

तर खुद्द स्त्रीलाहि त्याच्या या आग्रहांत कांही चुकीचें अथवा अपमानास्पद आहे असें वाटत नाही. वस्तुतः आज जपानी स्त्री जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत प्रविष्ट झाली आहे. नवीन राज्यघटनेने तिला मताधिकार व पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा दिला आहे. शिक्षिका, प्राध्यापिका, स्टेनो, कारकून, बस-ड्रायव्हर, कंडक्टर, विक्रेत्या वगैरे बहुतेक सर्व नोकऱ्यांत स्त्रिया आहेत. पण स्त्रीने हीं कामें केवळ लग्न होईपर्यंतच करावींत अशी समाजाची अपेक्षा असते. लग्नानंतर तिने चूल, मूल व नवरा यांचीच काळजी वाहावी, असा अलिखित सिद्धान्त रूढ झाला आहे. त्यामुळे सभा-संमेलनें अथवा मेजवान्या यांसारख्या प्रसंगीं आपल्या पत्नीला बरोबर नेण्याची आवश्यकता कोणाला वाटत नाही. एवढेंच नव्हे, तर नवऱ्याच्या मित्रांच्या बायकांशीच तिने मत्नी करावी अशी अपेक्षा बाळगली जाते. यामुळे तिचें मैत्रिणींचें वर्तुळहि फार मर्यादित असतें. यांत आपली कांही कुचवणा किंवा कोंडमारा होतो अशी भावना स्त्रीमध्येहि नसावी, असें वाटतें.

जपानी लोक सामान्यतः गटागटाने प्रवास करतात. जपानी पद्धतीच्या खाना-वळींत (inns) एकट्यादुकट्या प्रवाशाला स्थान मिळणें अवघड जातें. कारण तेथे खोलीवर भाडें आकारलें जात नसून दरमाणशीं भाडें आकारलें जातें. परंतु आधुनिक पद्धतीच्या जपानी हॉटेलांतहि एकट्या बाईला जागा मिळणें कठीण जातें. त्याचें कारण मात्र वेगळें आहे. एखादी बाई एकटी प्रवास करित असेल तर ती घट-स्फोटित, दुःखी किंवा दुराचारी असावी असा लोकांचा समाज होतो. तसे जपानी पुरुष फार सज्जन आहेत. एकट्या-दुकट्या बाईला गाठून त्रास देणें, तिचा विनयभंग करणें, यांसारखे प्रकार तेथे मुळीच घडत नाहीत. परंतु त्याचबरोबर तिने घरच्या पुरुषांना बरोबर न घेतां बाहेर हिंडणेंहि येथील लोकांना आवडत नाही.

परंतु यापेक्षाहि भयंकर अथवा प्रतिगामी गोष्ट म्हणजे जपानांत कोणाहि स्त्रीला विभागप्रमुख किंवा खातेप्रमुख होण्याची संधि मिळत नाही. विद्यापीठांतील विभागीय प्रमुखपद अत्यंत बुद्धिमान् किंवा कर्तबगार स्त्रीलाहि मिळूं शकत नाही. जिल्हा परिषदेंत (प्रिफेक्चरल गव्हर्नमेंटमध्ये) किंवा संसदेंत (दिएतमध्ये) स्त्री-सभासद चुकूनच आढळणार. तिला मंत्रिपद मिळणें अशक्यच असतें. मुख्य मंत्रिपद मिळण्याची गोष्टच दूर. याचें कारण असें सांगतात की, जपानी पुरुषाला बाईच्या हाताखाली काम करणें कमीपणाचें वाटतें. भारतांतील अज्ञान व दारिद्र्य यांविषयी जपान्यांना कितीहि तिटकारा वाटला तरी भारतांत स्त्रीला जी सामाजिक प्रतिष्ठा लाभलेली आहे तिचें मात्र त्यांना आश्चर्ययुक्त कौतुक वाटतें. म्हणूनच महाराष्ट्र सरकारच्या पर्यटन विभागाच्या अधिकारी श्रीमती मालती तांबे – वैद्य या नुकत्याच जपानांत गेल्या असतां त्यांचें तेथील लोकांनी अतोनात कौतुक केलें. श्रीमती इंदिरा गांधींच्या कर्तृत्वाने तर सारे जपानी जणू दिपून गेले आहेत असें त्यांच्याशीं बोलतांना आढळून येतें.

एकत्र कुटुंबपद्धतीच्या विलोपाचा परिणाम

एकत्र कुटुंबपद्धति मोडल्यामुळे जपानी स्त्री एक प्रकारे निराधार झाली आहे. तिला चूल व मूल सांभाळण्यासाठी घरीच राहावे लागते. युरोप-अमेरिके-प्रमाणे स्वयंपाकाचे व स्वच्छतेचे काम करणारीं यंत्रे सार्वत्रिक झालेलीं नाहीत. त्यामुळे मानवी श्रमाचा वापर अटळ आहे. मजुरी अत्यंत अधिक असल्यामुळे मोलकरीण ठेवणे परवडत नाही. या सर्व कारणांमुळे विवाहित स्त्रीला घरीच राहणे भाग पडते. तसें नसते तर तिला समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण यांत मोकळेपणाने भाग घेतां आला असता.

गैशा संस्कृतीचा विकास

याच वृत्तीतून गैशा (किंवा गेयशा) संस्कृतीचा विकास झाला असला पाहिजे हें उघड आहे. स्त्रीला एकदा स्वयंपाकघराच्या व शयनकक्षाच्या चार भितींत बंदिस्त केले की मग बौद्धिक भूक भागविण्यासाठी बाजारी स्त्रियांकडे जाणे क्रमप्राप्तच ठरते. सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वीपर्यंत भारतीय समाजांत हेंच दृश्य दिसत होते. वाई ठेवणे किंवा कलावंतिणीकडे जाणे यांत कोणालाच कमीपणा वाटत नव्हता. इतकेच नव्हे, तर गरती स्त्रियांनाहि आपल्या नवऱ्यांचे हे चाळे आक्षेपार्ह वाटत नसत. आपल्याकडील कलावंतिणींचे जें स्थान तेंच जपानमधील गैशांचे स्थान होय. येणाऱ्या गिऱ्हाइकाला मधुर संभाषणाने, गायन-वादन-नृत्याने संतुष्ट करणे हें तिचे काम. कधीकाळी या कामाचे स्वरूप केवळ कलात्मक राहिले असेलहि; पण सध्या तरी गैशा ही प्रतिष्ठित गणिकाच समजली जाते. गैशांना समाजांत गरती स्त्रियांइतकेच प्रतिष्ठेचे स्थान प्राप्त आहे आणि आपल्या नवऱ्याने गैशाकडे जाण्यांत गृहिणीला मुळीच वैषम्य वाटत नाही, किंबहुना 'नवरा गेयशेकडे जाऊं इच्छितो असें वाटल्यास जपानी पत्नी त्याला चांगले उंची कपडे काढून देईल, एवढेच नव्हे, तर अनुमतिसूचक स्मित करून त्याला निरोपहि देईल.' अशा अर्थाचीं विधाने अथवा वर्णनें जपानला जाऊन आलेली कांही मंडळी मिटक्या मारीत करतात. पण तीं सारीं खोटीं आहेत, असें जपानमधील कांही सुशिक्षित व प्रतिष्ठित महिलांशीं बोलल्यावर मला आढळून आले. कदाचित् ज्या काळीं मुलामुलींचीं लग्नें आईबापांनीं ठरविल्याप्रमाणे होत असत त्या काळीं ही सरंजामदारी प्रथा प्रचलित असेलहि, पण आता दिवसेंदिवस प्रेमविवाहांचे प्रमाण वाढत असतांना या प्रथेला फारसा आधारच राहिलेला नाही. तेथील जेवढ्या तरुणांशीं मी त्यांच्या लग्नासंबंधी बोललों त्या सर्वांनी आपण आपल्या पसंतीने प्रेमविवाह करणार असल्याचे मला सांगितले. अशा प्रेम-विवाहाने बद्ध झालेले तरुण गैशांकडे जात असतील अशी कल्पनाच करणे चूक आहे.

पांच किंवा दहा वर्षांपूर्वी जे लोक जपानांत गेले होते त्यांनी त्या वेळच्या जपानी समाजाचे वर्णन लिहून ठेवले आहे. परंतु अलीकडे जपानमधील परि-

स्थितींत इतक्या झपाट्याने बदल घडून येत आहेत की पांच वर्षापूर्वीचा जपान आज पाहावयास मिळत नाही. त्यामुळे त्या वेळीं त्यांना जो जपान जसा दिसला होता तो तसाच होता, असें म्हणतां येईल. पण तो आता मात्र तसा राहिलेला नाही, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

शरीरविक्रयांचें कसलें कौतुक ?

गैशा किंवा गेईशा (geisha) या जपानी शब्दाचा अर्थ एखादी बाई भाड्याने घेणें [(hire, call in) a geisha (girl)] असा कोशांत दिलेला आहे. याचा सरळ अर्थ असा की, गैशा ही शरीरविक्रय करणारी स्त्री असते. बहुतेक गैशा या गैशा आईच्या मुलीच असतात, आणि वयाच्या सातव्या वर्षापासून त्यांच्या या धंद्याच्या प्रशिक्षणाला प्रारंभ होतो. या धंद्यांतहि एक तप उमेदवारी करण्यांत घालवावें लागतें. नंतर ज्याप्रमाणे आपल्याकडे शेंस भरण्याचा किंवा वेश्याकर्माचा दीक्षाविधि केला जातो (अथवा जात असे) त्याप्रमाणे गैशाचा विधियुक्त कौमार्य-भंग करविण्याचा विधि जपानमध्ये थाटामाटाने साजरा केला जातो. त्याला तेथे 'मिझुआगे' म्हणजे 'विहिरींतून पाणी बाहेर काढून टाकणें' असें म्हणतात. या पहिल्या रात्रीचा अनुभव घेण्यासाठी धनिक गिऱ्हाइकें कित्येक लाख येन खर्चण्यास तयार असतात. हा पैसा मिळविण्यासाठी कांही गैशा लबाडीने तीन-तीन, चार-चार वेळा हा 'मिझुआगे' विधि करवितात. हा विधि करून ज्या स्त्रिया या धंद्यांत प्रवेश करतात त्यांच्या कलात्मकतेचें कौतुक करणें म्हणजे शरीरविक्रयाला आपली मान्यता देण्यासारखेंच होय. जपानमध्ये वेश्याव्यवसायाला कायद्याने बंदी आहे; परंतु वेश्याव्यवसाय मात्र बंद झालेला नाही. त्याने वेगवेगळीं रूपें धारण केलीं आहेत एवढेंच. त्यांतीलच एक रूप गैशा हें आहे. जपानांत साठ हजार गैशांनी रीतसर आपलो नांवें सरकारी कचेरींत नोंदविलेलीं आहेत. त्यांखेरीज स्वागत-कर्त्या (होस्टेसेस) व सेविका (वेट्रेस) यांच्यापैकी अनेकजणी या बेकायदेशीर वेश्याव्यवसायांत गुंतलेल्या आहेत. गेइयु (geiyu) म्हणजे गैशा व जोयु (नटी) यांच्या एकत्रीकरणाने तयार झालेल्या जरा खालच्या दर्जाच्या परिचारिका तोक्योच्या दोनशे हॉटेलांतून काम करतात. प्रतिष्ठित गैशा दोन तासांच्या नृत्य-संभाषण वगैरेच्या कार्यक्रमाला सामान्यतः चारशे रुपये घेते, तर ही गेइयु तेवढ्याच कामासाठी फक्त चाळीस रुपये घेते. चांगली गैशा वर्षाकाठी सुमारे एक लाख रुपये सहज मिळविते. बहुतेक गैशा लग्न करण्याऐवजी श्रीमंतांकडे रखेली म्हणून राहणें पसंत करतात. अर्थात् या रखेलीचें बाह्य स्वरूप अगदीच वेगळें असतें. कधी कधी तीन-चार पुरुषांत एक गैशा समायिक असते. ते तिच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी विभागून घेतात.

धंद्याच्या कामासाठी गैशांचा वापर

एखादें उल्लू गिन्हाईक गटविण्यासाठी गैशांचा वापर करण्याची जपानांत पूर्वापार चालत आलेली प्रथा आजहि मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. धंद्यासंबंधी बोलणीं करण्यासाठी आलेल्या गिन्हाइकाला गैशांच्या संगतींत गुंतवावयाचें आणि आपल्याला हवें असेल तें त्याच्याकडून कबूल करवून घ्यावयाचें यासाठी कंपन्या, कारखाने, दुकानदार भरमसाट खर्च करीत असतात.

अर्थात् यांत कांही विचित्र किंवा जगावेगळें आहे असें म्हणतां येणार नाही. ज्या देशांत वरिष्ठांची मर्जी संपादण्यासाठी आपल्या सुस्वरूप गृहलक्ष्मीचा अनुचित वापर करण्यास मागेपुढे न पाहणारे आर्यपुत्र आहेत (असें म्हणतात) त्या देशांतील लोकांनी राजरोसपणे केल्या जाणाऱ्या गैशांच्या या वापराला नाकें मुरडण्यांत कांही अर्थ नाही. परंतु त्याचबरोबर गैशा ही कांही तरी पवित्र, मंगल, कलोपासक संस्था आहे, असा इतरांचा समज होईल अशा पद्धतीने जे लोक तिच्यासंबंधी लिहितात-बोलतात त्यांचें म्हणणेंहि वस्तुस्थितीला धरून नाही; अखेर हा सारा शरीरविक्रयाचा शिष्टसंमत प्रकार आहे, हें वाचकांना समजावें, एवढाच या साऱ्या विवेचनाचा उद्देश.

मनावरील ताण कमी करण्याचें साधन

जपानी माणसाच्या मनावर शिष्टाचार व विधिनिषेधाचीं सामाजिक बंधनें यांचा असह्य ताण असे. कोठे कसें वागावयाचें, कसें बोलावयाचें, कोणत्या हालचाली करावयाच्या, याचे नियम ठरलेले असत. त्या नियमांचा भंग तर आपल्याकडून होत नाही ना? लोक आपल्या वागण्याला-बोलण्याला हसणार तर नाहीत ना? चार लोक जसें वागतात तसेंच आपलें आचरण होत आहे ना? अशा प्रकारचीं दडपणें त्याच्या मनावर असत. गृहिणी ही सन्माननीय, पूजनीय वस्तु. तिच्यासमोर वाह्यातपणें मित्रांशीं गप्पागोष्टी करावयाच्या नाहीत, बाष्कळ-पाचकळ विनोद करावयाचा नाही, तिला बरोबर घेऊन सार्वजनिक कार्यक्रमांला हजर राहावयाचें नाही, असल्या सगळ्या बंधनांनी जखडलेला जपानी पुरुष काँफीगृहें, गैशाघरें, स्नानागारें वगैरे ठिकाणीं आपल्या मनावरील ताण कमी करून घेण्यासाठी जात असतो. आता हा ताण पुष्कळच कमी होऊं लागला आहे. तरुण पिढीचे लोक ही बंधनें तोडून मोकळे होऊं लागले आहेत. त्यांना यापुढे या साधनांची तेवढीशी गरज लागणार नाही असें वाटतें.

जपानी माणूस असुखी कां ?

भौतिक संपत्तीची व समृद्धीची एवढी रेलचेल असूनहि जपानी माणूस सुखी, समाधानी कां नाही? त्याच्या या अस्वस्थतेचें कारण काय? अर्थात् प्रत्येक विचार-

वंत आपापल्या दृष्टिकोनांतून या प्रश्नाचें उत्तर देणार हें उघड आहे. ईश्वरनिष्ठ व धर्मपरायण लोक या बाबतींत कसा विचार करतात हें जपानच्या अगदी उत्तरे-कडील होक्कायदो बेटावर ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करणारे पाद्री फादर पेत्रस बाप्तिस्ता राइगो ताकेमिया* यांच्या पत्रांतील एका उताऱ्यावरून लक्षांत येईल. वाक्कानाइ येथून दि. १० डिसेंबर १९७२ रोजीं मला लिहिलेल्या पत्रांत ते म्हणतात,

“ I am very happy to have had the chance to talk with you, for I could learn a lot about your country which I had been interested in before. But there was also our talk about other problems. Isn't Japan an unfortunate country too ? The external face is a really magnificent one. There is an economic boom, there is scientific and cultural progress, there is ever moving traffic etc. But I wonder, if real happiness can come out of solely materialistic progress and a way of thinking that desires only more of that progress. You will not find much real happiness among the people today. They are looking for it and try to find it in leisure, in an overflowing ' my home ', in satisfaction of all kinds of desires. But in effect they pollute and destroy their own world in that way, and till now nobody knows how to solve this problem. Why are people losing their heart to this purely materialistic progress ? I think it is, because they have no real religion, because they don't know God, and man's responsibility towards God, and naturally also don't know the real happiness of the heart that comes out of faith. If they knew God, they also would know about His will, that all men become brothers and sisters, that they should start to work together and to work for each other, not only thinking of themselves. I am really praying that everybody may take (make) every effort towards that end, may that wish become reality soon.

.....Dear Mr. Shripad Joshi, may God's Blessings be upon you and your work. And please remember me in your prayers too. ”

त्यांच्या या विवेचनाचा मथितार्थ असा की जपानी माणसाने देव व धर्म यांच्याकडे पाठ फिरविली असून तो निव्वळ भौतिक प्रगतीच्या मागे लागला आहे, म्हणूनच त्याला खरें मानसिक किंवा आत्मिक सुख-समाधान लाभत नाही. सर्वच विकसित देशांतील जनतेसमोर मानसिक सुखाची ही समस्या आ वासून उभी आहे. ती सोडविण्याचा ते लोक आपापल्या परींनी प्रयत्नहि करीत आहेत. त्यामध्ये

* यांच्याशीं झालेली माझी चर्चा पृ. ७१-७५ वर आली आहे.

भांग-गांजापासून हरे राम हरे कृष्णपर्यंतच्या सर्व मार्गांचा समावेश होतो. आपल्या देशासमोर आज ही समस्या निश्चितच नाही. आपल्याला प्रथम आपल्या भौतिक दारिद्र्याचें निराकरण करावयाचें आहे. सध्या तरी आपली सारी शक्ति त्याच कामासाठी एकवटावी लागेल. परंतु जपानच्या उदाहरणावरून आपण एवढा धडा घेण्यास हरकत नसावी की केवळ भौतिक प्रगतीने मानवाचा प्रश्न सुटत नाही. त्याला खरें आंतरिक सुख लाभावयाचें असेल तर भौतिकतेच्या पलीकडे जाण्याची त्याने तयारी केली पाहिजे. त्या कामीं परंपरागत देव-धर्म यांचा कांही उपयोग होऊं शकेल काय ? की नवा मानवताधर्म प्रस्थापित करावा लागेल ? माणसांतील माणुसकी नष्ट न होतां त्याला प्रगति करतां येणारच नाही काय ? त्यासाठी काय करावें लागेल ? या सर्वच प्रश्नांचा विचार आपण केला पाहिजे. बौद्ध धर्म व साहित्य भारतांत लोप पावल्यावर आपल्याला तिबेट-चीन-जपानकडून तें साहित्य व धर्म यांची माहिती घ्यावी लागत आहे. हिंदु धर्माच्या बाबतींतहि — तो भारतांतून नाहीसा झाल्यामुळे अमेरिकेंतून आयात करण्याची — तशीच पाळी आपल्यावर न येवो म्हणजे मिळवली.

जपानी माणूस उच्छृंखल व क्रूर केव्हा बनतो ?

‘ लोक काय म्हणतील ? ’, ‘ कोणी मला हसणार तर नाहीत ना ? ’ यांसारख्या मानसिक दडपणांखाली सतत वावरणारा जपानी माणूस आपल्या समादायांतून बाहेर पडून जेथे त्याला कोणी ओळखत नाही अशा ठिकाणीं जातो तेव्हा त्याच्यावरील शिस्तीचें व सभ्यतेचें दडपण नाहीसें होऊन तो वाटेल तशा मर्कट-चेष्टा करूं लागतो, असें श्री. कावासाकी यांचें म्हणणें आहे. जपानमधील रस्त्यांवर अथवा सार्वजनिक बागेंत जी थोडीफार घाण, केरकचरा आढळतो त्याचें कारण जपानी माणसाच्या या वृत्तींत आहे असें ते सांगतात. इतकेंच काय, पण दुसऱ्या महायुद्धांत जपानी सैनिकांनी आग्नेय आशियांत विश्वासहि बसणार नाही असे जे अनन्वित अत्याचार केले त्यांच्या मुळाशीहि त्याची हीच स्वजनांच्या नैतिक दडपणांतून मुक्त झाल्याने येणारी स्वच्छंदी ऊर्फ स्वैराचारी वृत्तीच होती असें ते सांगतात.

संकरसंततीचा प्रश्न

जपानी समाज हा वांशिक व सामाजिकदृष्ट्या एकसंध समाज आहे. भारतांतल्याप्रमाणे तेथे जातीय दंगली होत नाहीत; अथवा अमेरिकेप्रमाणे येथे वांशिक विद्वेषहि आढळत नाही. पण मग संकरसंततीचें काय होतें ? युद्धोत्तर काळांत जपानांत जें अमेरिकन लष्कर पांच-सात वर्षे राहिलें, त्याने बऱ्याच मोठ्या संकरसंततीची निर्मिति केली. त्याखेरीज इतर युरोपियन-अमेरिकन पुरुषांपासूनहि जपानी स्त्रियांना मुलें झालीं होती. या सर्वांना जपानी समाजांत कांहीच स्थान नव्हतें. मिश्र रक्ताच्या माणसाला जपानांत नोकरी मिळणें जवळजवळ अशक्य

असतें. जास्तींत जास्त दुभाषी किंवा कलावंत म्हणून तो उदरनिर्वाह करूं शकतो. या सामाजिक कोंडींतून बाहेर पडण्यासाठी त्याला जपानी भूमीचाच त्याग करावा लागतो. त्यांतल्या त्यांत गोच्या बापांपासून जन्मलेल्या मुलांना थोडीफार सहानुभूति जपानी समाजांत मिळते; परंतु निग्रो बापांपासून जन्मलेल्या मुलांना तेथे मुळीच थारा मिळू शकत नाही. अशीं मुलें अखेर नाइलाजाने मोठीं झाल्यावर त्या सर्वांना ब्राझीलमध्ये पाठविण्यांत आलें आणि तेथेच तीं आता स्थायिक झालीं आहेत. भारताच्या बहुधर्मी, बहुवंशी समाजाशीं तुलना करतां ही स्थिति अत्यंत दुःखद व एका अर्थाने क्रूर मनोवृत्तीची द्योतक आहे, असेंच म्हणावें लागेल. सामाजिक एकसंधतेची ही किंमत जबर आहे यांत शंका नाही.

भाषेंतील मार्दव व वागणुकींतील शालीनता

एअर इंडियाच्या पूर्वकडे जाणाऱ्या विमानांत प्रवाशांना वेळोवेळीं सूचना देण्यासाठी इंग्रजी, हिंदी व जपानी या भाषांचा वापर केला जातो. प्रथम जेव्हा मी जपानी घोषिकेच्या तोंडून जपानी वाक्यें ऐकलीं तेव्हा मला वाटलें, ही वाई अशी तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटल्यासारखी काय बोलते ? हिच्या घोषणा कुणाला समजत तरी असतील काय ? पण जेव्हा जपानांत जपानी लोकांना आपसांत संभाषण करतांना मीं ऐकलें तेव्हा माझ्या लक्षांत आलें की, मार्दव व हळुवारपणा हें जपानी भाषेचें वैशिष्ट्य असून शालीनता हें जपानी माणसाच्या वागणुकीचें प्रमुख लक्षण आहे. वादविवाद करतांनाहि त्यांचा आवाज चढत नाही. त्या भाषेच्या शब्दांना एक आगळें नादमाधुर्य आहे. त्याचा आनंद लुटण्यासाठीच अनेकदा मीं टेलिव्हिजनवरील वातम्या व संवाद - भाषा कळत नसतांनाहि - उत्सुकतेने ऐकत असे.

जपानमध्ये प्रवेश केल्यापासूनच कांही शब्द वारंवार कानांवर पडूं लागले; आणि हळूहळू माझ्याहि तोंडांत ते बसले. यावें, बसावें, पाहावें, खावें, प्यावें वगैरे सर्व आदरार्थी क्रियापदांसाठी 'दोमो' (please) या एकाच शब्दाचा वापर जपानी लोक इतक्या नजाकतीने करतात की, आपण खूष होऊन जातो. 'दोमो आरिगातो' किंवा 'आरिगातो गोझाइमासु' (मी आपला फार आभारी आहे) याऐवजी नुसतें 'दोमो' म्हटलें तरी चालतें. 'गोमेननासाड' (माफ करा), 'सुमिमासेन' (सॉरी) वगैरे शब्द आपल्या तोंडांत चटदिशी बसून जातात. पण त्यापेक्षाहि मला त्यांचा एक शब्द फार आवडला. तो म्हणजे 'हाइ' (हो, होय). याचा उच्चार जपानी लोक असा कांही गोड करतात की तो वारंवार ऐकावासा वाटतो.

आरडाओरडा करून बोलणारे स्त्री-पुरुष जपानांत औषधालाहि मिळायचे नाहीत. कदाचित् आपलें म्हणणें जोर देऊन मांडण्याची सवयच जपानी माणसाला नसावी. जपानी लोक आपसांत बोलतात तेव्हा कुजबुजल्यासारखा भास होतो.

त्यांच्यांत वक्तृत्वाचा अभाव आहे, परदेशांत ते आपल्या वक्तृत्वाची छाप पाडू शकत नाहीत, आणि म्हणून आंतरराष्ट्रीय सभासंमेलनांत त्यांचें अस्तित्व कोणाला जाणवत नाही; अशी तक्रार जपानमध्ये ऐकावयास मिळते. तिच्यांत बरेचसें तथ्यहि आहे. पण जपानी माणसाच्या स्वभावांत आक्रमकता नसल्यामुळे तसें घडत असावें. आपला प्रभाव जागतिक क्षेत्रांत वाढावा यासाठी जपानी लोक आपली स्वाभाविक शालीनता सोडतील तर ती एक दुःखद घटना ठरेल.

मध्ययुगीन मानस

जपानी माणूस शरीराने विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वावरत असला आणि भौतिक क्षेत्रांत जगाचे डोळे दिपविणारी प्रगति त्याने केली असली तरी मनाने तो अजून मध्ययुगांत व सरंजामशाहीच्या वातावरणांतच वावरत असावा असें वाटते. स्त्रियांसंबंधी त्याची वृत्ति, धनिकशाहीविषयी त्याला वाटणारें प्रेम, त्याचा आज्ञाधारकपणा वगैरे गोष्टींतून त्याचें हें मध्ययुगीन मानस व्यक्त होतें. शिवाय समाजांत प्रचलित असलेल्या लोकभ्रमांतूनहि त्याला पुष्टि मिळते. नद्या, पर्वत, सरोवरे यांच्या स्थानदेवतांविषयी लोकांमध्ये आढळणारी श्रद्धा, वाळंतीण व विटाळशी स्त्रीविषयीच्या अशुभाच्या कल्पना, अमुक पुलावरून नववधूने जाऊं नये, अशा तऱ्हेच्या रूढ असलेल्या प्रथा, सात जणांनी एकत्रपणें कोणत्याहि कामाला न जाण्याचा त्यांचा आग्रह, वगैरे गोष्टींवरून त्याचें हें मानस दिसून येतें. भुताटकीच्या व शुभाशुभाच्या कल्पनाहि तेथे अजून घर करून बसलेल्या आहेत असें म्हणतात. यासंबंधी 'फोक लीजंडस् ऑफ जापान' या आपल्या पुस्तकांत श्री. रिचर्ड एम्. डॉसन यांनी आपला एक अनुभव नमूद केला आहे. ते लिहितात, "बुद्धिमंतांचा गूढ देवतांवर विश्वास नसेल, कोल्हे मानवी रूप धारण करतात, हें त्यांना खरें वाटत नसेल, पण आपल्या समाजांत अशा धारणा रूढ होत्या याची त्यांना कल्पना असते. परंतु त्यांत कांही विलक्षण किंवा चमत्कारिक आहे, असें त्यांना वाटत नाही. अजूनहि कांही कुटुंबांना कोल्हेबाधा होते, आणि आपले पूर्वज नाग होते हें सिद्ध करण्यासाठी कांही लोक सापाचे खवलेहि अभिमानाने अंगावर मिरवतात. मी जपानांत असतांना वृत्तपत्रांतून 'तोक्यो उपाहारगृहांतील आचान्याला मांजराच्या भुताने पछाडल्याची' कथा प्रसिद्ध झाली होती. ('आसाही इन्विनिंग न्यूज,' १९ जून १९५७). ऑस्ट्रियन दूतावासांतील एका स्त्री-सचिवाने सदर उपाहारगृहांत पाहिलेल्या एका क्रूर कृत्याला वृत्तपत्रांतून वाचा फोडल्यावर ही हकीकत आम जनतेला कळली होती. एक भटकें मांजर एका आचान्याच्या पायांत सारखें घोटाळूं लागलें. त्याबरोबर रागाच्या सपाट्यांत त्याने त्याला उचलून धगधगत्या भट्टींत फेकून दिलें. उपाहारगृहाच्या चालकांनी त्या आचान्याला चांगलें झाडलें, पोलिसांनी त्याला दंड ठोठावला आणि त्या मांजरानेहि त्याच्यावर चांगलाच सूड उगवला. तो असा :-

ज्या आचार्याने रागाच्या भरांत एका बोक्याला उपाहारगृहाच्या पेटत्या भट्टींत फेकून दिलें होतें त्याने आज पोलिसांना असें सांगितलें की, “ त्या बोक्याचें भूत मला त्रास देत आहे. ” कोजी हायामा नांवाचा हा बवर्ची म्हणाला, “ तोक्यो काइकानच्या ‘ ग्रिल रोस्सिनी ’ या उपाहारगृहांतील भट्टींत गेल्या शनिवारीं मीं तो बोका फेकला होता. तिथे तो जळून मेला. त्या दिवसापासून रोज रात्रीं माझ्या पायांतून आणि कंवरेंतून कळा येत असतात; आणि मी वरचेवर दचकून जागा होतो. ”

जपानी समाजांतील लोकभ्रमानुसार जो कोणी मांजराची हत्या करील त्याच्या मानगुटीस त्या मांजराचें भूत येऊन वसतें.

आपल्याकडे मांजर मारल्यास काशीयात्रा करावी लागत असे, हें जुन्या पिढींतील लोकांना अजून आठवत असेल.

पूल, धरण, किल्ला वगैरे बांधतांना आपल्याकडे पूर्वी नरबळी देण्याची प्रथा होती. आजहि क्वचित् कोठे तरी तशी घटना घडल्याचें आढळून येतें. जपानमध्येहि अशीच प्रथा होती. तेथे तर नदीचें किंवा तलावाचें पाणी मर्यादेबाहेर वाढून बांध फोडूं लागलें तरी देखील नरबळी देऊन जलदेवतेला संतुष्ट करण्याची प्रथा होती. त्यानंतर त्या ठिकाणीं त्या बळी गेलेल्या व्यक्तीच्या स्मरणार्थ दगड पुरण्याची, देऊळ बांधण्याची, तेथे उत्सव करण्याची वगैरेहि प्रथा होती. समाजाच्या कल्याणासाठी स्वेच्छेने आत्मबलिदान करणारी मंडळी जशी तेथे पुढे येत तसे वैयक्तिक स्वार्थासाठी, इतरांचा बळी देणारे लोकहि तेथे होते. आज मात्र ही प्रथा तेथे अस्तित्वांत नसावी असें वाटतें. परंतु ज्या पूर्वजांनी अशा प्रकारे बलिदान दिलें आहे त्यांची माहिती सांगण्यांत जपानी लोकांना मोठा अभिमान वाटतो.

शुभाशुभ, भुताटकी वगैरे कल्पना शहरांपासून दूर असणाऱ्याच नव्हे तर शहरांतीलहि लोकांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणांत विद्यमान असल्याचें जपानांत फिरतांना आपल्या प्रत्ययास येतें. या अर्थाने जपानी माणूस अजून मनाने तरी पौर्वात्यच राहिला आहे असें दिसतें. भारतीय अनुभव गाठीशी घेऊन त्याच्या या मानसाचा परिचय करून घेणें निश्चितच दोधप्रद व मनोरंजक होईल.

आत्महत्यांचें वाढतें प्रमाण

जपानी माणूस हा अत्यंत भावनाप्रधान असल्यामुळे पुष्कळदा लहानसहान गोष्टीवरूनहि त्याचा विरस होतो किंवा आनंदातिरेकाने त्याच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहूं लागतात. अशा माणसाच्या स्वाभिमानाच्या कल्पनाहि फार हळव्या असतात. आपल्या स्वाभिमानाला धक्का लागला, आपला अपमान झाला, असा संशय जरी त्याला आला तरी त्याला मरणप्राय दुःख होतें; आणि अनेकदा त्या दुःखावेगांत तो आत्महत्या करून जातो. एका विशिष्ट प्रकारे केलेल्या

आत्महत्येला जपानांत 'हाराकिरी' हें नांव आहे. एका विशिष्ट आकाराच्या सुरीने पोट चिरून, आतडी बाहेर काढून ही हाराकिरी केली जाते. अलीकडेच तोक्योच्या इचिगावा लष्करी ठाण्यांत मिशिमा या जपानी लेखकाने लष्करशाहीच्या समर्थनार्थ केलेली हाराकिरी आपल्यापैकी अनेकांना स्मरत असेल. मात्र ही हाराकिरी त्यांनी तलवारीने केली होती. कांही लोक पिस्तूल झाडून आत्महत्या करतात; तर अलीकडे गॅसचाहि उपयोग या कामासाठी केला जातो. १९७३ च्या मे महिन्यांत सुसुमु तानिदा नांवाच्या विद्यार्थ्याने विश्वविद्यालयाच्या प्रवेश-परीक्षेत नापास झाल्यामुळे गळफास लावून घेऊन आत्महत्या केल्याचें वृत्त प्रसिद्ध झालें होतें. त्याच दिवशीं आणखी चार विद्यार्थ्यांनीहि याच कारणासाठी आत्महत्या केल्या होत्या. वस्तुतः लढाईत पराभूत झालेल्या सैनिकांनी नंतरच्या हालांना भिऊन हाराकिरी करण्यास सुरुवात केली होती. परंतु बाराव्या शतकांत जपानच्या सामुराई या लढवैया जमातीने या हाराकिरीला प्रतिष्ठा मिळवून दिली व ती आज-तागायत टिकून आहे

जपानी जीवनदृष्टीचें अभिन्न अंग

आत्महत्या हें जपानी जीवनदृष्टीचें अभिन्न अंग आहे. दरसाल सुमारे सोळा हजार जपानी स्त्री-पुरुष आत्महत्या करतात. तसें पाहिल्यास आत्महत्येच्या बाबतींत जपानचा क्रमांक फारसा वर नाही. जगामध्ये हंगेरी हा आत्महत्येच्या बाबतींत पहिल्या क्रमांकाचा देश आहे. तेथे एक लाख लोकांमध्ये तेहतीस लोक आत्महत्या करतात. त्याखालोखाल झेकोस्लोव्हाकिया, ऑस्ट्रिया, फिनलंड, पूर्व जर्मनी, डेन्मार्क, स्वीडन, स्वित्झर्लंड, बेल्जियम, फ्रान्स, लक्झेबर्ग वगैरे देश येतात. जपानचा क्रमांक बारावा असून तेथे एक लाख लोकांपैकी चौदा लोक आत्महत्या करतात. अमेरिकेंत लाखांत बारा लोक या पद्धतीने इहलोकीची यात्रा संपवितात. परंतु जपानी लोकांनी आत्महत्येचें जें एक तत्त्वज्ञान बनविलें आहे त्यामुळे त्यांच्या आत्महत्यांचा विशेष गाजावाजा होतो, एवढेंच.

जपानी आत्महत्येचें वैशिष्ट्य

आत्महत्यांच्या बाबतींत अधिकारी समजल्या जाणाऱ्या डॉ. केनशिरो ओहारा या मनोविकृतिचिकित्सकांनी एका मुलाखतींत जपानी आत्महत्येचें वैशिष्ट्य विशद करून सांगितलें आहे. ते म्हणाले, "अमेरिकेंतील आत्महत्या उन्मादरोगाने प्रभावित झालेल्या (hysterical) असतात तर जपानमधील आत्महत्या विषण्ण-वृत्तीच्या (melancholic) असतात. पाश्चात्य देशांत आत्महत्या ही भ्याडपणाची किंवा बुद्धिभ्रंशाची गोष्ट समजली जाते, तर जपानमध्ये तें मनःपूर्वकतेचें किंवा कळकळीचें कृत्य समजलें जातें. त्याला जपानींत 'मागोकोरो' म्हणतात. सम्मानपूर्ण आत्महत्येची ही सांस्कृतिक पार्श्वभूमि लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे." यहूदी व

ख्रिस्ती धर्मात आत्महत्या हें पाप समजलें गेलें आहे. परंतु जपानमधील बौद्ध धर्म इतरांचे प्राण घेण्यास प्रतिबंध करीत असला तरी स्वतःचे प्राण घेणें त्याने निषिद्ध मानलेलें नाही. वीस ते चाळीस वर्षे वयाच्या जपानी स्त्रियांमध्ये आत्महत्या हेंच मृत्यूचें सर्वांत मोठें कारण आढळतें. श्री. ओहारा यांनी असेंहि सांगितलें की, “जपानी माणसाला त्याच्या कुटुंबाशीं अथवा ज्या समूहांत तो काम करतो त्या समूहाशीं असलेले त्याचे संबंध प्राणांहूनहि अधिक प्रिय असतात. हे संबंध जेव्हा बिघडतात किंवा तुटतात तेव्हा जपानी माणूस एकाकी पडतो; आणि तो आत्महत्येचा विचार करूं लागतो. जपानी माणूस जेव्हा निराश किंवा असफल होतो तेव्हा तो स्वतःलाच दोष देऊं लागतो. यांतूनच आत्महत्येचे विचार येऊं लागतात. याच्या उलट अमेरिकन माणूस आपल्या अपयशाबद्दल दुसऱ्या कोणाला तरी जबाबदार धरतो. त्यामुळे आत्महत्या करण्याऐवजी दुसऱ्याच्या खुनाचे विचार त्याच्या डोक्यांत घोळूं लागतात. जपानी माणसाच्या स्वभावांतील विपण्णता व उदासीनता ही फार खोलवर गेलेली आहे. ती त्याच्या साहित्यांत, नाटकांत, कलावस्तूंंत सर्वत्र दिसून येते.” (डॉक्टर ओहारा यांची ही मुलाखत ‘दि टाइम्स ऑफ इंडिया’-च्या ता. ७ मे १९७३ च्या अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे.)

पाहुण्यांना घरीं कां ठेवत नाहीत ?

कोणत्याहि समाजाची खरी ओळख करून घ्यावयाची असेल तर त्या समाजांतील कुटुंबांमध्ये राहण्याची व वावरण्याची संधि मिळाली पाहिजे. भारतांतील विभिन्न समाजांची ओळख करून घेण्यासाठी मी गेलीं पंचवीस-तीस वर्षे भारतांत भटकतो आहे. सुदैवाने माझ्या बहुभाषाकोविदत्वामुळे भारताच्या बहुतेक सर्वच प्रदेशांत मला प्रेमळ स्नेही लाभले आहेत. त्यामुळे मला या देशांत कोठेहि हॉटेलांत उतरावें लागत नाही. अशी घरगुती वातावरणांत वावरण्याची सवय मला लागली असल्यामुळे जपानांतहि शक्य तर कोणाच्या तरी घरीं उतरण्याची संधि मिळावी असें मला राहून राहून वाटत होतें, पण पाहुण्यांना घरीं न उतरविणें हाच तेथील शिष्टाचारसंमत संकेत असल्यामुळे माझी ती इच्छा पुरी होऊं शकली नाही.

म्हणून मग मीं ‘जपानी लोक पाहुण्यांना घरीं कां ठेवून घेत नाहीत ?’ या प्रश्नाचाच पिच्छा पुरविण्याचें ठरविलें. या प्रश्नाला अनेकांनी अनेक प्रकारचीं उत्तरें दिलीं. तीं सगळींच मला असमाधानकारक वाटलीं. परंतु त्यांवरून जपानी माणसाच्या मनाचा थोडाफार उलगडा झाला. म्हणून हा प्रश्न मला तसा महत्त्वाचा वाटतो.

जागेची अडचण ?

या बाबतींतील सर्वांत प्रमुख अडचण जागेची असल्याचें मला सांगण्यांत आलें. तोक्योसारख्या महानगरांत राहण्याच्या जागेची अडचण असणें स्वाभाविक आहे.

परंतु तेथेहि तीन-चार खोल्यांत राहणारे थोडेफार सुखवस्तु भक्त जपानबुद्ध संघाला सहज मिळूं शकले असते; आणि मी एकटा असतो तर मी आग्रह धरून अशी व्यवस्था करून घेतली असती. तेथील मंडळींशीं बोलतांना जेव्हा मी त्यांना सांगितलें की, “ आमच्या देशांत पाहुण्याला हॉटेलांत उतरविणें हें परकेपणाचें लक्षण मानलें जातें, मी जेव्हा एक-दोन खोल्यांच्या जागेंत राहत होतो तेव्हाहि माझ्या-कडे आचार्य दादा धर्माधिकारी, कु. विमलाताई ठकार, आचार्य स. ज. भागवत, कै. भाई धोत्रे यांच्यासारखी फार थोर मंडळी येऊन मजेंत राहत असत. त्यांत त्यांना किंवा माझ्या कुटुंबियांना मुळीच संकोच वाटत नसे. ” तेव्हा त्यांना मोठें आश्चर्य वाटलें. शहरांची गोष्ट सोडली तरी खेड्यांतून (म्हणजे लहान शहरांतून) तरी पाहुण्यांना घरीं उतरविण्यांत कांही अडचण यावयास नको होती. पण तसें घडलें नाही. यामुळे जागेची अडचण हा मुद्दा मला पटला नाही.

नोकर-चाकरांचा अभाव

त्यामानाने नोकरांचा अभाव हें कारण मला जरा अधिक सयुक्तिक वाटलें. जपानमध्ये घरगडी ही चीज जवळजवळ अस्तित्वांतच नाही. धुणीं-भांडीं करणाऱ्या मोलकरणी किंवा रामागडीहि तेथे नाहीत. रोज पन्नास रुपये पगार घेणारे हे नोकर श्रीमंतांनाहि परवडत नाहीत. त्याच कारणामुळे ड्रायव्हर ठेवणेंहि परवडत नाही. अशा स्थितींत पाहुण्यांची सरबराई घरच्या लोकांनाच करावी लागते. तेव्हा स्वतःचीं कामें स्वतः करण्याची सवय नसलेले भारतीय पाहुणे म्हणजे यजमानांना मोठें संकटच वाटत असलें पाहिजे. शिवाय घरचीं सगळीं कामें करून पाहुण्यांच्या सुखसोयींकडे लक्ष पुरविणें घरच्या लोकांना किती अवघड जात असलें पाहिजे तें निरासाकीच्या मुक्कामांत श्री. आकियामा यांच्या घरीं मला कळलें. तेव्हा नोकर-चाकर असलेल्या हॉटेलांत पाहुण्यांना उतरविणें हेंच, थोडें खर्चाचें असलें तरी, सोयीचें समजलें जातें.

घरचें अन्न कमी मोलाचें

याखेरीज आणखी एक कारण समजलें. तें जपानी स्वभावाशीं व संस्कृतीशीं संबंधित आहे. पाहुण्याला आपल्याजवळ उपलब्ध असणारें किंवा उपलब्ध होऊं शकणारें सर्वोत्कृष्ट असें सर्व कांही द्यावयाचें अशी जपानी माणसाची सर्वसामान्य वृत्ति आहे. घरचें अन्न हें हॉटेलच्या अन्नाच्या मानाने कमी खर्चाचें व म्हणून पाहुण्याला देण्यास अयोग्य समजलें जातें. यामुळे एखाद्या पाहुण्याला घरीं जेवायला बोलावल्यास बाजारांतून उंची खाद्यपदार्थ आणले जातात. वस्तुतः आम्हांला हे भारी किमतीचें खाद्यपदार्थ मुळीच आवडत नसत. त्यापेक्षा ओसाकाच्या आश्रममंदिरांत स्वतः शिजविलेली खिचडी व भाजी आम्हांला जास्त रुचकर वाटली. परंतु आमचा हा दृष्टिकोण जपानी लोकांच्या गळीं उतरविणें आम्हांला शक्य झालें नाही.

अपरिचयाचा परिणाम

परदेशी पाहुण्यांच्या आवडी-निवडी व गरजा यांची कांहीच कल्पना जपानी लोकांना अपरिचयामुळे नसते. अशा स्थितीत पाहुण्यांना घरीं उतरविल्यास त्यांचा योग्य पाहुणचार आपल्याकडून होणार नाही अशी शंका त्यांना येणें स्वाभाविक आहे. अर्थात् याच्याहि मुळाशीं भाषेची अडचण असतेच. घरांत कोणालाच जपानी-खेरीज दुसरी भाषा येत नसते. त्यामुळे परदेशी पाहुण्यांशीं संपर्क स्थापन करणें जवळजवळ अशक्यच वनतें. अशा वेळीं थोडेंफार इंग्रजी समजणाऱ्या हॉटेलवाल्यांच्या हवालीं पाहुण्यांना करणें हेंच उचित समजलें जातें. हॉटेलवाल्यांना परदेशी पाहुण्यांचा अनुभव असल्यामुळे त्यांच्याकडून पाहुण्यांची सरबराई अधिक उत्तम प्रकारे होईल असें जपानी यजमानांना वाटल्यास नवल नाही.

लोकशाहीचे धिंडवडे

राजकारणाच्या बाबतींत मात्र भारतीय व जपानी एकमेकांचे सख्खे भाऊ शोभावेत अशी परिस्थिति आहे. पाश्चात्य पद्धतीची लोकशाही या दोन्ही देशांना अगदी नवीनच असल्यामुळे तिचे जेवढे धिंडवडे भारतांत काढण्यांत आले आहेत तेवढेच जपानांतहि निघाले आहेत. तेथेहि पक्षाच्या 'लेबला'ला फारसें महत्त्व नसून व्यक्तीच्या लोकप्रियतेला खरें महत्त्व असतें. निवडणुकी जिंकण्यासाठी एक-गट्टा मते मिळवून देऊं शकणाऱ्या 'दादां' (boss) ची मदत भारताप्रमाणेच तेथेहि घेतली जाते. येथील सत्ताधारी पक्षहि श्रीमंत जमीनदार-बागाईतदार व मध्यमवर्गातील शेतकरी यांच्या पाठिंब्याने निवडून येतो आणि देशांतील अन्य हित-संबंधी वर्गांच्या स्वार्थाला धक्का लागणार नाही अशा पद्धतीने राज्य करतो. त्यामुळे त्याला पराभवाची भीति वाटत नाही. संसद्-सभासद बनणें हें लोकसेवेचें साधन उरलेलें नसून तो एक किफायतशीर धंदा बनला आहे. दिएतच्या सभासदांना लठ्ठ पगार मिळतो, संस्थानिकांनाच उपलब्ध होऊं शकतील असे राजवाड्यांसारखे बंगले, नोकरचाकर त्यांच्या दिमतीला असतात. सुदैवाने जपानांतील नोकर-शाहीची राज्यकारभारावरील पकड मजबूत आहे. त्यामुळे राजकारण्यांच्या मर्कट-चेष्टांमुळे देशाचें गाडें वाटेल तसें न भरकटतां सुरळीत चालत राहतें. भारतीय नोकरशहांप्रमाणे जपानी नोकरशहांनाहि राजकारणाची चटक लागून ते मंत्री बनण्यासाठी धडपडतात व त्यांत यशस्वीहि होतात. मोठमोठ्या कंपन्यांकडून स्वतः-साठी किंवा पक्षाच्या निवडणूकनिधीसाठी भरमसाट पैसे घेऊन त्यांना फायदा मिळवून देण्याचे जसे प्रयत्न भारतीय राजकारणी करतात तसेच जपानी राजकारणीहि करतात. या साऱ्या प्रकारांत ज्या जनतेच्या मतांवर ते निवडून येतात त्या विचारीचा सर्वांनाच विसर पडलेला असतो.

एक-दोन वावतींत मात्र थोडा फरक आहे. जपानांत समूह-निष्ठा विशेष प्रवळ असल्यामुळे पक्षांतराचे आपल्यासारखे प्रकार तेथे घडत नाहीत; कारण अशा प्रकारें पक्षांतर केल्यास आपल्या समूहाशीं विश्वासघात केल्यासारखें होईल आणि आपण वेगळे, निराधार बनूं अशी भीति प्रत्येकाला वाटत असते. दुसरा फरक असा की, जपानी माणसाला भारतीयंच्या मानाने राजकारणांत फारच कमी रस असतो. कोणता पक्ष अधिकारावर येतो व कोणता अधिकारच्युत होतो याची त्याला मुळीच फिकीर नसते वाढत्या महागाईला तोंड देतां येईल एवढी आवक होत राहावी, एवढीच त्याची माफक अपेक्षा असते, आणि विकसित अर्थव्यवस्थेमुळे ती सफलहि होत असते.

आपल्याकडील समाजवादी पक्ष जसा तत्त्वनिष्ठ व म्हणून व्यवहारवादाशीं फारकत घेतलेला आहे, तसाच जपानचा समाजवादी पक्षहि आहे. साम्यवादी पक्षाची स्थितीहि दोन्ही देशांत सारखीच आहे. त्याला जनमताचा फारसा पाठिंबा तेथेहि नाही. सत्ताधारी पक्ष तिकडमबाजी करण्यांत तरबेज असावा हें भारतीय तत्त्व जपानमध्येहि मान्यता पावलेलें आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळांत जागतिक राजकारणावर आपला प्रभाव पाडणारे पंडित जवाहरलाल नेहरू, संयुक्त राष्ट्रसंघनेत दबदबा निर्माण करणारे श्री. कृष्णमेनन, तटस्थ देशांच्या राज्यकर्त्यांमध्ये पत बाळगून असणाऱ्या श्रीमती इंदिरा गांधी यां-सारखी नेतेमंडळी भारताला लाभली. असें नेतृत्व जपानला मात्र लाभलेलें नाही. त्यामुळे आर्थिक क्षेत्रांत आघाडीवर राहूनहि जपानला राजकारणांत मानाचें किंवा महत्त्वाचें स्थान मिळूं शकलेलें नाही. जागतिक उंचीचें नेतृत्व निर्माण करण्यांत अजूनहि जपानला यश आलेलें नाही. नेहरू किंवा सुकानो यांच्यासारखा पुढारी आपल्या देशाला लाभूं नये याचें वैषम्य जपान्यांना वाटत असावें असें दिसतें.

जपानमधील विरोधी पक्षांजवळ जनतेला आकर्षित करूं शकेल असा कार्यक्रम नाही. यामुळे त्या पक्षांचा राज्यकर्त्या पक्षाला होणारा विरोध हा निर्बुद्ध व असंसदीय पद्धतीचा असतो. श्री. राजनारायण यांच्यासारखी संसदेत दांडगावा करणारी मंडळीहि जपानी द्वाेषमध्ये आहेत.

भारतांत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ आणि त्याची राजकीय शाखा असणारा जनसंघ हे जसे राजकारणांत धर्माचा प्रभाव पाडूं इच्छितात त्याप्रमाणे सोका गाक्काइ या १९३० सालीं स्थापन झालेल्या निचिरेन बौद्ध पंथाच्या उपशाखेचा कोमेइ तो (निर्मळ सरकार पक्ष Clean Government Party) हा राजकीय पक्ष जपानांत चांगलाच लोकप्रिय होऊं लागलेला दिसतो. या पक्षाचें 'कोमेइ शिबुन' नांवाचें मुखपत्र असून त्याचा रोजचा खप आठ लाख आहे. पक्षनिरपेक्ष असणाऱ्या 'आसाही शिबुन' (एक कोटि) व 'माइनिचि शिबुन' (एकक्याऐंशी लाख) या दैनिकांशीं तुलना करतां हा खप अगदीच कमी वाटतो. पण पक्षीय

पत्ताचा खप नेहमीच कमी असतो हें लक्षांत घेतल्यास हा खपहि तसा उपेक्षणीय म्हणतां येणार नाही. सोका गाक्काइ या उपपंथाचे सभासद असणारीं पंवाहत्तर लाख कुटुंबें जपानांत असून ४८६ सभासद असलेल्या जपानच्या लोकसभेंत या पक्षाचे (कोमेइ तोचे) सत्तेचाळीस सभासद आहेत. तसेच २५० सभासद असलेल्या राज्य-सभेंत कोमेइतोचे चौवीस सभासद आहेत. जुन्या लिबरल व डेमोक्रेट पक्षांचें गाठोडें असलेला लिबरल डेमोक्रेटस् - जियु मिन शु तो - या सत्ताधारी पक्षाला दोन्ही सभागृहांत अनुक्रमे २८८ व १३७ सभासदांचा पाठिवा असल्यामुळे त्याची स्थिति चांगली मजबूत आहे. समाजवादी पक्षाचे या दोन्ही सभागृहांत अनुक्रमे नव्वद व पासष्ट सभासद असून तोच सर्वांत मोठा विरोधी पक्ष आहे. त्यामानाने लोकशाही समाजवादी व साम्यवादी या पक्षांची सभासदसंख्या फार थोडी म्हणजे ३१, १० व १४, ७ अशी आहे. स्वतंत्र सभासद फारच अल्पसंख्य म्हणजे अनुक्रमे सोळा व सात आहेत.

देशभक्तीने भारलेले लोक

जुन्या राजवटींत जपानी लोकांवर देशभक्तीचे व शिस्तीचे जे पद्धतशीर संस्कार करण्यांत आले होते त्यांचा सुपरिणाम अजून टिकून आहे. वैयक्तिक स्वार्थ, हेवेदावे, स्पर्धा वगैरे मानवसुलभ दोष जपानी माणसांतहि आहेत. पण त्या दोषांची झळ आपल्या देशाला पोचूं नये, याची खबरदारी प्रत्येक जपानी व्यक्ति घेत असते. लोकसंख्यावाढीची साधी गोष्ट घेतली तरी याचा प्रत्यय येतो. आपल्या देशाला जादा लोकसंख्या परवडणार नाही, हें ओळखून जपानी माणूस लोकसंख्येची वाढ थोपविण्याच्या कामीं मनःपूर्वक हातभार लावतो. अर्थात् मृत्युसंख्येचें प्रमाण फारच खाली आल्यामुळे जपानांत एकूण लोकसंख्यावाढीला तसा फार मोठा आळा बसलेला नाही. (जपानचें १९६९ सालचें दरहजारीं जन्मप्रमाण १८.६ व मृत्युप्रमाण ६.८ होतें). १९६९ सालीं दरहजारीं फक्त दहा व्यक्तींची लोकसंख्येत भर पडली होती. दरसाल सरासरीने फक्त दहा लाख लोकसंख्यावाढ कायम ठेवून जपानने या क्षेत्रांत जागतिक विक्रमच केला आहे, असें समजलें जातें. सुशिक्षित, समजदार व देशभक्त जनतेमुळेच ही गोष्ट शक्य झाली आहे, हें उघड आहे. (जपानमध्ये जवळजवळ शंभर टक्के साक्षरता आहे.)

उपसंहार

खरोखरी कोणत्याहि परकीय समाजाचा संपूर्ण परिचय अनेक वर्षे त्या समाजांत वावरलेल्या व्यक्तीलाहि होऊं शकत नाही. मी तर केवळ पस्तीस दिवसच त्या देशांत होतो. एवढ्या थोड्या अवधींत जपानी समाज किंवा माणूस मला समजला असें म्हणणें धाष्टर्चाचेंच नव्हे तर मूर्खपणाचें ठरेल. तरी पण डोळसपणें व जिज्ञासुवृत्तीने त्या समाजांत वावरल्यानंतर आणि जपानी विचारवंतांचा आधार

घेतल्यानंतर मला त्या समाजाचें जें दर्शन घडलें तें या परिशिष्टांत मीं शब्दांकित केलें आहे. यांतील सर्वच विधानें अचूक असतील असा दावा मी करित नाही. ज्याला जसा अनुभव येतो तसा तो लिहितो किंवा बोलतो. पुष्कळ वेळा वेगवेगळ्या लोकांना परस्परविरोधी अनुभवहि येतात. उदाहरणार्थ, 'This is Japan : 1967' या 'आसाही शिबुन' दैनिकाच्या वार्षिक प्रकाशनांतील 'Paradox And Ambiguity in the Unspoken' या आपल्या लेखांत जपानमध्ये सोळा वर्षे राहिलेल्या श्री. जॉन ए. रिकार्ड या लेखकाने असें स्पष्ट नमूद केलें आहे की, "जपान-संबंधी मतप्रदर्शन करणें अत्यंत कठीण आहे. जपानांत तीन आठवडे राहिल्यावर परदेशी माणसाला जपानी समाजाचें जेवढें ज्ञान होतें त्या ज्ञानांत पंधरा वर्षे राहिल्यानेहि कांही फारशी भर पडत नाही." जपानी नवरा आपल्या बायकोला फार घाबरतो, असा आपला अनुभव श्री. रिकार्ड यांनी सांगितला असून एकदा तर एका तरुणाची बायको बारमध्येच आली आणि त्याला घरीं घेऊन गेली, त्यानंतर तो पुनः बारमध्ये आला नाही, अशी हकीकतहि त्यांनी दिली आहे. जपानी स्त्रीच्या तथाकथित शालीनतेचीं या घटनेचा मेळ वसत नाही; पण म्हणून कांही ती खोटी ठरत नाही. याचा अर्थ एवढाच की ज्याला जसा जपान दिसला असेल तसाच त्याने रंगवावा.

खरी गोष्ट अशी आहे की, जपानी माणूस मुलांसकट हादरून गेला आहे. एकीकडे दुसऱ्या महायुद्धासंबंधीची अपराध-भावना त्याला अस्वस्थ करते, तर दुसरीकडे युद्धोत्तर काळांतील आर्थिक आघाडीवरील अफाट यशाने त्याला अस्मान ठेंगणें झाल्यासारखें वाटतें. एकीकडे अमेरिकी संस्कृतीच्या भक्क्याने तो दिपून गेला आहे, तर दुसरीकडे आपल्या स्वतःच्या संस्कृतीची खोल गेलेलीं पाळेंमुळें खणून काढून तिच्या बंधनांतून आपली सुटका करून घेण्याची हिंमतहि त्याला होत नाही. जगांतील पहिल्या पांच राष्ट्रांच्या पंक्तीला बसण्याची आपली योजना असूनहि जगांतील बडी राष्ट्रे आपलें योग्य स्थान मान्य करण्यास तयार नाहीत याचें त्याला वैषम्य वाटतें, तर आशियांतील जी गरीब राष्ट्रे त्याच्याशीं स्नेहाचें नातें जोडण्यास उत्सुक आहेत त्यांच्याविषयी त्याला तुच्छता वाटते. नवश्रीमंताने खानदानी श्रीमंतांच्या पंक्तीला बसायला मिळावें म्हणून धडपड करावी, तशी आज जपानची स्थिति आहे. या सर्व कारणांमुळे जपानी माणूस विभक्तमनस्कता (Schizophrenia) रोगाने पीडित होऊन स्वतःची अस्मिताच हरवून बसला आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून तो भांबावून गेला आहे. सामान्य कारकुनाला एकदम पांच लाखांची सोडत लागली असता त्याची जशी स्थिति होते तशी जपानी माणसाची स्थिति झाली आहे.

जपान हा आशियांतील एक सामर्थ्यशाली, विकसित व सज्जन देश आहे. त्याच्याशीं भारताचे स्नेहसंबंध स्थापित झाल्यास त्यांपासून भारताला पुष्कळच

लाभ होईल. बौद्ध धर्माचा एक, क्षीण का होईना, धागा या दोन देशांना एकत्र आणण्याच्या कामीं पुष्कळच उपयुक्त ठरू शकेल. अर्थात् जपान हें भारताप्रमाणेच एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे; यामुळे त्या धाग्याचा फार अधिक उपयोग होईल अशी अपेक्षा वाळगण्यांत अर्थ नाही. परंतु धर्माच्या बाबतींतील उदारबुद्धि आणि जगांतील सत्तागटांपासून दूर राहण्याची त्यांची इच्छा यामुळे हे दोन देश एकमेकांच्या अधिक जवळ येऊं शकतील. जपान अजून अमेरिकेच्या लष्करी पकडींतून पूर्णपणे सुटलेला नाही आणि अमेरिकेशीं त्याने केलेला संरक्षण-करार अजून संपुष्टांत आलेला नाही, हें खरें; परंतु त्या करारांतून बाहेर पडण्याची त्याची धडपड सुरू झालेली आहे. त्या दृष्टीने जनता आणि विरोधी पक्ष यांचें सत्ताधारी पक्षावरील दडपण वाढत असल्याचें स्पष्ट दिसतें. यामुळे जपान लवकरच त्या करारांतून बाहेर पडेल आणि तटस्थ राष्ट्रांच्या समुदायांत एका शक्तिशाली राष्ट्राची भर पडेल अशी आशा वाळगण्यास हरकत नाही.

सर्वसामान्य जपानी माणूस भारताशीं स्नेहसंबंध वाढविण्यास फार उत्सुक असल्याचें मला आढळून आलें. भारतीय भाषा शिकाव्यात, भारताला भेट देऊन भारताचें प्रत्यक्ष दर्शन घ्यावें, भारतीयांना यथासंभव मदत करावी, अशी इच्छा त्यांच्यांत दिसून येते. या त्यांच्या इच्छेला आपण योग्य प्रतिसाद दिला, जपानी भाषा शिकण्याचा प्रयत्न केला व जपानांत गेल्यावर नुसती चैनवाजीची दृष्टि न ठेवतां जपानी समाजाला समजून घेण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांतून नक्कीच कांही तरी चांगलें निष्पन्न होईल. या दोन महान् राष्ट्रांमध्ये अधिक घनिष्ठता निर्माण झाल्यास त्याचा या दोन देशांच्या उन्नतीला व एकूण जागतिक शांततेला निश्चितच हातभार लागेल. त्या दिशेने टाकलेलें एक लहानसें पाऊल या दृष्टीनेच वाचकांनी या पुस्तकाकडे पाहावें एवढीच विनंती.

प्रवाशांच्या दृष्टींतून

बदलता जपान

*To see once is better than
To hear a hundred times – Mencius*

तशी जगांतील प्रत्येक गोष्ट सतत बदलतच असते. त्यामुळे इतर देशांप्रमाणे जपानांतहि अनेक शतकांच्या अवधींत आमूल परिवर्तन घडून आले असल्यास त्यांत नवल वाटण्यासारखे कांही नाही. परंतु माझी भूमिका मुख्यतः मुशाफिराची आहे. माझ्यासारख्या मुशाफिरांनी या देशासंबंधी आजपर्यंत काय लिहून ठेवले आहे त्याचा थोडक्यांत आढावा मी घेणार आहे. जपानसंबंधी सर्वच प्रवासवर्णनांचा परामर्ग घेणे ही माझ्यासारख्याच्या आवाक्यांतील वाव नाही. जगांतील वेगवेगळ्या भाषांत वेगवेगळ्या काळीं ही प्रवासवर्णने लिहिलीं गेलीं असणार. त्यांची संपूर्ण माहितीहि मिळविणे माझ्यासारख्याला शक्य नाही. तरी पण जेवढीं प्रवासवर्णने मला मिळू शकलीं त्यांपैकी कांही निवडक ग्रंथांचा उपयोग या आढाव्यासाठी मी करणार आहे. या ग्रंथांपैकी एखाद-दुसरा ग्रंथ जुन्या काळांतील असला तरी सामान्यतः गेल्या शंभर वर्षांतील प्रवासवर्णनांचेच साह्य या कामीं आपल्याला मिळू शकते. याचें कारण काय ? हें कारण समजण्यासाठी जपानचा प्राचीन इतिहास थोडक्यांत नजरेसमोरून घातला पाहिजे.

अडीच हजार वर्षांचा इतिहास

जपानचा इतिहास सामान्यतः इ. स. पू. ६६० या वर्षापासून समजला जातो. कारण त्या सुमारास जपानचा पहिला सम्राट् गादीवर आला. सूर्यदेवतेपासून उत्पन्न झालेले हें राजघराणें* आजतागायत गादीवर असून सध्याचे सम्राट् हिरोहितो हे त्या वंशांतील १२४ वे सम्राट् आहेत. प्राचीन सम्राटांच्या दरवाराला किंवा घराण्याला यामातो दरवार किंवा घराणें असें म्हणत असत. जपानचें प्राचीन नांव 'यामातो' असेंच होतें. पुढे तें बदलून निप्पोन किंवा निहोन असें झालें. हें नांवहि चिनी लोकांनीच दिलेले आहे. 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका'च्या सोळाव्या भागांत (१९६४ ची आवृत्ति) 'निप्पोन' या शब्दापुढे 'The Japanese pronunciation of the Chinese name of Japan' असा खुलासा करण्यांत आला आहे. मार्कोपोलोच्या काळांत जपानसाठी 'झिपांगु', 'झिपांग्री', 'चिपांगु', 'सिपांगु', 'सिपांग्री' वगैरे नांवेहि वापरलीं जात

* सूर्यदेवतेचा (आमातेरासु ओमिकामीचा) नातू निनिगी-नो-मिकातो. त्याचा नातू जिम्मू तेन्नो हा जपानचा पहिला सम्राट्.

होतीं. चिनी लोक जपानला 'गेपेन', 'जिपेन' किंवा 'जिह पुन' अथवा 'जिह - पेन - क्वे' असें म्हणत असल्याचाहि उल्लेख आढळतो. 'झिपांगु' मधील 'गु' हा चिनी 'कु' (Kue) म्हणजे राजवट या शब्दाचा अपभ्रंश असावा असें समजतात. 'जपान' हा शब्द निप्पोनचा मलय (मलेशियन) उच्चार आहे असेंहि कांही लोकांचें मत आहे. (पाहा 'The Travels of Marco Polo' संपादक : जॉर्ज बी. पार्क्स, प्रकाशक : मॅकमिलन कंपनी, न्यूयॉर्क, १९२७ मे.) १८८५ सालीं ज्याची तिसरी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली होती त्या 'The Cyclopaedia of India And of Eastern And Southern Asia' by Surgeon General Edward Balfour (Vol. II) या ग्रंथांत आणखीच मजेदार माहिती मिळते. ती अशी की, " निपोन, किउ सिउ, जेस्सो व सिकोफफ या चार मोठ्या जपानी वेटांचा एक समूह आहे. यांपैकी निपोन वेटांत येदो (तोक्यो) व मिआको आहेत. . . . निपोन वेट हें सामान्यतः जपान या नांवाने ओळखलें जातें. चिनी लोकांनी त्याला यांग हू किंवा जिह-पुन-क्वो असें नांव दिलेलें असून त्याचा अर्थ सूर्योदयाचा देश असा होतो (पृ. ४८६) याचा अर्थ असा की निपोन किंवा जपान हें नांव जपान्यांनी स्वतः घेतलेलें नसून तो देश चीनच्या पूर्वेला असल्यामुळे चिनी लोकांनी त्याला हें नांव दिलें होतें.

राजधानी स्थिर झाली

सुमारे १४०० वर्षेपर्यंत यामातो दरबाराचें मुख्यालय अस्थिर होतें. नवा सम्राट् गादीवर आला की तो नव्या ठिकाणीं आपली राजधानी स्थापन करी. अखेर इ. स. ७१० सालीं यामातो राजवटीने नारा या ठिकाणीं आपली कायमची राजधानी स्थापन केली. ७९४ मध्ये राजधानी नाराहून क्योतोला हलविण्यांत आली. सुमारे एक हजार वर्षे ही राजधानी क्योतोलाच राहिली. अर्थात् याच सुमारास सम्राटाची सत्ता संपुष्टांत येऊन लष्करशहांचा उदय झाला; आणि खरी सत्ता या लष्करशहांच्याच हातीं एकवटली. या लष्करशहांना 'शोगुन' (Military dictator) असें म्हणत व त्यांच्या लष्करशाहीला 'शोगुनेट' असें म्हणत. मराठ्यांच्या इतिहासांत छत्रपति संभाजीनंतर छत्रपति व पेशवे यांचा जो संबंध होता तशाच प्रकारचा संबंध जपानी सम्राट् व हे शोगुन यांचा होता. त्यामुळे आपण त्यांना पेशवेहि म्हणूं शकतां. फुजिवारा, ताइरा, मिनामोतो, होजो, आशिकागा, तोकुगावा वगैरे पेशव्यांच्या घराण्यांनी जपानवर राज्य केलें. सम्राटांची राजधानी क्योतो येथे असली तरी या पेशव्यांच्या राजधान्या मात्र कामाकुरा, मुरामाची, एदो (तोक्यो) वगैरे ठिकाणीं राहिल्या. राजधान्यांच्या या स्थानांवरून जपानच्या इतिहासांत नारा कालखंड, हीयान (क्योतो) कालखंड, मुरामाची कालखंड वगैरे कालखंड मानले जातात. हा सारा काळ धामधुमीचा असला तरी याच काळांत कला व संस्कृति यांच्या क्षेत्रांत जपानने खूपच प्रगति केली. जपानमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रवेश चीन व कोरिया यांच्या द्वारे झाला असल्यामुळे या दोन देशांच्या संस्कृतींचा पगडा

जपानवर खूप अधिक होता. त्यांतून स्वतःची सुटका करून घेऊन जपानने स्वतःची अस्मिता याच काळांत प्रस्थापित केली.

पाश्चात्यांचें आगमन, बंदी व पुनरागमन

इ. स. १५४३ सालीं क्यूशू बेटाच्या दक्षिणेस असणाऱ्या तानेगाशिमा या बंदराला एक पोर्तुगीज जहाज येऊन लागलें. वस्तुतः हें जहाज चीनला चाललें होतें. परंतु सागरी वादळामुळे तें जपानच्या किनाऱ्याला लागलें आणि योगायोगानेच जपानचा युरोपशीं संबंध जुळून आला. यांतील प्रवाशांचें जपानी लोकांनी चांगलें स्वागत केलें. त्यांनी आणलेल्या बंदुका जपान्यांना एकदम पसंत पडल्या; आणि मग जपानमध्ये त्यांची निर्मिति होऊं लागली. त्यांना जपान्यांनी नांव दिलें 'तानेगाशिमा तेप्पो' (तानेगाशिमाचे लोखंडी गज) आणि पुढे तेप्पो म्हणजे बंदूक ठरली. युरोपीय लोकांचा जपानशीं आलेला हा पहिलाच मोठा असा प्रत्यक्ष संपर्क होय. पोर्तुगीजांकडून जपान्यांनी तोफांचें तंत्र शिकून तें आत्मसात् केलें. अशा प्रकारे युद्धतंत्राचें आधुनिकीकरण सुरू झालें. पुढे १५४९ सालीं सेंट फ्रान्सिस झेवियर हा जेसुइट पाद्री कागोशिमा या दक्षिण क्यूशूच्या राजधानींत पोचला. तो जपानांत दोनच वर्षे राहिला. पण त्याने ख्रिस्ती धर्माचा धूमधडाक्याने प्रचार केला. त्याने पोर्तुगालहून वरेच धर्मप्रचारक मागवून घेतले. त्यांच्या खटपटींमुळे १५८२ सालापर्यंत ख्रिस्ती लोकांची संख्या दीड लाखापर्यंत जाऊन पोचली आणि दोनशे ख्रिस्तमंदिरें उभारलीं गेलीं. तें सर्व पाहून इएमित्सु या तोकुगावा पेशव्याने पाश्चात्यांच्या आक्रमणाला भिऊन जपानचीं दारें सर्वच परदेशी लोकांसाठी बंद करून टाकलीं. फक्त डच व चिनी लोकांचीं व्यापारी जहाजें नागासाकी बंदरांत येऊं शकतील एवढीच परवानगी देण्यांत आली. कोणाहि जपान्याला आपला देश सोडून या काळांत बाहेर जातां येत नसे. पुढे सुमारे अडीचशे वर्षांनंतर १८५३ सालीं अमेरिकेचे कमोडोर मॅथ्यू सी. पेरी आपल्या चार युद्धपोतांसह तोक्योच्या आखातांत शिरलें; आणि त्यांनी जपानने अमेरिकेशीं व्यापारी करार करावा असा आग्रह धरला. सत्ताधारी पेशव्याने एक वर्षाची मुदत मागून घेतली. त्याप्रमाणे १८५४ सालीं पेरीसाहेब पुनः येऊन थडकले. अखेर जपानला नाइलाजाने अमेरिकेशीं मैत्रीचा करार करणें भाग पडलें. त्यानंतर असेच करार रशिया, ग्रेट ब्रिटन व नेदर्लंडस् या देशांशींहि त्याच वर्षीं झाले आणि पुनः एकदा जपानचें परदेशांशीं दळणवळण प्रस्थापित झालें. चार वर्षांनंतर हे मैत्रीचे करार बदलून त्यांना व्यापारी करारांचें रूप देण्यांत आलें, आणि त्या वेळीं फ्रान्सशींहि तसा करार करण्यांत आला. या सर्व घडामोडींचा परिणाम असा झाला की, सरंजामशाही समाजरचनेवर नवीन सामाजिक व राजकीय विचारांचे आघात होऊन ती ढासळूं लागली. सुमारे दहा वर्षे ही गोंधळाची परिस्थिति चालत राहिली. अखेर १८६७ सालीं

पंधरावा तोकुगावा शोगुन योशिनोबु याने सारी सत्ता राजघराण्याकडे सोपवून दिली. अशा प्रकारे ७०० वर्षांच्या लष्करी राजवटीनंतर पुनः एकदा जपानांत राज-सत्तेचें आगमन झालें. १८६८ सालीं राजघराण्याची पुनःस्थापना झाली आणि तेव्हापासून जपानच्या इतिहासांतील आधुनिक कालखंड सुरू झाला. या वेळीं राज्या-वर आलेले सम्राट् मुत्सुहितो (१८५२-१९१२) यांनी 'मेइजी' हें नांव धारण केलें. त्यांच्यामुळे पुढील कालखंडाला मेइजी कालखंड असें नांव मिळालें. 'मेइजी' म्हणजे 'प्रकाशमान राजवट' (enlightened rule) देशाची राजधानी क्योटोहून तोक्योला हलविण्यांत आली. (तोक्यो म्हणजे पूर्वेची राजधानी). याच कालखंडांत १८९४-९५ सालीं कोरियावर कोणाची सत्ता असावी यावरून चीन व जपान यांच्यांत युद्ध होऊन त्यांत जपानचा जय झाला. शिमोनोसेकीच्या तहाने जपानला फोर्मोसा, लिआओतुंग द्वीपकल्प व पेस्कादोर हे भाग मिळाले. ही गोष्ट रशियाला आवडली नाही. त्यानंतर १९०४-०५ सालीं जपानने चीनकडून मिळविलेल्या प्रदेशावरून रशिया व जपान यांच्यांत युद्ध होऊन त्यांतहि जपानचा जय झाला. वलाढ्य युरोपीय राष्ट्रांवर चिमुकल्या आशियाई देशाने मिळविलेला पहिलाच निर्विवाद विजय या दृष्टीने साऱ्याच आशियाई राष्ट्रांना या विजयामुळे आनंद व अभिमान वाटला. जपानची गणना जगांतील वलाढ्य राष्ट्रांत होऊं लागली. पोर्टस्माऊथच्या तहान्वये कोरियावरील जपानच्या प्रभुत्वाला रशियाने मान्यता दिली, लिआओतुंग द्वीपकल्पाचा दक्षिणेकडील भाग, चांगचुंगच्या दक्षिणे-कडील रेल्वे व कोळशाच्या खाणी, आणि ५० अक्षांश (उत्तर) च्या दक्षिणेकडील साखलिन वेटें एवढा भाग जपानला मिळाला.

दोन महायुद्धांचे परिणाम

पहिल्या महायुद्धांत जपानने १९०२ च्या अँग्लो-जपानीज दोस्तीच्या तहानुसार दोस्त राष्ट्रांच्या बाजूने भाग घेतला; आणि युद्ध संपल्यावर व्हर्सेलिसच्या शांतता-परिपदेत पांच बड्या राष्ट्रांपैकी एक या नात्याने जपानने भाग घेतला; आणि अमेरिकेचे अध्यक्ष विल्सन यांच्या प्रेरणेने १९१९ सालीं स्थापन झालेल्या राष्ट्रसंघाच्या स्थायी समितीचें सभासदत्व त्याला मिळालें.

चीन व रशिया यांच्याशीं झालेलीं युद्धे व पहिलें महायुद्ध यांमुळे जपानला आपलें लष्करी न औद्योगिक सामर्थ्य वाढविण्यास चांगली संधि मिळाली. दुसऱ्या महायुद्धांत त्याला लष्करशहांची बाजू घेण्याची दुर्बद्धि झाली. त्या युद्धांत पराभव होऊन जपानने १९४५ च्या १५ ऑगस्ट रोजीं चार बड्या राष्ट्रांनी काढलेलें पोर्ट्‌मडॅम निवेदन मान्य करून दोस्त राष्ट्रांच्या फौजेपुढे शरणागति पत्करली. दोस्त राष्ट्रांच्या संयुक्त दलांनी त्यानंतर तोक्यो येथे अमेरिकन लष्कराचे सेनापति डग्लस मॅकआर्थर यांच्या आधिपत्याखाली अलाईड जनरल हेडक्वार्टर्स स्थापन केलें. जवळ-

जवळ सात वर्षेपर्यंत जपान दोस्त राष्ट्रांच्या फौजांच्या अमलाखाली (मुख्यतः अमेरिकन वर्चस्वाखाली) होता. पुढे १९५१ च्या सप्टेंबरमध्ये सान फ्रान्सिस्को येथे शांतताकरारावर सध्या झाल्या आणि १९५२ च्या एप्रिलमध्ये जपानला आपले सार्वभौमत्व प्राप्त झाले. त्यानंतर जपानने औद्योगिक क्षेत्रांत अद्भुत प्रगति करून जगाचे डोळे पुनः एकदा दिपवून टाकले.

प्रवाशांच्या दृष्टिकोनांतून

हा झाला इतिहास. याचा संबंध मुख्यतः राजकारणाशीच होता. परंतु जपानचे सामाजिक-आर्थिक जीवन कसकसे बदलत गेले ते यांतून नीटसे स्पष्ट होत नाही. त्यासाठी वेळोवेळी जपानला भेट देऊन आलेल्या प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनांची मदत घ्यावी लागेल. प्रवासी हा सामान्यतः खोटे-नाटे लिहित नाही. * त्याला जे दिसते, ऐकावयास मिळते, त्याचाच तो आपल्या प्रवासवर्णनांत उल्लेख करतो. या दृष्टीने प्रवासवर्णने ही सामान्यतः निष्पक्षपाती असतात, असे म्हणता येते. अशा कांही प्रवासवर्णनांतून जपानची त्या त्या वेळची जी स्थिति व्यक्त होते तिचे थोडे-क्यांत दिग्दर्शन आम्ही आता करणार आहोत.

मार्कोपोलो व त्याचे समकालीन

मार्कोपोलो (इ. स. १२५४-१३२४) हा व्हेनिसचा व्यापारी बहुधा जपान-संबंधी लिहिणारा पहिलाच युरोपीय जगप्रवासी असावा. तो स्वतः जपानांत गेला नव्हता. पण तो चीनमध्ये खूप भटकला होता. तेथे त्याला जपानसंबंधी जी कांही माहिती समजली ती त्याने नमूद करून ठेवली आहे. (A) 'Travels of Marco Polo, The Venetian,' Edited by Thomas Wright, Henry G. Bohn, London, 1854 आणि (B) 'The Book of Sir Marco Polo', Edited by George B. Parks, Mackmillan, New York, 1927. या दोन ग्रंथांतून पुढील माहिती उद्धृत केली आहे.

मार्कोपोलो जपानचा उच्चार झिपांगु (Zipangu) असा नमूद करतो. " जपानी लोक उजळ वर्णाचे, मध्यम बांध्याचे, बळकट व सुसंस्कृत आहेत, " असे सांगून तो पुढे म्हणतो, " ते लोक मूर्तिपूजक आहेत. ते स्वतंत्र असून त्यांच्यावर आजपर्यंत कोणाहि परकीय सत्तेने राज्य केलेले नाही. जपानमध्ये विपुल सोने विद्यमान असून तेथे कधीहि न संपणारे साठे अस्तित्वांत आहेत. परंतु हे सोने देशाबाहेर नेण्यास जपानचा राजा परवानगी देत नाही. त्यामुळे फारच थोडे व्यापारी त्या देशांत जातात. जगाच्या इतर भागांतून व्यापारी जहाजेहि जपानला फारशी जात-येत नाहीत. आपण ज्याप्रमाणे आपल्या घरांवर व विशेषतः चर्चवर

* " Travellers never did lie,
Though fools at home condemn them "

- Shakespeare, ' The Tempest ' Act III, Sc. 3.

शिशुचें छप्पर घालतों त्याप्रमाणे येथील राजवाड्यावर संपूर्ण सोन्याचें छप्पर आहे. दिवाणखान्यांच्या छतांना सोनें जडविलेले असून तेथील मेजें शंभर नंवरी सोन्याचीं आहेत. खिडक्यांचीं तावदानेंहि सोन्याने मढविलेलीं आहेत. या देशाच्या संपन्नतेची कल्पनाच करतां येणें शक्य नाही.” (A पृ. ३५०). “ राजवाड्याच्या आवारांतील फरसबंदी व राजवाड्यांतील संपूर्ण जमीन चांगल्या दोन वोटें जाडीच्या सोन्याच्या लाद्यांनी जडविलेली आहे.” (B पृ. २५०). थॉमस राइटने यासंबंधी दिलेल्या टीपेंत केम्पर एंगल बर्ट (Kaempfer Engelbert, 1651-1716) या जर्मन प्रवाशाच्या ‘ History of Japan ’ या १७२७ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांतील आधार उद्धृत केले आहेत. केम्पर हा १६९० सालीं जपानला गेलेल्या डच ट्रेड मिशनमध्ये सामील झाला होता. तो दोन वर्षे जपानांत राहून परत आल्यावर त्याने ‘ जपानचा इतिहास ’ हा ग्रंथ लिहिला. त्याची माहिती चक्षुर्वसत्यम् स्वरूपाची असल्यामुळे त्याच्या ग्रंथाचा आधार मोलाचा समजला पाहिजे. केम्पर लिहितो, “ सर्वांत अधिक मौल्यवान् धातु असें जें सोनें तें जपानी साम्राज्यांतील अनेक प्रांतांमध्ये खाणींतून बाहेर काढलें जातें. या देशांतील सर्वच खाणींवर सम्राटाची सत्ता आहे. या खाणींतून जेवढें कांही सोनें अथवा अन्य धातु निघतील त्यांतील दोनतृतीयांशाची मालकी सम्राटाची असते.” (खंड १, पृ. १०७). “ परंतु अलीकडे मात्र सोन्याचा साठा झपाट्याने कमी होत असून पूर्वीच्या मानाने फारच थोडे सोनें खाणींतून प्राप्त होतें, असें मला सांगण्यांत आलें.” (कित्ता पृ. ३६०). यावरून एकेकाळीं जपान हा सोन्याच्या बाबतींत समृद्ध देश होता असें अनुमान काढतां येतें. आज मात्र जपानमध्ये सोन्याच्या खाणी मुळीच विद्यमान् नसाव्यात, असें अद्यतन आधारग्रंथांवरून आढळून येतें. (पाहा : ‘ आजचा जपान,’ पब्लिक इन्फर्मेशन ब्यूरो, परराष्ट्र सचिवालय, जपान, १९६८).

मोत्यांची विपुलता

सोन्याप्रमाणे जपानमध्ये मोतीहि विपुलतेने सापडत असल्याचा उल्लेख मार्कोपोलो करतो. हे मोती टपोरे, तांबूस किंवा गुलाबी रंगाचे व गोल असतात, असें तो सांगतो. मोत्यांच्या बाबतींत आजहि जपान आघाडीवर आहे. यावरून त्याची ही परंपरा खूप जुनी असली पाहिजे, हें स्पष्ट होतें. “ जपानी लोकांपैकी कांही लोकांमध्ये मनुष्य मेल्यानंतर त्याला पुरण्याची प्रथा असून त्या वेळीं शवाच्या तोंडांत मोती ठेवण्याची पद्धत रूढ आहे. दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांमध्ये प्रेतें जाळण्याची प्रथा आहे. या देशांत इतरहि मूल्यवान् रत्नें सापडतात.” (A पृ. ३५१).

बौद्धांची संख्या अधिक

यावर थॉमस राइटचें भाष्य असें की, “ या वेळीं शितोधर्मी लोकांपेक्षा बौद्धांची संख्या अधिक होती आणि त्यांच्यांत प्रेतें जाळण्याची प्रथा होती.” या

बावतींत केम्परचें म्हणणें असें की, “ शितो धर्मांत पुनर्जन्माच्या कल्पनेला स्थान नाही. परंतु शितो लोकांवर मोक्षकल्पनेचा इतका जबरदस्त पगडा आहे की, जन्म-भर शितो धर्माचें पालन केल्यानंतर बहुतेक लोक मृत्युशय्येवर बौद्ध धर्मगुरूला बोलावून आणतात, आपल्या आत्म्यासाठी बौद्ध प्रार्थना (Namanda) म्हटली जावी अशी विनंती करतात आणि आपण मेल्यावर आपले अंत्यसंस्कार बौद्ध पद्धतीने केले जावेत, अशी इच्छा व्यक्त करतात. (A. पृ. २१३) यावरून शितो व बौद्ध धर्मातील आजचें सामंजस्य नवीन नसून फार पुरातन आहे, असा निष्कर्ष निघतो.

देवांना पशूंचे आकार

“ या झिपांगु देशांतील लोक मूर्तिपूजक असून त्यांच्या देवांना बैलाचें, डुकराचें, कुत्याचें, बकऱ्याचें अथवा अशाच कुठल्या तरी प्राण्याचें डोकें असतें. अनेक मस्तकें व अनेक हात असलेलेहि देव तेथे आहेत. जेवढीं डोकीं व हात जास्त असतील तेवढा तो देव अधिक सामर्थ्यावान् समजला जातो. ‘ तुम्ही असल्या चित्रविचित्र देवांना कां भजतां ? ’ असें ख्रिस्ती लोकांनी त्यांना (जपान्यांना) विचारलें की ते सांगतात, ‘ आमच्या वाडवडिलांनी जें केलें तेंच आम्ही करतो. ’ या देवांसमोर हे लोक जे कांही विधि करतात ते इतके क्रूर व सैतानी असतात की त्यांचें वर्णन केल्यास वाचकांच्या अंगावर काटा उभा राहून त्यांचें मन घृणेने भरून येईल. ” (A पृ. ३५४).

यावर थॉमस राइटने आपल्या टिपणींत असा खुलासा केला आहे की, ही मूर्तिपूजा शितो धर्मातील नसून बौद्ध लोकांमध्ये रूढ आहे व ती भारतांतून तेथे गेली असावी.

जपानी लोक नरमांसभक्षक ?

मूर्तिपूजकांविषयी युरोपीय ख्रिश्चनांच्या मनांत केवढा पराकाष्ठेचा तिटकारा त्या काळीं विद्यमान् होता याची चांगली कल्पना मार्कोपोलोच्या प्रवासवर्णनावरून येते. परंतु त्या तिरस्काराच्या भरांत त्याने ज्या थापा मारल्या आहेत त्यांवरून त्याच्या वर्णनांतील सत्यतेविषयी शंका निर्माण होते. उदाहरणार्थ, जपानच्या संदर्भांत तो सांगतो, “ या बेटांवरील मूर्तिपूजक रहिवासी नरमांसभक्षक आहेत. जेव्हा एखादा शत्रुपक्षाचा इसम त्यांच्या ताबडीत सापडतो आणि खंडणी देऊन स्वतःची सुटका करून घेण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये नसतें, तेव्हा हे लोक आपल्या घरीं आपल्या सर्व इष्ट मित्रांना बोलावतात आणि आपल्या ताब्यांतील कैद्याला ठार मारून त्याच्या मांसावर ताव मारतात. मानवी मांसाइतकें रुचकर मांस दुसरें कोणतेंहि नसतें, अशी त्यांची समजूत असल्यामुळे नरमांसाची मेजवानी हा त्यांचा अत्यंत आनंदाचा क्षण असतो. ” (A पृ. ३५५).

मार्कोपोलोच्या या अडाणीपणाला काय म्हणावें ? बहुधा कुठल्या तरी दुसऱ्या बेटांवरील नरमांसभक्षकांची माहिती त्याने जपानच्या माहितींत घुसडून दिली असावी.

फ्रायर ओडोरिकचे अनुभव

मार्कोपोलोनंतर पूर्वकडे आलेला फ्रायर ओडोरिक (१२८६ ते १३३१) (Friar Odoric) हा फ्रेंच जगप्रवासी इ. १३२४ च्या सुमारास जपानांत गेला होता. त्याच्या वर्णनांत मार्कोपोलोच्या वर्णनाचीच पुनरुक्ति आढळते. जपान हा अत्यंत निसर्गसुंदर, संपन्न व अन्नधान्यांनी समृद्ध देश असल्याचें नमूद करून तो सांगतो, “ या देशाच्या राजाच्या इतक्या वायका व रखेल्या आहेत की त्यांच्या-पासून त्याला ३०० मुलें-मुली आहेत. येथे दहा हजार माणसाळलेले हत्ती आहेत ”

थापांचा सुकाळ

ओडोरिक हा पक्का थापाड्या असावा असें दिसतें. तो लिहितो, “ या देशां-तील मासे मोठ्या संख्येने किनाऱ्यावर येतात व तेथे तीन दिवस पडून राहतात. त्या मुदतींत लोक त्यांच्यापैकी जेवढ्यांना घरीं घेऊन जातील त्यांच्याखेरीज इतर समुद्रांत परत जातात. त्यांमध्ये वेगवेगळ्या जातींचे लहानमोठे मासे असतात. मात्र ते हा कार्यक्रम वर्षांतून एकदाच करतात. हें कसें घडतें, याला लोकांचें उत्तर असें की, “ आपल्या सम्राटांविषयी आपली निष्ठा व आदर व्यक्त करण्याचा हा मार्ग निसर्गानेच माशांना शिकविला आहे. ” (‘ Contemporaries of Marco Polo’, Editor, Manuel Komroff, Liveright Publishing Corporation, New York, Third Edition, 1937. July. p. 225.)

सेंट झेवियरचें मत

१५४९ सालीं जपानांत येऊन दोन वर्षे राहिलेल्या सेंट फ्रान्सिस झेवियरने आपल्या वरिष्ठांना जपानी लोकांसंबंधी जें आपलें मत कळविलें तें लक्षांत ठेवण्या-सारखें आहे. तो लिहितो, “ मला असें वाटतें की काफिर (heathens) लोकांमध्ये जपान्यांइतके चांगले लोक जगांत अन्यत्र आढळणार नाहीत. ” जपान्यांचा प्रामाणिकपणा, धैर्य व वरिष्ठांविषयी आदर या गुणांची त्याने मनःपूर्वक स्तुति केली आहे. हे गुण त्याला जपानांत सर्वत्र आढळले. जपानी लोकांचा उल्लेख करतांना तो ‘ माझ्या मनाला आनंद देणारी गोष्ट ’ (the delight of my heart) असें म्हणतो; आणि जपानी लोक अनेक बाबतींत युरोपीय लोकां-पेक्षाहि सरस असल्याचें मान्य करतो. त्याने एक हजार जपान्यांना ख्रिस्ती बनविलें; आणि १८५२ पर्यंत जपानमधील ख्रिस्तानुयायांची संख्या दीड लाख झाली. यावरून झेवियरचें मत जपान्यांविषयी इतकें अनुकूल कां झालें असावें याची कल्पना येते, (‘ एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका, आवृत्ति १९६४, खंड १२, पृष्ठ ९१७)

नावारेतचा अभिप्राय

फ्रायर दोमिंगो फर्नादेज द नावारेत (१६१८-१६८६) हा स्पॅनिश धर्मगुरु १६६६ ते १६६९ पर्यंत चीनमध्ये ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार करित होता. चिनी किंवा जपानी लोक जंगली नसून युरोपीय लोकांसारखे सुसंस्कृत आहेत, फक्त त्यांच्या नीतिकल्पना वेगळ्या आहेत, असें त्याने नमूद केले आहे. “ आमहत्या करणे (हाराकिरी?) जपानांत गौरवपूर्ण समजतात. जर्मन लोक पूर्वी चोरी हें पाप समजत नसत, पण चिनी-जपानी त्याला पाप समजतात. Some in Europe thought simple fornication no crime and others believed the same of sodomy in which the Chinese-Japanese and others are included ” असें तो सांगतो. (The Travels and Controversies of Friar Domingo Navarrete, J. S. Cummins, Cambridge, 1962.) जपानांत काम करणाऱ्या जेसुइट धर्मोपदेशकांनी चार जपानी व्यापाऱ्यांना ख्रिस्ती बनवून युरोपांत नेले व ते राजे आहेत असें खोटेंच लोकांना सांगितले. त्याबद्दल नावारेतने नापसंती व्यक्त केली आहे. (पृ. १२३) तो स्वतः जपानांत गेला नव्हत पण जपानशी त्याचे संबंध होते. एका व्यापाऱ्याने त्याला असें सांगितले होते की, “ मी आता यापुढे मॅनिलाला जाणार नाही, पण जपानला अवश्य जाईन. कारण जपानमध्ये पैसे गुंतवितां येतील अशा पुष्कळच विक्रेय वस्तु मिळतात. शिवाय जपानचे लोक मॅनिलाच्या लोकांपेक्षा फार चांगले आहेत. ” (पृ. १७५).

शंभर वर्षांपूर्वीचा जपान

यानंतर तीनशे वर्षांचा काळ लोटला. जपानचीं दारें परकीयांना बंद झाल्यामुळे या मुदतींत प्रवाशांना जपानमध्ये जातां आले नाहीं. १८६८ सालीं मेइजी सम्राटांची पुनः स्थापना झाल्यावर पाश्चात्यांचें येणें-जाणें पुनः सुरू झालें. सर्जन जनरल एडवर्ड बालफोर यांच्या पूर्वी उल्लेखिलेल्या ‘ दि सायक्लोपीडिया ऑफ इंडिया अँड ईस्टर्न अँड सदर्न एशिया ’ या ज्ञानकोशांत जपानची पुष्कळच पद्धतशीर माहिती मिळते. मीं सदर ग्रंथाची १८८५ सालची तिसरी आवृत्ति पाहिली आहे. माहिती मिळवून ती प्रसिद्ध करून तीन आवृत्त्या निघण्यांत किमान पंधरा वर्षांचा काळ गेला असावा. यावरून त्यांतील सर्वसामान्य वर्णन शंभर वर्षांपूर्वीच्या जपानला लागू पडत असावें असें दिसतें.

आयात-निर्यातीवर परकीयांचें प्रभुत्व

१८८२ सालीं जपानची निर्यात सुमारे ७५ लाख पौंडांची व आयात ५८.५ लाख पौंडांची होती. यांपैकी ६४ लाख पौंडांची निर्यात व ५६ लाख पौंडांची आयात परकीयांच्या हातांत होती. १८८३ सालीं जपानवर सुमारे ७ कोटि पौंडांचें कर्ज होतें. यावरून जपानची आर्थिक हलाखी व गुलामगिरी यांची कांहीशी कल्पना येते.

या वेळीं जपानचा प्रमुख व्यवसाय मच्छीमारीचा असून १८८१ सालीं १६ लाख मच्छीमार व २ लाख होड्या जपानांत होत्या. जपान्यांनी प्रारंभी युरोपीय व अमेरिकन तंत्रज्ञ नोकरीला ठेवले आणि मग आपल्या माणसांना परदेशांत पाठवून शिकवून आणले, अशी माहिती बालफोरसाहेबांनी दिली आहे.

जपानी माणूस अप्रामाणिक ?

जपानी माणसांविषयी बालफोरसाहेबांचें मत पुष्कळच प्रतिकूल असावें असें दिसतें. ते लिहितात, “जपानी लोक मंगोल वंशाचे व वुटके आहेत. जपानी बायकांचे हात व पाय आखूड असतात. पण त्यांच्या माना व खांदे मात्र सुंदर, घाटदार असतात. हे लोक सौम्य वृत्तीचे आणि परस्परांवर व पशूंवर दया करणारे आहेत. परंतु ते अप्रामाणिक किंवा कपटी (insincere) असून अत्यंत स्वार्थी आहेत. उन्हाळ्यांत जपानी स्त्री-पुरुष अंगांत कपडे न घालतांच फिरतात. बदफैलीपणा व अप्रामाणिकपणा हे त्यांचे सर्वांत मोठे दुर्गुण होत.” (पृ. ४१७).

भूकंपाच्या प्रसंगीं कसें वागतात ?

भूकंपाच्या वेळीं जपानी लोक कसें वागतात याचें मजेदार वर्णन या ज्ञानकोशांत आढळतें. “भूकंपाचा पहिला धक्का जाणवतांच येथील लोक घरांतून बाहेर धूम ठोकतात. परंतु उन्हाळ्यांत व दिवसाच घराचीं दारें उघडीं असतात. हिवाळ्यांत व रात्रीं दारें बंद असतांना भूकंप झाल्यास घराचीं सरकतीं दारें काढून घेऊन तीं ट्रेसारखीं आपल्या डोक्यावर धरतात. त्यामुळे वरचीं कौलें अथवा इतर पडझड अंगावर कोसळत नाही. थोडीशी उंसंत मिळतांच तीं दारें घेऊन ते बाहेर येतात आणि तीं जमिनीवर पसरून त्यांच्या मधोमध बसतात. यामुळे जमिनीला भेगा पडल्या तरी त्यांत गाडलें जाण्याची भीति उरत नाही.” (पृ. ४१८).

बौद्ध भिक्षूंचें मंत्रपठन, मूर्तीसमोरून जातांना वाकून नमस्कार करणें, त्यांचे झगे, जपाच्या माळा, घंटा, धूप वगैरे गोष्टी कांही ख्रिस्ती पंथांतील धर्मोपदेशकांसारख्याच असतात असें बालफोरसाहेबांनी नमूद करून ठेवलें आहे.

नव्वद वर्षांपूर्वीचा जपान

ब्रिटनचे संसद-सदस्य डब्ल्यू. एस्. केन यांच्या ‘A Trip Round the World in 1887-8’ (प्रकाशक . जॉर्ज रूटलेज अँड सन्स, लंडन, १८८८) या प्रवासवर्णनावरून जपानसंबंधी खूपच मजेदार माहिती मिळते. या काळांत जपान-मधील बहुतेक प्रवास बोटींतूनच होई. कारण जपानांत एकूण फक्त एकशेपन्नास मैल लोहमार्ग होता. जपानी आगगाड्या नॅरोगेज असून त्यांचा वेग ताशी अऽरा मैल असे. आगगाड्यांचे ड्रायव्हर इंग्रज असत. जपानला जाणाऱ्या परदेशी लोकांना याकोहामा, नागासाकी यांसारख्या कांही विशिष्ट बंदरांतच फिरतां येई. देशाच्या अंतर्गत

भागांत जाण्यासाठी त्यांना खास परवाना काढावा लागे. दुकानांत प्रवेश करतांनाहि पादत्राणें बाहेर काढून ठेवावीं लागत. चुकून एखादा परदेशी माणूस बुटांसह आंत गेला तर नोकर लगेच फडकें आणून चटई पुसून टाकी.

स्वतःला विद्रूप करून घेण्याची प्रथा

केनसाहेब एका विचित्र प्रथेचा उल्लेख करतात :- “जपानमध्ये जेव्हा कोणी स्त्री विवाहित होते तेव्हा ती आपले मोत्यासारखे सुंदर दात डांबरासारखे काळेकुट्ट करून स्वतःला विद्रूप करून घेते. याचें कारण असें सांगतात की, मुलीचें एकदा लग्न झाल्यानंतर तिच्या नवऱ्याखेरीज इतर कोणालाहि तिच्याबद्दल आकर्षण वाटतां कामा नये.” (पृ. १७१). अर्थात् अशा या विद्रूपीकरणाने नवऱ्याला तरी बायकोचें आकर्षण उरत असेल काय हा प्रश्न केनसाहेबांनी उपस्थित केलेला नाही. (आपल्या देशांत मात्र मिश्रीने दात काळे करणें हे सौंदर्यप्रसाधन मानलें जात असे. की तीहि स्त्रीला विद्रूप करण्याची पुरुषी क्लृप्ति होती ?)

मुलांचा स्वर्ग

जपानमधील हसऱ्या मुलांचें केनसाहेबांनी तोंडभर कौतुक केलें आहे. या मुलांचीं डोकीं गुळगुळीत, गोटा केलेलीं असत. फक्त टाळूवर व कानांमागे थोडे केस असत. (भारतांत खेड्यांमध्ये अजूनहि अशी टाळू व झुलुपें पाहावयास मिळतात.) मुलीचे केस डोकीवर बुचड्यासारखे बांधलेले असत; आणि त्यांच्या पाठीवर त्यांनी लहान, गुटगुटीत भावडें बांधलेलीं असत. “या मुलांना कधीहि कोणी शिक्षा करीत नाही - घरांत अथवा शाळेंत. एखाद्या पालकाने आपल्या मुलाला मारलें तर तो राक्षस आहे असें समजलें जातें. जगाच्या पाठीवरील सर्वांत सुखी मुलें असें जपानी मुलांचें वर्णन करतां येईल.” मात्र या मुलांजवळ नाक पुसायला रुमाल नसतो, हें एक वैगुण्य आहे, असें केनसाहेबांनी म्हटलें आहे. (पृ. १६३)

शाकाहाराचा परिणाम ?

जपानी मुलांमधील सद्गुणांचें श्रेय त्यांच्या शाकाहाराला दिलें जातें, असें केनसाहेबांना सांगण्यांत आलें होतें. यावरून या वेळेपर्यंत जपानांत मांसाहार सुरू झाला नसावा असें दिसतें. सामान्य माणसाच्या जेवणाचा हॉटेलखर्च त्या वेळीं फक्त तीन पेन्स येई. यावरूनहि आहारांत मांसाचा समावेश नसल्याचें स्पष्ट होतें. पुढे त्यांनी जेवणाचेंहि वर्णन केलें आहे. “सर्वांचें जेवण एकाच प्रकारचें असतें. तीन वाडगे (bowls) असतात. त्यांपैकी एकांत भात, दुसऱ्यांत भाज्यांचें मिश्रण व तिसऱ्यांत मासळी - ताजी किंवा खारवलेली, बहुधा कच्चीच असते. जेवणांत अंडें असलें तर ती मेजवानी समजली जाते.” (पृ. २०७).

जीवनमान फार खालचें

या वेळीं जपानी लोकांचें जीवनमान अगदीच निकृष्ट होतें. दररोज दहा तास काम करणाऱ्या मजुराला फक्त दहा ते चौदा पेन्स, सुताराला अडीच ते तीन शिलिंग, यंत्रज्ञाला दोन ते तीन शिलिंग, शेतमजुराला दहा पेन्स ते एक शिलिंग व कलाकुसरीच्या कामाला दहा ते पंधरा शिलिंग एवढी मजुरी मिळे. “रिखावाले ताशी आठ मैल वेगाने धावतात. पंचवीस मैलांच्या प्रवासाबद्दल प्रत्येकाला मीं तीन शिलिंग दिले तर तेवढ्याने ते वेहद खूष झाले,” (पृ. १६७) असें केनसाहेब लिहितात. (अर्थात् त्या वेळीं भारतांत एवढीहि मजुरी मिळत नसे.) युरोपच्या तुलनेने ही मजुरी अपुरी समजली जात होती.

दुधाचा मागमूस नाही

“ज्या शहरांत युरोपीय लोक राहतात तीं वगळल्यास जपानांत इतरत्र कोठेहि दुधाचा मागमूस नाही. निक्को या शहरांत वर्षांतून १५०० गोरे लोक जातात. तेथे दोन गायी आहेत असें म्हणतात. पण मला मात्र अजून एकहि गाय दिसली नाही.”

कांही गमतीच्या गोष्टी

“उत्सुनोमियापासून निक्कोला सहा उतारू घेऊन जाणारी एक वस आहे. त्या भयंकर वाहनाच्या वाटेत कोणी येऊं नये म्हणून एक माणूस जोरजोरांत कर्णा वाजवत तिच्या पुढे धावत असतो.” (पृ. १६९) “ओझ्याचीं घोडीं, मांजरें व कुत्रीं आणि क्वचित् कोंवड्या एवढेच पशु जपानांत दिसतात. गाई, शेळ्या, डुकरें वगैरे प्राण्यांचा या देशांत कांहीच उपयोग नाही. कारण येथे कोणीच मांस खात नाही.” (पृ. १७०) “शवाचे पाय दुमडून गुडघे हनुवटीला लागतील अशा बेताने ते शवपेटीत ठेवतात. यामुळे शवपेटी अडीच चौरस फुटांची व कबरहि तेवढीच (चौकोनी) असते.” “जपानांत सुमारे दोनशे वृत्तपत्रें निघतात व प्रत्येकाच्या सुमारे चार हजार प्रती खपतात.” “आम्हांला सांगण्यांत आलेल्या किमतींच्या निम्म्या किमतींना आम्ही घासाघीस करून वस्तु खरेदी केल्या.” (पृ. १७४) “जपानमधील वरिष्ठ वर्गातील लोकांना पाश्चात्य संस्कृतीचें एवढें जवरदस्त आकर्षण आहे की, थोड्याच अवधींत शिंतो व बौद्ध हे लोकभ्रमांवर आधारलेले धर्म मागे पडून ख्रिस्ती धर्माचा सर्वत्र प्रसार होईल व तो सरकारी धर्महि बनेल.” (पृ. १९९). “प्रवाशांच्या दृष्टीने जपान हा जगांतील सर्वांत अधिक सुरक्षित देश आहे. वीस वर्षांपूर्वी मात्र याच्या अगदी उलट स्थिति होती.” (पृ. २१४).

ऐंशी वर्षांपूर्वीचा जपान

हेन्री नॉर्मन या लेखकाचें ‘The Real Japan : Studies in Japanese Manners, Morals, Administration and Politics’ हें १८९४ सालीं

प्रसिद्ध झालेलें पुस्तक मला पाहावयास मिळालें नाही. पण 'The People and Politics of the Far East' हा १८९५ सालीं प्रसिद्ध झालेला (प्रकाशक : T. Fisher Unwin, London) जाडजूड ग्रंथ माझ्या वाचनांत आला. त्यांत जपानखेरीज इतर पौरात्य देशांचेंहि विवेचन आहे. त्याने जपानच्या यंत्रोद्योगांतील प्रगतीची व सुताच्या राष्ट्रीय उत्पादनाची दिलेली पुढील आकडेवारी बोधप्रद आहे :-

वर्ष	सुताचें राष्ट्रीय उत्पादन	परदेशांतून सुताची आयात (आकडे पौंडांत)
१८८८	९,५६,८०४	४,७४,३९,६३९
१८८९	२,०९,५२,६८७	४,२८,१०,९१२
१८९०	३,२२,१७,४५६	३,१९,०८,३०२
१८९१	४,५३,०६,४४४	१,७३,३७,६००
१८९२	६,४०,४६,९२५	२,४३,०८,४९९
		(पृ. ३८१)

जगांत सर्वांत स्वस्त मजूर

हस्तकौशल्य व हुशारी या बाबतींत जपानी कामगार एव्हाना जगभर प्रसिद्ध झाला होता. पण तो जगांतील सर्वांत स्वस्त मजूर असल्याचें नॉर्मनसाहेबांनी नमूद केलें आहे. त्या वेळीं मिइकी येथील कारखान्यांतील पुरुषाला १७.३७ सेन* (५ पेन्स) व स्त्रीला ७.८५ सेन, कुरुमे येथे पुरुषाला १५.०५ सेन व बाईला ९.९५ सेन, कागोशिमा येथे पुरुषाला १५.३५ सेन व बाईला ५.५७ सेन मजुरी मिळत असे. कागोशिमा येथे दररोज सरासरीने साडेदहा तास काम केलें जाई तर मिइकी व कुरुमे येथील चात्या दिवसांतून तेवीस-चोवीस तास आणि सुटीचे दिवस वगळतां सतत वर्षभर चालत असत. ओसाका या जपानमधील प्रमुख निर्मिति-केंद्रात पुरुषांना ६ पेन्स ते २ शिलिंग ४ पेन्स, बायांना दीड पेन्स ते पाच पेन्स आणि आठ-नऊ वर्षांच्या मुलींना ३ पेन्स रोजमुरा मिळे. त्यासाठी त्यांना दिवसांतून बारा तास काम करावें लागे. बहुतेक गिरण्या २४ तास चालू असत. बारा-बारा तासांच्या दोन पाळ्या असत. जेवणासाठी ४० मिनिटांची सुटी मिळे (पृ. ३८१-२).

चिनी लोकांच्या क्रूरतेचें दर्शन

या पुस्तकांत 'Death by thousand cuts' या नांवाचें एक महा-भयंकर चित्र आहे. ज्या वाचकांना तें पाहणें शक्य होणार नाही त्यांना तें सहज

* येनपेक्षा लहान नाणें. १०० सेनचा एक येन होत असे. सध्या हें नाणें चारांत नाही.

फाडून टाकतां यावं म्हणून शिवणीजवळ त्याला भोकें पाडलीं आहेत. (ते perforated आहे.) चिनी लोकांच्या त्या क्रूरतेच्या दर्शनाने सामान्य वाचकाला निश्चितच भोवळ येईल.

सत्तर वर्षांपूर्वीचा जपान : भारतीय प्रवाशाच्या नजरेतून

१९०३ सालीं कपूरथळा या पंजाबांतील संस्थानाचे महाराजा जगजीतसिंग यांनी जपानची सफर केली होती. त्या प्रवासाचें वर्णन करणारें त्याचें पुस्तक ' My Travels in China, Japan and Java, 1903 ' (प्रकाशक : हचिनसन अँड कं. लंडन, १९०५) आंतील मजकूर, चित्रें व बाह्यांग या सर्वच दृष्टींनी अत्यंत सुंदर आहे. जपानी समाजाचें जें सूक्ष्म व तपशीलवार अवलोकन व वर्णन त्यांनी केलें आहे तें खरोखरीच कौतुकास्पद आहे. युरोप-अमेरिकेंत हिंडून आलेल्या जगजीतसिंगांना जपान हाच देश प्रवाशांच्या दृष्टीने जगांत सर्वोत्कृष्ट वाटला. निसर्ग-सौंदर्य व लोकांच्या आचारविचारांतील वेगळेपण या दोन्ही दृष्टींनी हा देश आगळा असल्याचें त्यांनी नमूद केलें आहे. " नम्रतेच्या बाबतींत जपानी माणूस फ्रेंच माणसालाहि मागे टाकतो. स्टेशनांवर गोंधळ-गडबड आढळणार नाही. तेथील शांतता, स्वच्छता, खाद्यपदार्थांच्या विक्रीची व्यवस्था सर्वच आदर्श आहे. फेरीवाले भात, मासळी, अंडी, ब्रेड वगैरे वस्तु लाकडी पेट्यांतून विकतात. साके व बियरहि मिळण्याची व्यवस्था असते. सर्व खाद्यपदार्थ अत्यंत अल्प किमतींत विकत मिळतात." (पृ. ६२-६३) जपानी बायकांना पाश्चात्य पोशाख शोभत नाही, जपानी लोक आपसांतहि फार औपचारिकपणे वागतात. हस्तांदोलन करण्याऐवजी गुडघ्यांत वाकून ते परस्परांना नमस्कार करतात वगैरे गोष्टीहि त्यांनी नमूद केल्या आहेत. शितो हा राजधर्म असला तरी सामान्य जपानी माणूस धर्माच्या बाबतींत निष्कारण डोकें शिणवीत नाही असा त्यांचा अनुभव आहे (पृ. ८८).

स्त्रियांची गुलामगिरी

जपानमधील स्त्रियांच्या गुलामगिरीचें चांगलें वर्णन जगजीतसिंगांनी केलें आहे. ते सांगतात, " येथे कायद्याने एकच बायको करतां येते. पण क्षुल्लक कारणा-वरून तिला काडीमोड देतां येते. स्त्रीची पहिली निष्ठा नवऱ्याला, दुसरी निष्ठा सासूला व विधवा झाल्यावर तिसरी निष्ठा मुलाला असते." (पृ. ९०) सरकारी समारंभांत पाश्चात्य पोशाखाची सक्ती आहे आणि सर्व बाबतींत युरोपीय लोकांची बरोबरी करण्याची वृत्ति जपान्यांमध्ये आहे, असें ते सांगतात. 'योशिवारा' या तोक्योच्या एका भागांत रात्रीं हिंडत असतां लेखकाला गजाआड नटून थटून बसलेल्या वेश्या दिसतात. तेथे जें कांही चालतें तें पाहण्यासाठी कुलीन स्त्रिया व मुलीहि गर्दी करतात याचे त्यांना आश्चर्य वाटतें.

जपानी सैन्यांतील पगार

जपानी सैन्यांत त्या वेळीं पुढीलप्रमाणे वार्षिक पगार होते. हे आकडे येनचे असून त्या वेळीं एका येनची किंमत दीड रुपया होती. जनरल-७५००, लेफ्टनंट जनरल-६०००, मेजर जनरल-५७००, कर्नल-३६००, लेफ्टनंट कर्नल-२७००, मेजर-१९५०, कॅप्टन-१३५०, लेफ्टनंट-९००, सेकंड लेफ्टनंट-६३० खालच्या अधिकाऱ्यांचे मासिक पगार पुढीलप्रमाणे होते : वॉरंट ऑफिसर-३६.६६, सार्जंट मेजर-१८, कलर सार्जंट-१२, सार्जंट-९, कापोरल-३, फर्स्ट प्रायव्हेट-२.८, सेकंड प्रायव्हेट-२. याचा अर्थ साध्या सैनिकाला दरमहा फक्त ३ रुपये पगार होता.

जपानी लोक आपल्यासंबंधी माहिती घायला नाखूष असतात, तुरुंगांतील कैदी गुन्हेगारांप्रमाणे दिसत नाहीत, त्यांच्या खोल्या स्वच्छ, सुंदर असतात व त्यांचे जेवण चांगले असते, हिंदु पद्धतीचा नमस्कार पूर्वीहि प्रचलित होता, सम्राटाच्या शरीराला कोणीहि प्रजाजन स्पर्श करू शकत नसल्यामुळे त्यांच्या अंगावरील कपडे शिंप्याला अंदाजाने शिवावे लागतात म्हणून ते भोंगळ असतात, जपानी देवळें भारतीय देवळांसारखीच आहेत, पक्षी उडत असतात, लोक विड्या ओढत आरामांत पडलेले असतात, दुकानदारांची घासाघीस चालू असते व त्याच वेळीं कांही लोक प्रार्थना करीत असतात, सारी सत्ता शोगून - feudal lords - च्या हातांत आहे, वगैरे गोष्टी जगजीतसिंगांनी नमूद करून ठेवल्या आहेत.

सत्तर वर्षांपूर्वीचा जपानी समाज :

जॉर्ज एच्. रिटनर यांचे, १९०४ सालीं प्रसिद्ध झालेले ' Impressions of Japan ' (प्रकाशक : जॉन मुरे, लंडन) हें पुस्तक त्या काळच्या जपानी समाजाचे उत्कृष्ट चित्र उभे करते. बुराकु किंवा एता या जपानी अस्पृश्यांची हलाखीची स्थिति रिटनर यांनी अत्यंत सहृदयतेने वर्णिली आहे. पूर्वी हे लोक शिरगणतीत उल्लेख करण्याच्या लायकीचेहि समजले जात नसत. आता ते शहरांत भंगी व झाडूवाले म्हणून काम करू लागले असून समाजव्यवस्थेत वर चढण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असे रिटनरसाहेबांनी नमूद केले आहे.

आई-बापांसाठी शरीरविक्रय

जपानांतील मुली इतक्या मातृ-पितृभक्त असतात की आईबापांची आर्थिक अडचण दूर करण्यासाठी त्या आनंदाने शरीरविक्रय करतात; एखादा श्रीमंत पुरुष त्यांना विकत घेऊन योशिवारा या वेश्यांच्या वस्तींत नेऊन ठेवतो; अशा प्रकारे बापांचे कर्ज फिटले की त्या सन्मानाने घरी परत येतात; आणि त्यांच्या त्या कर्तव्यतत्परते-बद्दल समाज त्यांचे कौतुक करतो, अशी गमतीदार माहिती रिटनरसाहेबांनी दिली आहे. जपानमधील स्त्रियांच्या चारित्र्याची उठाठेव करण्यापेक्षा युरोपीय

मिशनऱ्यांनी लंडनच्या ईस्टएंड भागांत जावें व तेथील स्त्रियांचें चारित्य सुधारावें; प्रत्येक देशाच्या चारित्याच्या कल्पना वेगवेगळ्या असतात, त्यांत इतरांनी लुडबूड करुं नये असा खणखणीत इशारा त्यांनी दिला आहे.

अंत्यसंस्कार बौद्ध धर्माप्रमाणे कां करतात ?

जन्माने शितोधर्मीय असलेलीं माणसें मरतांना व मेल्यावर बौद्ध संस्कार कां करून घेतात याचें कारण रिटनरसाहेबांनी असें दिलें आहे की, “ शितो धर्मांत मरणोत्तर स्थितीचा विचार केलेला नाही. मृत्यूनंतर आत्म्याचें कांही तरी घडत असलें पाहिजे असें त्यांना वाटतें. म्हणून ते बौद्ध धर्माप्रमाणे अंत्यसंस्कार करून घेतात. ” (पृ. १८१)

चहा कसा निर्माण झाला ?

चहाच्या निर्मितीसंबंधीची प्रचलित दंतकथा रिटनरसाहेबांनी दिली आहे. दारुमा नांवाचा साधु (अथवा देव) तपस्येला बसला असतां त्याला डुलकी लागली. त्याबरोबर त्याने रागारागाने आपल्या पापण्याच कापून टाकल्या. त्या पापण्या जेथे पडल्या तेथे झुडुपें उगवलीं. त्यांचीं पानें त्याने पाण्यांत टाकून तें पाणी प्राशन केलें. तेव्हापासून त्याला डुलकी लागली नाही. हीं पाने म्हणजेच चहा होय. (पृ. २००)

जपानी स्त्रियांची असुंदरता

याच सुमारास (१९०४ सालीं) प्रसिद्ध झालेल्या ‘ The Other Side of the Lantern ’ या आपल्या पुस्तकांत (प्र. कॅसेल अँड कं., लंडन) सर फ्रेडरिक ट्रेव्हर्ज हे जपानी स्त्रियांच्या कुरूपतेबद्दल तक्रार करतात. ते म्हणतात, “ युरोपीय आदर्शाच्या दृष्टीने पाहिल्यास फारच थोड्या जपानी स्त्रियांना ‘सुंदर’ हें विशेषण लावतां येईल. त्यांच्या शरीरांच्या मानाने त्यांचीं डोकीं फार मोठीं असतात, त्यांच्या पापण्या फुगीर व चेहरा ओबडधोबड असतो. ” (पृ. ३९८)

जपानी माणसाच्या स्वभावांतील विरोधाभास

जपानी माणसासंबंधी सर फ्रेडरिक आपला अभिप्राय या शब्दांत व्यक्त करतात:— “ जपानी माणूस बालसदृश स्वभावाचा असून शिष्टाचाराच्या बाबतींत फारच सुसंस्कृत आहे. एक-दोन दशकांत युरोपमध्ये शिष्टाचारांचा लोप होईल आणि मग ‘ मोहक शिष्टाचारां ’मध्ये काय आनंद असतो तें अनुभविण्यासाठी आपल्याला जपानला जावें लागेल. ” (पृ. ३९७.) तसेच, “ जपानी माणूस खुशालचेंडू व अव्यवहारी (unbusinesslike) असावा असें बाह्यतः वाटतें. परंतु जे लोक तेथे बराच काळ राहिले आहेत ते असें सांगतात की, “ जपानी लोक ‘ औपचारिक व तुटक ’ आहेत, त्यांच्यांत बौद्धिक क्षमता फार थोडी आहे. ” इतकें असूनहि जगांत आजवर कधीहि लढलें गेलें नाही, असें युद्ध ते लढत आहेत. जगांतील

अत्यंत कलापूर्ण लोकांमध्ये त्यांची गणना होते. पण ते लोक जीं चिनी मातीचीं भांडीं व इतर वस्तु निर्यात करतात त्यांच्यावरील नक्षीकाम अगदीच गांढळ व ओबडधोबड असते. जपानी लोक दुसऱ्यांच्या उत्पादनांची नक्कल करण्यांत प्रवीण आहेत. मात्र त्यांनी ज्या-ज्या गोष्टींची नक्कल केली त्यांत पुष्कळच सुधारणा केली आहे. ”

साठ वर्षांपूर्वीचा जपान

जपानमध्ये पाश्चात्यीकरणाची जी लाट आज उसळलेली दिसते ती कांही नवीन गोष्ट नाही. गेलीं साठ-सत्तर वर्षे ती प्रक्रिया चालूच आहे. १९०६ सालीं जपानांत राहिलेल्या अर्ल ऑफ रोनाल्डशे या गृहस्थांनी ‘A Wandering Student in the Far East’ या आपल्या द्विखंडात्मक पुस्तकांत (प्रकाशक : विल्यम ब्लॅकवुड अँड सन्स, लंडन, १९०८) या प्रवृत्तीचा उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात, “ मी खेड्यापाड्यांत जेथे जेथे गेलों तेथं तेथे तेथील मुलें मला वाकून नमस्कार करीत असत. याचे एक कारण असें की जपानी लोक हे जगांतील सर्वांत अधिक संवेदनशील लोक आहेत. दुसरें कारण असें की पाश्चात्यीकरणाची जोरदार लाट तेथे आलेली आहे. युरोपीयीकरण म्हणजे प्रगति, असे समीकरण तेथे मान्य झालेलें आहे. या प्रगतीच्या वेदीवर खऱ्या जपानचे हार्द व कलात्मकता यांचा बळी दिला पाहिजे, असें त्यांना वाटतें. नव्या जपानांत प्रगति व आधुनिकता यांचें प्रतीक म्हणजे युरोपियन पोशाख असें समजलें जातें. यामुळे असा पोशाख घालणारा व गोरा माणूस तेथील ग्रामीण समाजांत पूजनीय समजला जात आहे. ” (पृ. १२-१३.)

किपलिंगची बुद्धाला श्रद्धांजलि

रोनाल्डशेसाहेबांनी फुजियामा पर्वताच्या शिखरावर कोनो-हाना-साकुया-हिमे-नो-मिकोतो नांवाच्या देवतेचें मंदिर असल्याचें नमूद केलें आहे. तसेंच कामा-कुराच्या बुद्धमूर्तीसंबंधी प्रख्यात इंग्रज कवि रुडयार्ड किपलिंगच्या पुढील पंक्ति उद्धृत केल्या आहेत :-

“ And whoso will from pride released,
Condemning neither creed nor priest,
May feel the soul of all the East
About him at Kamakura. ”

शिक्षणाचा व्यापक प्रसार

आज जपानांत शंभर टक्के साक्षरता आहे. परंतु हा चमत्कारहि नवा नाही. रोनाल्डशेसाहेब सांगतात, “ १८८५ सालीं शाळेंत जाण्याच्या वयाची ७७ टक्के मुलें व ४४ टक्के मुली शिक्षण घेत होत्या. आज वीस वर्षांनंतर तेंच प्रमाण अनुक्रमें

२९४ | जा जरा पूर्वकडे

९८ व ९३ टक्के झालें आहे. ” अर्थात् शिक्षणाचा प्रसार झाला असला तरी समाज-कल्याणाच्या बाबतींत फारशी प्रगति झालेली नव्हती. उदाहरणार्थ, या काळांत जपानमध्ये फॅक्टरी अॅक्ट नव्हते. एवढेच नव्हे तर स्त्री-मजुरांना रात्री कामाला लावू नये यासाठी बर्न येथे १९०६ साली जी आंतरराष्ट्रीय परिषद् भरली होती तिला आपले प्रतिनिधि पाठविण्यासहि जपान सरकारने नकार दिला होता. (पृ. १५)

जपानी लोकांचें फसवें हास्य

जपानी लोकांचें हास्य अगदी फसवें असतें, त्यावरून निश्चित अर्थबोध होत नाही असा आपला अनुभव नमूद करून लेखकाने Lafcadio Hearn या गृहस्थाचा आधार आपल्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ उद्धृत केला आहे. लाफकादिओ म्हणतो, “जपानी माणूस मरणाच्या दाढेंतहि हसू शकतो आणि बहुधा हसतोहि. जपानी हास्याचें खरें मूल्यमापन करावयाचें असल्यास त्याच्या मुळाशी कोणकोणत्या गोष्टी असण्याची शक्यता आहे, याचा अंदाज आपल्याला घेतां आला पाहिजे. पहिल्यांदा त्या हास्याने आपल्याला आनंद होतो. परंतु त्यानंतर दुःखांत, निराशेंत, शरमिंदगीत तेंच हास्य व्यक्त होत असलेलें पाहून त्याच्याविषयी आपल्या मनांत शंका निर्माण होऊ लागते. ” (पृ. १५)

युद्धांतील जयाचीं कारणें

जपानने चीन व रशिया या बलाढ्य राष्ट्रांवर युद्धांत जो विजय मिळविला त्याचीं कारणें रोनाल्डशे यांच्या मते अशीं आहेत :- सम्राट्भक्ति, देशप्रेम, शिस्त व प्रत्येक बारीकसारीक तपशिलांत शिरण्याची वृत्ति. यांखेरीज मृत्यूविषयी सर्व-सामान्य पौराणिक लोकांमध्ये असणारी बेफिकिरी (जी पाश्चात्यांमध्ये फारच थोडी आढळते) हेंहि एक कारण असल्याचें ते सांगतात. या सर्व गुणांच्या जोरावर रणांगणाप्रमाणेच ते व्यापार-युद्धांतहि विजयी होत आहेत, ही गोष्ट १८८७ सालीं एक कोटि पौंडांचा असलेला विदेश-व्यापार त्यांनी आतां ९.५ कोटीपर्यंत नेला आहे, यावरून सिद्ध होते, असें ते म्हणतात. अर्थात् जपानी लोकांच्या व्यापारांतील लबाडी बदलहि त्यांनी तक्रार केली आहे. जपानी लोक परकीयांच्या लोकप्रिय वस्तूंचे ट्रेडमार्क चोरून आपला माल खपवितात असें त्यांनी नमूद केलें आहे.

तोक्यो शहर भिकारडें

तोक्यो हें अत्यंत भिकारडें शहर असल्याचें मत रोनाल्डशे व्यक्त करतात. ते म्हणतात, “कॉट ओकुमा यांनी मजजवळ म्हटल्याप्रमाणे तोक्यो ही केवळ अनेक खेड्यांची खिचडी आहे. येथील घरे लाकूड व कागद यांचीं असून तीं एकमजली असतात. तीं इतकीं हलकीं असतात की तीं सहज उचलून दुसरीकडे ठेवतां येतात. ” (पृ. १२५)

पन्नास वर्षापूर्वीचा जपान

लॉर्ड आलफ्रेड व्हिस्काउंट नॉर्थकिल्फ यांनी १९२१-२२ सालांत जगप्रवास केला होता. त्यासंबंधीचे त्यांचे पुस्तक 'My Journey Round The World' (प्र. जॉन लेन दि बाँडली हेड लि., लंडन, १९२३) सूक्ष्म अवलोकनाच्या दृष्टीने उल्लेखनीय आहे. त्यांनी आपला एक मजेदार अनुभव सांगितला आहे. " आम्हांला एका खोलींत नेऊन चहा व कांही खाद्यपदार्थ देण्यांत आले. आम्ही आपले ते थोडेसे खाऊन ठेवून दिले. नंतर जेव्हा आम्ही मोटारींत येऊन बसलों तेव्हा आमचे ते उरलेले खाद्यपदार्थ आमच्या मोटारींत ठेवून दिल्याचे आम्हांला आढळले. तुम्हांस खावयास दिलेले पदार्थ तुम्ही संपविले नाहीत तर ते तुमच्या घरीं पाठवून द्यावयाचे, अशी जपानांत रीत आहे. " (पृ. १०९) मीं माझा जो अनुभव यापूर्वी नमूद केला आहे, त्यांच्याशीं नॉर्थकिल्फसाहेब सहमत असावेत असें दिसते. आणखी एका बाबतींतहि त्यांचे-माझे एकमत दिसते. जपानी संगीत हें भारतीय किंवा मोरोक्कन संगीतासारखें भासतें असें त्यांना नमूद करून ठेवले आहे. (पृ. ९६).

मंद व आळशी लोक

जपानी लोकांना मंद व आळशी म्हणणारे नॉर्थकिल्फसाहेब बहुधा एकटेच असावेत. ते सांगतात, " जपानांत एका माणसाचे काम करण्यासाठी चार किंवा पांच माणसें लागत असावीत असें दिसते. उदाहरणार्थ, विजेवर चालणाऱ्या आगगाडींत पांच-सहा गार्ड असल्याचे मीं पाहिले. " (पृ. ९५) रस्त्यांतील बेशिस्तीबद्दल हि साहेबमजकूर तक्रार करतात. " बापरे ! येथे मोटार चालविणे म्हणजे महाभयंकर काम असते. लोक रिक्षांतून वाटेल तसा रस्ता ओलांडतात; आणि ट्राममधून झटकनू बाहेर उडी टाकतात. केव्हा अपघात होईल तें सांगतां येत नाही. " (पृ. १०१) किंबहुना " जपानी लोकांना रहदारीचे जणू इंद्रियच नाही. ('traffic-blind'). अरुंद रस्त्यांतून ते आपल्या सायकली वाटेल तशा आडव्या-तिडव्या चालवत असतात. " (पृ. ११४).

बाहेरच्या जगाविषयीचे अज्ञान

बाहेरच्या जगाविषयीचे अज्ञान हें जपानी लोकांच्या स्वभावाचे वैशिष्ट्य पूर्वीहि होते व आजहि पुष्कळ अंशीं कायम आहे. नोएल बक्सटन या ब्रिटनच्या संसद् सभासदांनी याचे एक मजेदार उदाहरण 'Travels And Reflections' (प्रकाशक : जॉर्ज अँलेन अँड अनविन, लि. लंडन, १९२९) या पुस्तकांत दिले आहे. ते सांगतात, " लहान खेड्यांमध्ये सामान्यतः परदेशी माणूस दिसला की लोकांची उत्सुकता चाळवली जाते. पण जपानी खेड्यांत मात्र आम्हांला तसा अनुभव आला नाही. म्हणून आम्हीं आमच्या जपानी नोकराला त्यांच्याकडे पाठवून आमच्या-विषयी त्यांना काय माहिती आहे तें विचारण्यास सांगितले. तो परत येऊन म्हणाला;

“ ते लोक म्हणतात, हे लोक जपानच्याच एका दूरच्या भागांत राहणारे आहेत. त्या भागांतील जपानी खूप धिप्पाड असतात. ” आम्ही परदेशी आहोत असें सांगितल्यानंतर एक म्हातारी उद्गारली, “ छे : ! तें अशक्य आहे. बृहत् जपानच्या भूमीबाहेर मूळी लोकवस्तीच अस्तित्वांत नाही. ” (पृ. ८२)

अर्थात् जगांतल्या सर्व खेड्यांत जवळपास अशीच स्थिति आजहि नसेल असें कोण सांगू शकेल ?

एक लोकप्रिय पुस्तक

‘ The Happy Traveller ’ – A book for poor men – हे १९२३ सालीं प्रसिद्ध झालेलें फ्रँक टॅटशेल या लेखकाचे पुस्तक (प्रकाशक : मेथुएन अँड कं. लंडन) खूपच लोकप्रिय ठरलें असावें. कारण त्याची पहिली आवृत्ति १५ मार्चला निघाली आणि दुसरी आवृत्ति मे महिन्यांत प्रसिद्ध झाली. जपानी लोक ग्रामप्रिय असून ५ कोटि लोकांपैकी ४ कोटि लोक खेड्यांतच राहतात, आणि त्यांच्या जुन्या परंपरागत चालीरीती लवकर नष्ट होण्याची शक्यता नाही, असें मत लेखकाने व्यक्त केलें आहे.

रस्त्यांत गर्दी नाही

“ जपानमध्ये घोडागाड्या नसल्यामुळे रस्ते शांत असतात. लोक रस्त्याच्या मधोमध चालतात; कारण रस्त्याच्या कडेला फूटपाथ नाहीत. लोक लाकडी खडावा घालून चालतात. त्यामुळे रस्त्यांतील धूळ व चिखल यांपासून त्यांचें रक्षण होतें. या खडावांचा टप्टप् आवाज हा पौर्वात्य देशांतील स्मरणांत राहणाऱ्या आवाजांपैकी एक आहे. ” (पृ. १४८)

घासाघीस करावी लागते

एक सेन म्हणजे एकचतुर्थांश पेन्स व एक येन म्हणजे दोन शिलिंग अर्धा पेन्स ही माहिती देऊन लेखक सांगतो, “ एखादी मौल्यवान् वस्तु विकत घेतांना दुकानदाराने जी किंमत सांगितली असेल तिच्या एकषष्ठांश किंमतीला आपण ती वस्तु मागावी आणि मग घासाघीस सुरू करावी. याचें कारण व्यापाराच्या बाबतींत जपानी लोक चिन्यांसारखे प्रामाणिक नाहीत. जुना सरंजामदार व्यापारी (Daimyo किंवा Daimio trader) समाज हलक्या जातीचा समजला जात असे. वैश्य जातीविषयीची ही तुच्छताभावना नाहीशी होण्यास बराच काळ जावा लागेल. यामुळेच जपानी बँकांमध्ये नगदी कारकून हे बहुधा चिनीच असतात. ” (पृ. १४९)

कांही गमतीदार माहिती

“ न्हाव्याच्या दुकानांत जाऊन फक्त ‘ मित्रा ’ (सर्व कांही) म्हणावयाचें. तो केस कापतो, कानांतील मळ काढतो, भिवया कोरतो व नाकांतील केस कातरतो.

एवढ्या कामासाठी जपानी माणूस वीस सेन व इंग्रज चाळीस सेन देतो. दुकानें आठवडाभर उघडीं असतात, त्यांना आपल्यासारखी सुटी नसते. जपानी घरांत ओकेपणाचें सौंदर्य (beauty of emptiness) असतें. दहा चटयांची खोली (१५'X१२'=१८० चौरस फूट) हा खोलीचा सर्वसामान्य आकार असतो. तोको-नोमाचा ६'X६'X२' हा आकार ठरलेला असतो व हा कोनाडा जमिनीपासून सहा इंचांवर असतो. जपानी मुलें क्वचितच रडतांना आढळतात आणि तीं एकमेकांशीं समजूतदारपणें वागतात. मात्र मुलांचीं डोकीं धुण्याच्या बाबतींत जपान्यांमध्ये अनारोग्यकारक लोकभ्रम प्रचलित आहे. ते मुलांच्या डोक्यांना पाणी लागूं देत नाहीत. त्यामुळे त्यांत नेहमी खवडे पडलेले असतात. जपानी स्त्री-पुरुष समानपणें घूम्रपान करतात. उन्हाळ्यांत भयंकर डायस असतात. प्रत्येक घरांत देवघर असतें आणि दररोज नियमाने पूजा-प्रार्थना केली जाते, वगैरे माहिती लेखकाने दिली आहे.

भारत, जपान व अमेरिका : कामगारांचें तुलनात्मक जीवनमान

न्यूयॉर्क विश्वविद्यालयांत १९२० च्या सुमारास अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक असलेले डॉ. रजनीकांत दास यांनी ' Factory Labour in India ' या १९२३ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांत (प्रकाशक : Walter De Gruyter & Co., Berlin) ' दि अॅनॅलिस्ट ' या न्यूयॉर्कच्या नियतकालिकांत ६ सप्टेंबर १९२० रोजीं प्रसिद्ध झालेल्या एका लेखाच्या आधारे अशी माहिती दिली आहे की, १९२० सालीं भारतांतील कामगार आपल्या पगारारपैकी ७५ टक्के रक्कम अन्नावर खर्च करीत असे. पण त्याचा आहार मात्र अगदीच निकृष्ट असे. याच्या उलट जपानी कामगार आपल्या प्राप्तीचा फक्त ६० टक्के भाग व अमेरिकन कामगार फक्त ४३ टक्के भाग अन्नावर खर्च करीत असे; आणि त्यांचा आहारहि चांगला असे. आजहि या प्रमाणांत फारसा फरक पडला नसावा असें वाटतें.

पस्तीस वर्षांपूर्वीचा जपान

रिचर्ड पाइक या लेखकाने ' दि ग्रीन एज ऑफ एशिया ' (प्र. : जॉर्ज अॅलेन अँड अनविन लि., लंडन, १९३७) या आपल्या प्रवासवर्णनांत जपानमध्ये लष्कर-शाही किती कडक होती आणि विचारस्वातंत्र्य कसे दडपून टाकण्यात आलें होतें याचें चांगलें वर्णन केलें आहे. बाहेरून येणाऱ्या प्रत्येक पुस्तकाची कसून तपासणी केली जाई. ' दि गुड अर्थ ' (पॅरिस बकची कादंबरी) हें अर्थशास्त्राचें पुस्तक असावें, असा कस्टम्समधील ' बुक-एक्स्पर्ट ' चा समज झाला होता ! जपानमध्ये हॉटेलांतूनहि कुलुपाची गरज भासत नाही, पाहुण्याची एखादी वस्तु आपल्या घरांत (किंवा हॉटेलांत) चोरीला जाणें हें जपानी माणसाला अत्यंत खेदकारक व अपमानास्पद वाटते, असें रिचर्डसाहेबांनी नमूद केलें आहे. सध्या मात्र कुलूप सर्सास वापरलें जातें असें दिसतें.

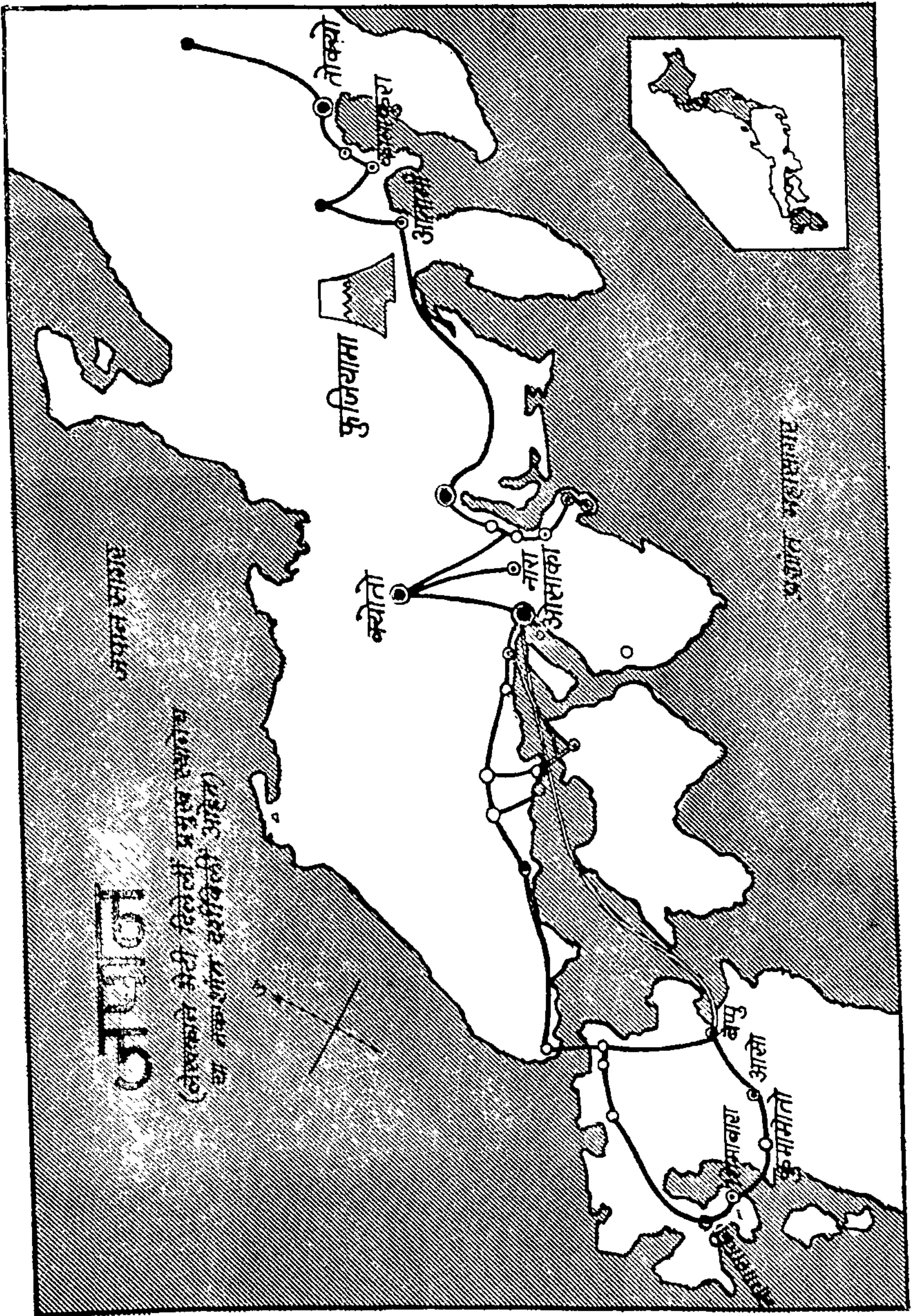
— आणि एक पुस्तक मराठी लेखकाचेंहि

१९३५ सालीं जपानमधील उद्योगधंद्यांची पाहणी करण्यासाठी सांगलीच्या श्रीगजानन मिल्सचे धनी श्री. वि. रा. वेलणकर यांनी जपानचा प्रवास केला होता. तेथे त्यांचें वास्तव्य तीन महिने होतें. तेथून परत आल्यावर त्यांनी 'जपानच्या प्रवाशाची शिंदोरी' या नांवाचें एक पुस्तक १९३८ सालीं प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकांतील जपानी भाषा व शिष्टाचार यांची माहिती देणारा 'खिशांतील जपानी दुभाष्या' हा भागच मुख्यतः वैशिष्ट्यपूर्ण व उपयुक्त आहे. त्यांच्या वेळीं १०० येनची किंमत ८० रुपये होती. (हीच किंमत दुसऱ्या महायुद्धानंतर १०० येन = १ रुपया अशी घसरली होती. सध्या ती अडीच-तीन रुपयांपर्यंत चढली आहे.) जपानला आगबोटीने जाऊन येण्यास अंदाजी काय खर्च येतो तें त्यांनी दिलें आहे. त्यावरून दुसऱ्या वर्गाने प्रवास करून जपानमध्ये तीन महिने राहून परत येणाऱ्यास फक्त १७०० रुपये व तिसऱ्या वर्गाने प्रवास करणाऱ्यास ११२५ रुपये खर्च येत असे, असें दिसतें. परदेशांत अंगावरील लहान-लहान कपड्यांचा धुलाईखर्च कपड्यांच्या किमतीच्या सुमारे एकचतुर्थांश इतकाहि येतो, म्हणून, " आंतील पातळ विजार, पातळ गंजीफ्राक, अंग पुसण्याचा टुवाल, हात पुसण्याचा टुवाल व खिशांतील हातरुमाल या पाच जिनसा आपणच स्वतः स्नानगृहांत रोज धुवाव्यात," असा जो सल्ला श्री. वेलणकरांनी दिला आहे तो आजहि उपयुक्त ठरणारा आहे. तसेंच " नमस्कार-चमत्कार झाला की आपापलें नेमकार्ड (भेटकार्ड) एकमेकांनी एकमेकांस देण्याची जपानांत चाल आहे. हें नेमकार्ड दिलें की आपलें नांव, गाव, धंदा व पत्ता सांगण्याची जरूरी भासत नाही," हा त्यांचा अनुभव आजहि उपयुक्त ठरतो. परंतु " तेथील कारखानदार संघाने व तेथील दरबारने परकी मनुष्यास कारखाने दाखवू नयेत असा कारखानदारांस इशारा दिल्याचें समजतें. त्यामुळे तेथील कारखानदार आपले कारखाने परकीयांस दाखविण्यास बिलकूल तयार नाहीत. प्रसंगाने कदाचित् दाखवावयाचे झाल्यास जपानी लोक मनांतून अत्यंत कष्टी असतात." (पृ. १६५) असें सांगून हे कारखाने पाहण्यासाठी साम, दाम, दंड, भेद यांचा वापर कसा करावा याचेंहि मार्गदर्शन वेलणकर करतात. ही परिस्थिति आता बहुधा नसवी.

असा हा थोडक्यांत आढावा आहे. या पार्श्वभूमीवर मला दिसलेला जपान पाहिल्यास हा देश गेल्या शंभर वर्षांत कसा आमूलाग्र बदलून गेला आहे आणि तरीहि त्याचा मूळ आत्मा कसा शाबूत आहे याची कल्पना वाचकांना यावी.

मनुष्य... वि: ...

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२४	१५	धर्मलिवलंबी	धर्मविलंबी
२४	२०	दुढे	पुढें
३६	१९	कुटुंबवैभवा	कुटुंबवैभवा
४०	७	(ब्लेड . . .	असतात. (ब्लेड . . .
९६	१४	' ग्रँड बाय '	' ग्रँड बाथ '
१००	२२	_____	१३-८-७२
१०७	१	सामान्य	सामान्यतः
११९	६	आदोरी	ओदोरी
१३३	२९	छप्पन्न लाख	साडेपांच लाख
१४२	२३	शिल्पकार	शिल्पाकार
१४९	२	पहाडाने	पहाडांत
१५९	२३	ड्रॅगन	असावें. ड्रॅगन
१६६	शेवटची	मने	नेम
२१३	१७	२९-८-७२	_____
२१८	१७	भागांत	भागांसाठीं
२३७	२९	संगमरवरी	संगमरवरी बुद्धाच्या
२७५	१७	मुळांसकट	मुळांसकट
२७५	१७	योजना	योग्यता
२८०	२८	न	व

REFBK-0019008

